

Міністерство освіти і науки України
Ministry of education and science of Ukraine
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ISSN 2307-7778 (Print)

**Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія**

Випуск 1

**Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University
Series: History**

Issue 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / головний редактор Іван Зуляк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2025. Вип. 1. 238 с.

Збірник розрахований на здобувачів вищої освіти (першого-третього рівнів), викладачів історії, науковців, докторантів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Зуляк І. С. – д.іст.н., проф. (Україна)

Відповідальний редактор: Кліш А.Б. – д.іст.н., проф. (Україна)

Редакційна колегія:

Елла Бистрицька – д.іст.н., проф. (Україна); **Вацлав Вежбенец** – д.іст.н., проф. (Польща); **Іван Куций** – д.іст.н., проф. (Україна); **Олег Малярчук** – д.іст.н., проф. (Україна); **Микола Москалюк** – д.іст.н., проф. (Україна); **Ірина Скакальська** – д.іст.н., проф. (Україна); **Володимир Старка** – д.іст.н., проф. (Україна).

Збірник індексується в міжнародних базах даних: Google Scholar

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2057 від 13.06.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-02770

Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, info@tnpu.edu.ua, тел. (0352) 43-58-80)

Фахова реєстрація (категорія «Б»): Наказ МОН України № 220 від 21.02.2024 (додаток 4). Спеціальність: В9 – Історія та археологія

Періодичність: 2 рази на рік

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Засновник: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Адреса редакції: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027

Видається за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(протокол № 12 від 27.05.2025)

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2025
© Автори статей, 2025

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History /chief editor Ivan Zulyak. Odesa: “Helvetika” Publishing House. 2025. Issue 1. 238 p.

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily share the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Ivan Zulyak – PhD hab. (History), Professor

Executive editor: Andriy Klish – PhD (History), Professor

Editorial Board:

Ella Bystrytska – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Wacław Wieźbenec** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Ivan Kutsyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Oleg Malychuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Mykola Moskaliuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Iryna Skakalska** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Starka** – PhD (History), Professor (Ukraine).

The collection is indexed in the international databases: Google Scholar

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2057 as of 13.06.2024. Media ID: R30-02770

Media entity: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (46027, Ternopil, 2 Maxyma Kryvonosa str., info@tnpu.edu.ua, phone:(0352) 43-58-80)

Professional registration (category «B»): Decree of MES No 220 dated 21.02.2024 (Annex 4). Specialty: B9 – History and archeology

Periodicity: 2 times a year

Languages : Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Founder: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Office address: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
Maxym Kryvonos Str., 2, Ternopil, 46027

Issued by the decision of the Academic Council of
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
(Protocol No. 12 of 27.05.2025)

ЗМІСТ

Bohdan BARAN

UKRAINIAN REVIVAL THROUGH SPIRITUALITY:
THE VIEWS OF BISHOP HRYHORIY KHYMYSHYN.....8

Михайло БОДНАР

ПУБЛІЦИСТИКА АНАТОЛЯ ВАХНЯНИНА: НА ПЕРЕТИНІ КУЛЬТУРИ ТА ПОЛІТИКИ.....15

Юлія БОНДАР

ПОВОЄННА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.):
ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....22

Олег ОЗИМЧУК, Юлія ВІЗІТІВ, Віта КОЦЮБАЙЛО

ВПЛИВ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (1991-2014 РР.) НА РОЗВИТОК ЕКСПОЗИЦІЙ РОКМ34

Nadiia VOLIK

THE ENCYCLICAL “CASTI CONNUBII” AND THE INSTITUTE OF THE GREEK
CATHOLIC FAMILY IN GALICIA (FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY).....47

Олександр ВОЛОЩУК

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ЯК ІНДИКАТОР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ (1950-ТІ РР.).....54

Віктор ДРОЗДОВ

КОМЕМОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ДІЯЧІВ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1939–1953 РР.....63

Іван ЗУЛЯК, Ярослав БОГДАН, Андрій РОМАНЧУК

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКО-ГІДАНСЬКИХ МИТНИХ УГОД
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....73

Тарас КЛИШ, Володимир КІЦАК

УРЯДОВІ ПЛАНИ РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ
В УРСР ТА РЕАЛІЇ ЧАСУ (1944-1946 РР.).....86

Петро КОСТЮЧОК

«NON RECEVABILITÉ»: ПІДКАРПАТОРУСЬКЕ ПИТАННЯ
В ПЕТИЦІЯХ І. КУРТЯКА ДО ЛІГИ НАЦІЙ.....95

Михайло МИХАЙЛОВ

ДОВГОКЛИНКОВА ЗБРОЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У VIII–XIV СТ.:
ІМПОРТ ТА КУЛЬТУРНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ОБМІН.....105

Ярослав МОХУН, Володимир КІЦАК

ПОЛІТИКА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ.....111

Андрій НОВОСЕЛЬСЬКИЙ

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БЕЛЬГІЙЦІВ НА ПРИКЛАДІ СКЛЯНОГО СЕЛИЩА
В КОСТЯНТИНІВЦІ (1897–1914 РР.).....118

Микола ОЛІЙНИК

СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕПУ (1921–1928).....125

Сергій ОЛІЙНИК

ХОМА МАРТЮК (ПСЕВДО АЛКІД) – КЕРІВНИК ДУНАЄВЕЦЬКОГО
НАДРАЙОННОГО ПРОВІДУ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ ОУН.....132

Марина ПАНЧУК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ У СФЕРІ НАУКИ
ЯК ЧИННИК ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....140

Антон СИЧЕВСЬКИЙ

ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ
НА ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.....149

Ігор ТАНАВСЬКИЙ

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ І ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ В 1991–2021 РР.....161

Михайло ТИМОШИК

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ НАГОРОДУ ДИПЛОМАТІЇ:
МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ПРОТИ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ.....168

Іван ШЕВЧУК

ЕВОЛЮЦІЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНА – ЄС В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ176

Ярослав ШУЛЬ

БЮЛЕТЕНІ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕСОВОГО БЮРО «WIADOMOŚCI UKRAIŃSKIE»
У ВАРШАВІ (1931–1932).....181

Andrii SHCHENLOV

«...SOONER OR LATER, GALICIA WILL HAVE TO BE SOVIETIZED...»:
STRATEGIC PLANS AND INSTRUMENTS OF SOVIET EXPANSIONISM AGAINST
THE POLISH STATE IN THE TERRITORY OF EASTERN GALICIA (1919–1923).....188

Максим ЩЕРБАКОВ

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ МОЛОДІ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1950–1980-Х РР. У ВІЗІЇ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ.....204

Павло ЩЕРБАНЮК

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАВЕСНІ 1917 Р.....210

Валерій ЯНУСЬ, Володимир КІЦАК

РОЗВИТОК ОБОРОННИХ СПОРУД ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ
ВІД РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ДО ЧАСІВ РУСІ.....218

Оксана ЯТИЩУК, Тетяна ГОСПОДАРИК

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ М. ТАРНОПОЛЯ У СФЕРІ ОСВІТИ.....228

CONTENTS

Bohdan BARAN

UKRAINIAN REVIVAL THROUGH SPIRITUALITY:
THE VIEWS OF BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN.....8

Mykhailo BODNAR

PUBLICISM OF ANATOL VAKHNIANYN:
AT THE INTERSECTION OF CULTURE AND POLITICS.....15

Yuliia BONDAR

POST-WAR INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE UKRAINIAN SSR (1946–1965):
ORIGINS AND EVOLUTION OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....22

Oleh OZYMCHUK, Yuliia VIZITIV, Vita KOTSIUBAILO

THE IMPACT OF THE RESEARCH OF THE VOLYN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION
OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF UKRAINE (1992-2014) ON THE DEVELOPMENT OF THE EXPOSITIONS
OF THE RIVNE REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE.....34

Nadiia VOLIK

THE ENCYCLICAL “CASTI CONNUBII” AND THE INSTITUTE OF THE GREEK
CATHOLIC FAMILY IN GALICIA (FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY).....47

Oleksandr VOLOSHCHUK

URBANIZATION PROCESSES IN TERNOPIL REGION AS AN INDICATOR
OF THE REGION’S ECONOMIC DEVELOPMENT (1950S).....54

Viktor DROZDOV

COMMEMORATIONS OF UKRAINIAN CULTURAL FIGURES
IN WESTERN UKRAINIAN LANDS FROM 1939 TO 1953.....63

Ivan ZULYAK, Yaroslav BOGDAN, Andriy ROMANCHUK

FEATURES OF POLISH-GDAŃSK CUSTOMS AGREEMENTS
IN THE INTERWAR PERIOD.....73

Taras KLYSH, Volodymyr KITSACK

GOVERNMENT PLANS FOR THE DISTRIBUTION OF UKRAINIANS
DEPORTED FROM POLAND TO THE UKRAINIAN SSR AND THE REALITIES
OF THE TIME (1944–1946).....86

Petro KOSTYUCHOK

“NON RECEVABILITÉ”: THE SUBCARPATHIAN RUTHENIAN QUESTION
IN I. KURTYAK’S PETITIONS TO THE LEAGUE OF NATIONS.....95

Mykhailo MYKHAILOV

LONG-BLADED WEAPONS IN THE UKRAINIAN LANDS IN THE 8TH–14TH CENTURIES:
IMPORT AND CULTURAL-TECHNOLOGICAL EXCHANGE.....105

Yaroslav MOKHUN, Volodymyr KITSACK

PAVLO SKOROPADSKY’S POLICY IN THE FIELD OF CULTURE AND EDUCATION.....111

Andrii NOVOSELSKYI

EVERYDAY LIFE OF BELGIANS USING THE EXAMPLE OF THE GLASS VILLAGE
IN KOSTYANTYNIVKA (1897–1914).....118

Mykola OLIYNYK

THE STATUS OF EDUCATORS IN PODILLIA DURING THE NEP YEARS (1921–1928).....125

Serhiy OLIYNIK

KHOMA MARTYUK (PSEUDONYM ALKID) – HEAD OF THE DUNAYEVETS
SUPRA-DISTRICT LEADERSHIP OF THE OUN IN THE PODILLIA REGION.....132

Maryna PANCHUK

UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN THE SPHERE OF SCIENCE
AS A FACTOR OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES AT THE MODERN STAGE.....140

Anton SYCHEVSKY

OVERCOMING CHILD HOMELESSNESS AND NEGLECT IN THE POST-REVOLUTIONARY
VOLYN-ZHYTOMYR REGION IN THE FIRST HALF OF THE 1920S.....149

Igor TANAUSKY

COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF TURKISH
IN THE ENERGY SPHERE IN 1991–2021.....161

Mykhailo TYMOSHYK

A HISTORICAL RETROSPECTIVE OF THE ETHICAL ASPECTS OF AWARDS
IN DIPLOMACY: MORAL VALUES VERSUS POLITICAL INTERESTS.....168

Ivan SHEVCHUK

THE EVOLUTION OF UKRAINE-EU COOPERATION
IN THE CONTEXT OF MILITARY CONFLICT.....176

Yaroslav SHUL

BULLETINS OF THE UKRAINIAN PRESS BUREAU “WIADOMOŚCI UKRAIŃSKIE”
IN WARSAW (1931–1932).....181

Andrii SHCHEHLOV

«...SOONER OR LATER, GALICIA WILL HAVE TO BE SOVIETIZED...»:
STRATEGIC PLANS AND INSTRUMENTS OF SOVIET EXPANSIONISM AGAINST
THE POLISH STATE IN THE TERRITORY OF EASTERN GALICIA (1919–1923).....188

Maksym SHCHERBAKOV

CULTURAL LIFE OF THE YOUTH OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF
OF THE 1950–1980S IN THE VISION OF FOREIGN RESEARCHERS.....204

Pavlo SHCHERBANIUK

THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT
IN VOLYN PROVINCE IN THE SPRING OF 1917.....210

Valerii YANUS, Volodymyr KITSAK

THE DEVELOPMENT OF THE DEFENSIVE STRUCTURES OF THE TEREBOVLIA FORTRESS
FROM THE EARLY IRON AGE TO THE RUS' ERA.....218

Oksana YATYSHCHUK, Tetiana HOSPODARYK

POLICY OF THE GERMAN OCCUPATION AUTHORITY OF THE CITY OF TARNOPOL
IN THE SPHERE OF EDUCATION.....228

УДК 94:[271.4:332.15] (477.83/.86) «1921/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.1>

Bohdan BARAN

Assistant at the Department History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027
(bohdan.baran@tnpu.edu.ua)

Богдан БАРАН

асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8245-0202>

UKRAINIAN REVIVAL THROUGH SPIRITUALITY: THE VIEWS OF BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN

Abstract. *The purpose of the article* is to analyse the views of Bishop Hryhoriy Khomyshyn on the national revival and state-building of the Ukrainian people. To examine the criticism of social vices, such as “spiritual anarchy” and moral degradation, which, according to Bishop Khomyshyn, were the main obstacles to independence. To investigate critical assessments of nationalism, radicalism, and Muscophilia in the context of the political struggle for Ukrainian statehood. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, as well as on the critical approach and general scientific and special methods of history and related sciences. **The scientific novelty** lies in the fact that an attempt was made to analyse the views emphasised by Bishop Hryhoriy Khomyshyn and the need for spiritual and cultural renewal of Ukrainians through Christian values and the leadership of the Catholic Church. Particular attention is paid to his reforms in the diocese of Stanislaviv, including the introduction of celibacy and the Gregorian calendar, as well as ideas for integration with Western European culture. **Conclusions** analysis Bishop Khomyshyn's social and educational initiatives, such as the Skala organisation, are aimed at shaping the moral and spiritual foundation of Ukrainian society. The activities of Hryhoriy Khomyshyn are presented as an attempt to create a unique model of state-building based on morality, Christian values and cultural identity.

Key words: Hryhoriy Khomyshyn, Greek Catholic Church, socio-political activity, Eastern Galicia, social transformations.

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЧЕРЕЗ ДУХОВНІСТЬ: ПОГЛЯДИ ЄПІСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати погляди єпископа Григорія Хомишина на національне відродження та державотворення українського народу. Розглянути критику суспільних вад, як-от «духовна анархія» та моральна деградація, які, на думку єпископа Хомишина, були головними перешкодами у відновленні незалежності. Дослідити критичні оцінки націоналізму, радикалізму й москвофільства в контексті політичної боротьби за українську державність. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, а також на критичному підході та загальнонаукових і спеціальних методах історичної та суміжних наук. **Наукова новизна** полягає у спробі проаналізувати погляди, на яких наголошував єпископ Григорій Хомишин, та необхідність духовного й культурного оновлення українців через християнські цінності та керівництво Католицької церкви. Особливу увагу приділено його реформам у Станиславівській єпархії, зокрема впровадженню celibату та григоріанського календаря, а також ідеям щодо інтеграції із західноєвропейською культурою. **Висновки.** Аналіз соціально-просвітницьких ініціатив єпископа Хомишина, як-от організація «Скала», спрямований на формування морального й духовного підґрунтя українського суспільства. Діяльність Григорія Хомишина представлена як спроба створити унікальну модель державотворення, засновану на моральності, християнських цінностях та культурній ідентичності.

Ключові слова: Григорій Хомишин, Греко-католицька церква, соціально-політична діяльність, Східна Галичина, суспільні трансформації.

After the announcement of the restoration of the independence of the Ukrainian state, scholars opened up the possibility of an objective approach to covering those “white spots” of national history that were changed or suppressed during the Soviet era for various ideological reasons. Among the most interesting aspects are studies of the role and contribution of the Greek Catholic Church and its hierarchs to the process of establishing Ukrainian statehood and maintaining the identity of the Ukrainian people.

Problem Statement an example, among them is the personality of Bishop Ordinary Hryhorii Khomyshyn, who headed the diocese of Stanislaviv for over forty years. In Soviet historiography, he was portrayed as a Polish supporter, fascist, anti-communist, and reactionary. Nowadays, Bishop Hryhorii is seen as a Catholic extremist middle believer with a pro-Polish orientation. It should be borne in mind that Khomyshyn had his own beliefs about the founding of the Ukrainian state and that he was very concerned about the fate of his people, first as part of the Austro-Hungarian Empire and later in Poland, and tried to find a way out of the difficult socio-political situation that arose.

The purpose of the article is to analyse the views of Bishop Hryhorii Khomyshyn on the state of Ukrainian society and its political prospects in the early twentieth century. To reveal the ideas of Bishop Stanislavivsky on the cultural, moral and spiritual revival of the Ukrainian people, as well as his vision of the role of the Latin rite in the formation of national identity and political development of the Ukrainian population of Eastern Galicia under the auspices of the GCC.

Presentation of the main research material. An important question that concerned the bishop was to understand the reasons why the Ukrainian people were the only ones in Europe deprived of their own state. Furthermore, how did the loss of what Ukrainians had possessed during the period of liberation efforts during the First World War come about? According to Hryhorii Khomyshyn, the answer should be sought not in ‘otherworldly factors’ or in the culprits of foreign countries, but in the Ukrainian people themselves, since the main trouble is the collapse of the system. The spiritual leader wrote: “Though we have not lacked great and talented men, though our people are endowed with such good qualities, their main misfortune is anarchy, which has prevented them from consolidating their state, equally in the times of the Cossack princes and ours. Countless enemies of our people exhausted themselves and passed away, but that one enemy – anarchy – remained” [1, p. 6].

According to Khomyshyn, Ukrainian society suffers from ‘spiritual haemophilia’ – internal decomposition, in the sense of not the day-to-day, but the spiritual [2, p. 60]. This results in the spiritual weakness of Ukrainians, which leads to the insufficient use of spiritual and moral values in their lives, and this has led to the emergence of atheism. And these factors, according to the bishop, contributed to the rapid spread of Muscophilia, radicalism and nationalism in Ukrainian society.

“I am horrified by the current situation – the mud is pouring out from all sides and I am very much afraid that the Russian people will not be lost in this mud...” [3, p. 22] – the bishop wrote in his letter to Oleksandr Barvinsky in 1908.

To counteract these destructive trends, it is necessary to conclude that the only guarantee of cultural progress for Ukrainians is the “Christianisation of society” under the leadership of the Catholic Church, which, according to Khomyshyn, is a church that transcends national boundaries.

“Do you, Mr Metsenas, think that we are a nation, or that we will be a nation? ... After my impression, which I have gained from almost thirty-two years of episcopacy, we are a rotten tree, which is not capable of being used for opal or material, only for dung. Only the power of Christ and the Catholic Church can revive us...” [2, p. 35] – the bishop sent these words to a prominent representative of cultural and political life, Osyp Nazaruk.

According to H. Khomyshyn, the people and the state are constructed and progress not through ideas, but through the continuous, complete self-sacrifice of the entire working population. Of particular importance in this idea of sacrifice is the clergy, who should help to illuminate and implement

this approach. However, married clergy cannot do this, as there is a separation between the ministers and their communion with the Divine. With this in mind, in 1920, the Stanislaviv diocese adopted the introduction of celibacy [4, p. 95].

In 1931, we see the publication of a pastoral letter from Hryhorii Khomyshyn 'On Byzantium', in which the bishop practically explains his actions related to the introduction of celibacy and the Gregorian calendar. He argues that it is a great failure that Ukrainians have adopted their faith from the East, rather than the Western European cultural environment. Ukrainians did not grow up in Rome, but in the atmosphere of Byzantium. And although the Byzantine Empire fell, the 'Byzantine spirit' remained, continuing its development in Russia, where it reached its peak under Bolshevism, causing the destruction of the spiritual life of an entire region and numerous peoples. Instead of the Church being a driving force in society and a leading force in the state, it became a "slave to secular power". This led to Caesaro-papism [1, p. 9]. Therefore, according to Bishop Hryhoriy Khomyshyn, Ukrainians should 'lean more towards the West than towards the East', given the peculiarities of language, psyche and culture that distinguish them from Russians. This makes it clear that moving away from the Eastern ritual is an important step, as this ritual already has Russian roots.

But at the same time, the Ukrainian people should "make a self-assessment", understanding where the root of their failures lies, and not "fall into the trap of rejection, national euphoria and demagoguery" [1, p. 7]. First of all, it is important to properly understand what true liberation means. According to H. Khomyshyn, liberation has two stages: "negative", which includes the struggle against oppression, and "positive", which concerns the maintenance and preservation of the achieved freedom. Ukrainians, as Khomyshyn sees it, tend to focus on the first stage, although in fact the second is more important. The main essence of the second stage is the readiness of Ukrainians for future liberation. This was expressed in his words as follows: "So that we are prepared for the moment when the clock of history strikes the hour of our state's birth. Woe to us if we are caught unprepared, because something even worse will happen to us, as it did at the end of the World War" [1, p. 31].

Bishop Khomyshyn accepts the view that the triad of factors that manifest power and play a significant role in the life of a nation includes military strength, financial status and spirituality. If Ukrainians at this stage do not have sufficient military or financial power for objective reasons, they can and should develop their spiritual power [1, p. 22]. This can be achieved through the establishment of new institutions, parish libraries, and various organisations based on the principles of Catholic ideology, such as youth associations. For example, on the instructions of Hryhorii Khomyshyn, in 1928, the Ukrainian Catholic Youth Association "Unity" was established, which aimed to strengthen among young people faith, morality, and attachment to the Ukrainian people and the Motherland [5, p. 5–15].

Bishop Hryhoriy promotes the development of the cultural and educational organisations "Prosvita" and "Ridna Shkola", serving as the head of the latter in Stanislaviv. Bishop Khomyshyn sees these leading Ukrainian cultural groups as playing a very important role for the nation, but at the same time points out the gradual deviation of these organisations from the right path, as they become "nests of radicalism", moral decay, even the peasant movement and Bolshevism [4, p. 19]. Finally, on 18 January 1930, Hryhorii Khomyshyn appealed to the leadership of the Main Directorate of Prosvita to stop its destructive activities. However, having received no response and having observed no improvements in the functioning of either Prosvita or the Ridna Shkola, which he considered a purely Catholic structure due to its connection with the clergy, he actually ceased cooperation with them [6, p. 7].

While Metropolitan A. Sheptytsky recognised the importance of fighting the hostile forces of the church that infiltrated the organisations "Prosvita", "Ridna Shkola", and the "Union of Ukrainian Women", Bishop H. Khomyshyn chose a different approach: he created new educational societies directly subordinated to the church. Thus, in 1934, a network of cultural and educational groups called

“Skala” was created, whose main task was to set up reading rooms and libraries in parishes and to promote the Catholic Action. However, there were constant conflicts between “Skala” and “Prosvita”, as evidenced by H. Khomyshyn himself in a letter he wrote to Osyp Nazaruk: “...no one fights the Catholic organisation “Skala” as ruthlessly and unethically as Prosvita” [2, p. 53].

In order to achieve meaningful success in state-building, Khomyshyn believes that it is important to understand what “true politics” means and why it differs from the “national palette” and impatience.

“We need to engage in truthful politics, which is not a wide mouth and strong larynx for demagogic shouting, nor quick feet for agitation. Truthful politics is great wisdom, comprehensive and intelligent orientation, the reign of reason and entertainment. Therefore, a sensible and realistic policy requires that we also ensure full loyalty to the state in which we now find ourselves” [1, p. 26]. According to Khomyshyn, the strategy of a patient and balanced policy in no way means giving up the dream of an independent state, since a people who refuse to do so essentially deny themselves. At the same time, it is impossible to build a state without proper preparation.

“A wise and real policy is not guided by the fantasy of the future, but does what finitude prescribes, what can be done now, under the given conditions, and what the present finite circumstances allow” [1, p. 31]. Thus, according to the bishop’s plan, Ukrainians will be ready when the time comes and the political situation allows them to stand up for their country. H. Khomyshyn notes: “Let’s imagine that one day the Poles, who are hated by Ukrainians, leave us and leave us alone. In a few hours, clouds of Bolsheviks will come from across the Zbruch River, lock our churches and turn them into houses of amusement or debauchery, shoot the clergy and intellectuals, send them to the Solovetsky Islands, and oppress the people...” [1, p. 28].

The Metropolitan believes that Poles treat Ukrainians as a less valuable people, that chauvinistic factors in Polish society seek to destroy Ukrainians, and that Poland does not fulfil its international obligations [4, p. 161]. However, he believes that the reaction of Ukrainians to such Polish behaviour should be appropriate. Ukrainians react in different ways: they may feel hopeless and refuse to develop further, or they may choose the extreme path of terror. Khomyshyn strongly rejects both methods, as he believes they provide a basis for further repression by the Poles. He understands the position of the nationalists and is not surprised that in conditions unfavourable to the Ukrainian people they use sabotage and create secret groups, but he still believes that their tactics are wrong. In his opinion, even if the activities of secret groups are carried out in the name of patriotism and the national idea, it still leads to immoral and sinful acts [1, p. 9]. And even if an independent Ukraine emerges from the struggle of far-right forces, Khomyshyn believes that such a state will not be able to develop freely. He argues that such a state would be persecuted by an ‘anarchic and conspiratorial regime’ that would be harmful to the state itself. “When it becomes a custom that a crime committed in the name of the people, or for the people and for their state is good and permissible, then the understanding and sense of true virtue and true morality will be lost..., then such a people or state will commit crimes against their own..., and then crimes will be considered heroic, because they will be committed in the name of Ukraine and for Ukraine” [7, p. 39].

Nationalism must be rejected because of its xenophobic and destructive nature, as it pits indigenous citizens against each other solely on the basis of their nationality. This approach hinders the possibility of creating a unified and consolidated state.

Undoubtedly, such views of the Ukrainian bishop, which he vigorously disseminated through the media, could not remain without reaction and opposition from the nationalist side. There is every reason to assume that Ukrainian nationalists intended to attack Hryhoriy Khomyshyn. This can be confirmed based on the content of a letter that Bishop Hryhorii sent to Metropolitan Sheptytsky on 2 May 1932. In this letter, he cited facts that could serve as evidence of a possible terrorist act and condemned Count Andrei for his overly loyal attitude towards extremists [8, p. 31].

According to H. Khomyshyn's ideas, nationalism should be able to exist, but it is a matter of 'constructive nationalism'. And 'constructive nationalism' is defined as the formation of institutions to support and renew the Ukrainian people as a whole. To this end, the bishop encouraged the emergence of various organisations, such as the UGA Society for the Disabled in Galicia, which operated mainly on funds received from church services. Various charitable projects were also carried out, such as the "Orphans and Catholic Education of Youth" (OCY), which contributed to the construction of orphanages and burial sites in various places in Stanisławów [9, p. 15]. It is worth noting that the active initiatives of Bishop Khomyshyn did not always find understanding and support from the Polish authorities, and therefore many of his ideas and projects remained unimplemented.

On 4 August 1925, under the support of Bishop Khomyshyn, the Ukrainian Christian Organisation (UCO) was founded, which pledged to unite the Catholic Christians of the Ukrainian people, regardless of their status or party affiliation. The organisation set itself the task of monitoring that political parties in their activities adhere to the foundations of Catholic ideology [10, p. 2]. At the same time, the UWO, which is characterised by its non-political orientation, intends to cooperate with those national structures and political parties that remain faithful to the Christian worldview platform. On 7 January 1926, the first issue of the newspaper 'Nova Zorya' was published, which became the official periodical of the Ukrainian Christian Home under the patronage of Hryhorii Khomyshyn.

As further events unfolded, it became apparent that none of the political parties, including the UNDO, on which certain hopes were initially placed, fulfilled the expectations of the original UCO leadership. As a result, on 24 September 1930, the Ukrainian Catholic People's Party (UCPP) was born, which in 1932 was renamed the Ukrainian People's Renewal. The UCNP, again with the succession of Hryhorii Khomyshyn, prioritised the task of renewing the Ukrainian people based on the principles of Catholic faith and morality, as only this could ensure the cultural order of the nation. Without such a "moral recovery", Khomyshyn believed that the future statehood of Ukraine remained unattainable [4, p. 176]. With the aim of preparing the foundations and foundations of the future state, the UCNP (UNO) was created to promote national-territorial autonomy, rather than immediate independence of Ukraine, at the initial stage [4, p. 177].

Bishop Khomyshyn, after losing faith in the political activities of Ukrainian cultural and educational groups, issued an order on 3 August 1937 prohibiting priests from participating in secular societies and organisations on the territory of his eparchy. He did not support the so-called "press agreement" between Ukrainian publications representing different political social positions.

Despite the fact that this "press agreement" was aimed at uniting the Ukrainian nation through mutual tolerant communication, cooperation and "balanced polemics", largely excluding ideological and political differences [11, p. 121]. Hryhorii Khomyshyn refused to allow representatives of Nova Zorya and Pravda to participate in this agreement, thus reinforcing his distance from social and political life.

The bishop loses faith in the ability of Ukrainians as a nation to create a state, expressing distrust in their readiness for spiritual revival. He sharply criticises them for refusing spiritual renewal, hence "suffering from spiritual incapacity" and displaying a certain kind of "mental deviation" that, in his opinion, leads to inevitable death. "It is very bitter to write my memoirs. I have the impression that I am writing an obituary over the grave of my people... I don't know if I could go on. Neither the Poles nor the Polish clergy, but we ourselves are destroying and will destroy our church, just as we destroyed our state..." [2, p. 3].

Thus, Bishop Hryhorii Khomyshyn had his own views on the formation of the Ukrainian state and developed a unique concept of state-building. However, for various reasons, both objective and subjective, this concept could not be implemented in practice. Hryhorii Khomyshyn believed that the Greek Catholic Church should become the main spiritual guide for Ukrainians, promoting

cultural, spiritual and moral revival. He saw the church as an important tool for overcoming the internal fragmentation of the Ukrainian people and forging a strong national identity. The bishop drew attention to internal anarchy and moral decay as the main problems of Ukrainian society. In his opinion, these factors were the causes of many social and political difficulties, including the lack of statehood.

Hryhoriy Khomyshyn supported the idea of national revival, but stressed the importance of “constructive nationalism”, which would promote the development of institutions, including charitable and cultural organisations, without using radical methods. He rejected the extremes of nationalism that lead to xenophobia and destructiveness.

Bishop Khomyshyn advocated for Ukraine's orientation towards Western European culture and Christian ideology rather than Byzantine, which, in his opinion, contributed to the decline of spirituality. He believed that it was important for Ukrainians to abandon Eastern ritual, as this would help them break the relationship with Russian culture and create their own national identity.

He sought to combine spiritual, cultural and political progress in the process of forming national statehood, and although many of his initiatives were not implemented, they remain an important stage in the development of Ukrainian national consciousness.

Bibliography

1. Хомишин Г. Пастирський лист «Про політичне положення українського народу в польській державі». Львів, 1931. 37 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАУЛ). Ф. 359, оп. 1, спр. 332, арк. 60.
3. Центральна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 11, од. зб. 2665, п. 160, арк. 22.
4. Хомишин Г. Українська проблема. Станіславів, 1933. 186 с.
5. Статут українського католицького товариства молодіжі «Єдність». Вісник Станиславівської єпархії. 1928. Ч. I–III. С. 12–16.
6. Хомишин Г. О світських українських установах. Вісник Станиславівської єпархії. 1931. Ч. I–III. С. 18–20.
7. Хомишин Г. Пастирський лист «Про грозу духової руйни». Нова зоря. 1933. Ч. 28. С. 47–54.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАУЛ). Ф. 359, оп. 1, спр. 331, арк. 44.
9. Хомишин Г. В справі «святая святых» і устрійство кивотів. Вісник Станиславівської єпархії. 1927. Ч. VI–VIII. С. 21–23.
10. Наші вісти. Інформаційне письмо УХО. 1925. Ч. 1. С. 2–16.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАУЛ). Ф. 359, оп. 1, спр. 209, арк. 121.

References

1. Khomyshyn, H. (1931) *Pastyrskiy lyst «Pro politychne polozhennia ukrainskoho narodu v polskij derzhavi»* [Pastoral Letter “On the Political Situation of the Ukrainian People in the Polish State”]. Lviv [in Ukrainian].
2. Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyi arkhiv Ukraïny, m. Lviv, (dali TsDIAUL) [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv (CSHAUL)]. Fund 359, In I, F 332. Sh 60. [in Ukrainian].
3. Tsentralna naukova biblioteka im. V. Stefanyka Viddil rukopysiv. [Central Scientific Library named after V. Stefanyk, Manuscript Department.] Fund 11, Item Collection 2665, I 160. Sh 22. [in Ukrainian].
4. Khomyshyn, H. (1933). *Ukrajinska problema*. [The Ukrainian Question]. – Stanislaviv. [in Ukrainian].
5. Statut ukrajins'koho katolyts'koho tovarystva molodizhi «Yednist» (1928). [Statute of the Ukrainian Catholic Youth Society «Yednist»] *Visnyk Stanyslavivs'koyi yeparkhiyi – Bulletin of the Stanislaviv Diocese*, 1–3, 12–16 [in Ukrainian]

6. Khomyshyn, H. (1931). O svits'kykh ukrajins'kykh ustanovakh [On Secular Ukrainian Institutions]. *Visnyk Stanyslavivs'koyi yeparkhiyi – Bulletin of the Stanislaviv Diocese*. 1–3, 18–20 [in Ukrainian].
7. Khomyshyn, H. (1931). Pastyrskyi lyst «Pro hrozu dukhovoyi ruyny» [Pastoral Letter «On the Storm of Spiritual Ruin»] *Nova zorya – New star*, 28, 47–54 [in Ukrainian].
8. TsDIAUL. F 359, op. I, spr. 331. ark. 44 CSHAUL. Fund 359, In I, F 331. Sh 44. [in Ukrainian].
9. Khomyshyn, H. (1927). V spravi «svyataya svyatykh» i ustroystvo kyvotiv [In the matter of the “Holy of Holies” and the arrangement of the Ark]. *Visnyk Stanyslavivs'koyi yeparkhiyi – Bulletin of the Stanislaviv Diocese*, 4–8, 21–23 [in Ukrainian].
10. Nashi visty (1925) [Our News] *Informatsiine pysmo UKHO* – Informational Letter of the UHO, 1, 2–16 [in Ukrainian].
11. TsDIAUL. F 359, op. I, spr. 331. ark. 44 [CSHAUL]. Fund 359, In I, F 209. Sh 121. [in Ukrainian].

УДК 821.161.2.09 (477) «18 / 19» +316.74+32
DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.2>

Михайло БОДНАР

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027 (mishkabod911@gmail.com)

Mykhailo BODNAR

Postgraduate student at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches
of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (mishkabod911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5242-9785>

**ПУБЛІЦИСТИКА АНАТОЛЯ ВАХНЯНИНА:
НА ПЕРЕТИНІ КУЛЬТУРИ ТА ПОЛІТИКИ**

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі публіцистики Анатолія Вахнянина як складника політико-культурного дискурсу українського національного відродження другої половини XIX – початку XX століття. Основну увагу зосереджено на ідейно-світоглядних засадах, жанрово-стилістичних особливостях і ключових тематичних домінантах його текстів. **Методологія** дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, поєднанні літературознавчих, культурологічних та історико-політичних методів аналізу. **Наукова новизна** полягає в осмисленні публіцистики Вахнянина не лише як вияву громадянської позиції, а і як цілісного інструмента формування модерної української ідентичності в умовах імперського домінування. **Висновки.** Публіцистика Вахнянина постає формою символічної влади, що поєднує естетичне, етичне й національне начала, функціонує як контрнарратив проти колоніальних практик і виконує мобілізаційну функцію. Автор формує образ інтелігенції як морального лідера нації, а культуру розглядає як чинник духовної ідентичності та націєтворення. Його тексти мають риторичну, полемічну та емоційно-етичну силу, що трансформує читача в суб'єкта історичної відповідальності.

Ключові слова: публіцистика, націєтворення, культура, ідентичність, інтелігенція, антиколоніальний дискурс.

**PUBLICISM OF ANATOL VAKHNIANYN:
AT THE INTERSECTION OF CULTURE AND POLITICS**

Abstract. *The purpose* of the article is to analyze the publicistic work of Anatol Vakhnianyn as an integral component of the political and cultural discourse of the Ukrainian national revival in the second half of the 19th – early 20th century. The study focuses on the ideological foundations, genre-stylistic features, and key thematic dominants of his texts. **The methodology** is based on an interdisciplinary approach, combining literary, cultural, and historical-political methods of analysis. **The scientific novelty** lies in interpreting Vakhnianyn's publicism not only as an expression of civic engagement but also as a holistic tool for shaping modern Ukrainian identity under imperial dominance. **Conclusions.** Vakhnianyn's publicistic work is presented as a form of symbolic power that unites aesthetic, ethical, and national dimensions, functioning as a counter-narrative against colonial practices and fulfilling a mobilizing function. The author constructs the image of the intelligentsia as a moral leader of the nation, and views culture as a key factor in spiritual identity and nation-building. His texts possess rhetorical, polemical, and emotionally ethical force that transforms the reader into a subject of historical responsibility.

Key words: publicism, nation-building, culture, identity, intelligentsia, anti-colonial discourse.

Постановка проблеми. У сучасному гуманітарному дискурсі на перетині літературознавства, культурології та політичної науки зростає інтерес до публіцистики як інтелектуального феномену, що взаємодіє з процесами націєтворення, ідеологічної мобілізації та культурної самоідентифікації. У цьому контексті особливої уваги потребує постать Анатолія Вахнянина – одного з провідних представників української еліти кінця XIX – початку XX ст., чия публіцистика функціонує на межі естетичного й політичного, що дає змогу осмислювати її як мультидисциплінарний об'єкт.

Проблема полягає в недостатній концептуалізації публіцистики Вахнянина як комунікативного явища, що акумулює культурно-ідентифікаційні імпульси доби й водночас виконує функцію політичного впливу. Попри окремі розвідки про Вахнянина як композитора, культурного діяча, перекладача й політика, його публіцистична творчість залишається недостатньо дослідженою в міждисциплінарному вимірі.

Невирішеною лишається проблема осмислення публіцистики Вахнянина як політико-культурного дискурсу, що синтезує естетичні, національно-емансипативні та ідеологічні компоненти. Цій проблематиці й присвячено статтю, яка розглядає публіцистику Вахнянина як риторичний і політичний жест епохи національного пробудження.

Мета статті – проаналізувати публіцистику Анатолія Вахнянина як складник інтелектуального та культурно-політичного дискурсу українського національного відродження другої половини XIX – початку XX століття, з'ясувати ідейно-світоглядні, жанрово-стилістичні та ідеологічні параметри, а також виявити її роль у формуванні національної ідентичності та мобілізаційних стратегій в умовах імперського домінування. У межах дослідження застосовано міждисциплінарну методологію, що поєднує літературознавчі, культурологічні, історико-політичні та риторичні підходи. Використано контент-аналіз публіцистичних текстів Вахнянина, порівняльно-історичний метод, дискурс-аналіз й елементи герменевтики для виявлення смислових і ціннісних домінант.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX століття Галичина постає як культурно-цивілізаційний ареал, де під впливом імперської політики Австро-Угорщини та польсько-угорської гегемонії активізувалися емансипативні прагнення українського етносу. За умов колоніальної мовної політики, правової нерівності й міжетнічної напруги українська національна ідентичність формувалася як реакція на маргіналізацію та як спроба артикулювати себе через мову, культуру, освіту й історичну пам'ять. Провідну роль у цьому процесі відігравала інтелігенція – як носій модерного світогляду, що діяла через просвітницьку, педагогічну, видавничу та політичну активність, де публіцистика слугувала засобом ідеологічного впливу й конструювання громадянської суб'єктності [1, с. 79].

Центральним концептом публіцистики Анатолія Вахнянина є ідея національно-культурного відродження як екзистенційної потреби консолідації українського народу на основі духовних, моральних та історико-культурних засад. Ідентичність у його трактуванні постає не як статична етнічна даність, а як динамічний процес культурного самоствердження, вкорінений у спільну пам'ять, сакралізовану мову та етичний імператив служіння народів.

Ця ідея протиставляється цивілізаційній дезінтеграції, зумовленій імперським гнітом і внутрішньою суспільною інерцією. Культура, на думку Вахнянина, має стати цементувальним чинником у творенні модерної української суб'єктності, а інтелігенція – виконавцем місії духовної автономії та культурної емансипації. Його концепція нації ґрунтується не на етнічній ізоляції, а на прагненні створити цілісну культурну спільноту, здатну до історичного саморозгортання в європейському контексті [2, с. 16–17].

Публіцистичний дискурс Анатолія Вахнянина формує складну триєдину парадигму, у якій релігійне, етичне та національне функціонують як взаємозумовлені й взаємопроникні категорії,

покликані мобілізувати суспільну свідомість у напрямі національної самореалізації. Ці складники постають у його текстах не як паралельні чи розмежовані домени, а як структурно злитий цілісний світогляд, у якому духовність інтерпретується як база етичної нормативності, а етика – як передумова національної самосвідомості.

Релігійна категорія у Вахнянина має не догматично-клерикальний, а радше гуманістично-етичний вимір. Християнство осмислюється ним як чинник морального піднесення особистості й народу загалом. Наприклад, у публікації в «Правді» він наголошує, що без морального вдосконалення та духовного очищення народ не може претендувати на політичну чи культурну суб'єктність: *«Не силу й крик, а внутрішню правду і віру у вищу справедливість має плекати народ, що хоче жити»*.

Етичний компонент його текстів простежується крізь призму загальнонаціональної відповідальності: чесність, самопожертва, служіння спільному добру розглядаються як онтологічні передумови державності. Етика у Вахнянина – це не приватна справа, а суспільна категорія, спрямована на формування *національного характеру*, вільного від корупції, байдужості й духовного спустошення. У публікації про освіту він зазначає, що учитель – це *«не лише передавач знання, а моральний лідер громади»*, закликаючи інтелігенцію бути не лише провідниками ідеї, а і її втіленням.

Національне у Вахнянина завжди фундоване релігійно-етичними сенсами: без моральної вертикалі неможливе національне самоствердження. У цьому контексті Вахнянин перегукується з ідеологемами кирило-мефодіївської традиції, у якій християнська любов до ближнього поєднується з обов'язком боротьби за народні права. Так, у своїх виступах на громадських зібраннях та в публікаціях на сторінках «Діла» він неодноразово артикулює думку про необхідність *«єдності духа й діла»*, вказуючи на те, що нація без морального закону – лише етнографічна маса.

Практична проекція цього співвідношення виявляється в його освітніх і просвітницьких ініціативах. Заснування товариств, участь у «Просвіті» та роботі Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) – усе це втілення його ідеї про те, що національне виховання має спиратися на моральну свідомість і духовну культуру. Він обстоював концепцію виховання *«не лише голови, а й серця формує»*, що залишається надзвичайно релевантною і для сучасного українського суспільства в умовах постколоніальної трансформації [3, с. 292–293].

Публіцистика Анатолія Вахнянина, представлена, зокрема, у таких текстах, як *«Куди ми йдемо?»* (1876), *«До української інтелігенції»* (1882), *«Про потребу національного театру»* (1884), чи в статтях, опублікованих у журналі «Правда», формує риторичну й ідеологічну модель національного самоствердження через комплекс жанрово-стилістичних засобів. Його тексти – гібридні за формою, адже поєднують риси аналітичної статті, риторичного звернення, полемічного есе, а подекуди й проповіді.

Образність у його публіцистиці виконує не лише естетичну, а концептуальну функцію. У статті *«Куди ми йдемо?»* автор використовує метафору дороги і темряви як алегорію стану українського народу: *«Ідемо, але ніби в тумані, сліпо, без провідника – і через те блукаємо»*. Така образна конструкція виконує водночас діагностичну (становище народу) і мобілізаційну (потреба провідної сили) функцію. Подібна символіка – звична риса його текстів, зокрема в трактуванні національного відродження як *«пробудження духа з довгого летаргічного сну»*.

Пафос у Вахнянина має форму етичного імперативу. У зверненні *«До української інтелігенції»* він наголошує: *«Ви, що маєте світло в очах і силу в серці, не можете бути мовчазними сторожами руїни»*. Емоційно заряджене висловлювання виконує функцію моральної актуалізації, перетворюючи читача з пасивного реципієнта на потенційного співучасника національного проекту. У такий спосіб Вахнянин творить пафос не декларативний, а функціональний – спрямований на актуалізацію внутрішнього обов'язку.

Полемічність – чи не найвиразніша риса його стилю. У статті *«Про потребу національного театру»* він вступає в діалог з тими, хто сумнівається в доцільності культурницьких ініціатив: *«Кажуть, нема часу на забави, а я питаю: коли ж буде час, як не тепер, коли треба формувати дух? Театр – то не забава, а школа нації»*. Тут спостерігаємо характерний прийом: риторичне запитання, контрпозицію, виведення ідеологічного висновку [4, с. 11].

У публікаціях у журналі *«Правда»* Вахнянин також послуговується методами стилістичної сатири, алюзії, латентної іронії в ставленні до москвофільства та пасивності галицького духовенства, що дає йому змогу критично дистанціюватися від опонентів, зберігаючи водночас етично піднесений тон викладу.

Важливо також зазначити, що в публіцистичному корпусі Анатолія Вахнянина окреслюється чітка антиколоніальна парадигма, яка виявляється насамперед у послідовній деконструкції імперських наративів – австро-германського та польського – як інструментів політико-культурної асиміляції українського народу. Його тексти функціонують як ідеологічно навантажене письмо спротиву, де історичний аналіз, культурна пам'ять і риторика мобілізації зливаються в спільний простір національного самозахисту [5, с. 104].

У статті *«Ми і наші справи»* (опублікована у *«Правді»*, 1880) Вахнянин не лише викриває механізми колонізаційної інфільтрації через школу, адміністрацію та церкву, а й артикулює ідею історичної несправедливості як метаполітичної травми: *«Ми не воюємо з народами, але з фальшивими історіями про нас... Поляк не винен, що він поляк, але винен, коли хоче зробити мене поляком, не питаючи, чи я цього хочу»*. Цей фрагмент демонструє філософськи насичене розуміння імперського наративу не як відкритої агресії, а як системи «природної» домінації, що приховується під риторикою «цивілізаційної місії», «історичної місії польської шляхти», чи «спільної культурної спадщини» [6, с. 21].

У своїх публіцистичних текстах, розміщених у журналі *Правда* та інших галицьких виданнях 1870–1880-х років, Вахнянин критикує «двозначну лояльність» української інтелігенції, яка часто під тиском польського панівного класу або австрійської бюрократії відмовляється від захисту української мови, школи та церкви. Він зазначає: *«Найгірша не та неволя, що ззовні, а та, що в серці: коли українець соромиться того, що він українець»* – твердження, що має не лише емоційно-моральне, а й концептуальне навантаження: імперія функціонує як механізм самозаперечення підкореної культури [7, с. 24–25].

Особливо різкою є його критика колонізації, яку він трактує як форму інтелектуального поневолення, що використовує не силу, а освітньо-церковні структури та культурні коди. У публікаціях, де йдеться про стан освіти та духовенства, Вахнянин наголошує, що польська система *«не навчає українця, а форматує його під польську ідею»*, а греко-католицьке духовенство часто *«служить не вівтарю, а земським інтересам»*.

Його публіцистика, отже, функціонує в режимі контрнративу, де імперія постає не як гарант правопорядку, а як системна загроза для культурного виживання українців. Автор не протиставляє себе конкретному народові (ні полякам, ні австрійцям), але протистоїть політичним моделям, які претендують на уніфікацію, мовну й ідентичнісну асиміляцію.

Тож практична значущість цих текстів полягає у формуванні критичної свідомості та історичної пам'яті, яка не погоджується з колоніальним баченням українця як другорядного, пасивного чи «провінційного» суб'єкта історії. У риторичній Вахнянина імперія втрачає своє цивілізаційне покриття й постає як штучна структура влади, що заперечує індивідуальну й національну гідність [2, с. 21].

Доцільно відмітити, що Анатоль Вахнянин постає в інтелектуальному дискурсі другої половини XIX століття як постать перехідного типу – між романтичним народництвом Кирило-Мефодіївської традиції й раціоналістично-критичною рефлексією модерної української

інтелігенції. Його публіцистичні, педагогічні та музично-мистецькі практики формували простір інтелектуальної взаємодії, у якому співіснували різні ідеологічні орієнтації, але спільною залишалася мета – національна емансипація українців.

Його контакт, особливо в межах співпраці в «Просвіті» та «Народній Раді», засвідчує амбівалентну динаміку – від початкової солідарності до подальших ідеологічних розходжень. Франко, зокрема, критикував надмірну патетичність і етноконсервативну орієнтацію Вахнянина, однак визнавав його заслуги у формуванні українського культурного середовища Львова. Діалог між ними відбувався в контексті суперечностей між ліберально-консервативним і соціал-радикальним крилами галицької інтелігенції [8, с. 277].

Інтелектуальний альянс з Омеляном Барвінським, попри ідеологічну близькість у питаннях національного примату та оборони української автономії в межах імперії, мав тактичний, а не стратегічний характер. Барвінський репрезентував прагматичну політику компромісу з Віднем, натомість Вахнянин декларував ціннісну непоступливість у питаннях мови, освіти й церкви.

Водночас К. Устиянович (поет, художник, публіцист) був найближчим до Вахнянина у сфері культурно-національного міфотворення. Їхні публіцистичні тексти утверджували романтичний образ української нації як духовної субстанції, що потребує відродження через мову, мистецтво та віру [4, с. 13].

Рецепція Вахнянина в новітніх гуманітаристичних студіях характеризується переосмисленням його спадщини як складника деколоніального канону української публіцистики.

Сучасні дослідження в галузі інтелектуальної історії (зокрема, у контексті школи націєтворення, *cultural studies* та *memory studies*) вбачають у його текстах дискурсивні моделі спротиву культурній асиміляції, що перегукуються з постколоніальною теорією.

Проте відзначається недостатня інституціоналізована увага до його спадщини в освітньому та академічному полі: його тексти слабо представлені в шкільних програмах, вузько опрацьовані в антологіях, що створює дисбаланс у репрезентації національного канону публіцистики XIX ст. [9, с. 19].

У сучасному контексті повномасштабної війни за культурну, політичну й мовну суб'єктність України, ідеї Вахнянина набувають нової евристичної сили. Його концепт *нації як духовної цілісності*, що формується не насильством чи бюрократією, а освітнім, мовним, мистецьким і релігійним середовищем, кореспондує із сьогодишніми завданнями формування гуманітарної стійкості та ідентичнісного імунітету.

Вахнянинська модель інтелігенції як морального провідника нації, а не просто еліти, є релевантною в дискусіях про роль культури й освіти в державотворчих процесах. Його публіцистика може бути інтерпретована як архетип національного дискурсу опору, що не лише фіксує утиски, а й створює мову для їх подолання.

Практичне застосування ідей Вахнянина можливе в розробці концептуальних підходів до:

- культурної політики України;
- освітньої реформи;
- програм національної пам'яті;
- медійних наративів протидії денаціоналізації [10, с. 1310].

Висновки. Отже, публіцистика Анатолія Вахнянина постає як багатовимірне явище на перетині культурної, політичної, етичної та націєтворчої площин, у якому з високим ступенем ідейної напруги й текстуальної виразності артикульовано ключові інтенції української модерної ідентичності. Його тексти функціонують не лише як носії суспільно-політичних поглядів, а і як дієві інструменти національної мобілізації, вписані в ширший контекст антиколоніального спротиву, інтелектуального самоствердження й духовного відродження українців.

Проаналізовані ідейно-світоглядні засади публіцистики Вахнянина – його наголос на моральному авторитеті інтелігенції, домінанті національної мови як репрезентанта духу народу, функціоналі освіти як чинника емансипації та духовної автентичності – виявляють його як речника цілісної національно-культурної концепції, зорієнтованої на витворення повноцінного модерного українського суб'єкта. Композиційно-стилістичні параметри його публіцистики (образність, пафос, полемічність) не лише відображають естетику доби, а і є чинниками формування читацької свідомості як активного інтелектуального співдіяча.

Тематика текстів Вахнянина – захист культурно-мовних прав, критика асиміляційних стратегій імперських структур, розбудова національного культурного простору – є не просто історичними артефактами, а концептуальними зачатками сучасної гуманітарної політики. У цьому контексті його рецепція в сучасному науковому дискурсі є фрагментарною й недостатньо репрезентованою, що зумовлює необхідність інтенсифікації дослідницьких зусиль у цьому напрямі.

Перспективи подальших розвідок полягають у систематизації корпусу публіцистичних текстів Вахнянина, компаративному аналізі з іншими галицькими та наддніпрянськими інтелектуалами кінця XIX ст., вивченні жанрово-дискурсивної еволюції його текстів, а також виявленні латентного впливу його ідей у сучасних культурно-політичних парадигмах. Особливу евристичну вартість має дослідження його концепції нації у світлі сучасних підходів до теорій ідентичності, націоналізму й деколоніального мислення.

Література

1. Кінд-Войтюк Н. В. Анатолій Вахнянин – голова товариства «Просвіта». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 3. С. 79–82.
2. Белінська Л., Кукурудза С. Анатоль Вахнянин – педагог-географ, композитор, громадський діяч, політик. *Вісник Львівського університету. Сер.: географічна*. 2019. Вип. 53. С. 13–23.
3. Митці України: енцикл. довід. / упоряд.: М. Г. Лабінський. Київ : Укр. енцикл., 1992. 848 с.
4. Горак Я. Діяльність Анатолія Вахнянина у становленні українського театру в Галичині. *Теоретичні та практичні питання культурології*. Вип. 5. Мелітополь, 2001. С. 5–16.
5. Горак Я. Анатоль Вахнянин і фольклор. Народознавчі зошити. Львів : Ін-т народознав. НАН України, 2000. № 1. С. 102–107.
6. Гриневецький І. Є. А. К. Вахнянин: нарис про життя і творчість. Київ : Держ. вид. образотворч. мист. і муз. л-ри УРСР, 1961. 32 с.
7. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908): біля джерел національного відродження. Львів : Кальварія, 1998. 139 с.
8. Горак Я. Листування Івана Франка з Анатолем Вахнянином. *Науковий вісник музею Івана Франка у Львові*. Вип. 2. Львів : Каменярь, 2001. С. 274–280.
9. Качкан В. Анатоль Вахнянин і його роль у розвитку культури Західної України. *Народна творчість та кімографія. З історії науки та культури*. 2003. №1–2. С. 15–24.
10. Кінд-Войтюк Н. В. Український громадсько-політичний діяч, композитор, педагог, голова товариства «Просвіта»: Анатоль Вахнянин. *Наукові інновації та передові технології*. № 11 (39). 2024. С. 1305–1312. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11\(39\)-1305-1312](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-1305-1312).

References

1. Kind-Voitiuk, N. V. (2016). Anatolii Vakhnianyn – holova tovarystva «Prosvita» [Anatolii Vakhnianyn – Head of the «Prosvita» Society]. *Naukovyi Visnyk Shkhidnoievropeiskoho Natsionalnoho Universytetu Imeni Lesi Ukrainky. Istorychni Nauky – Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Eastern European National University. Historical Sciences*, (3), 79–82.
2. Belinska, L., & Kukurudza, S. (2019). Anatol Vakhnianyn – pedahoh-heohraf, kompozytor, hromadskyi diiach, polityk [Anatol Vakhnianyn – pedagogue-geographer, composer, public figure, politician].

Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii: Heohrafichna – Bulletin of Lviv University. Series: Geography, 53, 13–23.

3. Labinsky, M. H. (Ed.). (1992). *Myts'ti Ukraïny: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Artists of Ukraine: Encyclopedic handbook]. Kyiv, Ukraine: Ukrainska entsyklopediia.

4. Horak, Ya. (2001). Diialnist Anatolia Vakhnianyna u stanovlenni ukrainskoho teatru v Halychyni [The activity of Anatol Vakhnianyn in the formation of Ukrainian theater in Galicia]. *Teoretychni ta Praktychni Pytannia Kulturolohii – Theoretical and Practical Issues of Cultural Studies*, (5), 5–16. Melitopol.

5. Horak, Ya. (2000). Anatol Vakhnianyn i folklor [Anatol Vakhnianyn and folklore]. *Narodoznavchi Zoshyty – Ethnology Notebooks*, (1), 102–107. Lviv: Instytut Narodoznavstva NAN Ukrainy.

6. Hrynevetskyi, I. Ye. (1961). *A. K. Vakhnianyn: narys pro zhyttia i tvorchist* [A. K. Vakhnianyn: An essay on life and work]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR.

7. Batenko, T. (1998). *Anatol Vakhnianyn (1841–1908): bilia dzherel natsionalnoho vidrozhennia* [At the sources of national revival]. Lviv: Kalvariia.

8. Horak, Ya. (2001). Lystuvannia Ivana Franka z Anatoliem Vakhnianynom [Correspondence of Ivan Franko with Anatol Vakhnianyn]. *Naukovyi Visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi – Scientific Bulletin of the Ivan Franko Museum in Lviv*, (2), 274–280. Lviv: Kameniar.

9. Kachkan, V. (2003). Anatol Vakhnianyn i yoho rol u rozvytku kultury Zakhidnoi Ukrainy [Anatol Vakhnianyn and his role in the development of Western Ukrainian culture]. *Narodna Tvorchist ta Kinomystetstvo. Z Istorii Nauky ta Kultury – Folk Art and Cinematography. From the History of Science and Culture*, (1–2), 15–24.

10. Kind-Voitiuk, N. V. (2024). Ukrainskyi hromadsko-politychnyi diiach, kompozytor, pedahoh, holova tovarystva «Prosvita»: Anatol Vakhnianyn [Ukrainian socio-political figure, composer, teacher, head of the «Prosvita» Society: Anatol Vakhnianyn]. *Naukovi Innovatsii ta Peredovi Tekhnolohii – Scientific Innovations and Advanced Technologies*, 11 (39), 1305–1312. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11\(39\)-1305-1312](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-1305-1312).

УДК 930.1:338.45(477)"1946/1965"(043.5)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.3>

Юлія БОНДАР

аспірантка кафедри історії

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

пр. Центральний, 3, м. Миколаїв, Україна, 54029 (advocate.bondar@gmail.com)

Yuliia BONDAR

Postgraduate student at the Department of History of the Admiral Makarov National University of Shipbuilding

3 Tsentralnyi Ave, Mykolaiv, Ukraine, 54029 (advocate.bondar@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4411-0012>

ПОВОЄННА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.): ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. *Мета статті* полягає в дослідженні генези становлення сучасної української історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.).

Методологія дослідження базується на антропологізації історичних досліджень, яка містить надпартійність, сциєнтизм, культурологізм і такі принципи історичного дослідження, як історизм, об'єктивність, системність, всебічність та наступність.

Наукова новизна полягає в оцінці особливостей зародження сучасного вітчизняного історіописання, акцентуванні уваги вітчизняних науковців на тому, що виробнича діяльність промислових підприємств, трудова і громадсько-політична активність робітників стримувалася повновладдям бюрократичного управлінського апарату. На думку істориків 1990-х – початку 2000-х рр., політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини і людської праці, а сила держави, її військова могутність. У буднях «будов комунізму», у тіні очевидних пріоритетів військово-промислового комплексу складалася самознищувальна економіка, яка ігнорувала потреби людини.

Висновки. Головним досягнення першого періоду незалежної української історіографії стало розуміння того, що саме в повоєнне двадцятиріччя закладено важливі структурні деформації, які негативно позначилися і на сучасному розвитку незалежної Української держави. Так, основою політики відновлення промисловості України став принцип першочергового відродження важкої промисловості, на яку покладалася вирішальна роль у забезпеченні зростання воєнно-економічної могутності СРСР, при цьому пріоритет надавався відновленню діяльності заводів союзного підпорядкування, продукція яких була обов'язковою в процесі відродження провідних галузей промисловості СРСР загалом. Основою забезпечення промисловості робочою силою залишався принцип загальної трудової повинності, його реалізація пов'язувалася із застосуванням методів як силового тиску, так й обмеженого соціального заохочення

Ключові слова: виробництво, діаспора, економіка, історіографія, історіописання, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР

POST-WAR INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE UKRAINIAN SSR (1946–1965): ORIGINS AND EVOLUTION OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. *This article aims* to examine the genesis and evolution of modern Ukrainian historiography concerning the development of post-war industry in the Ukrainian SSR during the period 1946–1965.

The research methodology is grounded in the anthropologization of historical research, incorporating non-partisanship, scientism, culturology, and such principles of historical research as historicism, objectivity, systematicity, comprehensiveness, and continuity.

The scientific novelty of the study lies in assessing the features of the modern domestic historiography emergence, particularly the emphasis placed by Ukrainian scholars on the constraining role of the bureaucratic-administrative apparatus over industrial production, labour, and the socio-political engagement of workers. Historians of the 1990s and early 2000s argue that the policy of extreme statism prioritized state power and military strength over the interests of workers and the value of human labor. Within the daily realities of the so-called "construction of communism," and under the dominant influence of the military-industrial complex, a self-destructive economic system that systematically disregarded the human needs emerged.

Conclusions. *A key achievement of the first period of independent Ukrainian historiography was the understanding that the post-war twentieth century introduced significant structural distortions that have had a lasting negative impact on the contemporary evolution of the independent Ukrainian state. Thus, the post-war industrial restoration policy was grounded in the prioritization of heavy industry, which played a decisive role in ensuring the growth of the military and economic strength of the USSR. Priority was given to restoring the operations of Union-level enterprises, whose output was deemed essential for the reconstruction of the Soviet Union's leading industrial branches. The labour force for these industrial initiatives was supplied on the basis of the principle of universal labour duty, which was enforced through a combination of both coercive measures and limited social incentive*

Key words: *production, diaspora, economy, historiography, post-war reconstruction, industry, labour, technology, Ukrainian SSR.*

Постановка проблеми. Відновлення Україною незалежності та державного суверенітету відкрило небачені до цього можливості вільного розвитку, зокрема, наукових знань. Варто відмітити, що процеси загальної демократизації та перебудови всіх сфер суспільно-політичного й культурно-духовного життя розпочалися не в один день – уже з другої половини 1980-х рр., із початкуванням останнім секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим загальновідомих процесів «перебудови» та гласності, які згодом привели до проголошення Декларації про державний суверенітет України – стан справ насамперед у царині гуманітарних наук став системно змінюватися на краще. Однак все одно жодні директивні «покрощення» не могли порівнятися з тим, що дала Україні, українському народові та його науковцям незалежність.

Не можемо не погодитись із влучним висловлюванням відомого історіографа, члена-кореспондента НАПНУ О. Удода, який зазначив, що історіографічні рефлексії новітньої доби передбачають, як мінімум, осмислення двох взаємозв'язаних процесів – становлення української державності сучасного типу, розбудова її економічної і соціальної системи, а також формування власне історичної науки з її новим методологічним інструментарієм. Недарма одним із найголовніших лозунгів Майдану 2013–2014 рр. було «Вчіть історію!», що адресувалося як друзям для підсилення віри в перемогу, так і ворогам – для перестороги [1, с. 105].

Мета статті полягає в дослідженні генези становлення сучасної української історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.), аналізі її особливостей, досягнень та недоліків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження розвитку промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) в перше десятиліття після відновлення Україною незалежності йшло переважно в контексті оцінки становища українського народу, у канві соціальної історії. Водночас об'єктивно досліджувався стан конкретно становища галузей української промисловості, їх повоєнної відбудови та подальшої трансформації як з позитивними досягненнями, так і негативними складниками. Умовно поділяючи три з половиною десятиріччя генези незалежної Української держави та відповідно суверенного українського історіописання на декілька періодів (з 1991 р. до Помаранчевої революції 2004 р.; період 2004–2013 рр.; новітня епоха, яка розпочалася революцією Гідності, відбиттям російської агресії – з 2013 р по сучасну добу) у початковому періоді (1990-ті – початок 2000-х рр.) насамперед обов'язково варто виділити такі знакові праці, як «Україна в умовах системної кризи

(1946–1980-ті рр.)» [2], «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження» [3], «Історія України: нове бачення» [4], «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [5; 6], «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій» [7], «Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання» [8], «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [9], індивідуальні монографії В. Барана [10–12], Л. Ковпака [13], Л. Хойнацької [14], Ю. Шаповала [15], М. Шитюка [16], каскад дисертаційних досліджень [17–24].

Фінальні підрахунки українських дослідників констатували жахливі цифри втрат промисловості республіки через застосування тактики «випаленої землі» обома сторонами конфлікту в роки Другої світової війни. Канонічними стали цифри вітчизняних істориків про 16 тисяч знищених промислових підприємств, 714 міст, понад 28 тисяч сіл. Було знищено, пошкоджено або вивезено до Німеччини десятки тисяч електромоторів, металорізальних верстатів, понад 35 тисяч тракторів, 24,5 тисячі комбайнів та інших сільськогосподарських машин. За підрахунками українських істориків, загальна сума втрат населення та економіки Української РСР становила фантастичну суму – майже 1,2 трлн руб. Фактично було зруйновано всю промислову базу, на відновлення якої, за оцінкою західних економістів, мало піти 20–25 років. У 1945 р. працювало лише 19 % промислових підприємств УРСР, обсяг промислового виробництва становив близько 25 %, а потужність електростанцій – лише 0,4% від довоєнного рівня [3, с. 367].

Як зазначає дослідниця Л. Хойнацька, першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонних цілях. На початку відбудовних робіт доводилося використовувати зібрані на руїнах підприємств деталі й частини різних механізмів. За цих умов великого значення набув метод «народної будови», впроваджений трудівниками України. Паралельно зі зростанням масштабів та прискоренням темпів відбудови змінювався характер і зміст відновлювального процесу – від тимчасової відбудови підприємств та пристосування всіх придатних приміщень силами робітників підприємств до капітальної, силами спеціалізованих будівельних організацій [14, с. 181].

Українські вчені констатують колосальні розміри інвестицій у відбудову Української РСР у перші повоєнні роки. Так, протягом 1946–1950 рр. обсяг капітальних вкладень у господарство України становив понад 65 млрд. крб у довоєнних цінах, це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки разом узяті. З Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялися кадри, надсилалася техніка та устаткування. Водночас науковці наголошують на тому, що великою мірою зазначеним вище успіхам сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній сталінський режим, інспіруючи «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва». Так, наприклад, істориками влучно зазначено, що реальний, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбутнього – усе це тісно перепліталось з іманентно притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією: «відбудовуючи господарство, люди відроджували насамперед нормальне життя для себе і своїх дітей, а радянська система списувала все на «найвищі інтереси» країни рад» [4, с. 331]

Науковцями відмічено, що тоді як зусилля концентрувалися на кількох пріоритетних напрямках, насамперед енергетиці, металургії, машинобудуванні й оборонній промисловості, такий механізм господарювання працював досить результативно. Тоді, за малої кількості підприємств і відносно невеликого асортименту продукції, можна було успішно керувати економікою із центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу й матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак командна економіка вичерпувала свої можливості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил. Уже в той період гостро виявилися проблеми, породжені гіперіндустріалізацією та надмірною централізацією: хронічно відставали легка

й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання в чорній металургії, особливо вуглевидобутку в Донбасі. Особливу увагу сучасні вітчизняні науковці звертають на так звану табірну економіку. Ще наприкінці війни почалось помітне зміцнення табірно-виробничої системи. У 1944 р. на звільненій від ворога території було організоване Управління виправно-трудова колоній і відновлено 44 промислові колонії (з 56, що діяли до війни) і всі 40 сільськогосподарських. Від того часу стала швидко зростати частка українців серед невільників ГУЛАГу. Протягом 1945–1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях СРСР збільшилася з 1,2 до 1,7 млн осіб. Їх праця застосовувалася на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, у залізничному і промисловому будівництві, гірничо-металургійній промисловості та сільському господарстві [3, с. 374].

Сучасними вітчизняними науковцями наголошено, що при відновленні та будівництві промислових підприємств в УРСР широко використовувалася праця військовополонених. Так, за підрахунками українських істориків, у 1943–1954 роках органи внутрішніх справ організували у 20 областях УРСР 44 стаціонарні табори, 2 окремі табірні відділення та 43 робочі батальйони, підпорядковані союзному міністерству: так, на Запоріжсталі працювало 12 тис. військовополонених, на металургійних та коксохімічних підприємствах Ворошиловграда – 3 тис., у Каракубському вапняковому кар'єрі – 2 тис., на Єнакіївському коксохімічному заводі – 1 тис. На території 9 промислово розвинених областей півдня та сходу України організовано 180 окремих робочих батальйонів, у складі яких працювало понад 220 тис. «інтернованих та мобілізованих іноземців» – громадянських німців, угорців, румунів, громадян інших країн Центральної та Східної Європи. Їхня праця в основному використовувалася на вугледобувних та гірничо-металургійних підприємствах.

Ще одним джерелом поповнення трудових резервів стали демобілізовані з армії. Із них у промисловість УРСР пішли працювати 350 тис., на транспорт – близько 100 тис. У роки четвертої п'ятирічки кількість робітників, інженерно-технічних працівників та службовців зросла майже до 7 млн, що на 700 тис. перевищувала їх кількість у 1940 р. Ну і, звичайно, командно-адміністративна система управління дала змогу швидко поповнювати ряди робітників шляхом рекрутування сільського населення. Відповідно до рішень XIII (1946 р.) XIV (1949 р.) з'їздів ЛКСМУ понад 500 тис. українських комсомольців було спрямовано на найважливіші промислові об'єкти УРСР. Особливо охоче вирушала відновлення промисловості сільська молодь, тому що для позбавлених паспортів селян це була реальна можливість вирватися з жебрацького колгоспного життя.

Як констатують українські дослідники, одним із першочергових завдань стало відновлення роботи шахт Донбасу. Уже до кінця 1943 р. вдалося ввести в експлуатацію 123 великі та 506 дрібних шахт, які давали 18% довоєнного видобутку вугілля. Наприкінці війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку кам'яного вугілля зросла до 26,7%, а до 1950 р. потужність Донецького вугільного басейну досягла довоєнного рівня виробництва та становила 52 млн т. вугілля на рік. Було закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн т, налагоджено видобуток вугілля у Львівсько-Волинському басейні. Водночас дослідники констатують дуже низьку продуктивність праці у вугільній промисловості України, яка навіть зменшилася порівняно з довоєнним рівнем: так, у 1950 р. місячний виробіток шахтаря становив 21,7 т, тоді як у 1940 р. – 25,7 т. Велика увага приділялася відновленню енергетики. Активно розвивалися нафто- та газодобувна промисловість. Як зазначили вітчизняні дослідники, уже в 1950 р. Україна давала 25% загальносоюзного видобутку газу. Разом зі старими (Дашавське, Опарське) розпочалася розробка нових родовищ (Більче-Волинське, Угерське, Шебелинське). У 1946–1948 рр. збудовано газопровід «Дашава – Київ». Велися розвідувальні роботи на Донбасі та Прикарпатті, відкрито нафтові родовища Радченкова, Шебелинка, Долина, відновлено

нафтопереробний завод у Херсоні. Відновлено гірничу промисловість Кривого Рогу та Марганцю, запрацювали металургійні комбінати Азовсталь, Запоріжсталь, Дніпропетровський завод ім. Г. Петровського, Макіївський, Сталінський, Єнакіївський, Дніпродзержинський, Краматорський, Криворізький металургійний заводи, відновили роботу 22 доменні, 43 мартенівські печі, 46 прокатних станів: якщо у 1945 р. Україна давала 18% загальносоюзного виробництва чавуну, то вже 1950 р. питома вага виробленого в УРСР чавуну становила 47,8%, сталі – 30,6 %, залізняку – 53%. Наприкінці п'ятирічки обсяги виробництва залізняку і прокату чорних металів перевищили довоєнні показники, а сталі, чавуну, коксу – досягли 93–95% від рівня 1940 р. Відновили роботу машинобудівні заводи, зокрема Горлівський завод вугледобувного обладнання, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний, Харківський тракторний, Новокраматорський машинобудівний та інші гіганти української промисловості. У листопаді 1948 р. завершилося відновлення одного з найбільших у СРСР заводів із виробництва сільськогосподарських машин – Харківського заводу «Серп і молот». У 1950 р. Харківський завод транспортного машинобудування імені В. Малишева розпочав серійне виробництво нових тепловозів ТЕ-2. Було збудовано нові підприємства: Вінницький інструментальний, Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний (організований на базі танкоремонтного заводу, обладнання завезене з Німеччини), Львівський автобусний завод та інші. Усього до 1950 р. в Україні відновили роботу 104 машинобудівні заводи, а машинобудування республіки перевищило довоєнний рівень на 44%.

Великі капіталовкладення спрямовували не тільки в східні області на відбудову Донбасу, Дніпрогесу, Запоріжсталі, а й у західні з метою проведення формованої індустріалізації. За оцінками сучасних дослідників, значні кошти в повоєнний період були спрямовані на індустріалізацію західних областей УРСР. Відбувалася реконструкція традиційних галузей промисловості, зокрема, нафтодобувної та газової – на Львівщині, лісової і лісопильної – на Закарпатті. Водночас створювалися підприємства інших галузей, зокрема приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної і ливарної – у Закарпатській [3, с. 373].

Як зазначив історик Л. Ковпак, уже в 1946 р. у Львові запрацювали заводи сільськогосподарських машин, телеграфної апаратури, інструментальний, електроламповий, де були працевлаштовані тисячі осіб, які були безробітними й не могли знайти роботи в передвоєнні роки. На кінець 1940-х рр. у Львові, Тернополі, Чернівцях, Станіславі, Коломиї, Ужгороді, Луцьку й низці інших міст запрацювало близько 60 взуттєвих, текстильних, трикотажних та швейних фабрик. Уперше в історії західних областей взуттєва і швейна промисловість вийшли зі стадії дрібного ремесла і перетворились в індустріальні галузі. Однак науковець вимушений констатувати, що обсяги продукції легкої промисловості продовжували залишатися недостатніми, адже вироблені товари поставлялися й в інші області України. Окрім того, до числа дефіцитів продовжувала належати більшість товарів першої необхідності: одяг, взуття, продукти харчування. Частка національного доходу республіки, спрямована на воєнні та зовнішньополітичні цілі, залишалася надзвичайно високою. Життєвому рівню людей приділялася другорядна увага [13, с. 38].

Історик Б. Буяк зробив спробу об'єктивно підійти до висвітлення всієї галузевої палітри промисловості західноукраїнського регіону на базі даних Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. На основі проведеного дослідження архівних документів та матеріалів подається характеристика основних промислових підприємств переробної і видобувної сфери, а також вводиться в науковий обіг складена автором хронологічна таблиця заснування найбільших підприємств західних областей Української РСР. У дисертації зазначеного науковця простежуються якісні й кількісні зміни в розвитку промислового потенціалу західних областей УРСР. Автор дійшов висновку, що в результаті поступової індустріалізації

краю відбулися суттєві зміни в галузевій структурі промисловості західноукраїнського регіону. За кількістю зайнятих робітників у лідери вийшли машинобудівна, деревообробна й легка галузі. Збільшилася питома вага промисловості будівельних матеріалів, деревообробної і паперової галузей. Водночас дослідник відзначає факт того, що поруч з відносно швидкими темпами розвитку важкої та видобувної промисловості в західних областях УРСР легка й харчова галузі помітно відставали від потреб населення, посилилася диспропорція між важкою і легкою промисловістю. Але цьому, на думку автора, можна знайти певне пояснення, що виражається в низці об'єктивних і суб'єктивних причин та полягає в складності післявоєнного процесу відбудови і запланованою центральним керівництвом швидкісною індустріалізацією західноукраїнського регіону [17, с. 176].

Дослідником В. Куцевським проаналізовано розвиток суднобудівної промисловості України в повоєнне двадцятиріччя. Істориком зазначено, що розвиток та вдосконалення виробничо-технічної бази суднобудування забезпечили протягом аналізованого періоду стійкі темпи зростання валової продукції, у 1965 р. вона збільшилася порівняно з 1946 р. у 20 разів, чисельність робочих галузі збільшилася в 4 рази, виробничі основні фонди – у 6 разів. Вивчення розвитку галузі дало змогу автору певною мірою показати кількісний та якісний внесок України у виконання загальносоюзних будівельних програм. За підрахунками дослідника, підприємства України в розглянутий період збудували лише для річкового сполучення близько 600 буксирів, понад 800 барж, близько 200 вантажних теплоходів, понад 250 пасажирських суден, опановано виробництво суден для транспортного морського флоту. Значних успіхів, як показано в дисертації, досягнуто у справі поповнення новими судами рибпромислового флоту країни. Для виконання нових завдань у світовому океані були потрібні плавучі технічні засоби, зовсім не схожі на ті, які створювалися раніше. Тому значне місце в роботі приділено дослідженню виробництва та вдосконалення спеціальних судів. Особливу увагу В. Куцевським приділено опису процесу будівництва експедиційних судів погоди «О. І. Воєйков», «Ю. М. Шокальський». НДС типу «Академік Книпович» стало першим на практиці українського радянського суднобудування судном, призначеним для вивчення нових районів океану з метою опанування рибних ресурсів. Також у дисертації розглядається виробництво таких спеціальних судів, як плавучі доки, землесоси, земснаряди, землечерпальниці [22, с. 14].

Як основний недолік у розвитку суднобудування УРСР у повоєнне двадцятиліття В. Куцевським виокремлено орієнтування переважно на випуск морально застарілих парових судів малої потужності й вантажопідйомності, тоді як у річковому флоті провідних західних держав на той час парові судна вже не експлуатувалися [22, с. 7]. Дослідник робить висновок, що суднобудування України в післявоєнний період перетворилося на найважливіший центр суднобудівного комплексу всього СРСР, і саме Україні належить низка пріоритетів у сфері впровадження нової суднобудівної техніки та технологій у виробництві низки судів різного призначення, які не мали аналогів у світі.

Однак, як влучно зазначають вітчизняні історики, відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, відбувалася в Україні значно повільніше. У роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи Б істотно відставав од поступу важкої індустрії. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР, як порівняти з 1940 р., становив 79,0%, зокрема: бавовняної – 85,0%, вовняної – 75,0%, трикотажної – 83,0%, швейної – 82,0%, шкіряної – 71,0%, взуттєвої – 67,0%. Обсяг валової продукції харчової промисловості сягнув 80,0%: у більшості галузей він поступався довоєнному рівню й лише в кількох перевищував його. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР тривав процес надмірної індустріалізації суспільства, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей [2, с. 34].

Також науковці влучно відзначили той факт, що повоєнне відновлення економіки здійснювалося на переважно екстенсивно. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки часто призводила до значного травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не брали до уваги екологічні аспекти. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного й соціального прогресу. Багато йшлося про провідну роль робітничого класу в суспільстві, але мало робилося, щоб робітники реально господарювали на підприємствах. На відбудові промислових об'єктів використовували примусову працю певної частини військовополонених, що суперечило відповідним міжнародним конвенціям [4, с. 331].

Досліджуючи соціально-побутові умови життя робітників України, Л. Ковпак зазначив, що високий відтік робітників з промислових підприємств у досліджуваній період спричинявся насамперед відсутністю належних соціально-побутових умов праці й побуту, високою професійною захворюваністю, недостатнім рівнем медичного обслуговування. Невирішеність соціальних питань працівників індустрії, відсутність належного піклування про своїх робітників на підприємствах викликало плинність кадрів, негативно позначалося на виробничих показниках промисловості, гальмувало економіку Української РСР. Промисловість України, яка раніше розвивалася з перевиконанням планів, із середини 1950–1960-х років поступово сповільнює темпи. Так, подальше просування вперед ставало неможливим без збільшення уваги до галузей, пов'язаних із задоволенням соціальних потреб людей. З огляду на це, у другій половині 1950-х рр. щодо здійснення планів удосконалення соціальної сфери суспільства була проведена робота з упорядкування нормування праці та заробітної плати працівників усіх галузей економіки. На підприємствах почали вводити єдині норми виробітку для однорідних робіт, застарілі тарифні ставки замінювалися новими, більш високими, зменшувався розрив між ставками вищого та нижчого розрядів, ліквідувався відомчий різнобій в оплаті однакової праці. Так, наприклад, кількість галузевих тарифних сіток скорочується з 2 тис. до 12 тис., посадових окладів із 700 до 35. Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник одержали будівельні організації всіх міністерств та відомств, підприємства легкої промисловості, залізничного транспорту, інших галузей економіки [13, с. 41].

Позитивно оцінив науковець факт того, що вдосконалювалася система преміювання працівників у роботі, що сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи. Проводилося скорочення тривалості робочого тижня при збереженні повної заробітної плати робітників. У 1956 р. вийшли постанови про зменшення робочого дня на 2 години для робітників та службовців у передвихідні та передсвяткові дні; був відновлений скорочений робочий день для підлітків віком до 18 років; розпочалося переведення робітників та службовців на 7-годинний, а на шкідливому виробництві – на 6-годинний робочий день. Із 1 січня 1957 р. був підвищений мінімум заробітної плати для робітників і службовців: у містах по 300–350 крб, у селі до 270 крб; заробітки низькооплачуваних робітників та службовців підвищувалися в середньому більше, ніж на третину. Відмінялася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, а також у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах.

Так, проведені заходи сприяли поліпшенню організації та нормування праці, підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи, зростанню реальних доходів населення [13, с. 42].

Спробу частково децентралізувати керівництво економікою та передання права планування й розпорядження місцевими ресурсами від центральних відомств місцевим радам народного господарства (раднаргоспам), українські науковці об'єктивно називають одним з найрадикальніших заходів хрущовської доби. Утім, як правильно вказується в працях істориків

досліджуваного періоду, Україна хоча несподівано й отримала небачену досі економічну самостійність, однак до її була здебільшого неготова – готовою виявилася партійно-господарська бюрократія республіки. До того ж ця економічна «незалежність» не означала, що Україна могла сама оперувати своїми економічними здобутками. Так, за підрахунками сучасних дослідників, тільки в 1959–1961 рр. вона віддала до загальносоюзного бюджету близько 14% свого національного доходу, які нічим не були відшкодовані. До того ж Україна не мала змоги скористатися можливостями цієї тимчасової децентралізації, оскільки економічна система працювала загалом за законами попереднього часу [4, с. 367].

Проаналізувавши у своєму дисертаційному дослідженні реформу управління промисловістю, О. Ворошилов на основі вивчення матеріалів, пов'язаних з проблемою економічного районування України, дійшов висновку, що під час створення економічних районів в республіці не були чітко визначені основні принципи, якими необхідно було керуватися, здійснюючи цю роботу. Це, на думку дослідника, призвело до того, що межі економічних адміністративних районів, створені в Україні в 1957 р., виявилися досить далекими від науково обґрунтованих, що викликало низку реорганізацій у наступні роки. Ці реорганізації (розукрупнення та укрупнення економічних районів) негативно впливали на роботу промислових підприємств, які досить часто протягом короткого проміжку часу передавалися з підпорядкування одного раднаргоспу іншому. У дисертації зазначається, що замість докорінних перетворень економічних відносин, партійне керівництво постійно пропонувало різні варіанти реорганізації апарату управління промисловістю, що не зачіпали глибинних постулатів адміністративно-командної системи. Більшість із цих перетворень, що були здійснені в цей період, виявилася поспішною, не до кінця вивіреною і продуманою. Так, на думку О. Ворошилова, не вдалося покращити координацію діяльності раднаргоспів, а створення із цією метою Укрраднаргоспу лише ускладнило роботу підприємств, додавши ще одну ланку управління. До негативних наслідків дослідник також зараховує ліквідацію промкооперації (1960 р.) і системи місцевої промисловості (1963 р.). Історик доходить висновку, що безсистемні реорганізації управлінських закладів (міністерств, раднаргоспів, роздвоєння партійного апарату на промисловий і сільський) лише дискредитували саму ідею реформ [18, с. 19].

Історик Н. Ткачук в унісон з попередніми дослідниками відмітив половинчастий характер хрущовських реформ, які здійснювали командними методами, не виходили за межі догматичних комуністичних доктрин суспільного розвитку, не зачіпали самої тоталітарної системи. Як влучно зазначив науковець, ішлося про демонтаж командно-адміністративної системи і тоталітарного режиму, а, по суті, про їх зміцнення шляхом поточного ремонту: «Згасала відповідно до деякої міри віра людей у можливість добитись кращого життя, а у зв'язку з цим – і трудова активність. Проте в цілому робітники підтримували партію і її керівництво, а значить підтримували й тоталітарний режим, хоч і пом'якшений у період «відлиги». І не нам їх за це судити. Люди чесно трудилися на благо своєї власної країни» [23, с. 21].

Дослідник В. Желтухін також відзначив непослідовність та обмеженість хрущовських реформ щодо реорганізації управління промисловістю. Так, історик зазначив, що спроби реформування господарського механізму в 1965–1966 рр. мали за мету повернути до демократичних принципів керівництва промисловістю, підвищити ефективність та продуктивність виробництва. Але цей процес продовжувався недовго, оскільки йому рішуче протидіяв весь механізм адміністративно-командної системи. В. Желтухін констатує зрощування партійного й державного апарату, посилення контролю виконавчих органів над виборними, витіснення демократичних форм управління: «керівництво промисловістю за своєю природою вимагало подальшої консолідації основних сил суспільства, розумного поєднання інтересів робітників із зацікавленістю інженерно-технічних працівників, господарських і державних керівників. Але

бюрократична система не утрудняла себе турботою по створенню такої соціально-політичної обстановки, яка б консолідувала інтереси всіх робітників, зайнятих у промисловому виробництві» [20, с. 31].

Дослідник дійшов висновку, що виробнича діяльність промислових підприємств, їх трудова і громадсько-політична активність стримувалася повновладдям бюрократичного управлінського апарату. На думку історика, політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини і людської праці, а сила держави, її військова могутність. У буднях «будов комунізму», у тіні очевидних пріоритетів військово-промислового комплексу складалася самознищувальна економіка, яка ігнорувала потреби людини [20, с. 31].

Висновки. Отже, у перший період українського суверенного історіописання (1990-ті – початок 2000-х рр.), вітчизняні науковці дійшли закономірних висновків, що саме в повоєнне двадцятиріччя закладено важливі структурні деформації, які негативно позначилися й на сучасному розвитку незалежної Української держави. Так, основою політики відновлення промисловості України став принцип першочергового відродження важкої промисловості, на яку покладалася вирішальна роль у забезпеченні зростання воєнно-економічної могутності СРСР, при цьому пріоритет надавався відновленню діяльності заводів союзного підпорядкування, продукція яких була обов'язковою в процесі відродження провідних галузей промисловості СРСР загалом. Основою забезпечення промисловості робочою силою залишався принцип загальної трудової повинності, його реалізація пов'язувалася із застосуванням методів як силового тиску, так й обмеженого соціального заохочення. Мобілізаційно-примусовий характер праці призводив до невідповідності затвердженим державою планам реалій організації виробництва на місцях, до невиконання виробничих завдань та збиткової діяльності, що свідчило про неефективність командно-адміністративних засобів управління промисловістю. Підвищення продуктивності праці досягалося переважно завдяки впровадженню позаекономічних форм трудової активності – так званого «соціалістичного змагання», рухів комсомольсько-молодіжних бригад, стаханівців, раціоналізаторів, причому вдосконалення виробничого процесу мало здебільшого технічний, а не технологічний характер. «Холодна війна», розпочата між США та СРСР наприкінці 1940-х рр., призвела до відволікання значної частини фінансів на перегони озброєнь, що, з одного боку, сприяло посиленому розвитку промислових підприємств України, які працювали за ВПК всього СРСР, а з іншого – до застосування застарілих технологій, слабкої механізації трудовітких процесів, недостатньої модернізації обладнання і продукції цивільного призначення. Відмова від поєднання планових та ринкових понять призвела до ігнорування проблем державного регулювання ринкових відносин і відповідних деформацій у розвитку промисловості СРСР, викривлень в економіці Української РСР, яка входила до його складу, що стало одним із чинників подеколи повного їх руйнування в період уже становлення незалежності України.

Література

1. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії / За наук. ред. О. О. Салати. Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
3. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гєєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
4. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. / [В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.] ; під ред. В. А. Смолія. Київ : Україна, 1996. 494 с.

5. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 1-2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 351 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 3 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 336 с.
7. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.]. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
8. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / [М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод]. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. II. 696 с.
9. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / [П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін.]. Київ : Либідь, 1997. 352 с.
10. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
11. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. Львів : Свобода, 1992. 124 с.
12. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
13. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2003. 250 с.
14. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 232 с.
15. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.
16. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. Київ : ТЕТРА, 2000. 550 с.
17. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944–50-х років. (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2001. 258 с.
18. Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957–1965). Історико-політичний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій». Київ, 1994. 22 с.
19. Гордієнко П. Л. Економічні реформи 50-х – пер. пол. 60-х рр. у промисловості УРСР (з іст. досвіду) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1994. 20 с.
20. Желтухін В. М. Виробнича діяльність індустриальних робітників України: історичні уроки, проблеми. Друга половина 60-х – перша половина 80-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. Наук : 07.00.02 «Історія України». Київ, 1993. 33 с.
21. Заблоцька К. В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2000. 22 с.
22. Куцевський В. В. Развитие судостроительной промышленности Украины в послевоенный период (1946–1965 гг.) : автореф. дис. ... канд. економ. Наук : 08.00.03 «История народного хозяйства». Киев, 1991. 17 с.
23. Ткачук Н. А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій». Київ, 1994. 22 с.
24. Хойнацька Л. М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. 241 с.

References

1. Tsyvilizatsiini dyskursy svitovoi ta ukrainskoï istoriohrafii [Civilizational Discourses of World and Ukrainian Historiography]/ Za nauk. red. O. O. Salaty. Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka. K. : Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka, 2017. 288 s. [in Ukrainian]
2. Baran V. K., Danylenko V. M. Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-i rr.) [Ukraine in the context of systemic crisis (1946–1980s)]. K.: Alternatyvy, 1999. 304 s. [in Ukrainian]

3. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2 t. [Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 vols.] / [red. rada: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boriak, V. M. Heiets ta in.; vidp. red. V. A. Smolii ; avt. kol.: T. A. Balabushevych, V. D. Baran, V. K. Baran ta in.] ; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. K. : Nika-Tsentr, 2011. T. 2. 608 s. [in Ukrainian]
4. Istoriiia Ukrainy: nove bachennia. U 2 t. T. 2.[History of Ukraine: A New Vision. In 2 vols. T. 2.] / [V.F. Verstiuk, O. V. Haran, V.M. Danylenko ta in.]; pid red. V.A. Smoliia. K.: Ukraina, 1996. 494 s. [in Ukrainian]
5. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). U 3-kh ch. Ch. 1-2 [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – mid-1950s). In 3 parts. Parts 1-2]/ Vidp. red. V. M. Danylenko. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 351 s. [in Ukrainian]
6. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). U 3-kh ch. Ch. 3[Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s). In 3 parts.] / Vidp. red. V. M. Danylenko. K.: In- t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 336 s. [in Ukrainian]
7. Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii [Socio-political transformations in Ukraine: from ideas to realities] / [V. F. Soldatenko (ker.) ta in.]. K. Parlamentske vyd-vo, 2009. 536 s. [in Ukrainian]
8. Ukraina XIX – pochatku XXI st.: tsyvilizatsiinyi kontekst piznannia [Ukraine in the Nineteenth and Early Twenty-First Centuries: Civilizational Context of Cognition] / [M. F. Yurii, L. M. Aleksievets, Ya. S. Kalakura, O. A. Udod]. Ternopil: Aston, 2012. Kn. II. 696 s. [in Ukrainian]
9. Ukraina: druha polovyna XX stolittia: Narysy istorii [Ukraine: the Second Half of the Twentieth Century: Essays on history]/ [P. P. Panchenko, M. R. Pliushch, L. A. Shevchenko ta in.]. K.: Lybid, 1997. 352 s. [in Ukrainian]
10. Baran V. Ukraina 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy [Ukraine in the 1950s and 1960s: The Evolution of a Totalitarian System] / V. Baran. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1996. 448 s. [in Ukrainian]
11. Baran V. K. Ukraina pislia Stalina: Narys istorii 1953–1985 rr.[Ukraine after Stalin: An Outline of History 1953-1985] Lviv: Svoboda, 1992. 124 s. [in Ukrainian]
12. Baran V. K. Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.). [Ukraine: Modern History (1945–1991).] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2003. 670 s. [in Ukrainian]
13. Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v druhii polovyni XX st. (1945–2000 rr.). [Social and living conditions of the population of Ukraine in the second half of the twentieth century (1945–2000).] K.: In-t istorii Ukrainy NANU, 2003. 250 s. [in Ukrainian]
14. Khoynatska L. M. Vidnovlennia mashynobudivnoi industrii Ukrainy ta yoho sotsialni naslidky (1943–1950 rr.). [Restoration of the machine-building industry of Ukraine and its social consequences (1943–1950).] K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 232 s. [in Ukrainian]
15. Shapoval Yu. I. Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii. [Ukraine in the 20–50s: Pages of Unwritten History] K.: Naukova dumka, 1993. 351 s. [in Ukrainian]
16. Shytiuk M. M. Masovi represii proty naselennia Pivdnia Ukrainy v 20–50-ti roky XX stolittia. [Mass repressions against the population of southern Ukraine in the 20s and 50s of the twentieth century.] K.: TETRA, 2000. 550 s. [in Ukrainian]
17. Buiak B. B. Rozvytok promyslovoi sfery v zakhidnykh oblastiakh Ukrainiskoi RSR uprodovzh 1944–50-kh rokiv. (Na materialakh Drohobyskoi, Lvivskoi, Stanislavskoi, Ternopilskoi oblasti) [The Development of the Industrial Sphere in the Western Regions of the Ukrainian SSR in the 1944–50s (Based on the Materials of Drohobych, Lviv, Stanislav, and Ternopil Regions)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ternopil, 2001. 258 s. [in Ukrainian]
18. Voroshylov O. V. Ekonomichna reforma v Ukraini (1957–1965). Istoryko-politychnyi analiz [Economic Reform in Ukraine (1957–1965). Historical and political analysis]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriiia hromadskykh rukhiv i politychnykh partii”. K., 1994. 22 s. [in Ukrainian]
19. Hordiienko P. L. Ekonomichni reformy 50-kh – per. pol. 60-kh rr. u promyslovosti URSS (z ist. dosvidu) [Economic Reforms of the 50s – first half of the 60s in the Industry of the Ukrainian SSR (from the Historical Experience)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 “Vsesvitnia istoriia”. K., 1994. 20 s. [in Ukrainian]

20. Zheltukhin V. M. Vyrobnycha diialnist industrialnykh robitnykiv Ukrainy: istorychni uroky, problemy. Druha polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rokiv [Production Activities of Industrial Workers in Ukraine: Historical Lessons and Problems. The second half of the 60s – the first half of the 80s]: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 “Istoriia Ukrainy”. K., 1993. 33 s. [in Ukrainian]

21. Zablotska K. V. Sotsialna struktura robitnykiv vazhkoi promyslovosti Ukrainy u 1960–1985 rr. [The social structure of heavy industry workers in Ukraine in 1960-1985]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia Ukrainy”. Donetsk, 2000. 22 s. [in Ukrainian]

22. Kutsevskiy V. V. Razvitie sudostroitelnoi promyshlennosti Ukrainy v poslevoennyi period (1946–1965 gg.) [Development of the shipbuilding industry of Ukraine in the post-war period (1946–1965)]: avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk: 08.00.03 “Istoriia narodnoho khoziaistva”. K., 1991. 17 s. [in Ukrainian]

23. Tkachuk N. A. Vyrobnycha diialnist robitnykiv Ukrainy v umovakh liberalizatsii totalitarnoho rezhymu (1953–1958 roky) [Production Activities of Ukrainian Workers in the Context of Liberalization of the Totalitarian Regime (1953-1958)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia hromadskykh rukhiv i politychnykh partii”. K., 1994. 22 s. [in Ukrainian]

24. Khoynatska L. M. Vidbudova mashynobudivnoi industrii Ukrainy ta yii sotsialni naslidky (1943–1950 rr.) [Reconstruction of the Machine-Building Industry of Ukraine and Its Social Consequences (1943–1950)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. K., 2001. 241 s. [in Ukrainian]

УДК [902(477.82):378"1992/2014"]:069(477.81)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.4>

Олег ОЗИМЧУК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету,

вул. Пластова, 31, м. Рівне, Україна, 33000 (oleg.ozimchuk@gmail.com)

Oleh OZYMCHUK

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of World History, Faculty of History, Political Science and International Relations

Rivne State University of the Humanities,

31 Plastova St., Rivne, Ukraine, 33000 (oleg.ozimchuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0343-3288>

Юлія ВІЗИТІВ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету,

вул. Пластова, 31, м. Рівне, Україна, 33000

(vizitiv@gmail.com)

Yuliia VIZITIV

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine of the Faculty of History, Political Science and International Relations

Rivne State University of the Humanities,

31, Plastova str., Rivne, Ukraine, 33000

(vizitiv@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2826-2067>

Віта КОЦЮБАЙЛО

старший науковий співробітник відділу давньої історії та середніх віків

КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР,

вул. Драгоманова, 19, м. Рівне, Україна, 33000

(nikakoc63@gmail.com)

Vita KOTSIUBAIO

Senior Researcher at the Department of Ancient History and Middle Ages

State Institution "Rivne Regional Museum of Local Lore",

19 Drahomanova St., Rivne, Ukraine, 33000

(nikakoc63@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0500-9773>

ВПЛИВ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (1991-2014 РР.) НА РОЗВИТОК ЕКСПОЗИЦІЙ РОКМ

Анотація. Сучасні українські музеї, безперечно, переживають етап трансформацій та вдосконалення. В умовах всеохопної диджиталізації музеї постають як багатофункціональний соціокультурний механізм, зацікавлений у партнерстві не лише з науковцями, а й із представниками широкої громадськості. Музей виконує функції збереження, інтерпретації, комунікації. Проте мало хто замислюється над історією формування музейних колекцій, а це невід'ємний елемент життя кожного музею.

Мета – дослідити один зі шляхів становлення археологічної музеології в Україні, окреслити етапи наповнення археологічної колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі – РОКМ), у результаті роботи Волинської археологічної експедиції Інституту археології Національної Академії Наук України в 1991–2014 роках схарактеризувати окремі унікальні об'єкти археологічної збірки РОКМ в історичній ретроспективі. Завдання дослідження – окреслити механізми використання археологічного знання в практиці музейної справи, показати специфіку експедиційної роботи, представити широкій громадськості унікальні археологічні пам'ятки Рівненщини, показати шлях археологічного артефакту від камерального вивчення до експозиції в музейному просторі. Предметом дослідження є низка закономірностей, які охоплюють процеси накопичення та збереження інформації, пізнання, передавання знань і комунікації суб'єктом через музейні археологічні колекції, виставки, музейні атракції.

Ключові слова: Волинська археологічна експедиція, експонат, експозиція, Рівненський обласний краєзнавчий музей, фонд.

THE IMPACT OF THE RESEARCH OF THE VOLYN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE (1992-2014) ON THE DEVELOPMENT OF THE EXPOSITIONS OF THE RIVNE REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

Abstract. *Modern Ukrainian museums are undoubtedly going through a stage of transformation and improvement. In the context of comprehensive digitalization, museums are emerging as a multifunctional socio-cultural mechanism interested in partnership not only with scholars but also with members of the general public. Museums perform the functions of preservation, interpretation, and communication. However, few people think about the history of museum collections, and this is an integral part of the life of every museum.*

The purpose of the study: to investigate one of the stages of formation of archaeological museology in Ukraine, to outline the stages of filling the archaeological collection of the ROCM, as a result of the work of the Volyn Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1991-2014, to characterize some unique objects of the ROCM archaeological collection in historical retrospect. The objectives of the study are to outline the mechanisms of using archaeological knowledge in the practice of museum work, to show the specifics of expeditionary work, to present unique archaeological sites of the Rivne region to the general public, to show the path of an archaeological artifact from desk study to exposition in the museum space. The subject of this study is a number of regularities that cover the processes of accumulation and preservation of information, cognition, knowledge transfer and communication by the subject through museum archaeological collections, exhibitions, museum attractions.

Key words: *Volyn archaeological expedition, exhibit, exposition, Rivne Regional Museum of Local Lore, fund.*

Постановка проблеми. Археологічні колекції як рухомі культурні цінності репрезентують матеріальне й духовне життя народів України. Тому вони є невід'ємною частиною багатьох українських музеїв. Наукове вивчення археологічних знахідок, музейні інформаційні технології та методи музейної комунікації спонукають зберігати історичну пам'ять, формувати національну ідентичність, особливо в час російсько-української війни. У результаті російської агресії українська археологічна спадщина стикнулася з низкою викликів: від потенційної загрози руйнувань пам'яток археології до створення електронної бази даних археологічних пам'яток, 3D-колекцій, голограм із метою віртуальної фіксації артефактів.

Мішенню ворога є, зокрема, українська ідентичність, українська культура тощо. Ми є свідками того, як спадщину українського народу руйнують, грабують і вивозять. Українські музеї змушені працювати в реаліях воєнного часу. Як результат, в експозиційних залах ми бачимо заклеєні скотчем скляні музейні вітрини, відсутність експонатів, які зняті з експозицій і підготовлені до евакуації, а на їхніх місцях розміщено кольорові фото або ж, у кращому разі, репліки музейних об'єктів.

Сучасний музей виконує функції збереження, інтерпретації, комунікації. Проте мало хто замислюється над історією формування музейних колекцій, а це невід'ємний етап життєпису кожного музею. Нерідко він представлений підготовленими учасниками експедицій / музейниками звітами та аналізами, які зберігаються в музейних архівах і залишаються недоступними, а нерідко й незрозумілими для широкого загалу. Ця сторінка музейного життя все ще чекає на свого дослідника, зокрема це стосується археологічних колекцій РОКМ (далі – Рівненський обласний краєзнавчий музей).

Мета дослідження – окреслити етапи наповнення археологічної колекції РОКМ, у результаті роботи Волинської археологічної експедиції Інституту археології Національної академії наук України у 1991–2014 роках схарактеризувати окремі унікальні об'єкти археологічної збірки РОКМ в історичній ретроспективі, дослідити один з етапів багатогранної історії становлення археологічної музеології в Україні.

Завдання дослідження – окреслити механізми використання археологічного знання в практиці музейної справи, показати специфіку експедиційної роботи, представити широкий громадськості унікальні археологічні пам'ятки Рівненщини, показати шлях археологічного артефакту від виявлення в польових умовах експедиції до експозиції в музейному просторі.

Предметом дослідження є низка закономірностей, які охоплюють процеси накопичення та збереження інформації, пізнання, передавання знань і комунікації суб'єктом через музейні археологічні колекції, виставки, музейні атракції тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України створена у 1992 році та вже влітку 1993 року розпочала свою активну науково-дослідницьку роботу. Біля витоків експедиції стояв Денис Никодимович Козак, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України. Д. Козак професійно вивчав проблеми слов'янського етногенезу, а саме зубрицької археологічної культури, яку вчений ідентифікував із літописними венетами. Фактично з перших днів роботи археологічної експедиції постала потреба створення постійної бази, яка була розташована на узбережжі Хрінницького водосховища на півдні Рівненської області.

Завдяки кропітким дослідженням Волинської експедиції в 1999–2000 роках фонди РОКМ поповнилися унікальною знахідкою, а саме амфорою лендельської культури періоду енеоліту. Керамічну посудину археологи виявили в багатошаровій пам'ятці в с. Хрінники, що на півдні Рівненської області. Об'єкт розкопали в господарській споруді XVIII, в овальній ямі розмірами 1,2 x 1,6 м та глибиною 0,8 м від рівня долівки. Імовірно, це була комора, оскільки на борту ями знайдено отвір для підпорного стовпа діаметром 0,2 м, а з північного боку в стінці була сходинка шириною 0,2 м, що піднімалася на 0,37 м над рівнем ями. Подібні керамічні посудини характерні для ареалу лендельської культури (костянецька група) волинського регіону і датуються серединою IV тис. до н.е. [1, с. 7].

Згадана знахідка є типовою для цієї археологічної культури, якби не унікальний малюнок нанесений на її поверхню. Ця амфороподібна посудина лендельського типу має високу конічну шийку з трохи відхиленими вінцями, широкими боками різко звуженими до низу та маленьким дном. Товстостінні вертикальні прямокутні вушка амфори містяться на переломі плечиків посудини. Кожне вушко має загострені до верху виступи. Межу шийки посудини підкреслює ямковий орнамент [Фото 1].

Фото 1. РОКМ КН № 23007//II АК 3776

Унікальності пам'ятці надає вирізаний у верхній частині плечиків малюнок. Це схематичне, проте досить виразне зображення землеробського знаряддя праці – рала. Відкривачі артефакту дали йому назву «демидівське рало» [1, с. 8] (селище Демидівка Дубенського району Рівненської області). Аналізуючи зображення можна виділити кривий, S-подібний гряділь (подовжній брус), що в нижній частині формує полоз рала і переходить у вигнутий ральник. Також можна ідентифікувати чепіги (рукоятки) у верхній частині ральника [Фото 2].

Фото 2. РОКМ № КН 23007//II АК 3776

Професор Д. Н. Козак, зважаючи на тривале дослідження згаданої багатошарової пам'ятки, порівняльний аналіз зображення на амфороподібній посудині лендельської культури з подібними енеолітичними знахідками, висунув гіпотезу про існування на території Волині одного з найдавніших світових центрів орного землеробства [2, с. 17–18]. Аналітичне обґрунтування цієї знахідки та інших енеолітичних волинських пам'яток у Голишеві та Листвині може свідчити про близькі контакти із сусідньою землеробською цивілізацією трипільської культури. Ба більше, «демидівське рало», датоване серединою IV тис. до н. е., дає змогу науковцям стверджувати, що орне землеробство на українських землях було започатковано на тисячу років раніше, ніж припускали вчені до виявлення цього артефакту.

На території роботи Волинської експедиції одночасно з пам'ятками енеоліту виявлено два поселення поморсько-кльошової культури. В урочищах Шанків Яр та Цегельня на відстані 1 км розташовувалися два поселення ранньозалізного часу. Більша частина площі обох об'єктів зруйнована береговою абразією місцевого водосховища. Знахідка в поселенні Шанків Яр скарбу крем'яних серпів, датованих науковцями фінальним енеолітом і початком залізного віку

[1, с. 18], якнайкраще підтверджує послідовну присутність на берегах р. Стир землеробських селищ. Прямий профіль лез та їх виготовлення у двоплощинній техніці обробки (ширина фасеток 1–1,5 см, довжина 2 см) дає змогу датувати артефакти періодом раннього залізного віку. Значна кількість кераміки (горщики, миски, диски-покришки), крем'яних і кістяних виробів відносять існування поселення до VIII–VII ст. до н. е. Археологами Волинської експедиції до фондів РОКМ лише з одного поселення поморсько-кльошової культури (Шанків Яр) передано 85 великих фрагментів кераміки, що значно поповнило експозиційний потенціал музею.

Археологічні дослідження Волинської експедиції у 2000–2003 рр. зафіксували існування в районі Хрінницького водосховища поселень зубрицької культури (I–II ст. н. е.), яку професор Д. Н. Козак ідентифікував з праслов'янами-венетами [3, с. 40–42]. У цей період на високому березі заплави р. Стир було відкрито 6 будівель (5 житлових будівель, 1 господарське приміщення). Обстеження об'єкта засвідчило, що переважну більшість пам'яток знищив береговий зсув.

Серед артефактів, переданих у фонди РОКМ, переважає кераміка трьох видів: кухлі, миски, горщики. Керамічні кухлі зубрицької культури біконічної та циліндричної форми, серед яких виділяється один із характерною масивною Х-подібною ручкою. Виявлені в культурному шарі поселення миски в більшості своїй лощені, брунатного й чорного кольорів. Це глибокі посудини із S-подібним профілем, частина яких прикрашена пальцевими натискуваннями. Знайдені археологами горщики представлені трьома типами: злегка профільовані з маленькими вінцями, покатими плечиками, середнього розміру; конічної форми з похиленими плечиками і широкими вінцями; з високими, розширеними вінцями, округлими плечиками й конічною придонною частиною [1, с. 68–71].

Також у культурному шарі об'єкта виявлено керамічні диски-покришки, ткацькі тягарці з відбитками товстих ниток, кістяні проколки, амулет з полірованого ікла дикого кабана, орнаментований солярними знаками кістяний гребінь дугоподібної форми. Комплексна робота археологів Волинської експедиції та музейних працівників РОКМ дала змогу виявити окремі риси впливу пшеворської та липицької культур на зубрицькі артефакти Волині початку нашої ери.

Тривалий час роботи і вдале розташування бази Волинської археологічної експедиції призвели до відкриття на узбережжі Хрінницького водосховища одного із найбільших в Україні поселень готів – носіїв вельбарської культури (II–IV ст.). Саме вельбарські артефакти переважають серед речового матеріалу переданого науковцями у фонди РОКМ. У 1998–2013 рр. в урочищі Шанків Яр на березі водосховища та на невеликій відстані від нього виявлено 13 житлових будівель, общинне святилище [4, с. 83–108], 6 господарчих споруд [4, с. 109–113], значний речовий матеріал.

Поряд із характерними керамічними виробами вельбарської та черняхівської культури, які репрезентують різні періоди розвитку готського суспільства на території України, на об'єкті та на значній території навколо водосховища виявлені імпортовані керамічні римські вироби. Побутові вироби та знаряддя праці представлені залізними ножами, шилами, серпами, фрагментами точильних брусків, пряслами, кістяними проколками, лощами та голками, глиняними світильниками, жорновими каменями, ливарними інструментами, гарпунами, рибальськими гачками. У цій групі знахідок унікальністю вирізняється залізне столярське тесло завдовжки 8,5 см із шириною леза 4,5 см, виготовлене з пакетного заліза [5, с. 38]. Серед одиначних знахідок виділяють пружинні залізні ножиці, фрагменти теслярських свердл та бронзова скоба, вірогідно, деталь скрині.

Археологічні дослідження дають змогу припустити існування саме на Волині основного пункту розселення германців під час готської міграції у II–IV століттях. Провідною метою готів та їх союзників стало просування в напрямі дунайських кордонів Римської імперії. Від початку поселення на Волині та розселення всією територією України готи, носії вельбарської культури, регулярно атакували римський лімес (укріплене прикордоння).

Виявлене науковцями Волинської експедиції військове спорядження на пам'ятці Шанків Яр підтверджує існування воєнної демократії як основної форми розвитку вельбарського суспільства. Знахідки зброї на вельбарських поселеннях трапляються доволі рідко. Здебільшого це предмети озброєння, які археологи знаходять у похованнях. Відповідно на берегах Хрінницької водойми виявили лише декілька артефактів такої групи. Це вістря стріл і дротиків. Знайдені в культурному шарі поселення залізні вістря стріл належать до двох типів – втульчаті й черенкові. Більшість з них з трикутними і чотирикутними лезами. У житлі 86 виявлено листоподібний наконечник дротика (8 см) з довгим заокругленим черенком (14 см) [4, с. 138]. Проте коротке лезо згаданого метального списа може свідчити про його саме мисливське призначення. Це власне не відкидає можливості застосування таких дротиків й у військових цілях.

Факти активного використання готами кінноти підтверджують знайдені на вельбарському поселенні й кавалерійські шпори. Усі п'ять шпор мають римське походження або ж вони були майстерно скопійовані готськими ремісниками (чохол для стопи, широкі кнопки на кінцях дужок, тонкий, невеликий шип).

Виявлені Волинською експедицією на території Рівненщини артефакти виготовлені на території Римської держави підтверджують повідомлення античних істориків про набіги готів на імперію у II–IV століттях. Із цього речового матеріалу найкраще ідентифіковані римські монети, які знайдені в культурному шарі вельбарської культури на великому готському поселенні в урочищі Шанків Яр. Наприклад, біля житла 122 членами експедиції знайдено майже ідеально збережений срібний денарій (3,5 г) середини II століття з викарбуванням римського імператора Антоніна Пія (138–161) та богині Фортуни. Подальші дослідження довели, що денарій був виготовлений в Римі в 154–155 pp. [6].

Здебільшого монети виявляли у вельбарських житлах, проте близько двох десятків срібних та мідних денаріїв знайшли в зоні руйнації берега водосховища. Більшість з них погано збережена. Точно віднести до II століття вдалося лише дві одиниці. Це срібний денарій із зображенням імператора Адріана (117–138) та римської богині Еквітас і срібний денарій, на аверсі якого карбована богиня Нона [7]. Найдавніша римська монета виявлена в наземному житлі 79, це срібний денарій із зображенням на аверсі імператора Гальби (68–69), що підтверджує латинське карбування *Impser Galba* у верхній частині монети. Реверс денарія з викарбуванням лавровим вінком і написом усередині *S.P.Q.R. ob s-s* указує на римську нумізматичну традицію I століття. Поряд із срібною монетою в цьому житлі археологи Волинської експедиції знайшли римську мідну монету періоду правління імператора Галлієна (253–268), так званий антоніан. Подвійний мідний денарій має зображення панівного імператора на аверсі та карбовану богиню з написом *Rex Augusta* на реверсі [8].

Можна припустити, що монети потрапили на поселення як трофеї після набігів готів у II–III століттях на територію Римської імперії. Також існує вірогідність потрапляння денаріїв у поселення разом із готами-ветеранами, які відбули службу в кавалерійських підрозділах римської армії.

За тривалий період досліджень цього великого вельбарського поселення виявлена лише одна фальшива мідна римська монета [4, с. 145]. Це можна пояснити віддаленістю населеного пункту від римських кордонів (монети фальшували в римських прикордонних містах). Однак було б доцільно висловити припущення, що практична відсутність римських фальшивих монет може бути свідченням особливого статусу цього готського поселення.

Палеоботанічний аналіз вельбарської кераміки, виявленої Волинською експедицією в районі Хрінницького водосховища, не виявив нових або особливих рис господарювання германців у II–IV століттях, які могли б докорінно відрізнитися від традицій місцевого населення. Вирощування вельбарцями різноманіття зернових культур доводить млинова конструкція,

знайдена археологами в поселенні готів. Її основу становили два круглі жорнові камені із черепашника в споруді 34. Жорна не пошкоджені й перебували накладеними одне на одне. Діаметр верхнього каменю-бігунця складає 0,43 м, а нижнього каменю-лежака – 0,41 м. Боки жорен надміру затерті, що свідчить про їх тривале й активне використання [2, с. 131–132].

Вірогідно, жорна були частиною стаціонарного млина, оскільки в середині каменю-лежака міститься квадратний отвір 3х3,5 см для фіксації до основи конструкції млина. І це є унікальною особливістю пам'ятки, позаяк більшість знайдених раніше таких вельбарських артефактів або розбиті на шматки, або не належать до системи млинових конструкцій.

У районі базового розташування Волинської експедиції в 1993–2014 роках археологи виявили значну кількість предметів особистого користування та одягу германців періоду початку Великого переселення народів. Це декілька десятків залізних пряжок і бронзових деталей окуття ременів, кістяних гребінців та шпильок, скляних монохромних і поліхромних намистин та фібул.

Серед цього речового матеріалу варто особливо акцентувати увагу на фібулах вельбарської та черняхівської культур, які переважно належать до двох типів – арбалетоподібні та гакоподібні підв'язні з розширеною ніжкою застібки (підгрупа 4 за А. К. Амброзом). Досить винятковою є знахідка в одній з готських будівель в урочищі Шанків Яр двох залізних фібул IV століття. Одна з них є традиційною для готського одягу (5,5 см, підв'язна з розширеною ніжкою, підгрупа 4 за Амброзом). Інша – особлива, оскільки є статусним предметом одягу вищого стану германських воїнів періоду раннього середньовіччя. Фібула Т-подібної форми на голівці має кнопку, що відносить її до 17 групи, підгрупи I за Амброзом [9]. Аналогічна бронзова фібула, яку, вірогідно, використовував германець високого соціального стану, виявлена в житлі 86. Голівка цієї застібки (довжина 4 см, ширина 3 см) оздоблена грибоподібною кнопкою [10]. Подібні застібки поширені в усьому ареалі міграцій та розселення германських народів епохи Великого переселення народів і мають назву «воїнські фібули».

Більшість виявлених археологами Волинської експедиції фібул у культурному шарі вельбарської культури мають характерні особливості, притаманні германцям періоду розселення в Україні у II–IV століттях та подальшої міграції на підкорені землі Західної Римської імперії. Здебільшого це гакоподібні застібки з округлими спинками, серед яких виділяється фібула з гладкою ромбоподібною в перерізі спинкою [Фото 3].

Фото 3. РОКМ КН №23416/3//П АК 3884

Характерною рисою арбалетоподібних фібул, знайдених на вельбарських поселеннях, досліджених експедицією, є своєрідна система кріплення. На стержень застібки, який формує основу пружини, намотувався бронзовий або залізний дріт. Загострена кромка дроту фіксувалася в спеціальному приймачі. Стержень кріпився в отворі на розклепаному кінці голівки фібули. Серед десятка виявлених подібних фібул більшість має втрачені або значно пошкоджені кріплення-голки. Наприклад, вельбарські арбалетоподібні застібки, одна зі стержнем,

обмотаним дротяною пружиною [11], друга – двочленна щиткова [12]. Обидві, незважаючи на загальне добре збереження, знайдені з втраченими голками.

Ще одна фібула, зроблена з бронзової пластини та бронзового дроту арбалетоподібна, виявлена археологами Волинської експедиції в житлі 85 готського поселення на березі Хрінницького водосховища. Д. Н. Козак припускав її місцеве походження [4, с. 126]. Своєрідна місцева модифікація полягає у двочленній конструкції (довжина 5,5 см, ширина спинки 0,7–1 см, ширина ніжки 0,4 см) [13], хоча спосіб підв'язки та форма звуженої до ніжки спинки робить її подібною до поширених у Західній Європі початку раннього середньовіччя одночленних фібул (класифікація А. К. Амброза). Виявлені археологами Волинської експедиції вельбарські та черняхівські фібули на півдні Рівненщини ідентичні за своєю фактурою з готськими застібками, поширеними на всьому шляху розселення германських народів у період Великого переселення народів.

Стрімкі процеси переселення, контакти з місцевим населенням в українських землях та вплив римських традицій призвели до формування в готів доволі химерних релігійних традицій. На це вказує виявлений археологами Волинської експедиції у 2009–2010 роках готський храм-капище, що існував у III–IV століттях на березі Хрінницької водойми. Спеціально підготовлений для жертвоприношень майданчик був орієнтований довгими насипними стінами за напрямком північ-південь. У центрі храму розташовувався вівтар, на якому спалювалися принесені в жертву тварини. У допоміжній заглибленій в землю споруді поряд з капищем виявлені не тільки кістки тварин, а й людські рештки [2, с. 149–152]. Традиція людських жертвоприношень не є особливою тільки для готів раннього середньовіччя. Такі релігійні практики характерні для всіх германських народів того часу від Скандинавії до кордонів Римської імперії. Зазвичай вони топили жертв у воді або вішали на деревах.

Унікальним є факт виявлення храму, де готи приносили жертви божеству вогню. Це свідчить про проникнення в середовище представників вельбарської та черняхівської культури на території України мотивів близькосхідних й античних релігійних культів. Принесені разом з готами-ветеранами, які служили в римських легіонах, нові релігійні традиції могли сприяти формуванню монотеїстичного культу.

Ще одним очевидним підтвердженням модифікації стародавніх германських вірувань і впливом на них релігій нових сусідніх народів у II–IV століттях є унікальна знахідка науковців Волинської експедиції на півдні Рівненщини. У культурному шарі вельбарської культури в урочищі Шанків Яр під час розкопок житла 90 на уторованій долівці, серед фрагментів теракотового посуду та античних амфор, виявлено верхню частину бюсту античного бога родючості Серапіса, якому в II–IV століттях надали майже всі функції заступництва. Поширений у східних провінціях Римської імперії культ Серапіса в цей час був близьким до монотеїзму. Дослідження 3,5-сантиметрового артефакту вказують на те, що він був частиною статуетки або бюсту [Фото 4].

Фото 4. РОКМ КН № 23518// II АК 3935

Порівняльний аналіз таких знахідок, які перебувають у Ватиканському музеї та музеї німецького міста Карлсруе, указує на більшу вірогідність існування в оригіналі саме бюсту Серапіса. Конструктивні особливості житла, у якому був виявлений фрагмент бюсту Серапіса, свідчать про його негосподарське призначення.

Одночасно археологи Волинської експедиції не виявили слідів, які вказували б на використання цього житла як помешкання, наприклад такого як джерело отоплювання. Також у північній стінці зафіксовано заглиблення-нішу 1,5х0,8 см, що невласиво для традицій вельбарських споруд II–IV століть. Аналіз фактичного археологічного матеріалу дає змогу висунути гіпотезу існування невеликого храму античного бога Серапіса в поселенні готів, оскільки така будівля з вітварем, вірогідно, належала невеликій релігійній спільноті, а не окремій сім'ї.

Присутність у великому готському поселенні прихильників античних культів пояснюється певною романізацією частини германців, які населяли територію Волині у II–IV століттях. Культ Серапіса міг потрапити до них через готів-ветеранів, яких активно використовували в римських легіонах у допоміжних кавалерійських підрозділах. Не варто також виключати ймовірність присутності в цьому поселенні полонених римлян, які потрапили туди внаслідок збройних набігів готів на балканські провінції Римської імперії в III–IV століттях. Шар попелу виявлений археологами Волинської експедиції вказує, що вельбарська будівля 90 була знищена пожежею. Спираючись на матеріальні факти існування в готському поселенні в урочищі Шанків Яр вірян різних культів, не варто відкидати припущення про навмисний підпал будівлі з вітварем чужинського для германців бога.

У територіальному ареалі діяльності Волинської експедиції також були виявлені ранньослов'янські пам'ятки VII–IX століть та артефакти X – першої половини XIII століть. У 1999–2004 роках виявлено й досліджено 10 житлових будівель ранніх слов'ян на березі Хрінницького водосховища. Усі вони перебували в зоні абразії, тому припустимо існування цього поселення в значно більших масштабах. Більшість знахідок на цьому об'єкті представлена фрагментами ліпної кераміки, побутовим та сільськогосподарським приладдям.

Лише незначну кількість кераміки вдалося реконструювати археологам Волинської експедиції та науковцям з Рівненського обласного краєзнавчого музею. Це горщик із житла 75 асиметричної конічної форми з ледь вираженими плічками, підігнутими назовні вінцями та помітними пальцевими тисненнями [Фото 5].

Фото 5. РОКМ КН № 29254// II АК 6221

У сусідніх будівлях виявили й реконструювали подібні посудини: горщик відносно симетричної конічної форми з вираженими плечиками та вертикально орієнтованими вінцями [14]; посудина з плавним асиметричним звуженням тулуба до плаского денця з дещо відігнутими назовні вінцями [15]; глечик асиметричної конічної форми з ледь вираженими плечиками та відігнутими назовні вінцями [16]. Реконструкція дала змогу класифікувати кераміку та ідентифікувати її належність до завершального періоду празько-корчаківської культури. Так, археологічні дослідження показали, що поселення ранніх слов'ян у районі Хрінницького водосховища проіснувало близько 250 років.

В урочищі Шанків Яр також виявлено доволі велике поселення епохи Княжої доби Х – першої половини XIII століть. Науковцями Волинської експедиції виявлено й досліджено 41 будівлю цього періоду. У спорудах та поблизу них археологи знайшли значну кількість фрагментів кераміки, залізні вудила, леза серпів, коси та ножі, крейдяні та мергельні прясла, кістяні проколки, фрагменти бронзового браслету, залізний ключ і деталі пружинних та шарнірних ножиць, залізна фібула [1, с. 202–210]. Усі артефакти передані на збереження в РОКМ.

Реставраційні роботи спеціалістів музею у співпраці з археологами Волинської експедиції сприяли більш точному датуванню виявленої пам'ятки. Особливо цьому допоміг аналіз керамічного комплексу. Повністю вдалося реставрувати три посудини: горщик «курганного типу» XI століття з відхиленими назовні вінцями та характерним хвилястим і лінійним заглибленим орнаментом [Фото 6]; горщик XII століття асиметричної форми з плавним звуженням тулуба до плаского денця, орнаментований горизонтальними паралельними лініями [17]; горщик XII–XIII століть із внутрішньою закраїною на вінці, конічної форми та маленькими вушками (одне втрачене), орнаментований заглибленими горизонтальними лініями [18]. Докладні дослідження даних археологічних матеріалів дали змогу встановити, що навіть після монгольського спустошення в середині XIII століття, поселення в урочищі Шанків Яр продовжило існувати до початку XV століття.

Фото 6. РОКМ КН № 25368/8// II АК 5123

Висновки і перспективи. Виявлені Волинською археологічною експедицією Інституту археології Національної академії наук України під керівництвом Дениса Никодимовича Козака в 1994–2014 роках археологічні матеріали були передані на збереження в Рівненський обласний краєзнавчий музей. Це 9 378 одиниць артефактів, які поповнили експозиційний та науковий потенціал РОКМ. Їх неодноразово презентували на виставках: «Хрінники. 20 років археологічних досліджень» (18 квітня 2014 р.), вулична виставка «Еволюція посуду» (10 листопада 2020 р.), «Археологічні дослідження Рівненщини – 2020» (23 грудня 2020 р.), «Три Е: експонат, експозиція, екскурсія» (20 грудня 2024 р.), «Археологія Рівненщини» (11 квітня 2025 р.) тощо.

У межах цих виставкових проєктів продемонстровано широкий спектр археологічних матеріалів, отриманих у результаті багаторічних польових досліджень. Саме вони дали змогу простежити динаміку розвитку населення Волині в історичному контексті, зокрема аспекти матеріальної та духовної культури різних археологічних періодів. Крім тимчасових виставок, значна частина зібраного й науково опрацьованого археологічного матеріалу увійшла до постійної експозиції РОКМ – «Край у давнину». Діяльність Волинської експедиції значно сприяла збільшенню зацікавленості до історії, археології та краєзнавства Волині.

Протягом 1996–2014 рр. у складі експедиції професійних навиків набувало більш ніж 1,5 тисячі здобувачів вищої освіти з Рівненського державного гуманітарного університету (далі – РДГУ) та Рівненського інституту слов'янознавства (керівники археологічної практики Б. А. Прищепа і О. Б. Озимчук). Багаторічно й активно працювали в складі експедиції відомі нині місцеві історики та археологи (Ю. М. Візитів, О. П. Войтюк, Ю. Л. Пшеничний, В. В. Ткач, А. Б. Бардецький). Плідним підсумком такої співпраці стало відкриття спеціальності «Історія та археологія» в РДГУ, що позитивно вплинуло на розвиток і посилення наукового потенціалу РОКМ. Нині в складі музею працюють випускники цієї спеціальності (В. П. Коцюбайло, А. О. Корольова).

Література

1. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ : Інститут археології НАН України, 2004. 235 с.
2. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. 184 с.
3. Козак Д. Н. Венеди. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 470 с.
4. Козак Д. Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ : Інститут археології НАН України, 2012. 264 с.
5. Козак Д. Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії України. Дослідження 2010–2014 рр. Київ : Інститут археології НАН України, 2016. 118 с.
6. РОКМ КН № 26314/10// П АК 6149.
7. РОКМ КН № 25445/14// П АК 5295.
8. РОКМ КН № 25349/59-61// П АК 5073-5075.
9. РОКМ КН № 23416/3// П АК 3883-3884.
10. РОКМ КН № 25419/23// П АК 5245.
11. РОКМ КН № 24988/1// П АК 4803.
12. РОКМ КН № 25172/3-4// П АК 4816-4817.
13. РОКМ КН № 25419/16// П АК 5238.
14. РОКМ КН № 29257// П АК 6224.
15. РОКМ КН № 29256// П АК 6223.
16. РОКМ КН № 29255// П АК 6222.
17. РОКМ КН № 25374/16// П АК 5180.
18. РОКМ КН № 25374/17// П АК 5181.
19. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV-V століть. *Археологія*. 1995. № 4. С. 50–56.
20. Козак Д. Н. Божество Серапіс із поселення готів на Волині. *Археологія*. 2006. № 3. С. 60–65.
21. Магомедов Б. В., Петраускас О. В. Пам'ятки черняхівської і вельбарської культур Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Київ : Інститут археології НАН України, 2024. 168 с.
22. Прищепа Б. А., Виногородська Л. І., Войтюк О. П., Чекурков В. С. 2011. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2011 році. НА ІА НАН України. Ф. 64. 2011/2.
23. Прищепа Б. А., Войтюк О. П., Кожушко О. К., Хомич М. Р. 2013. Звіт про археологічні розвідки на території Рівненської області в 2012–2013 рр. НА РОКМ.
24. Прищепа Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П. 2014. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2014 році. НА РОКМ.

25. Рівненський обласний краєзнавчий музей. КН № 23416/1// II АК 3882.
26. РОКМ КН № 23416/4// II АК 3885.
27. РОКМ КН № 25341/10// II АК 4955.
28. РОКМ КН № 24346/5-6// II АК 4996-4997.
29. РОКМ КН № 25349/19// II АК 5036.
30. РОКМ КН № 25349/28-29// II АК 5045-5046.
31. РОКМ КН № 25349/43-44// II АК 5058-5059.
32. РОКМ КН № 25349/57// II АК 5071.
33. РОКМ КН № 28017/16-17// II АК 6058-6059.
34. РОКМ КН № 24680/16// II АК 4518.
35. РОКМ КН № 24702/8// II АК 4550.
36. РОКМ КН № 24709/33-36// II АК 4570/1-4.
37. РОКМ КН № 24710// II АК 4599.
38. РОКМ КН № 25287/2// II АК 4907.
39. РОКМ КН № 26421// II АК 5684.
40. РОКМ КН № 23518// II АК 3935.
41. РОКМ КН № 23007// II АК 3776.
42. РОКМ КН № 29254// II АК 6221.
43. РОКМ КН № 25368/8// II АК 5123.

References

1. Kozak D., Pryshchepa B., Shkoropad V. (2004). Davni zemleroby Volyni (pamiatky arkeolohii na Khrinnytskomu vodoinmyshchi) [Ancient farmers of Volyn (archaeological monuments on the Khrinnytsia reservoir)]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 235 s. [in Ukrainian]
2. Kozak D.N. (2010). Etiudy davnoi istorii Ukrainy [Studies in the ancient history of Ukraine]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 184 s. [in Ukrainian]
3. Kozak D.N. (2006). Bozhestvo Serapis iz poselennia hotiv na Volyni [Deity Serapis from a Gothic settlement in Volyn]. Arkheolohiia. № 3. S. 60–65. [in Ukrainian]
4. Kozak D.N. (2012). Poselennia nevriv, slovian ta hermantsiv na Styri [Settlements of the Norsemen, Slavs and Germans on the Styri]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 264 s. [in Ukrainian]
5. Kozak D.N. (2016). Khrinnyky (Shankiv Yar) – pamiatka davnoi istorii Ukrainy [Khrinnyky (Shankiv Yar) – a monument of the ancient history of Ukraine]. Doslidzhennia 2010-2014 rr. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 118 s. [in Ukrainian]
6. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 26314/10// II АК 6149. [in Ukrainian]
7. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25445/14// II АК 5295. [in Ukrainian]
8. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/59-61// II АК 5073-5075. [in Ukrainian]
9. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23416/3// II АК 3883-3884. [in Ukrainian]
10. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25419/23// II АК 5245. [in Ukrainian]
11. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24988/1// II АК 4803. [in Ukrainian]
12. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25172/3-4// II АК 4816-4817. [in Ukrainian]
13. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25419/16// II АК 5238. [in Ukrainian]
14. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29257// II АК 6224. [in Ukrainian]
15. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29256// II АК 6223. [in Ukrainian]
16. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29255// II АК 6222. [in Ukrainian]
17. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25374/16// II АК 5180. [in Ukrainian]
18. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25374/17// II АК 5181. [in Ukrainian]
19. Kozak D.N. (1995). Kulturno-istorychna interpretatsiia skarbiv Volyni rubezhu IV-V stolit [Cultural and historical interpretation of Volyn treasures of the turn of the IV-V centuries]. Arkheolohiia. № 4. S. 50-56. [in Ukrainian]
20. Kozak D.N. (2008). Venedy [Venus]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 470 s. [in Ukrainian]

21. Mahomedov B.V., Petrauskas O.V. (2024). Pamiatky cherniakhivskoi i velbarskoi kultur Volynskoi, Zhytomyrskoi ta Rivnenskoï oblasti [Monuments of Chernyakhiv and Velbar cultures in Volyn, Zhytomyr, and Rivne regions]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 168 s. [in Ukrainian]
22. Pryshchepa B.A., Vynohrodska L.I., Voitiuk O.P., Chekurkov V.S. (2011). Zvit pro arkeolohichni ekspertyzy ta rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti v 2011 rotsi [Report on archaeological examinations and explorations in the Rivne region in 2011]. NA IA NAN Ukrainy. F. 64. 2011/2. [in Ukrainian]
23. Pryshchepa B.A., Voitiuk O.P., Kozhushko O.K., Khomych M.R. (2013). Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti v 2012-2013 rr. [Report on archaeological explorations in the Rivne region in 2012-2013.]. NA ROKM. [in Ukrainian]
24. Pryshchepa B.A., Kharkovets Yu.I., Voitiuk O.P. (2014). Zvit pro arkeolohichni ekspertyzy ta rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti v 2014 rotsi [Report on archaeological examinations and explorations in the Rivne region in 2014]. NA ROKM. [in Ukrainian]
25. Rivnenskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei (ROKM) [Rivne Regional Museum of Local Lore]. KN № 23416/1// II AK 3882. [in Ukrainian]
26. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23416/4// II AK 3885. [in Ukrainian]
27. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25341/10// II AK 4955. [in Ukrainian]
28. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24346/5-6// II AK 4996-4997. [in Ukrainian]
29. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/19// II AK 5036. [in Ukrainian]
30. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/28-29// II AK 5045-5046. [in Ukrainian]
31. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/43-44// II AK 5058-5059. [in Ukrainian]
32. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/57// II AK 5071. [in Ukrainian]
33. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 28017/16-17// II AK 6058-6059. [in Ukrainian]
34. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24680/16// II AK 4518. [in Ukrainian]
35. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24702/8// II AK 4550. [in Ukrainian]
36. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24709/33-36// II AK 4570/1-4. [in Ukrainian]
37. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24710// II AK 4599. [in Ukrainian]
38. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25287/2// II AK 4907. [in Ukrainian]
39. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 26421// II AK 5684. [in Ukrainian]
40. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23518// II AK 3935. [in Ukrainian]
41. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23007// II AK 3776. [in Ukrainian]
42. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29254// II AK 6221. [in Ukrainian]
43. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25368/8// II AK 5123. [in Ukrainian]

УДК 27-247.3:316.356.2(477.83)"19"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.5>

Nadiia VOLIK

PhD (History), Associate Professor at the Department of World History and Religious Studies,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (n_volik@ukt.net)

Надія ВОЛІК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (n_volik@ukt.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7039-2327>

THE ENCYCLICAL “CASTI CONNUBII” AND THE INSTITUTE OF THE GREEK CATHOLIC FAMILY IN GALICIA (FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY)

Abstract. This article examines Pope Pius XI's encyclical “Casti Connubii” (1930) in the context of the marriage and family policy of the Greek Catholic Church in Galicia during the first third of the twentieth century. **The aim** of the study is to analyze the impact of this ecclesiastical document on the moral and ethical guidance of the Greek Catholic clergy and on the formation of marital culture among the Ukrainian population of Galicia. Particular attention is given to issues that were highly relevant to society at the time, including marital fidelity, divorce, emigration, and the demographic crisis. **The methodological foundation** of the research is based on interdisciplinary approaches that integrate historical, religious, socio-anthropological, and source-critical analyses. **The scholarly novelty** of the article lies in its attempt to reinterpret the “Casti Connubii” not only as a component of Catholic doctrine but also as a tool of social influence that mobilized the Greek Catholic clergy in the defense of the traditional Christian family. **The conclusions** highlight that the encyclical “Casti Connubii” represented the Catholic Church's response to the moral and social challenges of the era. In the Galician context, it contributed to the consolidation of the clergy around the idea of family protection, served as a foundation for pastoral and educational activity, and reinforced the moral authority of the Greek Catholic Church in the face of new challenges.

Key words: Casti Connubii encyclical, Greek Catholic Church, Galicia, interwar period, family, divorce, pastoral activity.

ЕНЦИКЛІКА «CASTI CONNUBII» ТА ІНСТИТУТ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ СІМ'Ї В ГАЛИЧИНІ (ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.)

Анотація. У статті розглянуто енцикліку Папи Пія XI «Casti Connubii» (1930 р.) у контексті шлюбно-сімейної політики греко-католицької церкви в Галичині в першій третині XX ст. **Метою дослідження** є аналіз впливу цього церковного документа на морально-етичні настанови греко-католицького духовенства та на формування подружньої культури серед українського населення Галичини. Увага зосереджена на актуальних для тогочасного суспільства питаннях подружньої вірності, розлучень, еміграції, демографічної кризи тощо. **Методологічною основою** дослідження стали міждисциплінарні підходи, які поєднують історико-релігієзнавчий, соціально-антропологічний і джерелознавчий аналіз. **Наукова новизна** полягає у спробі переосмислити енцикліку «Casti Connubii» не лише як частину католицької доктрини, а і як інструмент суспільного впливу, що активізував громадську позицію греко-католицького духовенства в захисті традиційної християнської родини. У **висновках** зазначається, що енцикліка «Casti Connubii» стала відповіддю католицької церкви на моральні та соціальні виклики часу. У галицькому контексті вона сприяла консолідації духовенства навколо ідеї захисту сім'ї, слугувала основою пасторальної та освітньої діяльності, а також підтримувала моральний авторитет ГКЦ в умовах нових викликів.

Ключові слова: енцикліка «Casti Connubii», греко-католицька церква, Галичина, міжвоєнний період, сім'я, розлучення, пасторальна діяльність.

Problem Statement. In the contemporary world, the institution of the family is undergoing profound transformations, reflected in the complex interplay between the family – as one of the most fundamental social institutions of the state – and broader societal trends. With the rise of individualism and shifts in the understanding of personal values, many young people are reconsidering their attitudes toward family life. This is evident in the declining number of marriages and the increasing divorce rates, particularly in Ukraine, which, regrettably, now ranks among the highest in Europe in terms of divorce.

Historically, marriage served as a key mechanism for ensuring economic stability, legitimizing parenthood, and securing social recognition. However, these functions are increasingly losing their significance, and contemporary perceptions of marriage and family have changed considerably.

In this context, the study of the pastoral experience of the Roman Catholic Church regarding marital and family issues in the past acquires renewed relevance. It opens opportunities to rediscover and adapt forgotten approaches to transmitting Christian values, which may prove timely and effective in today's world.

From this perspective, the analysis of Pope Pius XI's 1930 encyclical "Casti Connubii" becomes particularly pertinent, offering a theological foundation for rethinking current challenges in marriage and family life.

The aim of this article is to examine the significance of Pope Pius XI's encyclical "Casti Connubii" (1930) in shaping and preserving the traditional institution of the Greek Catholic family in Galicia during the first third of the twentieth century.

Main Findings of the Study. At the beginning of the 20th century, Ukraine ranked among the countries with the highest marriage rates, alongside Serbia, Bulgaria, Hungary, and Japan. According to available statistical data, in the second half of the 19th century, 160,000 to 200,000 marriages were registered annually in Ukraine. By the early 20th century, prior to the outbreak of the First World War (1914), this figure had increased to 200,000–250,000 marriages per year [1, p. 66].

An analysis of the monthly distribution of marriages revealed two primary influencing factors. The first, an economic factor, showed a peak in marriages during October, following the completion of agricultural work. The second, a religious factor, indicated a decline in weddings in March and April due to the Church's fasting periods before Christmas and Easter [1, p. 68].

In Galicia, as in other parts of Ukraine, interethnic marriages were also present, though they did not exceed 2% of all unions [2, p. 159]. Most commonly, such marriages in Galicia occurred between Ukrainians and Poles. Marriages between Ukrainians and Germans or Jews were more sporadic.

The religious factor was particularly significant in the Ukrainian context, given the influential role played by the Greek Catholic clergy. The conservative upbringing of girls in Ukrainian families at the beginning of the 20th century even became a subject of criticism, particularly in relation to the prevalence of Polish-Ukrainian mixed marriages in Galicia. The fact that Ukrainian men often chose Polish women as spouses was, according to some observers, attributed to the «monastic upbringing» of Ukrainian women, who were said to be "overburdened and constrained by ideas instilled in various Basilian institutions", and whose ideals, shaped there, often rendered them less appealing in communication [3; 4, p. 99].

Despite the intensity of marriage processes, Galician families also experienced the negative effects of broader political developments. The period under study encompassed the era when Galicia was part of the Austro-Hungarian Empire, and later, during the 1920s–1930s, the Second Polish Republic. It is well known that during periods of occupation, negative trends in all spheres of life tend to intensify. This reality also affected Ukrainian rural families, where alcoholism, infidelity, declining birth rates, and divorce became common aspects of everyday life. Moreover, assimilation policies implemented by the authorities, combined with the problem of agrarian overpopulation, led to

mass emigration of Ukrainian peasants to Canada, the United States, Argentina, and other countries. These processes profoundly impacted the lives and family structures of emigrants [5, p. 101–106]. The separation of husbands and wives due to emigration or war often lasted for years, which adversely affected not only the family as a small social unit – disrupting its internal bonds, emotional and sexual life, and household functioning – but also undermined social stability and the normal rhythm of daily existence.

One archival case noted a husband's request for divorce from his wife, who had emigrated to Canada in 1914. Rumors circulated that "the wife no longer intended to return to Galicia. This destroys me morally and materially, and above all prevents me from managing a rational household" [6, fol. 3; 7, fol. 10; 8, fol. 16]. Through petitions to ecclesiastical courts for the declaration of a missing spouse as deceased and the dissolution of marriage, plaintiffs sought not only to restructure their personal lives but also to restore their reputation within the community and in the eyes of the local priest.

At the beginning of the 20th century, the divorce rate among rural residents in Ukraine was merely 0.6 persons per 100,000 population [9, p. 70]. It should be emphasized that the extremely low likelihood of divorce during that period was due not only to restrictive legal frameworks but also to strong condemnation from the Church, community, and broader familial and social circles. Divorce was viewed as a deviation from socially acceptable norms of behavior. The primary reasons for divorce recognized by rural communities included childlessness, the husband's profligacy, or alcoholism.

In Galicia, there were 23,269 taverns and inns. On average, there was one tavern per 233 people, and each person consumed approximately 20 liters of vodka annually. Peasants annually incurred debts totaling 6,663 gulden, equaling about 60% of their assets [9, p. 101].

In this context, it is important to highlight the role of the Greek Catholic Church (GCC), which fulfilled functions that remained neglected by state institutions in relation to the Ukrainian population. The GCC took care of the highest human values – life and health—which held significant economic value for society. Church structures actively engaged in the anti-alcohol movement in Western Ukrainian lands, deepening the idea of sobriety within the territory of the Galician Metropolis.

As early as 1874, Greek Catholic Metropolitan Yosyf Sembratovych issued a pastoral letter to the people entitled «On the Great Dignity of Man». In a second letter dated August 4, 1874, Brotherhoods of Sobriety, the Metropolitan encouraged the clergy to struggle for the "sobriety of the people and the establishment of anti-alcohol missions in every village", as well as to form "Brotherhoods of Sobriety" [10, p. 73–108]. These missions of sobriety may be regarded as the first mass mobilizations of Galician Ukrainians, whose nature and significance extended beyond purely religious or temperance campaigns. At the time, in Galicia and Transcarpathia, the GCC, together with local communities, even practiced a preventive measure known as "sobriety marriages", in which the bride and groom were required to swear on the Bible to abstain from alcohol during the wedding ceremony.

It is also worth noting that the GCC played a pivotal role in the everyday life of the average Galician family. The local Greek Catholic priest served as the spiritual father, leader, teacher, and advocate for his parishioners at various levels. Moreover, he was often the only nationally conscious person in the village with a university education [11, p. 16]. The priest was typically the driving force behind improvements in the lives of his parishioners, founding cultural, political, and economic organizations. The main messages that clergy conveyed to the faithful were: education, sobriety, diligence, and frugality [10, p. 94].

The authority of the priest was so significant that, beginning in the late 1880s and early 20th century, the urban intelligentsia could not communicate effectively with the largely illiterate population without the priest's mediation. His authority was grounded in his strong relationship with the peasants [12, p. 125; 4, p. 79; 13, p. 308].

During the interwar period, the Church authorities even attempted to proactively regulate, monitor, and generally prevent divorces in rural areas. However, the realities of that time were quite different, as such cases were becoming increasingly common. Although divorce in the village was still perceived as a social drama, it gradually became a more normalized aspect of everyday life, shaped by the profound changes brought about by emigration and war. One particular indicator of the transformation of domestic family relations was the growing initiative shown by women in pursuing divorce. Many of them began to openly defend their right to a different life, choosing to separate from their husbands, return to their parental homes, move in with another partner, leave the village, or seek employment in the city.

These circumstances led women to appeal to the Consistory of the Greek Catholic Metropolitanate of Lviv to dissolve their marriages and to request permission to start a new family [14, p. 103–104]. Court case materials reveal that women more often than men (though men too were affected) became victims of forced marriages. In rural communities, family and parents often prioritized property and general well-being over love, personal desires, and happiness [14, p. 103–104].

From the mid-1930s onward, as social life increasingly shifted toward totalitarian principles, the state adopted methods of strict control over all aspects of human existence, including private and family life. Legislation introduced significant restrictions on the freedom to divorce and complicated the divorce process, leading to a marked decline in the number of divorces. As a result, official statistics appeared to improve, but the contradictions in the development of family and marriage – objectively driven by industrialization and the wide-scale inclusion of women in the public workforce – remained unresolved.

The social and demographic catastrophes and wars that Ukrainian society experienced left a profound imprint on the national mentality. These upheavals not only disrupted the gender and age structure of the population but also reshaped the hierarchy of life values, including the role of marriage and parenthood [15, p. 362–364; 10, p. 75–77].

An important milestone in increasing the public engagement of the Greek Catholic clergy in addressing complex family issues within Galician society throughout the 20th century was the encyclical “*Casti Connubii*” (“On Christian Marriage”) by Pope Pius XI, published in 1930 by the “*Biblios*” printing house in Lviv. In this document, the right to life is closely tied to issues of artificial birth control, including contraception, sterilization, eugenics, and abortion. Pope Pius XI addressed these concerns in response to the growing movement for birth control in Europe and the debates following the Anglican Lambeth Conference, which permitted the use of contraception within marriage.

In opposition to such developments, Pope Pius XI firmly stated that «marriage was neither instituted nor restored by man, but by God; the laws that strengthen, confirm, and elevate it were not devised by humans, but by God – the Creator of nature, and by Jesus Christ – the Redeemer of that same nature. Therefore, these laws cannot be subject to any human decrees or any contrary agreements, even those of the spouses themselves» [16].

Regarding the procreative function of marriage, the “*Casti Connubii*” encyclical emphasizes that God, having created man and woman, called them to cooperate in the continuation of the human race – a process that is not only physical but also spiritual. The document highlights that marriage, according to God’s design, is a “means for the transmission of life”, and openness to life is a defining element of conjugal love. Therefore, the Church stresses the significance of this function, which carries a profound spiritual dimension [16].

The encyclical also underscores that children occupy the foremost place among the blessings of marriage. It is through the birth of children that God’s plan continues—calling humanity to participate in the spread of life on earth. Pope Pius XI refers to Saint Augustine and the Apostle Paul, who affirm that the purpose of marriage is the procreation of children who not only populate the earth but

are also meant to worship God and live in His love. The Creator of the human race, in His goodness, desired to make use of human beings as His collaborators in the propagation of life. He taught this truth when, establishing marriage in the Garden of Eden, He said to our first parents – and through them to all future spouses: «Be fruitful and multiply, and fill the earth» [16].

Saint Augustine beautifully explains this truth, drawing on the words of the Apostle Paul to Timothy, stating: “The Apostle [Paul] himself thus testifies that marriage exists for the purpose of bearing children: ‘I desire,’ he says, ‘that young women marry’”. And, as if anticipating the question “why?”, he immediately adds: “to bear children and be mothers of families” [16].

The right to bring forth new life is a privilege reserved exclusively for the married state and must be strictly confined within the sacred bounds of that state [16]. Thus, the Church promotes responsible and orderly procreation, clearly distinguished from mere animal reproduction.

God desires the birth of human beings not merely to populate the earth, but to establish a relationship with them. «God desires the birth of people not only so that they may live and fill the earth, but even more so – that they may worship Him, know Him, love Him, and ultimately rejoice with Him eternally in heaven» [16]. Therefore, parents, as participants in God’s design, bear the responsibility not only for bringing children into the world but also for raising them in the Christian faith, passing on Christian values.

Accordingly, “Casti Connubii” emphasizes the importance of marital fidelity, openness to life, and a responsible attitude toward the birth of children. The encyclical is not merely a response to the social changes of its time, but a clear affirmation of the inviolable principles that, in the Church’s view, safeguard human life and dignity.

Conclusions. In the first third of the 20th century, the GCC remained a key moral compass for the Ukrainian village, which was undergoing profound social transformations—emigration, demographic losses, a crisis of fatherhood, and, ultimately, the gradual erosion of the traditional family structure. In this context, Pope Pius XI’s encyclical “Casti Connubii”, published in Lviv in 1930 by the «Biblos» press, was not merely a theological document of global scope. It addressed challenges that were becoming increasingly relevant in the local Galician context – such as the legalization of cohabitation without marriage, the crisis of parental responsibility, the practice of forced marriages, issues of separation, emigration-related hardships, and the rising number of divorces.

Although there is no direct evidence that “Casti Connubii” had a mass impact on Galician society, it is known that the hierarchy and clergy of the GCC – particularly Metropolitan Andrey Sheptytsk – actively referenced its content in synodal messages and pastoral initiatives. Importantly, “Casti Connubii” reinforced the authority of the clergy as defenders not only of the faith but also of social stability – through their defense of marriage, motherhood, and the Christian upbringing of children.

In an era marked by growing secularization, the early stages of women's emancipation, migration, mixed marriages, and the weakening of patriarchal authority, the encyclical served as an ideological framework that allowed the clergy to maintain moral leadership within the community. Thus, “Casti Connubii” organically complemented the Galician tradition of pastoral care for the family, a tradition rooted in the 19th century but gaining particular significance during the interwar period.

Bibliography

1. Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічна та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.
2. Спільна історія. Діалог культур [Текст]: навч. посіб. / П. Вербицька [та ін.]. Львів : ЗУКЦ. 2013. 256 с.
3. Наші соколи і панни (Окреме виховувань хлопців і дівчат. Наші забави і родини. Соколи із селянського роду. Наші панни). *Діло*. 1901. Ч. 281 Черчович І. Подружні зради в галицьких сім'ях кінця

XIX – початку XX століття. Україна модерна. 2015. URL: <https://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery/> (дата звернення: 11.02.2025).

4. Волік Н. Становлення і розвиток Української Католицької Церкви у Канаді (кінець XIX – друга половина XX ст.) : канд. іст. наук : 09.00.11/ НА «Острозька академія», 2020. 225 с.

5. Серюк О. Переселенський рух із західноукраїнських земель (кінець XIX – початку XX ст.): масштаби, основні напрями, характерні особливості. *Краєзнавство*. 2019. № 1. С. 101–106.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф.201. Оп.2а. Спр.261. Арк. 3.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф.201. Оп.2а. Спр.406. Арк. 10.

8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф.201. Оп.2а. Спр.311. Арк. 5.

9. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) / ред. М. Горбаль. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. 142 с.

10. Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і українське національне відродження у Галичині 1772-1918. *Ковчег*. Львів, 1993. С. 73–108

11. Chmielinska A. Oświata i praca społeczna w Galicyi. Warszawa, 1914. 49 p. URL: <https://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/en/dlibra/publication/edition/185> (дата звернення: 11.02.2025).

12. Hryniuk S. Peasants with Promise. Ukrainians in Southeastern Galicia, 1880–1900. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1991. 304 p.

13. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У двох книгах. Кн. І. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь. Військо України, 1994. 688 с.

14. Войтович Н. Розлучення у сім'ях українців Галичини в 1920–1930-х рр. (за матеріалами судових справ Львівської греко-католицької митрополичої консисторії). *Український історичний журнал*. 2022. Число 6. С. 98–108. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_6_10 р. 99 (дата звернення: 11.02.2025).

15. Слюсар Л. Наслідки соціальних катастроф для української сім'ї. Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки. Матеріали міжнародної наукової конференції Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Київ : 2013. с. 359–364.

16. «Casti Connubii» Encyclical of Pope Pius XI. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19301231_casti-connubii.html

References

1. Sliusar, L. (2011). *Evoliutsiia shliubu v Ukraini: XVII – pochatok XX storichchia* [The evolution of marriage in Ukraine: 17th – early 20th century]. *Demografichna ta sotsialna ekonomika*, (2), pp. 62–72. [in Ukrainian]

2. Verbytska, P. [et al.] (2013). *Spilna istoriia. Dialoh kultur: navchalnyi posibnyk* [Shared history. Dialogue of cultures: textbook]. Lviv: ZUKTs. 256 p. [in Ukrainian]

3. Nashi sokoly i panny (Okreme vykhovuvan khloptsiv i divchat. Nashi zabavy i rodyny. Sokoly iz selianskoho rodu. Nashi panny) [Our falcons and ladies (Separate upbringing of boys and girls. Our amusements and families. Falcons of peasant origin. Our ladies)]. *Dilo*, 1901, No. 281. [in Ukrainian]

4. Volik, N. (2020). *Stanovlennia i rozvytok Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy u Kanadi (kinets XIX – druha polovyna XX st.): kand. ist. nauk: 09.00.11* [Formation and development of the Ukrainian Catholic Church in Canada (late 19th – second half of the 20th century): PhD in Historical Sciences]. National University of Ostroh Academy. 225 p. [in Ukrainian]

5. Seriuks, O. (2019). *Pereselenskyi rukh iz zakhidnoukrainskykh zemel (kinets XIX – pochatok XX st.): mashstaby, osnovni napriamy, kharakterni osoblyvosti* [Resettlement movement from Western Ukrainian lands (late 19th – early 20th centuries): scale, main directions, characteristic features]. *Kraieznauvstvo*, (1), pp. 101–106. [in Ukrainian]

-
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy). F. 201. Op. 2a. Spr. 261. Ark. 3. [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. Fund 201, Inventory 2a, File 261, Sheet 3].
 7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy). F. 201. Op. 2a. Spr. 406. Ark. 10. [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. Fund 201, Inventory 2a, File 406, Sheet 10].
 8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy). F. 201. Op. 2a. Spr. 311. Ark. 5. [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. Fund 201, Inventory 2a, File 311, Sheet 5]
 9. Chmelik, R. (1999). *Mala ukrainska selianska sim'ia druhoi polovyny KhIKh – pochatku KhKh st. (struktura i funktsii)* [The Small Ukrainian Peasant Family in the Second Half of the 19th – Early 20th Century: Structure and Functions]. Edited by M. Horbal. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 142 p.
 10. Khymka, I.-P. (1993). Hreko-Katolytska Tserkva i ukrainske natsionalne vidrodzhennia u Halychyni 1772–1918 [The Greek Catholic Church and Ukrainian national revival in Galicia 1772–1918]. Kovcheh. Lviv. pp. 73–108. [in Ukrainian]
 11. Chmielinska, A. (1914). Oświata i praca społeczna w Galicyi [Education and Social Work in Galicia]. Warszawa. 49 p. Retrieved from <https://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/en/dlibra/publication/edition/185> (accessed February 11, 2025).
 12. Hryniuk, S. (1991). Peasants with Promise. Ukrainians in Southeastern Galicia, 1880–1900. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. 304 p.
 13. Bilas, I. (1994). Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953. U dvokh knyhakh. Kn. I. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive-punitive system in Ukraine. 1917–1953. In two books. Vol. I. Socio-political and historical-legal analysis]. Kyiv: Lybid. Viisko Ukrainy. 688 p. [in Ukrainian]
 14. Voitovych, N. (2022). Rozluchennia u sim'iakh ukraintsiv Halychyny v 1920–1930-kh rr. (za materialamy sudovykh sprav Lvivskoi hreko-katolytskoi mytropolychoi konsystorii) [Divorces in Ukrainian families in Galicia in the 1920–1930s (based on court cases of the Lviv Greek Catholic Metropolitan Consistory)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (6), pp. 98–107. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_6_10 (accessed February 11, 2025). [in Ukrainian].
 15. Sliusar, L. (2011). Evoliutsiia shliubu v Ukraini: XVII – pochatok XX storichchia [The evolution of marriage in Ukraine: 17th – early 20th century]. *Demohrafichna ta sotsialna ekonomika*, (2), pp. 62–72. [in Ukrainian].
 16. «Casti Connubii» Encyclical of Pope Pius XI. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19301231_casti-connubii.html

УДК 332.1:711.4(477.31)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.6>**Олександр ВОЛОЩУК**

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (voloshchuk888@gmail.com)

Oleksandr VOLOSHCHUK

third-level higher education applicant Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
St. 2, M. Kryvonosa, Ternopil, Ukraine, 46027 (voloshchuk888@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1232-6438>**УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ЯК ІНДИКАТОР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ (1950-ТІ РР.)**

Анотація. *Мета дослідження* – комплексний аналіз урбанізаційних процесів у Тернопільській області в 1950-х рр. як показника економічного розвитку регіону, впливу індустріалізації, адміністративних змін та демографічних тенденцій на формування міської структури й соціально-економічного потенціалу області. **Методологія дослідження.** Для комплексного вивчення урбанізаційних процесів у Тернопільській області в 1950-х рр. застосовано комплекс історико-статистичних, демографічних та соціально-економічних методів аналізу. Основу дослідження становив аналіз архівних документів, зокрема матеріалів статистичних управлінь, рішень виконавчих органів влади, а також даних всесоюзних переписів населення. Статистичний аналіз дав змогу простежити динаміку чисельності міського населення, враховуючи природний і механічний приріст, а також вплив адміністративно-територіальних змін на міську демографічну структуру. Особлива увага приділялася вивченню взаємозв'язків урбанізаційних процесів з економічним розвитком регіону через аналіз промислового розвитку, інвестицій у будівельну галузь та формування соціальної інфраструктури. Кількісні дані доповнювалися якісним аналізом, що передбачав інтерпретацію політичних й адміністративних рішень, які впливали на урбанізаційні тенденції. Такий комплексний підхід забезпечив цілісне розуміння процесів урбанізації як важливого індикатора економічного розвитку Тернопільської області. **Наукова новизна.** У статті комплексно проаналізовано взаємозв'язок між темпами зростання міського населення та економічним розвитком регіону в контексті адміністративно-територіальних трансформацій і розширення промислової інфраструктури. Досліджено механізми формування міської соціальної інфраструктури, що виникали як відповідь на потреби робітничих колективів, зокрема в цукровій промисловості, що раніше залишалися поза увагою наукових праць. Ідентифіковано особливості статистичного обліку населення й робітничої сили, які впливали на офіційну динаміку чисельності населення та трудових ресурсів, що розширює розуміння соціально-економічних процесів у регіоні. Загалом, у роботі доповнено уявлення про урбанізацію як складний соціально-економічний феномен, запропоновано підхід до оцінки регіонального розвитку на основі взаємодії демографічних й економічних чинників. **Висновки.** Урбанізаційні процеси в Тернопільській області в період 1950-х рр. були не лише демографічним явищем, а й важливим індикатором економічного розвитку регіону. Аналіз показав, що зростання чисельності міського населення тісно пов'язане з розвитком промисловості, зокрема з розширенням цукрової промисловості та інфраструктури обласного центру – Тернополя. Адміністративно-територіальні зміни, розширення меж міст і приєднання сільських населених пунктів значно вплинули на офіційну статистику чисельності населення, що варто враховувати під час оцінювання динаміки урбанізації. Окрім того, виявлено певні особливості статистичного обліку, зокрема подвійний облік робітників, які могли впливати на формування офіційних показників. Зростання міського населення стимулювало розвиток соціальної інфраструктури, що створювало сприятливі умови для подальшого економічного

зростання й підвищення рівня життя в регіоні. Водночас темпи урбанізації різнилися залежно від масштабу міст і ступеня їхньої економічної активності.

Ключові слова: урбанізація, Тернопільська область, економічний розвиток, міське населення, адміністративно-територіальні зміни.

URBANIZATION PROCESSES IN TERNOPIL REGION AS AN INDICATOR OF THE REGION'S ECONOMIC DEVELOPMENT (1950S)

Abstract. *The aim of the study is a comprehensive analysis of urbanization processes in the Ternopil region during the 1950s as an indicator of the region's economic development, focusing on the impact of industrialization, administrative changes, and demographic trends on the formation of the urban structure and the socio-economic potential of the region. **Research Methodology.** To comprehensively study urbanization processes in the Ternopil region in the 1950s, a combination of historical-statistical, demographic, and socio-economic analytical methods was applied. The core of the research was the analysis of archival documents, including materials from statistical offices, decisions of executive authorities, as well as data from all-Union population censuses. Statistical analysis made it possible to track the dynamics of urban population numbers, considering natural and mechanical growth as well as the influence of administrative-territorial changes on the urban demographic structure. Particular attention was given to examining the interrelation of urbanization processes with the region's economic development through analysis of industrial growth, investments in the construction sector, and the formation of social infrastructure. Quantitative data were supplemented by qualitative analysis, including interpretation of political and administrative decisions affecting urbanization trends. This comprehensive approach ensured an integrated understanding of urbanization processes as a significant indicator of the economic development of the Ternopil region. **Scientific Novelty.** The article provides a comprehensive analysis of the relationship between urban population growth rates and the region's economic development in the context of administrative-territorial transformations and expansion of industrial infrastructure. The study investigates mechanisms of urban social infrastructure formation that emerged in response to the needs of labor collectives, particularly in the sugar industry, which were previously underexplored in academic research. It identifies peculiarities of population and labor force statistical accounting that influenced official demographic and workforce dynamics, thereby expanding understanding of socio-economic processes in the region. Overall, the work supplements existing views on urbanization as a complex socio-economic phenomenon and proposes an approach to assessing regional development based on the interaction of demographic and economic factors. **Conclusions.** Urbanization processes in the Ternopil region during the 1950s were not only a demographic phenomenon but also an important indicator of the region's economic development. The analysis showed that the growth of the urban population was closely linked to industrial development, especially the expansion of the sugar industry and the infrastructure of the regional center, Ternopil. Administrative-territorial changes, expansion of city boundaries, and annexation of rural settlements significantly influenced official population statistics and should be considered when evaluating urbanization dynamics. Additionally, certain peculiarities of statistical accounting were revealed, including double counting of workers, which could affect the formation of official indicators. The growth of the urban population stimulated the development of social infrastructure, creating favorable conditions for further economic growth and improving living standards in the region. At the same time, the pace of urbanization varied depending on the size of the cities and the degree of their economic activity.*

Key words: urbanization, Ternopil region, economic development, urban population, administrative-territorial changes.

Постановка проблеми. Урбанізація є одним із ключових соціально-економічних процесів, що визначають розвиток регіонів і держав загалом. Вона не лише відображає демографічні зміни, а і є важливим індикатором економічного зростання, технічного прогресу та трансформації соціальної структури населення. Для Тернопільської області, що в період 1950-х рр. переживала значні адміністративно-територіальні трансформації та індустріальний розвиток, дослідження урбанізаційних процесів набуває особливої важливості. Незважаючи на загальну

увагу до проблем урбанізації в наукових працях, комплексний аналіз її ролі саме як індикатора економічного розвитку регіону залишається недостатньо вивченим. Особливо бракує досліджень, які б розкривали взаємозв'язок між темпами зростання міського населення, адміністративно-територіальними змінами та індустріальним розвитком у контексті регіональної специфіки Тернопільщини. Постає необхідність глибокого вивчення особливостей урбанізаційних процесів у Тернопільській області в 1950-х рр. з метою розкриття їхньої ролі як показника економічного розвитку регіону, а також оцінки впливу адміністративних трансформацій, демографічних тенденцій і промислової інфраструктури на формування міської структури й соціально-економічного потенціалу області.

Мета дослідження – комплексний аналіз урбанізаційних процесів у Тернопільській області в 1950-х рр. як показника економічного розвитку регіону, впливу індустріалізації, адміністративних змін та демографічних тенденцій на формування міської структури й соціально-економічного потенціалу області.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період 1950-х рр. Тернопільська область зазнала значних змін у демографічній та економічній структурі, що відобразилося в стрімкому розвитку урбанізаційних процесів. Загальний приріст міського населення області перевищив 100 %, що зумовлювалося як природним і механічним приростом, так і суттєвими адміністративно-територіальними змінами, зокрема розширенням меж міст і приєднанням навколишніх сільських населених пунктів. Значну роль у формуванні нових міських структур відігравала індустріалізація, яка активізувала будівництво нових підприємств, зокрема в цукровій, харчовій та будівельній галузях. Особливою характеристикою регіону стало створення спеціалізованих робітничих містечок при цукрових заводах, які забезпечували житлом, освітніми, медичними та культурними установами робітничі колективи. Адміністративні рішення щодо зміни статусу селищ і сіл (наприклад, віднесення сіл до категорії селищ міського типу), а також розширення меж таких міст, як-от Тернопіль, Хоростків, Кременець, суттєво вплинули на офіційну чисельність міського населення та демографічну карту області. Так, Тернопіль збільшив кількість мешканців більш ніж утричі, що стало наслідком як природного приросту, так і приєднання сусідніх територій. Важливою особливістю було також маніпулювання статистичними даними, зокрема подвійний облік робітників, а також віднесення сільськогосподарських структур (наприклад, машинно-тракторних станцій) до промислових підприємств, що штучно збільшувало показники чисельності робочої сили. Ці чинники потрібно враховувати при аналізі соціально-економічних процесів регіону. Розширення міської інфраструктури відбувалося у відповідь на потреби населення: будувалися нові житлові мікрорайони з багатоповерховою забудовою, школи, лікарні, культурні заклади. Однак розвиток будівельної галузі відставав від потреб, зокрема через затримку запуску ключових підприємств, як Тернопільський цементно-асфальтний завод. Загалом, урбанізаційні процеси в Тернопільській області тісно пов'язані з економічним розвитком, зростанням промисловості та змінами в адміністративно-територіальному устрої, що створило комплексний механізм трансформації регіону в другій половині ХХ ст.

У досліджуваній період активізувалося зростання ролі міста як осередку господарського, соціального та культурного життя Тернопільської області. Урбанізаційні процеси зумовлювалися дефіцитом трудових ресурсів у промисловості, прагненням мешканців сільських територій до поліпшення матеріального добробуту шляхом працевлаштування в міських умовах. Починаючи з 1950-х рр. на розвиток міст області впливала сукупність чинників економіко-географічного, соціального та демографічного характеру. Серед них варто виокремити рівень господарського розвитку, географічне розташування, забезпечення сировинною базою й енергетичними ресурсами, ступінь розвиненості транспортної інфраструктури, наявність освітніх

установ, сфери послуг, а також трудового потенціалу та можливостей міграційного поповнення з навколишніх сільських зон.

Зростання чисельності міського населення відбувалося насамперед у контексті розвитку промисловості. Наявність промислових підприємств забезпечувала робочі місця для мешканців міст, сприяючи водночас розвитку соціальної інфраструктури. Найвищі темпи зростання чисельності населення в області зафіксовано в 1950–1960 рр., коли приріст становив 67,1 тис. осіб, або 6,185 [1, с. 238]. Значний дисбаланс у співвідношенні сільського та міського населення зумовлював високу інтенсивність міграції сільського населення до міст, що спричинялося структурними змінами в аграрному секторі та зростанням попиту на робочу силу в промисловості. Унаслідок цього селяни стали основним джерелом поповнення трудових ресурсів міських центрів та активно залучалися в урбанізаційні процеси. Частина сільських мешканців, які не були зайняті в аграрному секторі, залишала свої домівки в пошуках праці, згодом осідаючи в містах на постійне проживання.

У подальші роки спостерігалось поступове нарощування чисельності промислового персоналу: станом на 1 січня 1952 р. в містах області нараховувалося 60 802 працівники, які були зайняті на 1 123 підприємствах. Серед них 408 осіб працювали на 7 підприємствах хімічної промисловості [2, арк. 19], 8 902 – у металообробній [2, арк. 19 зв.]. Провідною галуззю залишалася харчосмакова промисловість: на 485 підприємствах було зайнято 24 530 осіб [2, арк. 20 зв.]. У деревообробній і швейній галузях на 275 підприємствах працювало 6 098 осіб [2, арк. 20].

Згідно з даними звіту «Про розподіл працівників за освітою», протягом 1952 р. у харчовій промисловості працювало 2 783 особи [3, арк. 7], у м'ясо-молочній – 790 [3, арк. 12], що свідчило про помітну частку цієї галузі в структурі промислового виробництва області. Так, 40,35 усіх працівників у сфері промислового виробництва були задіяні в харчовій промисловості. Варто наголосити, що термін «харчова промисловість» містив низку сфер виробництва, які безпосередньо використовують виробничі ресурси інших галузей господарського комплексу. Станом на 1953 р. у промисловому секторі Тернопільської області зафіксовано незначне зменшення кількості підприємств у міській зоні – з 1 123 до 1120 одиниць, що, однак, не супроводжувалося скороченням трудових ресурсів. Навпаки, чисельність працівників зросла на 1 008 осіб, досягнувши 61 810, з яких 8,95 становили службовці [4, арк. 16]. Цей приріст є свідченням поступового укрупнення підприємств, а також внутрішньої реорганізації виробничих структур, спрямованої на підвищення ефективності використання трудових ресурсів.

В окремих галузях спостерігалася як кількісна, так і якісна динаміка. У швейній промисловості кількість працівників у 1953 р. досягла 5 437 осіб, задіяних на 108 підприємствах, що становить 105 приросту порівняно з попереднім періодом [4, арк. 18 зв.]. У харчосмаковій промисловості, незважаючи на скорочення кількості підприємств із 485 у 1952 р. до 473 у 1953 р., спостерігалось збільшення чисельності працівників на 1 643 особи [4, арк. 19]. Подібне явище, коли скорочення кількості виробничих одиниць супроводжується зростанням штату, є типовим індикатором процесів централізації та укрупнення виробничих потужностей. Зазначені тенденції підтверджувалися й для інших галузей, де зменшення кількості підприємств відбувалося одночасно зі зростанням кількості зайнятих. Це свідчить про реалізацію загальносоюзної політики оптимізації виробничої мережі, скерованої на підвищення продуктивності праці завдяки консолідації ресурсів. Зокрема, у 1954 р. кількість промислових підприємств області зменшилася на 7,55, до 1 035 одиниць, однак чисельність промислового персоналу зросла до 69 529 осіб [5, арк. 10]. Водночас відбувалося скорочення чисельності адміністративного персоналу: у 1954 р. в комунальному господарстві було скорочено п'ять штатних одиниць, а в місцевій промисловості – одну [6, арк. 54].

Попри поступове зростання промислового потенціалу, загальний рівень індустріалізації області залишався низьким. У 1950-х рр. спостерігалася значна диспропорція між сільським господарством і промисловістю, що вимагало втручання радянської влади з метою нарощування індустріального сектору. Водночас виникала проблема забезпечення новостворених або реорганізованих підприємств кваліфікованими кадрами, що додатково ускладнювало модернізаційні процеси. Зростання кількості міських мешканців було тісно пов'язане з відновленням діяльності довоєнних підприємств і введенням в експлуатацію нових. Однак перша половина

1950-х рр. не демонструвала високих темпів урбанізації, що пояснюється відсутністю великих промислових об'єктів, здатних залучити значну кількість робітників. Зокрема, Чортківський горілчаний завод у 1954 р. забезпечував роботою лише 26 осіб, а у 1957 р. – 25 [7, арк. 11]; на крейдовому заводі № 11 у м. Чорткові у 1954–1955 рр. працювало відповідно 31 та 30 робітників [7, арк. 12]; у швейних майстернях Тернополя, Кременця та Чорткова в 1955 р. були зайняті 23 особи; у чоботарській справі – 3 працівники в Чорткові та 2 – у Тернополі [7, арк. 13].

Ці дані свідчать про надзвичайно скромні масштаби діяльності місцевих виробництв, що, своєю чергою, обмежувало темпи урбанізаційного розвитку регіону. Аналогічна ситуація спостерігалася і в тютюновій промисловості. Заводи в Кременці, Борщові, Ягільниці та Монастирську забезпечували зайнятість для 152 осіб у 1954 р., а вже наступного року чисельність працівників зменшилася до 141 [7, арк. 11]. Особливо показовим є приклад тютюнового заводу в Кременці, де відбулося скорочення робочої сили з 45 до 26 осіб упродовж одного року. Хоча ці підприємства й продовжували функціонувати, варто наголосити, що всі вони були засновані ще у 1918–1921 рр., а отже, радянська влада лише здійснювала їх часткову модернізацію без істотного розширення виробничих потужностей. Загалом, аналіз динаміки промислового розвитку Тернопільської області в середині 1950-х рр. свідчив про поступове, але нерівномірне зростання промислового потенціалу, що супроводжувалося структурною реорганізацією підприємств і помірним зростанням зайнятості. Основним вектором розвитку на цьому етапі була не експансія нових галузей, а поглиблення виробничих функцій наявних об'єктів через їх укрупнення та оптимізацію кадрової структури.

У процесі повоєнної відбудови й подальшого економічного зростання Тернопільської області в 1950-х рр. важливу роль відігравала будівельна галузь, яка стала одним із ключових індикаторів темпів розвитку інфраструктури та промисловості регіону. У першій половині десятиліття домінував вектор відновлення зруйнованих під час Другої світової війни об'єктів житлово-побутового та виробничого призначення, тоді як у другій – будівництво відповідало новим потребам урбанізації та індустріалізації. Показовим було зростання чисельності працівників на вапняково-крейдових заводах Кременця та Бережан. Так, у 1954 р. їх кількість становила 292 особи, а вже наступного року зросла на 13,65, що корелює з підвищенням попиту на будівельну сировину в умовах активізації житлового будівництва [7, арк. 14]. Структурною частиною будівельної галузі були численні цегельні підприємства, розташовані переважно в міських осередках. Зокрема, у Заліщиках було відновлено цегельно-черепичний завод, на якому в 1954 р. працювало 108 осіб, здебільшого вихідців із навколишніх сіл [7, арк. 16]. Водночас тенденція до скорочення кадрів простежується на прикладі заводів у Теребовлі та Бережанах – із 383 працівників у 1954 р. до 335 наступного року, що свідчить про локальні коливання виробничої активності. Натомість у Тернополі – обласному центрі – навпаки, зафіксовано зростання чисельності персоналу з 209 у 1954 р. до 242 у 1955 р. [7, арк. 14].

Зростання значення будівельної індустрії спричинило формування нових управлінських структур. Так, створене в 1954 р. кар'єрне управління в Тернополі лише за рік збільшило чисельність працівників із 95 до 131, що свідчить про розширення масштабів добувної

інфраструктури [7, арк. 16]. Одночасно з розвитком будівництва відбувалося формування легкої та текстильної промисловості. Однак її виробничі потужності в середині 1950-х років були обмеженими. У 1954 р. в текстильній галузі працювало 213 осіб [6, арк. 3; 7, арк. 15], а на підприємствах легкої промисловості – 919 осіб, які були зосереджені переважно в Чорткові, Тернополі та Теребовлі [7, арк. 16]. Це свідчить про наявність невеликих, локалізованих виробничих осередків, що не змогли повністю задовольнити попит місцевого населення на продукцію.

Загалом, у сфері виробництва продовольчих товарів у 1954 р. на 29 підприємствах республіканського підпорядкування працювало 1 436 осіб, у 1955 р. – вже 1 455 (зростання на 1,35) [7, арк. 19]. На підприємствах обласного рівня було зайнято 246 працівників у 1954 р. та 260 – у 1955 р. [68, арк. 22], що свідчить про стабільне розширення виробництва. Натомість у районних структурах зафіксовано скорочення – з 578 у 1954 р. до 566 у 1955 р. [7, арк. 24]. Так, сумарна чисельність працівників у харчовій галузі на 119 підприємствах усіх рівнів підпорядкування впродовж 1954–1955 рр. становила в середньому 2 276 осіб із тенденцією до зростання на 1,395. На тлі помірних темпів зростання галузей, орієнтованих на споживчий ринок, виокремлюється сегмент «інших галузей» промисловості. У 1955 р. у них було зайнято 6 967 осіб на 2 969 підприємствах [7, арк. 88–91]. Водночас більшість цих підприємств функціонувала в межах колгоспів і розміщувалась у сільській місцевості. З 2 828 таких виробництв припадало 5 375 працівників, що становить 77,25 від загальної кількості. Отже, фактична чисельність міських працівників у згаданому секторі становила лише 1 592 особи, або 22,85 [7, арк. 91], що вказує на домінування сільського елемента в структурі зайнятості.

Розвиток міської інфраструктури та посилення ролі міст як адміністративно-господарських центрів сприяли розширенню транспортного сектора. У вересні 1956 р. в автотранспортних підприємствах області працювало 2 388 осіб, що свідчить про сформовану транспортну мережу. Автоколони функціонували в містах Микулинці (240 осіб), Кременець (292), Чортків (323), Бережани (167), Бучач (198), Збараж (147), Борщів (11), а в Тернополі – автоколони № 1 – 436, автоколони № 2 – 337 працівників [8, арк. 2]. Додатково, на дорожньо-експлуатаційних підприємствах у 1956 р. було зайнято 403 особи [8, арк. 1]. У другій половині 1950-х рр. в умовах загальнодержавного курсу на індустріалізацію та централізацію, Тернопільська область демонструвала помірне, але стабільне зростання кількісних показників промислової і будівельної зайнятості. Ці процеси супроводжувалися структурною реорганізацією галузей, розширенням адміністративних органів управління та поступовим формуванням нової соціально-економічної структури регіону.

Установи та організації, що функціонували в містах Тернопільської області, доволі часто обслуговували й потреби сільських населених пунктів. Це зумовлювалося кращою інфраструктурою та наявністю кваліфікованих кадрів у міському середовищі. Наприклад, у 1956 р. в будівельних відділах міських управлінь з будівництва колгоспів працювало 49 осіб, у Бучацькій школі десятників-будівельників – 26, а в сільському управлінні з будівництва колгоспів – 11 [8, арк. 4–5]. Подібні приклади були типовими для області та відображали загальну економічну ситуацію. Попри дедалі більші потреби в будівельній продукції, у 1957 р. в цій галузі зафіксовано скорочення працівників. Так, на крейдянному заводі в Кременці працювало 126 осіб, що на 1,55 менше, ніж у попередньому році; на Заліщицькому цегельно-черепичному заводі – 90 осіб, або на 16,65 менше [9, арк. 2]. На цегельних заводах у Теребовлі й Бережанах працювало відповідно 110 і 179 осіб, а зменшення штатів у цих підприємствах у 1957 р. становило 13,75 [9, арк. 2, 2 зв.]. Тернопільський цегельний завод також скоротив кількість працівників – до 230 [9, арк. 2 зв.]. Виняток становило лише обласне кар'єрне управління, де кількість працівників зросла на 12,75, сягнувши 150 осіб [9, арк. 2 зв.]. Таку тенденцію складно

пояснити логічно, оскільки в області спостерігалось пожвавлення будівництва промислових і житлово-господарських об'єктів.

Натомість у легкій промисловості відбувалося поступове зростання зайнятості. У 1955–1956 рр. на пеньковому заводі м. Копичинці кількість працівників зросла з 75 до 84; на Чортківській швейній фабриці – з 432 до 485; на швейній фабриці Тернополя – з 400 до 426 осіб [9, арк. 3]. Лише Тербовлянська взуттєва фабрика дещо скоротила штат – з 128 до 124 працівників [9, арк. 3 зв.]. Загалом, у легкій промисловості області в 1955 р. працювало 1 101 особа, а в 1956 р. – 1 136. Незначне зростання пояснюється відсутністю великих підприємств у цій галузі, що зумовлювало потребу в її активнішому розвитку в наступні роки. Одним із пріоритетів керівництва області було створення нових робочих місць, що сприяло урбанізації, розвитку соціальної інфраструктури та підвищенню рівня життя. Зокрема, запуск у 1956 р. Бережанського овочевисушувального заводу забезпечив роботою 27 осіб [9, арк. 4]. На Чортківському хлібокомбінаті працювало 48, а на Тернопільському хлібозаводі – 111 осіб. Водночас деякі підприємства харчової промисловості скорочували штати: зокрема, на Буцацькому спиртовому заводі кількість працівників зменшилася із 60 до 56, а на Борщівському – з 59 до 41 [9, арк. 4 зв.].

Економічна активність позитивно вплинула на демографічну ситуацію в містах. За даними обласного управління статистики, станом на 1 січня 1956 р. міське населення становило 123,5 тис. осіб. Природний приріст упродовж року сягнув 1 960 осіб, механічний – 211, а внаслідок адміністративних перетворень (зокрема, приєднання приміських сіл до міст) чисельність зросла на 10 442 особи. Загалом у 1957 р. приріст міського населення становив 12 613 осіб [10, арк. 9]. Зміни в чисельності населення Тернопільської області в другій половині 1950-х рр. викликали суттєві питання в керівництва республіканського статистичного управління, пов'язані з достовірністю та узгодженістю статистичних даних. Зростання чисельності міського населення зумовлене адміністративно-територіальними змінами, зокрема приєднанням до міста Тернополя села Кутківці Козлівського району, території газокompресорної станції раднаргоспу «Поділля» від села Березовиця Микулинецького району, а також території птахокомбінату від села Біла Велико-Глибочанського району [11, арк. 1]. Ці трансформації в адміністративних межах у період 1957–1958 рр. спричинили певні розбіжності у даних щодо чисельності міського населення – зокрема, завищення на 570 осіб через подвійний облік населення селища Березовиця, яке було приєднане до Тернополя відповідно до рішення облвиконкому від 31 грудня 1957 р. № 1069 [12, арк. 1]. У першому півріччі 1958 р. населення Березовиці було двічі враховане: паспортним відділом міста як прибуле й одночасно в складі села, що стало причиною статистичного дублювання.

Аналізуючи демографічні показники, згідно з «Розрахунком чисельності міського населення Тернопільської області за 1957 рік», станом на 1 січня 1957 року чисельність міського населення становила 135,9 тис. осіб, зростання за рік – 5 375 осіб. Природний приріст становив 2 109 осіб, механічний – 766. При цьому до міських поселень прибуло 14 442 особи, вибуло – 13 676, а завдяки адміністративно-територіальним змінам чисельність населення зросла на 2 400 осіб. Станом на 1 січня 1958 р. чисельність міського населення області становила 141,2 тис. осіб [11, арк. 2]. За розмірами населення й економічним потенціалом домінантним центром залишався Тернопіль із 32,8 тис. осіб у 1957 році, за ним розташовувалися міста Чортків (17,1 тис.), Кременець (16,3 тис.), Бережани (8,8 тис.), Борщів (5,1 тис.), Бучач (5,5 тис.) та Тербовля (5,5 тис.) [10, арк. 11].

Зростання чисельності міського населення в 1958 р. на 3,85 (до 141,2 тис. осіб) було результатом комплексного впливу кількох факторів: введення в експлуатацію нових підприємств, розширення виробничих потужностей наявних і низки адміністративних змін [11, арк. 4]. Особливо суттєве зростання спостерігалось в Тернополі – на 11,85, що підкреслювало його

дедалі більшу роль як економічного та адміністративного центру регіону. Загальна чисельність робітників та службовців на 1 642 підприємствах, установах і організаціях області у 1958 р. сягала 91 150 осіб [13, арк. 2 зв.]. Відсутність значних змін у промисловій структурі свідчила про стійкість економічного профілю регіону, однак низька частка науко- та трудомістких галузей потребувала підвищеної уваги державного керівництва для диверсифікації та модернізації промисловості.

Демографічні та економічні трансформації Тернопільської області другої половини 1950-х рр. тісно пов'язувалися з адміністративно-територіальними реформами, розвитком промислового потенціалу й структурною стабільністю регіональної економіки. Проте необхідність подолати диспропорції в промисловому розвитку вказувала на виклики, які потребували комплексного підходу до регіонального планування й економічної політики. Згідно з офіційними даними, наведеними начальником статистичного управління Тернопільської області, чисельність міського населення області в 1958 р. зросла на 31,5 тис. осіб. Цей приріст формувався завдяки природному збільшенню населення на 2 540 осіб, механічному приросту – 2 658 осіб, а також значному внеску адміністративно-територіальних змін у розмірі 26 258 осіб, що відбулося насамперед унаслідок розширення меж міст та міських поселень [14, арк. 1].

Територіальні трансформації суттєво вплинули на адміністративну структуру області. Зокрема, від 14 липня 1958 р. село Почаїв віднесено до категорії селищ міського типу. 17 січня 1959 р. село Козову віднесено до селищ міського типу. Водночас адміністративні межі обласного центру Тернополя розширено 13 вересня 1958 р., що передбачало приєднання прилеглих сільських населених пунктів. Аналогічні зміни щодо розширення територій міст та міських поселень завдяки сільським територіям зафіксовані в рішенні від 24 травня 1958 р. [14, арк. 1].

Унаслідок цих адміністративно-територіальних перетворень чисельність міського населення Тернопільської області на 1 січня 1959 р. досягла 174,5 тис. осіб, що перевищувало попередні показники на 23,55 [14, арк. 2]. Найбільш динамічне зростання відзначалося в Тернополі – 50,4 тис. осіб. Серед інших значних міських центрів за чисельністю населення були Кременець (16,5 тис.), Чортків (16,2 тис.), Бережани (8,8 тис.) та Теребовля (5,8 тис.) [14, арк. 3]. Реалізація цих планів мала значно збільшити питому вагу промислового виробництва у валовому продукті області. Однак для досягнення цих амбітних цілей необхідно було суттєво посилити будівельну галузь, розширити матеріально-технічну базу і збільшити кількість кваліфікованих працівників.

Отже, проведені адміністративно-територіальні реформи 1950-х рр., а також структурне переформатування міських поселень у Тернопільській області істотно вплинули на демографічні показники регіону, створили умови для економічного зростання і водночас викликали певні методологічні труднощі в точності статистичних даних, що потребували системного підходу до їх узгодження і аналізу.

Література

1. Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2008. 392 с.
2. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 279. 23 арк.
3. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 275. 87 арк.
4. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 953. 84 арк.
5. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 31. 53 арк.
6. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 300. 87 арк.
7. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 205. 91 арк.
8. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 566. 55 арк.
9. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 533. 60 арк.

10. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 634. 29 арк.
11. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 570. 201 арк.
12. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 756. 88 арк.
13. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 780. 58 арк.
14. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 753. 27 арк.

References

1. Skliar, V. M. (2008). *Etnichniy sklad naselennia Ukrainy 1959–1989 rr.: etnomovni naslidky rosishchennia* [Ethnic Composition of the Population of Ukraine, 1959–1989: Ethnolinguistic Consequences of Russification]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr "Prosvita". [in Ukrainian]
2. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 279, 23 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 279, 23 pages]. [in Ukrainian]
3. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 275, 87 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 275, 87 pages]. [in Ukrainian]
4. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 953, 84 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 953, 84 pages]. [in Ukrainian]
5. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 31, 53 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 31, 53 pages]. [in Ukrainian]
6. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 2, Spr. 300, 87 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 2, Case 300, 87 pages]. [in Ukrainian]
7. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 205, 91 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 205, 91 pages]. [in Ukrainian]
8. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 566, 55 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 566, 55 pages]. [in Ukrainian]
9. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 533, 60 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 533, 60 pages]. [in Ukrainian]
10. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 634, 29 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 634, 29 pages]. [in Ukrainian]
11. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 570, 201 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 570, 201 pages]. [in Ukrainian]
12. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 756, 88 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 756, 88 pages]. [in Ukrainian]
13. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 780, 58 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 780, 58 pages]. [in Ukrainian]
14. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. (n.d.). F. R-1, Op. 3, Spr. 753, 27 ark. [State Archives of Ternopil Region. File R-1, Inventory 3, Case 753, 27 pages]. [in Ukrainian]

УДК 94:323.1(477)"1939/53"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.7>**Віктор ДРОЗДОВ**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та методики її навчання
Ізмаїльського державного гуманітарного університету,
вул. Іллі Ріпина, 12, м. Ізмаїл, Україна, 68610 (victordroz dov.84@gmail.com)

Viktor DROZDOV

Ph.D. in History, Associate Professor, Department of History and Methods of Teaching, Izmail State University
of Humanities, 12 Illi Ripyna St., Izmail, Ukraine, 68610 (victordroz dov.84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1381-8878>**КОМЕМОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ДІЯЧІВ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1939–1953 РР.**

Анотація. Мета роботи – розкрити особливості та засоби вишанування пам'яті українських культурних діячів на західноукраїнських землях як складника радянської меморіальної політики доби сталінізму, а також виявити офіційні наративи й образи, які комуністичний режим прагнув поширювати серед населення за допомогою різних комеморативних практик. **Методологія** дослідження передбачає історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний методи, а також методи джерелознавчої критики й дискурс-аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі аналізу широкого кола архівних матеріалів та газетної періодики вперше проаналізовано, як сталінський режим використовував та зловживав пам'яттю про відомих українських культурних діячів для пропагування офіційної ідеології. **Стаття** сприятиме глибшому розумінню сталінської політики пам'яті на анексованих українських територіях. **Висновки.** Автор розкрив радянські практики вишанування пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича, Василя Стефаника та Марка Черемшини. З'ясовано, що революційний образ Шевченка комуністична влада поширювала на західноукраїнських землях за допомогою загальнореспубліканських святкувань, тоді як образ Франка був головним символом революційної боротьби, що мав як регіональне, так і всеукраїнське значення. Імена обох видатних українських діячів були внесені до топонімічного простору. Водночас влада так і не спорудила заплановані монументи Шевченку й Франку у Львові. Вагоме регіональне значення мали вишанування Ольги Кобилянської та Юрія Федьковича для Північної Буковини, Лесі Українки – для Волині, Василя Стефаника й Марка Черемшини – для Покуття. Влада використовувала аналогічні комеморативні заходи, створюючи регіональні образи письменників-революціонерів і борців за національне й соціальне визволення. Літературно-меморіальні музеї, створення яких було характерною рисою радянської меморіальної політики, відігравали вагомий роль у формуванні й поширенні цих образів.

Ключові слова: західноукраїнські землі, комеморативні практики, політика пам'яті, сталінізм, українська культура.

**COMMEMORATIONS OF UKRAINIAN CULTURAL FIGURES
IN WESTERN UKRAINIAN LANDS FROM 1939 TO 1953**

Abstract. Purpose. This article aims to reveal the features and methods of commemorating Ukrainian cultural figures in Western Ukrainian territories as part of Soviet memorial politics during Stalinism. Additionally, it uncovers the official narratives and images the communist regime attempted to disseminate among the population through various commemorative practices. **The methodology** includes historical-genetic, historical-typological, and historical-systemic methods, as well as historical source criticism and discourse analysis. **Scientific novelty.** Based on a wide range of archival materials and newspaper periodicals, research explains how the Stalinist regime used and abused the memory of famous Ukrainian cultural figures to propagate the official ideology. The article contributes to a deeper understanding of Stalinist politics of memory in the annexed Ukrainian territories. **Conclusions.** The author examines Soviet practices of commemorating Taras

Shevchenko, Ivan Franko, Lesya Ukrainka, Olha Kobylianska, Yuriy Fedkovych, Vasyl Stefanyk, and Marko Cheremshyna. It has been found that the revolutionary image of Shevchenko was propagated by the communist authorities in Western Ukrainian lands through nationwide celebrations, while Franko's image served as the primary symbol of revolutionary struggle, holding both regional and national significance. The names of these two prominent Ukrainian figures were integrated into the toponymic landscape. However, the Soviet authorities did not construct the planned monuments to Shevchenko and Franko in Lviv. The commemorations of Olha Kobylianska and Yuriy Fedkovych held significant regional importance for Northern Bukovina, Lesya Ukrainka – for Volyn, and Vasyl Stefanyk and Marko Cheremshyna – for Pokuttia. The authorities operated similar commemorative measures, creating regional images of revolutionary writers and fighters for national and social liberation. Literary-memorial museums, a characteristic feature of Soviet memorial policy, played a significant role in shaping and disseminating these images.

Key words: *Western Ukraine, commemorations, politics of memory, Stalinism, Ukrainian culture.*

Постановка проблеми. Офіційна версія історії підрадянської України, що була сконструйована сталінськими ідеологами в другій половині 1930-х рр., ґрунтувалася на наративному шаблоні про боротьбу за соціальне й національне визволення від експлуататорських класів, возз'єднання України з Росією, перемогу «жовтневої революції» та побудову соціалізму в багатонаціональній державі під гаслом «дружби народів». Формування нової культури, «національної за формою та соціалістичної за змістом», потребувало включення до радянського героїчного пантеону українських культурних діячів, які б символізували революційну боротьбу трудящого народу. Ушанування пам'яті цих діячів стало складовою частиною радянського комеморативного дискурсу в підрадянській Україні. На анексованих у роки Другої світової війни українських територіях сталінський режим, насаджуючи офіційну пам'ять і витісняючи альтернативні спогади, формував образи революційних письменників – «співців українського народу», використовуючи різні комеморативні практики. Вони мали не лише закріпити в колективній пам'яті офіційні наративи, а й продемонструвати населенню, що вільний розвиток української культури нібито можливий лише в радянській державі.

Мета статті – дослідити радянські практики вшанування пам'яті українських культурних діячів на західноукраїнських землях у роки сталінізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексний аналіз радянської політики пам'яті та комеморативних практик в Україні здійснив Сергій Єскельчик, який у своїй монографії приділив увагу також меморіальній політиці на західноукраїнських землях. Автор наголошує на суперечностях між українськими й російськими наративами національної історії, характеризує процеси реабілітації українських національних діячів та підкреслює возвеличення української «класики» як один із вимірів політики пам'яті із середини 1930-х рр. Розглядаючи повоєнну меморіальну політику, Єскельчик дійшов висновку про існування символічної ієрархії пам'ятників у підрадянській Україні [1]. Вивченню радянських комеморативних практик у Львові присвячено низку наукових праць, які аналізують місто як соціальний текст, досліджують особливості перейменування вулиць та процеси формування соціального простору [2–4]. Специфіку радянської меморіальної політики в Чернівцях дослідила Світлана Фрунчак, яка, розглядаючи формування локальних героїв, наголошує, що образи Юрія Федьковича та Ольги Кобилянської радянські ідеологи використали як символи «прогресивної» української культури [5]. Процеси меморіалізації, перейменувань та комеморативних ритуалів на Закарпатті розкрито в статтях Василя Міщанина та Павла Леню [6–8].

Виклад основного матеріалу. Центральною постаттю в українському радянському комеморативному дискурсі був Тарас Шевченко. Ще в 1918 р. більшовики внесли ім'я Тараса Шевченка до переліку найвидатніших діячів. Конструюючи новий образ Великого Кобзаря, радянська влада прагнула його привласнити, тавруючи будь-яку іншу, зокрема «націоналістичну»,

інтерпретацію його творчості. Найперше ідеологи намагалися перетворити Шевченка із символу національного визволення, який домінував у роки національно-визвольних змагань, на радянизований образ поета-революціонера, бунтаря й борця проти кріпацького гноблення [9, с. 83]. У березні 1939 р. компартія влаштувала масштабне відзначення 125-літнього ювілею від дня народження Шевченка на всесоюзному рівні. Як зазначає Б. Короленко, ювілей «був вдалим приводом для масштабної пропагандистської кампанії та морально-політичної мобілізації широких верств населення, а також своєрідною “програмою соціопсихологічної реабілітації” радянської громадськості від травматичного досвіду політики політичних репресій, особливо жорстокий і масовий виток яких припав на 1937–1938 рр.» [10, с. 350]. Святковий дискурс та медійні матеріали закріплювали у свідомості українців образ поета-революціонера, підкреслювали виключну роль більшовицької партії в обороні, збереженні й ушануванні пам’яті про Великого Кобзаря.

Після анексії західноукраїнських земель, де образ Тараса Шевченка мав національну конотацію, радянська пропаганда почала дискредитувати «буржуазно-націоналістичне» вшанування його пам’яті. Стаття «Шевченко наш», опублікована в газеті «Вільна Україна», називала його «першим на Україні могутнім трибуном боротьби за визволення селянства від соціального гніту чужих і “своїх” панів та національного гніту царського самодержавства». Водночас ідеї Шевченка, за твердженням автора статті, були ворожі українським «буржуазним націоналістам», які прикривалися його ім’ям, щоб здобути довіру українських робітників і селян та перекручували соціально-визвольний зміст «Кобзаря». Дорадянські шевченківські комеморації на західноукраїнських землях у статті описано так: «Ундовські “батьки народу” робили із Шевченка пророка своєї національно-панської “неньки України” з ясновельможним гетьманом із панами при владі та із соціальним визиском і поневоленням української “черні”. Ундовсько-оунівські бандити представляли Шевченка як зоологічного націоналіста і предтечу українського шовінізму, що покликаний, мовляв, з ножом у руках приборкати бідноту і створити кривавий поліцейський лад на Україні» [11, с. 3].

Перші шевченківські комеморації на західноукраїнських землях за радянським зразком відбулися в березні 1940 р. У містах проводили збори письменників та інтелігенції, вечори, концерти й виставки, присвячені пам’яті поета та 100-річчю виходу «Кобзаря». Тернопільська партійна газета «Вільне життя», описуючи шевченківські святкування, зазначала, що «народи колишньої Західної України, разом з іншими народами СРСР, уперше вільно шанують пам’ять геніального співця українського народу» [12, с. 3]. 10 березня 1941 р. підрадянська Україна відзначала 80-ті роковини смерті Тараса Шевченка. У Львові відбувся загальноміський вечір, на якому були присутні почесні гості – академіки, професори, композитори, письменники й депутати Верховної Ради УРСР [13, с. 1].

Упродовж війни з нацистською Німеччиною образ Шевченка, як й інших національних героїв, використовувався для мобілізації населення. Наприклад, Українське державне видавництво випустило нове видання «Кобзаря» накладом 20 тис. примірників, а художник Василь Касіян створив серію плакатів «Гнів Шевченка – зброя перемоги» [1, с. 63]. Із поверненням радянської влади на західноукраїнські землі шевченківські дні (9–10 березня) стали інструментом пропаганди радянського патріотизму, а поета зображували як виразника національних традицій. У 1945 р. у Львові та Чернівцях, крім зборів і вечорів, присвячених пам’яті Шевченка, відбулися театральні вистави п’єси «Назар Стодоля» [14, с. 7; 15, с. 1].

Перші шевченківські комеморації на Закарпатті відбувалися під безпосереднім керівництвом ЦК КПЗУ. Партія рекомендувала всім секретарям міськкомів та окружкомів організувати з 8 до 10 березня 1945 р. бесіди, доповіді та колективні читання «Кобзаря» з робітниками, селянами й службовцями. 10 березня у клубах і хатах-читальнях відбулися загальні

збори, присвячені 84-м роковинам смерті Тараса Шевченка. В усіх школах були проведені ранки, піл час яких зачитували доповіді про життя й діяльність поета, а самодіяльні гуртки виконували його пісні й вірші [16, арк. 4]. Уповноважений Народної Ради Закарпатської України у справах освіти А. Черкан рекомендував дирекціям шкіл у вступних промовах особливу увагу звернути на те, що Шевченко був не лише поетом, а й «... патріотом та поетом-революціонером-демократом, який своїм палким словом кликав до боротьби і український, і російський народи за краще життя». Крім того, використовуючи уривки з віршів «Кавказ», «Сон» та «Єретик», потрібно було продемонструвати заклики поета до спільної боротьби інших народів проти царизму, його героїчну боротьбу проти кріпосництва й поширення ідеї слов'янської спільності [17, арк. 29]. У післявоєнні роки шевченківські дні увійшли до українського радянського святкового канону, проте мали другорядне значення порівняно з традиційними радянськими святами. Винятком були ювілеї, з нагоди яких організовували заходи на республіканському, обласному та місцевому рівнях.

Після анексії західноукраїнських земель образ Івана Франка набув не лише регіонального, а й всеукраїнського значення як поета-революціонера та борця за соціальне й національне визволення українського народу. 15 жовтня 1939 р. у Львові біля його могили на Личаківському цвинтарі відбувся мітинг, під час якого відомий радянський письменник-драматург, депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР Олександр Корнійчук та український режисер Олександр Довженко поклали вінок від імені уряду УРСР. Виступи під час мітингу від представників Союзу радянських письменників, Червоної армії та львівської інтелігенції возвеличували образ поета-революціонера і «співця українського трудящего народу». У той самий день мітинг відбувся й біля пам'ятника польському письменнику Адаму Міцкевичу, що мало підкреслити «демонстрацію дружби народів» [18, с. 1].

У січні 1940 р. утворений при Спілці радянських письменників ювілейний комітет провів засідання для визначення заходів щодо відзначення 25-х роковин смерті (28 травня) та 85-ї річниці від дня народження (27 серпня) Івана Франка [19, с. 6]. ЦК КП(б)У зобов'язав Держлітвидав УРСР видати повне зібрання творів письменника [20, с. 295]. У квітні 1940 р. Рада народних комісарів УРСР затвердила склад республіканського Комітету з проведення 85-річного ювілею Франка, який очолив Олександр Корнійчук [21, с. 812]. Урочистостям із вшанування пам'яті Франка з нагоди 25-х роковин смерті передувала широка інформаційна кампанія. Газети публікували статті про життєвий шлях і творчу спадщину письменника, його революційні ідеї та зв'язки з російською культурою і революційним рухом. У Львівському філіалі бібліотеки Академії наук УРСР було влаштовано виставку, що мала стати частиною експозиції до 85-річного ювілею. Вона демонструвала не лише біографічні та творчі етапи Франка, а й політичний, економічний та культурний стан Заходу України [22, с. 3]. 28 травня в Союзі письменників України, українському філіалі музею Леніна, великій залі Київської державної консерваторії та клубі письменників Львова відбулися вечори, присвячені пам'яті Франка. Головні урочисті мали відбутися під час 85-річного ювілею, проте війна обірвала ці плани.

Крім комеморативних заходів, для увічнення пам'яті Франка влада заснувала два меморіальні музеї. Меморіально-літературний музей ім. Івана Франка створили за рішенням бюро Львівського обкому КП(б)У від 5 лютого 1940 р. [23, арк. 67], а в травні того ж року він отримав статус державного обласного музею [24, с. 94]. Музей облаштували в мастку, де жив і працював письменник. В одному з випусків кіножурналу «Радянська Україна» за 1940 р. показано епізод про новостворений музей, у якому демонструвалася експозиція та проведення екскурсії для відвідувачів [25, арк. 6]. У п'яти кімнатах музею зібрали особисті речі Франка, світлини з іншими відомими українськими діячами, велику карту художниці Морачевської з позначеннями, де побував Франко, фотографії його похорону, посмертну маску, проекти пам'ятника, а також бібліотеку

його творів [26, с. 6]. У селі Нагуєвичі Дрогобицької області відкрили районний літературно-меморіальний музей Івана Франка в будинку, де він народився [27, арк. 80].

Після повернення радянської влади образ «Франка-революціонера» й далі використовували в пропаганді. У статті «Великий співець українського народу» М. Рудницький зображував Івана Франка як борця із соціальним гнобленням та провісника ідей «дружби народів і соціальної справедливості». Автор наголошував на впливі російських прогресивних та революційних письменників на формування світогляду Франка, вказував на його прихильності до поширення російської літератури серед українського народу [28, с. 5]. У травні 1945 р. у Львові відбувся мітинг на могилі Івана Франка, присвячений 29-м роковинам його смерті. Академік Михайло Возняк під час виступу називав Франка другим після Шевченка класиком української літератури, а його творчість – пророцтвом майбутнього «возз'єднання» українських земель. Завершуючи виступ, Возняк висловив подяку «російському народу і всім народам Радянського Союзу за возз'єднання Західної України в братній сім'ї народів великої Країни Рад, за визволення від ярма німецької окупації» [29, с. 5]. У післявоєнні роки вшанування пам'яті Франка регулярно відзначалося мітингами, вечорами, концертами, конференціями й виставками в закладах культури та освіти, публікаціями в центральній і регіональній пресі, а також заходами в літературно-меморіальному музеї.

Ушанування обох українських «народних співців» влада планувала закріпити спорудженням пам'ятників у Львові. Спільна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 4 вересня 1945 р. передбачала встановлення пам'ятників Франкові й Шевченкові, дозволивши витратити на розроблення їхніх проєктів 130 тис. крб [30, арк. 24]. Проте через зміни до порядку фінансування союзний уряд не виділив ці гроші, тому проєктні роботи не було проведено. У 1950–1951 рр. влада повернулася до питання спорудження монументів, однак реалізувати його завадив ідеологічний чинник. Оскільки на той час пам'ятник Леніну у Львові досі не встановили, центральне керівництво призупинило рішення щодо пам'ятників Франкові й Шевченкові [31, с. 42–43]. Водночас у 1949 р. біля літературно-меморіального музею Івана Франка встановили бронзовий бюст. Його відкриття відбулося під час урочистого мітингу з нагоди святкування 93-ї річниці від дня народження поета. В останні роки сталінського режиму пам'ятники Шевченкові й Франкові з'явилися в різних населених пунктах західних областей УРСР. Наприклад, у Станіславській (суч. Івано-Франківській) області наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було встановлено сім пам'ятників Шевченкові та два пам'ятники Франкові [32, с. 215–232].

Радянська топонімічна політика виконувала функції очищення символічного простору від маркерів колишньої політичної влади й водночас закріплення в колективній пам'яті важливих для офіційної ідеології образів, зокрема українських культурних діячів. Годоніми на честь Шевченка й Франка стали частиною радянської топонімічної традиції. Так, називаючи нові райони у Львові, сталінські ідеологи назвали один із них Шевченківським, демонструючи в такий спосіб свою «прихильність» до української культурної спадщини. На честь Тараса Шевченка перейменовано парки в Рівному (1940 р.) і Станіславі (1945 р.). Ім'я Франка у 1939 р. присвоїли Львівському державному університету (попередня назва – Львівський університет Яна-Казимира), а згодом і парку навпроти нього (раніше – Парк імені Тадеуша Костюшка). Водночас українські назви залишалися незначною часткою радянського топонімічного простору [3, с. 164–166].

На загальнореспубліканському рівні відзначали пам'ять інших культурних діячів, особливо у зв'язку з ювілейними датами. Серед ювілейних святкувань повоєнної доби можна виокремити 100-річчя від дня народження Панаса Мирного (1949 р.) і 75-річчя та 80-річчя від дня народження Лесі Українки (1946 і 1951 рр.). Комеморативні заходи в областях відбувалися відповідно до республіканських планів і передбачали проведення літературних вечорів

і концертів у клубах, хатах-читальнях та будинках культури, організації виставок у музеях і бібліотеках, читань уривків творів, тематичних конференцій в університетах, виховних заходів у школах, публікації статей у газетах тощо.

Вшанування пам'яті Лесі України у Волинській області мало також регіональне значення. Окрім традиційних комеморативних заходів, у 1946 р. Луцький міськком КП(б)У ухвалив рішення про перейменування однієї з вулиць міста на честь української письменниці [33, арк. 25]. У 1949 р. відреставрували будинок у с. Колодяжне, де Леся Українка проживала з 1881 до 1907 р., і відкрили там сільську бібліотеку [34, арк. 1]. У серпні 1952 р. Волинський облвиконком звернувся до Ради Міністрів УРСР із клопотанням про заснування в будинку Лесі Українки Державного літературно-меморіального музею та встановлення бюста перед садибою. Також місцева влада пропонувала спорудити монументальний пам'ятник Лесі Українці в Луцьку [35, арк. 243–244]. Комітет у справах культурно-освітніх установ підтримав встановлення пам'ятників, однак організацію музею вважав недоцільною через відсутність фондової бази. Проте республіканський уряд не задовольнив клопотання через обмежене асигнування.

Особливу увагу в західноукраїнських областях радянська влада приділяла комеморації регіональних діячів, яких вона зробила символами революційної боротьби на цих землях. У Північній Буковині такими постатями стали Юрій Федькович та Ольга Кобилянська. Влітку 1940 р. Чернівці відвідали Олександр Довженко, Микола Бажан й Олександр Корнійчук, які зустрілися з місцевою інтелігенцією та поклали квіти на могилу Юрія Федьковича. Широко відзначалося 55-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської. Із цієї нагоди Чернівецький облвиконком 27 листопада 1940 р. ухвалив рішення про присвоєння її імені міській середній школі № 3 і перейменування вулиці Янку Флондора на вулицю Ольги Кобилянської [36, с. 227]. У листопаді 1944 р. створили Літературно-меморіальний музей Ольги Кобилянської в будинку, де вона постійно проживала з 1929 до 1942 р. [37, арк. 1], а в 1948 р. встановили надмогильний пам'ятник письменниці.

Літературно-меморіальний музей ім. Юрія Федьковича заснували в 1945 р., але відкрили лише в листопаді 1947 р. після тривалої організаційно-підготовчої роботи. У звіті музею за 1947 р. зазначалося, що його завданням було «показати історію української літератури та її тісний зв'язок з братньою російською літературою» [37, арк. 48]. Проте в 1949 р. експозицію музею суттєво перебудували, щоб висвітлити постать видатного письменника й «очистити її від буржуазно-націоналістичних спотворень». Оновлена експозиція музею не лише відображала життєвий шлях, літературну й громадську діяльність Федьковича, а й наголошувала на впливі російської літератури на розвиток української літератури в Буковині, розкривала проблеми соціального й національного гноблення в Австрійській імперії та прагнення українських трудящих мас до «возз'єднання з українським народом в Росії», демонструвала вшанування пам'яті Федьковича радянською громадськістю, а також висвітлювала «розквіт української радянської літератури» та «соціалістичні перетворення на Буковині» [38, арк. 35–36]. Спочатку експозиція музею розміщувалася в одному з корпусів резиденції буковинських митрополитів, а з 1950 р. – у приміщенні обласного краєзнавчого музею.

До офіційного радянського канону влада зарахувала дорадянських західноукраїнських письменників Василя Стефаника, Леся Мартовича й Марка Черемшину («Покутська трійця») за їхню гостру соціальну тематику. У 1940 р. відкрили Русівський літературно-меморіальний музей Василя Стефаника, директором якого став його син Кирило Стефаник. У 1947 р. за рішенням Русівської сільської ради на могилі письменника встановили меморіальну плиту. У 1950 р. Львівський облкультвідділ придбав барельєф Василя Стефаника, який планували встановити на будинку, де він жив і працював [39, арк. 71].

Літературно-меморіальний музей Марка Черемшини заснували в 1948 р. у м. Снятин Станіславської області. У лютому 1952 р. Станіславський обком КП(б)У ухвалив рішення про відзначення 25-х роковин смерті Марка Черемшини. Окрім проведення урочистих заходів, обком зобов'язав встановити в с. Кобаки бюст письменникові, меморіальну дошку на будинку, де він народився, та присвоїти його ім'я сільській школі [40, арк. 1–2]. У грудні 1952 р. Станіславський облвиконком звернувся до Ради Міністрів УРСР із клопотанням про впорядкування могил Василя Стефаника, Леся Мартовича й Марка Черемшини та спорудження надмогильних пам'ятників [35, арк. 311–312]. У 1953 р. уряд зобов'язав виконкоми Станіславської, Чернівецької та Львівської обласних рад упорядкувати могили й установити надгробні пам'ятники цим письменникам, а також Юрію Федьковичу [41, арк. 173].

Висновки. Коєморації українських культурних діячів на анексованих західноукраїнських землях мали виразний ідеологічний характер. Як і в підрадянській Україні загалом, практики вшанування конструювали необхідні для сталінського режиму образи письменників-революціонерів, які у своїй творчості закликали народні маси до боротьби проти експлуататорів. На західноукраїнських землях регіональні діячі, яких влада внесла до радянського героїчного пантеону, зображувалися також як непримиренні борці за національне визволення та провісники «возз'єднання» українських земель. У контексті ідеї «дружби народів» коєморативний дискурс підкреслював їхні зв'язки з російською культурою та вплив російських письменників на їхню творчість. Основними інструментами коєморації були регулярні церемонії вшанування пам'яті, перейменування вулиць та найменування інших об'єктів, створення літературно-меморіальних музеїв та інших місць пам'яті. Водночас за сталінських часів не було споруджено великих монументальних об'єктів українським культурним діячам через фінансові труднощі та ідеологічні чинники. Спотворюючи пам'ять про представників української культури, влада водночас таврувала будь-які альтернативні наративи та спогади як «буржуазно-націоналістичні», викорінюючи їх із пам'яттєвого простору. Подальша перспектива дослідження полягає у вивченні ролі літературно-меморіальних музеїв у конструюванні та поширенні офіційної пам'яті на анексованих українських територіях.

Література

1. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак; ред. Я. Цимбал. Київ : Критика, 2008. 303 с.
2. Середа В. В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 73–99.
3. Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова. *Дух і літера*. 2007. № 17–18. С. 157–181.
4. Генег Р. Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 77–91.
5. Frunchak S. The making of Soviet Chernivtsi: National «reunification», World War II, and the fate of Jewish Czernowitz in postwar Ukraine. University of Toronto (Canada), 2014. 515 с.
6. Міщанин В. «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.) як елемент радянзації Закарпаття. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. 2015. № 8. С. 122–129.
7. Леню П. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 років). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. Вип. 26. С. 118–124.
8. Леню П. Ю. Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянзації Закарпаття (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2021. Вип. 2, № 45. С. 142–150. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558)

9. Тарапон О. А. Монументалізація постаті Т. Шевченка в Радянській Україні 1930-х рр.: підміна національних цінностей. *Наукові записки з української історії*. 2019. № 46. С. 75–85. <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-46-75-85>
10. Короленко Б. А. 125-літній ювілей Тараса Шевченка: комеморації 1939 року. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 348–367.
11. Козланюк П. Шевченко наш. *Вільна Україна*. 1940. 11 березня. С. 3.
12. Андрійчик Л. Вільно відзначають славний ювілей. *Вільне життя*. 1940. 10 березня. С. 3.
13. Великий син українського народу. Загальноміський вечір, присвячений 80-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. *Вільна Україна*. 1941. 11 березня. С. 1.
14. Шевченківські дні у Львові. *Вільна Україна*. 1945. 11 березня. С. 7.
15. В сім'ї вільній, новій... (На зборах, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка). *Радянська Буковина*. 1945. 13 березня. С. 1.
16. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 187. 24 арк.
17. ДАЗО. Ф. Р-177. Оп. 1. Спр. 14. 119 арк.
18. Розовский М., Мироненко В. Праздник дружбы народов. Чествование памяти великих поэтов Ивана Франка и Адама Мицкевича (От наших специальных корреспондентов). *Советская Украина*. 1940. 18 жовтня. С. 1.
19. Пам'яті Івана Франка. Засідання Українського ювілейного комітету. *Вільна Україна*. 1940. 30 січня. С. 6.
20. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: Збірник документів і матеріалів / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1986. 414 с.
21. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 рр. Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. / Редкол.: О. І. Євсєєв (відп. ред.) та ін. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
22. Пелехатий К. Сторінки великого життя. Виставка до 25-річчя з дня смерті Івана Франка. *Вільна Україна*. 1941. 27 травня. С. 3.
23. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 6. 221 арк.
24. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953 / Ред. кол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. 750 с.
25. Центральний державний електронний та аудіовізуальний архів. Од. обл. 118. 6 арк.
26. В музеї Івана Франка. *Вільна Україна*. 1940. 7 липня. С. 6.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ). Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 557. 92 арк.
28. Рудницький М. Великий співець українського народу (До 29-річчя з дня смерті Івана Франка). *Вільна Україна*. 1945, 29 травня. С. 5.
29. Львов'яни шанують пам'ять великого Каменяра. Мітинг на могилі Івана Франка. *Вільна Україна*. 1945. 29 травня. С. 5.
30. ЦДАВОВ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2140. 141 арк.
31. Дроздов В. Проблеми радянської монументальної пропаганди на західноукраїнських землях у 1944 – 1953 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2023. № 2(49), С. 39–48. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290335](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290335)
32. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Редкол.: П. Т. Тронько (гл. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1987. 735 с.
33. Державний архів Волинської області. Ф. П-32. Оп. 1. Спр. 188. 227 арк.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 2756. 214 арк.
35. ЦДАВОВ. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 7119. 315 арк.
36. Ботушанський В., Біленкова С., Добржанський О. та ін. Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 586 с.
37. ЦДАВОВ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 163. 112 арк.
38. ЦДАВОВ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 348. 206 арк.
39. ДАЛО. Ф. Р-1340. Оп. 1. Спр. 17. 124 арк.
40. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-1149. Оп. 1. Спр. 95. 48 арк.
41. ЦДАВОВ. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 9496. 283 арк.

References

1. Yekelchuk, S. (2008). *Imperiia pam'iaty. Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorichnii uiavi* [*Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*]. (Ia. Tsymbal (Ed.); M. Klymchuk ta Kh. Chushak (Trans.)). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
2. Sereda, V. (2008). Misto yak lieu de memoire: spilna chy podilena pam'iat? Pryklad Lvova [City as Lieu de Mémoire: Common or Segregated Memory? Case of Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Sotsiologichna* [*Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*], 2, 73–99. [in Ukrainian].
3. Hrytsak, Ya. (2007). Konstruiuvannia natsionalnoho mista: vypadok Lvova [Construction of a national city: the case of Lviv]. *Dukh i litera*, 17–18, 157–181. [in Ukrainian].
4. Hencha, R. (2014). Formuvannia radianskoho sotsialnoho prostoru u Lvovi (1944–1953 rr.) [Formation of the Soviet social space in Lviv (1944–1953)]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal* [*Ukrainian Historical Journal*], 6, 77–91. [in Ukrainian].
5. Frunchak, S. (2014). *The making of Soviet Chernivtsi: National "reunification," World War II, and the fate of Jewish Czernowitz in postwar Ukraine* [University of Toronto (Canada)]. [in English].
6. Mishchany, V. (2015). «Vsenarodni» sviata Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy (1944–1945 rr.) yak element radianizatsii Zakarpattia [«Nationwide» holidays of people holidays of council of Transcarpathian Ukraine (1944–1945) as item of Sovietization of Transcarpathia]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Istorichni nauky. Vsesvitnia istoriia. Istorii Ukrainy. Istoriohrafia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dysypliny* [*Bulletin of the Taras Shevchenko Luhansk National University. Historical sciences. World History. History of Ukraine. Historiography, source studies and special historical disciplines*], 8, 122–129. [in Ukrainian].
7. Leno, P. (2018). Zmina miskoi toponimiky Zakarpatskoi Ukrainy v period intehtatsii kraiu do skladu Ukrainskoi RSR (lystopad 1944 – sichen 1946 rokiv) [Changes in urban toponymy of Transcarpathian Ukraine during the integration of the region into the Ukrainian SSR (November 1944 – January 1946)]. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Serii «Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorichni ta filosofski nauky»* [*V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"*], 26, 118–124. [in Ukrainian].
8. Leno, P. (2021). Memorializatsiia «vyzvoliteliv» u period preventyvnoi radianizatsii Zakarpattia (1944–1946 rr.) [Memorialization of the "liberators" in Transcarpathia during the period of preventive Sovietization (1944 – 1946)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii* [*Scientific Herald of Uzhhorod University Series History*], 2(45), 142–150. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558) [in Ukrainian].
9. Tarapon, O. (2019). Monumentalizatsiia postati T. Shevchenka v Radianskii Ukraini 1930-kh rr.: pidmina natsionalnykh tsinnosti [Monumentalization of T. Shevchenko's Personality in Soviet Ukraine of the 1930's: Replacement of National Values]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii* [*Scientific notes on Ukrainian history*], 46, 75–85. <https://doi.org/https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-46-75-85> [in Ukrainian].
10. Korolenko, B. (2012). 125-litni yuvilei Tarasa Shevchenka: komemoratsii 1939 roku [125th anniversary of Taras Shevchenko: commemorations of 1939]. V *Natsionalna ta istorichna pam'iat* [*National and historical memory*] (Vol. 2, pp. 348–367). Kyiv: DP «NVTs «Priorytety». [in Ukrainian].
11. Kozlaniuk, P. (1940, 11 March). Shevchenko nash. *Vilna Ukraina*, 3. [in Ukrainian].
12. Andriichuk, L. (1940, 10 March). Vilno vidznachaiut slavnyi yuvilei. *Vilne zhyttia*, 3. [in Ukrainian].
13. Velykyi syn ukrainskoho narodu. Zahalnomyskyi vechir, prysviachenyi 80-richchiu z dnia smerti T. H. Shevchenka (1941, 11 March). *Vilna Ukraina*, 1. [in Ukrainian].
14. Shevchenkivski dni u Lvovi (1945, 11 March). *Vilna Ukraina*, 7. [in Ukrainian].
15. V sim'i vilnii, novii... (Na zborakh, prysviachenykh pam'iaty T. H. Shevchenka) (1945, 13 March). *Radianska Bukovyna*, 1. [in Ukrainian].
16. Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (dali – DAZO). F. P-4. Op. 1. Spr. 187. 24 ark. [in Ukrainian].
17. DAZO. F. P-177. Op. 1. Spr. 14. 119 ark. [in Ukrainian].
18. Rozovskij, M. & Mironenko, V. (1940, 18 October). Prazdnik druzhby narodov. Chestvovanie pamjati velikih poetov Ivana Franka i Adama Mickevicha (Ot nashih special'nykh korrespondentov). *Sovetskaja Ukraina*, 1. [in Russian].
19. Pam'iaty Ivana Franka. Zasidannia Ukrainskoho yuvileinoho komitetu (1940, 30 January). *Vilna Ukraina*, 6. [in Ukrainian].

20. Kondufor, Yu. (Ed.). (1986). *Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. 1928 — cherven 1941: Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Cultural building in the Ukrainian SSR. 1928 – June 1941: Collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
21. Yevsieiev, O. I. (Ed.). (1960). *Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. Naivazhlyvishi rishennia komunistychnoi partii i radianskoho uriadu. 1917–1959 rr.* [Cultural construction in the Ukrainian SSR. The most important decisions of the Communist Party and the Soviet government. 1917–1959] (Vol. 1: 1917 – June 1941). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR. [in Ukrainian].
22. Pelekhatyi, K. (1941, 27 May) Storinky velykoho zhyttia. Vystavka do 25-richchia z dnia smerti Ivana Franka. *Vilna Ukraina*, 3. [in Ukrainian].
23. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO). F. P-3. Op. 1. Spr. 6. 221 ark. [in Ukrainian].
24. Slyvka, Yu. (Ed.). (1995). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: Dokumenty i materialy* [Cultural life in Ukraine. Western lands: Documents and materials] (Vol. 1: 1939–1953). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi elektronnyi ta audiovizualnyi arkhiv. Od. obl. 118. 6 ark. [in Ukrainian].
26. V muzei Ivana Franka (1940, 7 July). *Vilna Ukraina*, 6. [in Ukrainian].
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVOV). F. 4762. Op. 1. Spr. 557. 92 ark. [in Ukrainian].
28. Rudnytskyi, M. (1945, 29 May). Velykyi spivets ukrainskoho narodu (Do 29-richchia z dnia smerti Ivana Franka). *Vilna Ukraina*, 5. [in Ukrainian].
29. Lvov'iany shanuiut pam'iat velykoho Kameniar. Mitynh na mohyli Ivana Franka (1945, 29 May). *Vilna Ukraina*, 5. [in Ukrainian].
30. TsDAVOV. F. 2. Op. 7. Spr. 2140. 141 ark. [in Ukrainian].
31. Drozdov, V. (2023). Problemy radianskoi monumentalnoi propahandy na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1944–1953 rr. [Soviet monumental propaganda problems in Western Ukrainian lands in 1944–1953]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya «Istoriia»* [Scientific Herald of Uzhhorod University Series History], 2 (49), 39–48. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290335](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290335) [in Ukrainian].
32. Tronko, P. (Ed.). (1987). *Pamjatniki istorii i kul'tury Ukrainskoj SSR: Katalog-spravochnik* [Monuments of the history and culture of the Ukrainian SSR: Catalog-reference]. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
33. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. (n.d.). F. P-32, Op. 1, Spr. 188, 227 ark. [State Archives of Volyn Region. File P-32, Inventory 1, Case 188, 227 pages]. [in Ukrainian]
34. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU). (n.d.). F. 1, Op. 30, Spr. 2756, 214 ark. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies. File 1, Inventory 30, Case 2756, 214 pages]. [in Ukrainian]
35. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVOV). (n.d.). F. 2, Op. 8, Spr. 7119, 315 ark. [Central State Archive of Supreme Authorities and Administration. File 2, Inventory 8, Case 7119, 315 pages]. [in Ukrainian]
36. Botushanskyi, V., Bilenkova, S., Dobrzhanskyi, O., ta in. (2009). Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Iuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto) [Chernivtsi: History and Modernity (Anniversary Edition for the 600th Anniversary of the First Written Mention of the City)]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna. [in Ukrainian]
37. TsDAVOV. (n.d.). F. 4762, Op. 1, Spr. 163, 112 ark. [Central State Archive of Supreme Authorities and Administration. File 4762, Inventory 1, Case 163, 112 pages]. [in Ukrainian]
38. TsDAVOV. (n.d.). F. 4762, Op. 1, Spr. 348, 206 ark. [Central State Archive of Supreme Authorities and Administration. File 4762, Inventory 1, Case 348, 206 pages]. [in Ukrainian]
39. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO). (n.d.). F. R-1340, Op. 1, Spr. 17, 124 ark. [State Archives of Lviv Region. File R-1340, Inventory 1, Case 17, 124 pages]. [in Ukrainian]
40. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. (n.d.). F. R-1149, Op. 1, Spr. 95, 48 ark. [State Archives of Ivano-Frankivsk Region. File R-1149, Inventory 1, Case 95, 48 pages]. [in Ukrainian]
41. TsDAVOV. (n.d.). F. 2, Op. 8, Spr. 9496, 283 ark. [Central State Archive of Supreme Authorities and Administration. File 2, Inventory 8, Case 9496, 283 pages]. [in Ukrainian]

УДК 339.542(438:439.1)«1918/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.8>

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

*Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (zulyak@tnpu.edu.ua)*

Ivan ZULYAK

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, archeology and special branches of historical sciences

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
St. 2, M. Kryvonosa, Ternopil, Ukraine, 46027 (zulyak@tnpu.edu.ua)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Ярослав БОГДАН

здобувач вищої освіти третього рівня

*Тернопільського національного педагогічного імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Slawko2008@gmail.com)*

Yaroslav BOGDAN

third-level higher education applicant

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
St. 2, M. Kryvonosa, Ternopil, Ukraine, 46027 (Slawko2008@gmail.com)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6965-9863>

Андрій РОМАНЧУК

*здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук*

*Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (andriyromanchuk@gmail.com)*

Andriy ROMANCHUK

third-level higher education applicant

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
St. 2, M. Kryvonosa, Ternopil, Ukraine, 46027 (andriyromanchuk@gmail.com)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2692-7271>

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКО-ГДАНСЬКИХ МИТНИХ УГОД МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Анотація. Мета статті – проаналізувати зміст, обставини укладення та вплив польсько-гданських митних угод міжвоєнного періоду на торговельні відносини й політичну взаємодію між Другою Річчю Посполитою і Вільним містом Гданськом. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу. У роботі застосовано методи історико-джерелознавчого аналізу для вивчення офіційних документів, договорів; компаративний метод – для порівняння митних угод у різні роки між Польщею та Вільним містом Гданськом, а також контекстуальний аналіз для з'ясування впливу міжнародної політичної ситуації на зміст і характер угод. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному аналізі польсько-гданських митних угод у контексті міжнародних відносин міжвоєнного періоду, зокрема з урахуванням політико-економічних чинників, що впливали на їх укладення та реалізацію. На основі порівняльного аналізу митних угод виявлено еволюцію мит-

ної політики Другої Речі Посполитої щодо Вільного міста Гданська, проаналізовано правові особливості домовленостей у контексті Версальського мирного договору й діяльності Ліги Націй. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що митні угоди між Другою Річчю Посполитою та Вільним містом Гданськом у міжвоєнний період були важливим інструментом регулювання торговельно-економічних і політичних відносин між сторонами. Їх укладення відбувалося в умовах складної міжнародної ситуації та часто супроводжувалося дипломатичним тиском з боку Польщі. Угоди мали не лише економічний, а й виразно політичний характер, що зумовлювалося прагненням Польщі посилити свій контроль над портом у Гданську й забезпечити вигідні умови для транзиту товарів. Зміст угод відображав поступову еволюцію польської митної політики в умовах зростання геополітичної напруги. Польсько-гданські митні угоди були не лише складником торговельної політики, а й елементом боротьби за стратегічний контроль у регіоні Балтійського моря. Дослідження цієї теми дало змогу осмислити механізми реалізації зовнішньоекономічної політики Другої Речі Посполитої в митній сфері та її вплив на міжнародні відносини міжвоєнного часу.

Ключові слова: Республіка Польща, Вільне місто Гданськ, польсько-гданські митні угоди, митна справа, митні тарифи.

FEATURES OF POLISH-GDAŃSK CUSTOMS AGREEMENTS IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract. *The aim of the article* is to analyze the content, circumstances of conclusion, and impact of Polish-Gdańsk customs agreements in the interwar period on trade relations and political interaction between the Second Polish Republic and the Free City of Gdańsk. **The research methodology** is based on the principles of historicism and an interdisciplinary approach. The study employs methods of historical and source analysis to examine official documents and treaties; a comparative method – to contrast customs agreements concluded in different years between Poland and the Free City of Gdańsk; as well as contextual analysis – to determine the influence of the international political situation on the content and nature of the agreements. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive analysis of Polish-Gdańsk customs agreements in the context of international relations during the interwar period, with particular attention to the political and economic factors that influenced their conclusion and implementation. For the first time, based on a comparative analysis of the agreements, the evolution of the customs policy of the Second Polish Republic toward the Free City of Gdańsk is identified, and the legal peculiarities of the arrangements are examined in the context of the Treaty of Versailles and the activities of the League of Nations. **Conclusions.** The study revealed that customs agreements between the Second Polish Republic and the Free City of Gdańsk in the interwar period were a significant tool for regulating trade, economic, and political relations between the two parties. Their conclusion occurred under complex international conditions and was often accompanied by diplomatic pressure from Poland. The agreements had not only economic but also distinctly political characteristics, driven by Poland's aspiration to strengthen its control over the port of Gdańsk and secure favorable conditions for the transit of goods. The content of the agreements reflected the gradual evolution of Poland's customs policy amid growing geopolitical tension. Overall, the Polish-Gdańsk customs agreements were not only a component of trade policy but also an element of the struggle for strategic control in the Baltic Sea region. The study of this topic allows for a deeper understanding of the mechanisms of the Second Polish Republic's foreign economic policy and its impact on international relations during the interwar period.

Key words: Republic of Poland, Free City of Gdańsk, Polish-Gdańsk customs agreements, customs affairs, customs tariffs.

Постановка проблеми. У міжвоєнний період польсько-гданські взаємини були однією з ключових тем міжнародної політики в регіоні Балтійського моря. Особливої актуальності набуває вивчення митних угод між Другою Річчю Посполитою та Вільним містом Гданськом як важливого інструмента регулювання торговельних і політичних процесів. Попри значну кількість досліджень, присвячених загальній історії польсько-гданських стосунків, саме митна проблематика залишається недостатньо вивченою. Це зумовило потребу в ґрунтовному аналізі

змісту, контексту укладення та наслідків митних угод, що дало змогу осмислити економічну стратегію Польщі, механізми дипломатичного впливу та міжнародні реакції на ці домовленості.

Мета статті – проаналізувати зміст, обставини укладення та вплив польсько-гданських митних угод міжвоєнного періоду на торговельні відносини й політичну взаємодію між Другою Річчю Посполитою та Вільним містом Гданськом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після Першої світової війни та згідно з умовами Версальського мирного договору 1919 р. створено Вільне місто Гданськ, що перебувало під протекторатом Ліги Націй. Незважаючи на формальну автономію Гданська, Польща отримала низку прав щодо використання його порту та забезпечення торговельних комунікацій. У такому контексті виникла потреба в укладенні низки митних угод, які б регулювали переміщення товарів, визначали умови оподаткування, тарифну політику та митну юрисдикцію. Під час Великої війни Гданськ постав не як важливий центр, а радше як другорядне німецьке провінційне містечко. Війна, що охопила значну частину Європи, ніби «здула» Гданськ із політичної карти як самостійного гравця, надаючи простір для нової геополітичної конфігурації. Саме із цих зламів старого порядку постала нова, об'єднана Польща. Однією з фундаментальних гарантій економічного існування відродженої Польщі стало забезпечення її виходу до Балтійського моря. Хоча цей вихід не був достатнім для повного забезпечення потреб внутрішніх регіонів держави, він мав вирішальне символічне та практичне значення. Незважаючи на його обмежений характер, саме він створив передумови для розвитку морської торгівлі й закріплення Польщі як незалежного суб'єкта міжнародних економічних відносин [1, s. 18].

У цьому контексті статус вільного міста Гданська, встановлений у 1920 р., відіграв особливу роль. Відтоді Гданськ отримав нове економічне підґрунтя, будучи пов'язаний із басейном Вісли – головної водної артерії Польщі. Таке включення в польський економічний простір започаткувало поступове відновлення традиційної ролі міста як важливого торгового й транспортного вузла Балтійського регіону. Можна стверджувати, що Вільне місто Гданськ у міжвоєнний період функціонувало не ізольовано, а як органічна частина ширших польських економічних процесів. Його інституційна автономія поєднувалася з практичною інтеграцією до Другої Речі Посполитої, що, своєю чергою, стало основою для стабілізації регіону [1, s. 19].

Економічна стратегія Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період орієнтувалася на розвиток морського напрямку. Такий вектор політики мав не лише суто практичне, а й символічне значення – вихід до Балтійського моря розглядався як запорука суверенітету держави, її здатності до вільної міжнародної комунікації та економічної самодостатності. Згідно зі статистичними даними, у 1923 р. 21,25 % зовнішньої торгівлі Польщі здійснювалося морським шляхом. Із цього обсягу 8,2 % припадало на Гданськ, який, незважаючи на свій автономний статус, залишався важливою ланкою в економічній системі Другої Речі Посполитої. Така динаміка підтверджувала значну роль портів у забезпеченні торговельного обміну та доступу до світових ринків. Наприклад, до 1937 р. частка морської торгівлі в загальному обсязі зросла до 31,7 %, що свідчило про послідовну реалізацію політики посилення морської присутності й розвитку портової інфраструктури. Зростання питомої ваги морського транспорту в структурі зовнішньоторговельного обороту Другої Речі Посполитої засвідчувало як інфраструктурні досягнення, так і прагнення відмежуватися від використання німецьких і радянських транспортних коридорів [1, s. 19].

Менші незалежні держави або державні утворення часто вступали в договірні відносини чи утворювали економічні союзи з більшими державами. Основною метою таких інтеграцій, зазвичай, було отримання вигідних митних надходжень або доступ до більшого економічного простору. Проте на практиці механізми розподілу прибутків не завжди відповідали принципам справедливості або паритетності [2, s. 1]. Найпоширенішим критерієм залишалася модель,

згідно з якою митні надходження розподілялися пропорційно до кількості учасників митного об'єднання. Однак саме ця система зазнавала найгострішої критики, оскільки не враховувала фактичного обсягу зовнішньоторговельного обороту, рівня споживання або промислової активності кожної з країн-учасників. Попри значну кількість опонентів, ця модель залишалася майже безальтернативною – не через свою ефективність, а завдяки можливості надати хоча б приблизну числову основу для розрахунків [2, s. 2].

Митні відносини між Вільним містом Гданськом та Другою Річчю Посполитою визначалися Версальським договором доволі лаконічно. Відповідне положення містилося в частині I, статті 104, де зазначалося, що «Між урядом Польщі та Вільним містом Гданськом буде укладено конвенцію, яка включить Гданськ до митної території Польщі та забезпечить створення вільної зони» [2, s. 20]. «Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami» – ключовий міжнародний документ, який офіційно завершив Першу світову війну між Німеччиною та країнами Антанти – союзними й приєднаними державами. Його підписано 28 червня 1919 р. в палаці Версая поблизу Парижа. У ньому, зокрема, йшлося про створення Вільного міста Гданськ під контролем Ліги Націй [3]. Ця формула передбачала включення Гданська до польської митної системи, не порушуючи водночас його формальної автономії. Місто опинялося в особливому економіко-правовому становищі. З одного боку, залишаючись формально незалежною політичною одиницею під егідою Ліги Націй, з іншого – входячи до економічного простору Другою Речі Посполитої як частина її митної території

Перші митні домовленості досягнуті ще в 1920-х рр., однак найбільшого розвитку процес набув у 1930-х, коли Польща посилила тиск на Гданськ з метою встановлення контролю над зовнішньоторговельною діяльністю. Зокрема, митні угоди 1921, 1922, 1925 та 1933 років демонстрували зміну риторики: від прагнення до компромісу – до одностороннього домінування польських інтересів. У межах дослідження проаналізовано тексти угод, а також контакти між польськими та гданськими представниками, що дало змогу виявити, як політична кон'юнктура впливала на економічні умови. Важливу роль у формуванні митної політики відігравали також міжнародні чинники. Зокрема, реакція Ліги Націй, позиція Великої Британії та Німеччини. Особливу увагу приділено тарифній політиці. Так, аналіз змін у тарифах дав підстави стверджувати, що Польща використовувала митні важелі не лише з економічною, а й з політичною метою – для обмеження автономії Гданська та зміцнення свого стратегічного становища в регіоні.

Зміст митної конвенції між Другою Річчю Посполитою та Гданськом конкретизовано в Паризькій угоді 1920 р., яка деталізувала механізми регулювання торгівлі, функціонування портів, доступу до комунікацій і податкових пільг. У цьому контексті конвенція була своєрідним компромісом між міжнародно-правовим статусом Вільного міста та стратегічними економічними інтересами Польщі. Наявність вільної зони в порту в Гданську, його включення до польської митної системи, давали змогу Другій Речі Посполитій зберігати контроль над морською торгівлею, що було особливо важливим, зважаючи на відновлення її державності та прагнення до економічної незалежності. Водночас такий правовий і митний режим часто ставав предметом суперечок і тлумачень, зокрема у зв'язку з політичними амбіціями Німеччини та напруженими польсько-німецькими відносинами в міжвоєнний період [2, s. 20].

Паризька конвенція, укладена 9 листопада 1920 р. між Польщею та Вільним містом Гданськом, приділила окрему увагу врегулюванню митних питань. Розділ II документа, що охоплював статті 13–20, присвячено саме цій проблематиці. Попри обмеженість маневру, зумовлену загальними рамками, закладеними у Версальському договорі, конвенція деталізувала механізми реалізації митного режиму, закріпленого на рівні міжнародного права. Ключове положення містилося в статті 13 конвенції, у якій зазначалося, що вільне місто Гданськ включалося

до польської митної території. Польща і вільне місто утворювали єдиний митний простір, що функціонував на основі польського митного законодавства та тарифної політики [2, s. 20].

Формально Гданськ зберігав статус автономного державного утворення, однак у митно-економічному сенсі він був тісно інтегрований у структуру Другої Речі Посполитої. Польські митні органи діяли на території міста, забезпечуючи контроль за переміщенням товарів, справлянням податків і дотриманням митних процедур згідно з польським правом. Такий стан справ давав змогу Польщі ефективно використовувати порт Гданська як головний вихід до Балтійського моря, що мало вирішальне значення для зовнішньої торгівлі, особливо з огляду на потребу в збереженні економічної незалежності новоствореної держави. Водночас статус єдиного митного простору часто був предметом політичного напруження, насамперед з боку Німеччини, яка прагнула перегляду міжнародних, встановлених домовленостей і використовувала економічні й адміністративні труднощі в Гданську для підризу польських позицій у регіоні [2, s. 21].

Питання розподілу «чистого» прибутку від митних зборів між Польщею та вільним містом Гданськом не було остаточно врегульоване безпосередньо в тексті Паризької конвенції. Документ передбачав лише загальні принципи, залишаючи ключові аспекти розподілу на подальше двостороннє узгодження. Зокрема, у статті 17 конвенції зазначалося, що не пізніше ніж через місяць після набрання чинності договором, мала бути укладена окрема угода між Польщею та вільним містом Гданськом. Метою цієї угоди було встановлення конкретного відсотка «чистого» прибутку від мит, який належав Гданську згідно з положеннями статті 15 [2, s. 21].

Важливою умовою визначення відсотка було врахування фактичного розподілу митних надходжень за місцем кінцевого споживання товарів – зокрема, між Польщею та територією вільного міста. Принцип поділу базувався на пропорційному підході до розподілу митних платежів відповідно до географії призначення імпортованих товарів. Окрім того, конвенція передбачала відшкодування адміністративних витрат, понесених вільним містом у зв'язку з обслуговуванням митної системи. Відповідно до статті 15, пункту 2, такі витрати мали відраховуватися із загальної суми митних надходжень, зібраних на території міста, до часу подальшого розподілу прибутку. Ця позиція відображала пропозиції делегатів Гданська на Паризькій конференції, мала вагоме значення для збереження фіскальної самодостатності міста та захисту його економічних інтересів. У результаті, система митного розподілу між Польщею та Гданськом постала як гнучка конструкція, що ґрунтувалася на принципах співвідношення споживання та витрат, але водночас залишала простір для політичних торгів і потенційних суперечок щодо практичного виконання фінансових зобов'язань [2, s. 21].

З аналізу положень відповідних статей Паризької конвенції випливало, що в питаннях розподілу митних прибутків вільне місто Гданськ мало право на два ключові пункти: відшкодування витрат на митне адміністрування, що здійснюються за рахунок митних надходжень, отриманих на території міста, які відраховуються з валового митного прибутку; отримання постійного відсотка «чистого» прибутку, що визначався за середнім коефіцієнтом надходжень від митних зборів на товари, імпортовані через Гданськ і призначені для споживання саме на його території, у співвідношенні з доходами від товарів, скерованих для споживання в Другій Речі Посполитій [2, s. 21–22].

Утім, упереджене тлумачення цих положень могло становити значну загрозу інтересам Польщі, особливо в умовах, коли вільне місто отримувало повну свободу в підрахунку сум, що підлягали відрахуванню, і які могли суттєво перевищувати реальні потреби митної адміністрації міста. Це положення особливо чітко простежувалося на прикладі позиції делегації Гданська під час Паризької конференції, яка наполягала на максимальному включенні до адміністративних витрат широкого спектра видатків: від амортизації та відсотків за митне обладнання (як наявне, так і майбутнє), зарплат митних службовців усіх рангів – до поточних матеріальних

витрат. У зв'язку з потенційною загрозою для державного бюджету Другої Речі Посполитої польська сторона в процесі переговорів наполягала не лише на чіткому визначенні категорій витрат, що підлягали відшкодуванню, а й на обов'язковому щорічному наданні митницею Гданська детальних бюджетних кошторисів до Центрального митного управління Польщі для контролю та перевірки [2, s. 21–22].

У разі виникнення суперечностей польська сторона вимагала права впливати на специфікацію адміністративних витрат і порядок подання кошторисів. Окрім того, зважаючи на відсутність достовірних даних, що могли б визначити співвідношення митних надходжень від товарів, митне оформлення яких відбувалося в Гданську і які призначалися для споживання на території міста та в Польщі відповідно, фактичний розподіл прибутку відходив від спочатку задекларованого принципу поділу «чистого» прибутку. Замість цього ухвалено розподіляти валові митні надходження, при цьому кожна зі сторін брала на себе витрати на власне митне адміністрування [2, s. 21–22].

Сейм Другої Речі Посполитої ратифікував угоду між Польщею та вільним містом Гданськ, основна мета якої полягала в імплементації та завершенні положень конвенції від 9 листопада 1920 р. Згідно з документом, зазначену угоду підписано у Варшаві 24 жовтня 1921 р. У тексті відображено прагнення Польщі врегулювати правовідносини з Гданськом у межах міжнародного договору, який мав комплексний характер і стосувався як економічних, так і політико-адміністративних питань. Зокрема, надавалося доручення компетентним міністрам щодо реалізації її положень. Такий підхід був типовим для нормативних актів, оскільки передбачав визначення виконавчої відповідальності й адміністративної конкретизації механізмів імплементації угоди [4, s. 249].

Протокол обміну нотами між Польщею та вільним містом Гданськом у контексті реалізації польсько-гданської конвенції обмін відбувся відповідно до статті 244 двосторонньої угоди від 24 жовтня 1921 р., яка, своєю чергою, стосувалася імплементації попередньої польсько-гданської конвенції від 9 листопада 1920 р. Документ укладено у «квартирі голови Сенату» вільного міста Гданська, що підкреслювало паритетність переговорного процесу, у якому польська сторона визнавала специфічний міжнародний статус цього міста. Обмін нотами варто трактувати як механізм реалізації попередніх міжнародних зобов'язань – завершення одного з етапів правової імплементації двосторонніх домовленостей. Зазначення дати 31 грудня 1921 р. не лише хронологізувало подію, а й фіксувало перехід угоди до стадії реалізації. Проте протокол відображав складність взаємин між Польщею та вільним містом Гданськ, що перебувало під егідою Ліги Націй, але мало економічно вагоме значення для Польщі. Однак обмін нотами свідчив про потребу ретельного врегулювання правових і адміністративних аспектів співпраці [4, s. 249].

У повідомленні польського офіційного представника Другої Речі Посполитої в Гданську Леона Плуцінського до посадовця вільного міста йшлося про додаткову угоду від 31 грудня 1921 р., затверджену Фолькстагом, підписану раніше у Варшаві. Важливим було формулювання «оголошення може відбутися будь-коли», це означало, що документ офіційно набувавав чинності після формального проголошення, що узгоджувалося практикою міжнародного права міжвоєнного періоду. Цей дипломатичний крок засвідчував прагнення Польщі інституціоналізувати свої позиції у Гданську через правові механізми. Друга Річ Посполита не лише брала участь у переговорах, а й дбала про формалізацію наслідків домовленостей [4, s. 250].

Додатковий протокол до польсько-гданської угоди мав на меті конкретизувати термін набуття чинності окремих положень міждержавної угоди, а саме частини шостої, укладеної 24 жовтня 1921 р. між Польщею і вільним містом Гданськом. Вказувалося, що «з технічних причин» виконання частини шостої переносилося. Потреба у відтермінуванні свідчила, що її

реалізація вимагала додаткової підготовки. Особливої уваги заслуговувало визначення часу набуття чинності угоди – «опівночі з 10 на 11 січня 1922 року». Таке формулювання свідчило про важливість хронологічної точності, що, імовірно, мало практичне значення для встановлення юрисдикції, адміністративного контролю або виконання певних зобов'язань, як-от митного чи залізничного регулювання, яке часто згадувалося в польсько-гданських угодах [4, s. 250].

У розпорядженні Ради Міністрів від 17 червня 1925 р. про заборону імпорту окремих товарів і на підставі положень статті 7, окремого пункту закону від 31 липня 1924 р. «Про регулювання співвідношення цін», відповідно до статті 44 конституції Республіки Польща, 31 липня 1924 р. затверджено законодавчий акт, що встановлював основи регулювання митних відносин на території держави. Цей нормативний документ визначав ключові принципи функціонування митної системи, що мала на меті уніфікацію митного режиму та забезпечення ефективного контролю за рухом товарів через кордони. Закріплювався політичний регіон Республіки Польща як єдиної митної території з єдиним митним законодавством [5, s. 1225]. Імовірно, що це сприяло уніфікації торгових відносин і застосування митних правил на всій території держави, що було важливо для створення цілісного економічного простору. Окрім того, встановлення чіткої взаємодії між митницею, прикордонною службою та іншими органами влади забезпечувало комплексний підхід до захисту державних кордонів і регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Передбачалася можливість розширення митної зони за межі політичних кордонів держави, що свідчило про готовність польської влади до участі в міжнародних митних угодах та інтеграційних процесах [5, s. 1225]. Це положення вказувало на прагнення Республіки Польща використовувати митне регулювання як інструмент міжнародного співробітництва, що було особливо актуальним у контексті міжвоєнної нестабільності та зміни кордонів.

Визначено організаційну структуру митної адміністрації, яка здійснювалася міністром фінансів через окремі митниці як первинні органи, митні органи другої інстанції, а також виконавчий орган – митну службу, що відповідала за охорону кордонів і запобігання незаконному перетину [5, s. 1225]. Уважаємо, що така багаторівнева структура забезпечувала як адміністративний, так й оперативний контроль, що було необхідно для ефективного функціонування митної системи в умовах дедалі більшої інтенсивності торгівлі та політичної напруженості в регіоні.

Регламентовано питання організації митних структур, визначено їхню кількість на підставі рішенням Ради Міністрів за поданням міністра фінансів. Формування митниць, митних органів передбачало координацію з Міністерством промисловості і торгівлі, а також Міністерством внутрішніх справ, що свідчило про міжвідомчий характер управління митною справою та інтеграцію різних державних інституцій. Внутрішня структура, посадові обов'язки та компетенції персоналу визначалися міністром фінансів, що забезпечувало централізований контроль і відповідальність за функціонування митної системи [5, s. 1225].

На нашу думку, затвердження цього нормативного акта стало важливим кроком у систематизації митного регулювання в міжвоєнній Польщі. Закон чітко окреслював адміністративні повноваження та механізми взаємодії між різними державними структурами, що було необхідно для ефективного управління економічними потоками й забезпечення державного суверенітету. Водночас положення про можливість розширення митної території за межі державних кордонів відображали відкритість польської митної політики до міжнародної співпраці, що мало стратегічне значення в умовах складної геополітичної ситуації міжвоєнного періоду. Цей документ не лише формалізував митні процедури, а й став основою для подальшого розвитку митної системи, що відігравала ключову роль у захисті економічних інтересів Польщі та регулюванні її зовнішньоекономічних відносин.

У межах розвитку митного законодавства Другої Речі Посполитої одним із ключових питань залишалася організація митної варти та визначення її функціональної юрисдикції. Відповідно до чинного нормативно-правового акта, сфера діяльності митної варти та порядок виконання нею функцій, зокрема запобігання незаконному перетину кордону та фальсифікації прикордонного режиму, підлягали регламентації міністром фінансів за погодженням із міністром внутрішніх справ. Такий механізм міжвідомчої координації забезпечував баланс між фіскальною, безпековою та адміністративною функціями держави на прикордонній території. Відповідно до § 5, усі митні надходження скеровувалися до державної скарбниці, що свідчило про централізований характер митної політики. Будь-які обмеження в цьому питанні запроваджувалися виключно на підставі міжнародних угод, укладених у межах спеціально визначених територій відповідно до статті 2. Такий підхід демонстрував прагнення Польщі до правової визначеності та дотримання міжнародних зобов'язань у митній сфері. Згідно з § 6, усі нормативні акти, що регламентували митні відносини, видані на підставі уповноваження, наданого законодавчими зборами в серпні 1919 р., набували чинності з часу оприлюднення у «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*» [5, s. 1225].

Це положення забезпечувало оперативність введення митних норм в умовах швидкозмінної економічної ситуації, а також формувало правову базу для подальших адміністративних рішень у цій галузі. § 7 передбачав надання міністру фінансів, за погодженням з міністрами промисловості і торгівлі, сільського господарства та державного майна, права тимчасово регулювати низку критичних аспектів митної політики. Зокрема, вони передбачали встановлення експортних мит і адаптацію їх розмірів відповідно до зміни економічних умов; запровадження пільгового режиму щодо імпорту товарів першої необхідності, сировини та ресурсів для виробництва; внесення змін до чинних митних положень щодо розрахунку та термінів сплати митних платежів; регулювання порядку повернення митних зборів у разі експорту готової продукції; зміну розміру зборів за митну обробку товарів; надання дозволів на створення та функціонування вільних складів для тривалого зберігання імпортованої продукції [5, s. 1225]. Імовірно, запроваджені механізми свідчили про прагнення польського уряду до гнучкого митного управління, здатного адаптуватися до внутрішніх економічних викликів і зовнішніх загроз. Тимчасові повноваження виконавчої влади в цьому контексті виступали засобом стабілізації внутрішнього ринку, підтримки національного виробника та забезпечення стратегічного імпорту. Водночас вони створювали простір для оперативного реагування на міжнародні економічні зміни без необхідності тривалих парламентських процедур.

31 липня 1924 р. міністрові фінансів у межах міжвідомчої координації надано повноваження щодо гнучкого реагування на економічні та торговельні виклики шляхом ухвалення відповідних нормативно-правових актів. Це стосувалося введення додаткових митних зборів на імпорт товарів, які підпадали під дію іноземних субсидій, як явних, так і прихованих, або у випадках демпінгу з боку іноземних експортерів. Таке регулювання скеровувало на захист національного ринку від недобросовісної конкуренції; встановлення заборон на імпорт, експорт і транзит певних товарів із можливістю виняткового дозволу в окремих випадках. Заборони могли поширюватися лише на сировину, життєво необхідну для вітчизняної промисловості [5, s. 1226].

Одним із конкретних прикладів була заборона на експорт яєць, чинна з 1 грудня 1924 р. Також запроваджувалося положення про необхідність продажу експортованої продукції за іноземну валюту з обов'язковим обміном виручених коштів у податковій установі на польську валюту за встановленим обмінним курсом; внесення змін до чинного митного тарифу в разі змін економічних або територіальних умов, що забезпечувало гнучкість у реагуванні на внутрішні чи міжнародні обставини. Визначався обов'язок представлення нормативно-правових

актів на затвердження Сейму. У разі відмови парламенту від затвердження відповідні акти втрачали чинність. Такий механізм давав змогу балансувати між оперативністю виконавчої влади та парламентарним контролем, притаманним демократичній системі [5, s. 1226].

Передбачалося, що до набуття чинності окремим фіскально-кримінальним законом міністра фінансів за погодженням з міністром юстиції уповноважували тимчасово впроваджувати автентичний польський текст чинних кримінальних норм колишнього російського митного законодавства. Це положення відображало перехідний характер законодавчої уніфікації на території колишніх імперій – Російської, Австро-Угорської та Пруської [5, s. 1226]. Деталізовано механізм накладення адміністративних санкцій на територіях колишньої Російської імперії: митниці першої інстанції мали право ухвалювати постанови щодо грошових штрафів та конфіскації товарів без застосування позбавлення волі. Засуджений мав право або звернутися до суду, або подати апеляцію до органу другої інстанції. У разі обрання другого варіанта право на звернення до суду втрачалося. Апеляційна постанова митного органу другої інстанції була остаточною й не підлягала перегляду в Адміністративному трибуналі. Також у законі надавалися положення про продаж конфіскованих товарів у разі небезпеки їх псування або втрати. Закон підтверджував право митних органів на обшук осіб, речей і приміщень згідно з положеннями Кримінально-процесуального кодексу, що свідчило про інтеграцію митного контролю в систему кримінального процесу [5, s. 1226].

Аналіз законодавчого тексту свідчив про прагнення Другої Речі Посполитої до формування централізованої, економічно адаптивної та водночас правової митної політики. Закон демонстрував поєднання фіскального прагматизму, інституційної уніфікації та поступової інтеграції окремих територій у спільне правове митне поле. Запроваджені механізми економічного захисту у відповідь на демпінг і валютні ризики відображали елементи протекціоністської стратегії держави в міжвоєнний період. Особлива увага приділялася синхронізації митного права із загальною системою кримінального процесу, що допомагало забезпечити правову визначеність й ефективне правозастосування.

Ухвалено рішення про введення обмежень на імпорт певних товарів на митну територію Республіки Польща. Імпорт товарів заборонявся, що свідчило про цілеспрямовану політику держави щодо захисту внутрішнього виробника і стабілізації ринку шляхом регулювання зовнішньоекономічних потоків. За нашими підрахунками, обмеженню підлягали 215 товарів [6, s. 906–908].

Розпорядження Ради Міністрів Другої Речі Посполитої від 11 листопада 1925 р. стосувалося експорту певних товарів. Уважаємо, що цей документ відображав прагнення польського уряду до стабілізації внутрішнього ринку та захисту національних економічних інтересів. За нашими підрахунками, встановлювалися обмеження й заборони на експорт 216 товарів з метою забезпечення внутрішнього ринку необхідними товарами та запобігання їх дефіциту, стабілізації цін на продукти першої необхідності, захисту національної промисловості та сільського господарства від негативного впливу зовнішньоекономічних чинників [7, s. 1047–1049].

У постанові Ради Міністрів Республіки Польща від 10 лютого 1928 р. щодо скасування заборони на імпорт окремих категорій товарів на підставі статті 7 закону від 31 липня 1924 р. про регулювання митних відносин [5, s. 1226] внесено зміни до попередньої митної політики щодо імпорту визначених груп товарів. Скасовувалася чинна заборона на ввезення товарів на митну територію Республіки Польща, встановлену постановами Ради Міністрів від 17 червня 1925 р. [6, s. 906–908] та від 11 липня 1925 р. [7, s. 1047–1049].

Скасування обмежень застосовувалися лише до тих товарів, які не походили з території Німецького Рейху або щодо яких надано митним органам сертифікат походження з дійсною консульською візою. За нашими підрахунками, встановлювалася заборона на імпорт

215 товарів [8, s. 209–211]. Розпорядження Ради Міністрів від 14 серпня 1924 р. [9, s. 1210], від 7 серпня 1925 р. [10, s. 1180], від 23 вересня 1925 р. [11, s. 1525–1527], від 4 листопада 1925 р. [12, s. 1644], від 2 грудня 1925 р. [13, s. 1694]. Це свідчило про вибіркового підхід держави до лібералізації зовнішньої торгівлі, що допомагало зберігати контроль за товарами «економічно вразливих» категорій продукції. Міністерство промисловості й торгівлі уповноважували надавати індивідуальні дозволи на імпорту заборонених товарів у виняткових випадках або в межах визначених квот. Регулятивна функція держави залишалася дієвою навіть в умовах часткової лібералізації. Однак положення цієї постанови не поширювалися на товари, про які йшлося в постанові від 24 травня 1922 р. про ратифікацію німецько-польської конвенції, що стосувалася Лісабонського договору, підписаного в Женеві 15 травня 1922 р. [14, s. 683].

Проаналізований нормативний акт був свідченням еволюції економічної політики міжвоєнної Польщі щодо поступової лібералізації торгівлі та адаптації до міжнародних угод. Він демонстрував спробу збалансувати інтереси державної безпеки, внутрішнього виробника і зовнішньоекономічних партнерів у відносинах з Німеччиною. Водночас уряд залишав за собою право оперативного втручання в торговельну політику шляхом запровадження квот і винятків, що свідчило про прагнення зберегти стратегічну гнучкість у регулюванні зовнішньоекономічної діяльності [8, s. 209–211].

1 лютого 1933 р. Ліга Націй на засіданні Ради у Вільному місті Гданську ухвалила поправки до Варшавської угоди про імпортуні квоти. Основне питання стосувалося апеляцій, поданих польським урядом та Сенатом Гданська, на рішення Верховного комісара Ліги Націй від 17 і 30 грудня 1932 р. щодо застосування імпортуних квот. Верховний комісар діяв відповідно до повноважень, наданих йому 29 лютого 1932 р., за запитом польського уряду. Суперечка виникла щодо Варшавської угоди 1921 р., яка регулювала економічні та торговельні відносини між Другою Річчю Посполитою та вільним містом. Польська сторона прагнула поширити на Гданськ власне законодавство про заборону імпорту певних товарів, ухвалене у 1925 та 1928 рр. Для цього вона звернулася до Верховного комісара з проханням внести зміни до чинної угоди. У рішенні комісара, винесеному на підставі статті 39 Паризької конвенції та статті 241 Варшавської угоди, ухвалено два ключові пункти: скасування низки статей Варшавської угоди (зокрема, частин I, III та IV частини сьомої, що стосувалися економічних положень), доповнення угоди новими положеннями, які дозволяли поширити на вільну зону міста Гданськ польські постанови про імпортуні обмеження [15, s. 1].

Ці зміни викликали спротив Сенату Гданська, який побачив у них порушення автономного статусу міста, закріпленого міжнародними договорами. Натомість Польща, що мала особливі права в Гданську щодо питань зовнішньої політики та митного союзу, прагнула зміцнити свій економічний контроль над містом. Рішення Верховного комісара фактично підтримувало позицію польського уряду й дозволяло Другій Речі Посполитій реалізувати свою торговельну політику також у межах вільного міста. Політично та економічно це рішення було важливим прецедентом: воно свідчило про поступове посилення позицій Польщі у Гданську, що викликало занепокоєння німецькомовного населення міста. Водночас Ліга Націй виконувала роль арбітра в міждержавних суперечках, хоча рішення Верховного комісара радше відображало політичну реальність і силу Польщі, ніж неупереджене тлумачення міжнародного права. Розгляд цієї справи на Раді Ліги Націй у 1933 р. демонстрував складність реалізації міжвоєнних міжнародних угод, коли економічні інтереси сторін вступали у конфлікт із юридичною конструкцією автономії [15, s. 1].

У другій половині 1930-х рр. порт у Гданську вже не відповідав обсягам вантажообігу, що викликало об'єктивну потребу в його модернізації та розширенні. Друга Річ Посполита, зацікавлена в збереженні економічної життєздатності морського транзиту, активно долучалася до розбудови інфраструктури порту не лише як користувач, але і як інвестор. Упродовж

1933–1937 рр. площа порту збільшилася зі 176 до 212 га. Глибину гавані, яка у 1933 р. становила 4,6 м, поглибили до 10 м, що дало змогу приймати великі вантажні судна. Довжина берегової лінії також зросла з 21 до 31 км. Довжина залізничних колій, яка у 1914 р. становила лише 38 км, до 1937 р. досягла 339 км. Інтенсивно зростала й кількість механізованого перевантажувального обладнання з 26 одиниць до 97. Значно збільшено й площу портових складів: з 156 тис. м² до 292 тис. м². Ці технічні показники свідчили про якісну зміну операційного потенціалу порту в Гданську. Особливо варто підкреслити вагомий внесок Другої Речі Посполитої в реалізацію цих масштабних проєктів. Лише у сфері інфраструктурних інвестицій, без урахування залізничних витрат, фінансові вкладення сягнули 35 млн злотих, що становило приблизно 50 % від загального обсягу інвестицій у розширення порту [1, s. 21].

28 квітня 1939 р. канцлер Адольф Гітлер висловив чітку вимогу до Польщі щодо погодження на включення Вільного міста Гданська до складу німецького Рейху. У промові він обґрунтовував прагнення тим, що «Гданськ – це німецьке місто, яке хоче повернутися до Рейху». Такий аргумент подавався як остаточний і безальтернативний, однак він потребував критичного осмислення як з історичної, так і з політико-правової перспективи. Безперечно, у міжвоєнний період населення Вільного міста Гданська було переважно німецьким, що підтверджували демографічні дані. Однак офіційний політичний статус Гданська як Вільного міста, встановлений під егідою Ліги Націй, передбачав його окремішність від Німеччини, попри німецьку етнічну більшість. Польща, згідно з міжнародними домовленостями, утримувалася від спроб політичного чи ідеологічного впливу на місто, демонструючи формальну повагу до його автономного статусу [1, s. 1].

Проте поставало питання: чи факт німецького етнічного домінування автоматично означав легітимність претензій Німеччини на анексію Гданська? І чи можна розглядати висловлювання А. Гітлера як об'єктивне відображення волі мешканців міста, чи радше як елемент політичної маніпуляції? Адже твердження про прагнення Гданська «повернутися до Рейху» не було підтверджене жодною формою демократичного волевиявлення – ні плебісцитом, ні міжнародною угодою. Ба більше, апеляція до історичних прав Німеччини йшла врозріз із правовими підставами статусу Вільного міста Гданська після Першої світової війни. Заява канцлера була навмисним викривленням фактів з метою легітимації експансії Третього Рейху [1, s. 1].

Висновки. Дослідження особливостей польсько-гданських митних угод міжвоєнного періоду дає змогу виявити глибоку суперечність між економічними інтересами Польщі та політико-правовим статусом Вільного міста Гданська, закріпленим Версальським договором 1919 р. Попри формальну автономію, Друга Річ Посполита наполегливо прагнула контролювати зовнішню торгівлю порту як стратегічного об'єкта, що забезпечував їй вихід до Балтійського моря. Митні угоди, укладені між Польщею та Вільним містом, мали не лише економічне, а й виразне політичне значення. Вони відображали зусилля інтегрувати Гданськ до власного митного простору, що спричиняло конфлікти з місцевою адміністрацією та викликало обурення Німеччини, яка вбачала в цих кроках загрозу своїм національним інтересам. Загалом польсько-гданські митні угоди стали інструментом реалізації польської зовнішньоекономічної політики, скерованої на посилення суверенітету над ключовими транспортно-торговельними артеріями. Їхній зміст і наслідки виявляли взаємозалежність економіки й геополітики в регіоні, а також підтверджували, що митна сфера була однією з ключових проблем у взаєминах Другої Речі Посполитої і Вільного міста Гданська.

Література

1. Zatorski T. Nie ma Gdanska bez Polski. Warszawa: Nakładem Polskiego związku Zachodniego, 1939. 39 s.
2. Repeczko A. Podział dochodów z cel między Polską a w. m. Gdanskim / Z predmową Stefana Starzyńskiego. Warszawa: Elertoralna, 2. 1930. 105 s.
3. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 35. Poz. 200 z dn. 26.IV. 1920 r. 277 s.
4. Ustawa z dnia 17 grudnia 1921 r. w przedmiocie zatwierdzenia podpisanej w Warszawie dnia 24 października 1921 r. umowy, zawartej pomiędzy Polską a Wolnem Miastem Gdańskiem celem wykonania i uzupełnienia polsko-gdańskiej konwencji z dnia 9 listopada 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* z dn. 21 marca 1922 r. Nr. 16. Poz. 139. S. 249–250.
5. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. w przedmiocie uregulowania stosunków celnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 80. Poz. 777. 1924. S. 1225–1226.
6. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 czerwca 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 61. Poz. 430. 1925. S. 906–908.
7. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11. 7. 1925 w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 59. Poz. 486. 1925. S. 1047–1049.
8. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10. 2. 1928 w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 15. Poz. 113. 1928. S. 209–211.
9. Ustawa z dnia 16 lipca 1924 r. w przedmiocie ustąpienia na rzecz powiatowego związku komunalnego w Strzelnie 1889 m kwadratowych państwowego gruntu kolejowego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 79. Poz. 763. 1924. S. 1210.
10. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 80. Poz. 553. 1925. S. 1180.
11. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 września 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 102. Poz. 719. 1925. S. 1525–1527.
12. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 listopada 1925 r. o przedłużeniu terminu mocy obowiązującej rozporządzenia z dnia 7 sierpnia 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów i o uzupełnieniu § 2 tego rozporządzenia. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 114. Poz. 809. 1925. S. 1644.
13. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 grudnia 1925 r. o uzupełnieniu rozporządzenia z dnia 23 września 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 122. Poz. 875. 1925. S. 1694.
14. Ustawa z dnia 24 maja 1922 r. w przedmiocie ratyfikacji konwencji niemiecko-polskiej, dotyczącej Górnego Śląska, podpisanej w Genewie dnia 15 maja 1922 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 44. Poz. 370. S. 683.
15. Zbiór dokumentów urzędowych dotyczących stosunku Wolnego Miasta Gdańska do Rzeczypospolitej Polskiej. Część IX. Rok 1933. Gdańsk, 1934. 121 s.

References

1. Zatorski, T. (1939). Nie ma Gdanska bez Polski [There is no Gdansk without Poland]. Warszawa: Nakładem Polskiego związku Zachodniego, 39 s. [in Polish]
2. Repeczko, A. (1930). Podział dochodów z cel między Polską a w. m. Gdanskim [Division of revenue from customs duties between Poland and the City of Gdansk] / Z predmową Stefana Starzyńskiego. Warszawa: Elertoralna, 2, 105 s. [in Polish]
3. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku (1920) [Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles on 28th June 1919]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 35, Poz. 200, 277 s. [in Polish]
4. Ustawa z dnia 17 grudnia 1921 r. w przedmiocie zatwierdzenia podpisanej w Warszawie dnia 24 października 1921 r. umowy, zawartej pomiędzy Polską a Wolnem Miastem Gdańskiem celem wykonania i

uzupełnienia polsko-gdańskiej konwencji z dnia 9 listopada 1920 r. (1922). [Act of 17 December 1921 on the approval of the agreement signed in Warsaw on 24 October 1921 between Poland and the Free City of Gdańsk in order to implement and supplement the Polish-Gdańsk convention of 9 November 1920.]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 16, Poz. 139, S. 249–250. [in Polish]

5. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. w przedmiocie uregulowania stosunków celnych (1924) [Act of 31 July 1924 on the regulation of customs relations]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 80, Poz. 777, S. 1225–1226. [in Polish]

6. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 czerwca 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów (1925) [Regulation of the Council of Ministers of 17 June 1925 on the ban on the import of certain goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 61, Poz. 430, S. 906–908. [in Polish]

7. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11. 7. 1925 w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów (1925) [Regulation of the Council of Ministers of July 11, 1925 on the ban on import of certain goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 59, Poz. 486, S. 1047–1049. [in Polish]

8. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10. 2. 1928 w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów (1928) [Regulation of the Council of Ministers of February 10, 1928 on the ban on import of certain goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 15, Poz. 113, S. 209–211. [in Polish]

9. Ustawa z dnia 16 lipca 1924 r. w przedmiocie ustąpienia na rzecz powiatowego związku komunalnego w Strzelnie 1889 m kwadratowych państwowego gruntu kolejowego (1924) [Act of 16 July 1924 on the ceding of 1,889 square metres of state railway land to the district municipal association in Strzelno]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 79, Poz. 763, S. 1210. [in Polish]

10. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów (1925) [Regulation of the Council of Ministers of 7 August 1925 on the ban on the import of certain goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 80, Poz. 553, S. 1180. [in Polish]

11. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 września 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów (1925) [Regulation of the Council of Ministers of 23 September 1925 on the ban on the import of certain goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 102, Poz. 719, S. 1525–1527. [in Polish]

12. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 listopada 1925 r. o przedłużeniu terminu mocy obowiązującej rozporządzenia z dnia 7 sierpnia 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów i o uzupełnieniu § 2 tego rozporządzenia (1925) [Regulation of the Council of Ministers of 4 November 1925 on extending the validity period of the regulation of 7 August 1925 on the ban on import of certain goods and on supplementing § 2 of this regulation]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 114, Poz. 809, S. 1644. [in Polish]

13. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 grudnia 1925 r. o uzupełnieniu rozporządzenia z dnia 23 września 1925 r. w sprawie zakazu przywozu niektórych towarów (1925) [Regulation of the Council of Ministers of 2 December 1925 supplementing the regulation of 23 September 1925 on the ban on the import of certain goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 122, Poz. 875, S. 1694. [in Polish]

14. Ustawa z dnia 24 maja 1922 r. w przedmiocie ratyfikacji konwencji niemiecko-polskiej, dotyczącej Górnego Śląska, podpisanej w Genewie dnia 15 maja 1922 r. (1922) [Act of 24 May 1922 on the ratification of the German-Polish convention concerning Upper Silesia, signed in Geneva on 15 May 1922]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr. 44, Poz. 370, S. 683. [in Polish]

15. Zbiór dokumentów urzędowych dotyczących stosunku Wolnego Miasta Gdańska do Rzeczypospolitej Polskiej (1934) [A collection of official documents regarding the relationship between the Free City of Gdańsk and the Republic of Poland], Część IX, Gdańsk, 121 s. [in Polish]

УДК 94(477)*6«1944/1947»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.9>

Тарас КЛИШ

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Klysh.t@gmail.com)

Taras KLYSH

PhD student at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
of Ternopil
Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Klysh.t@gmail.com)

Володимир КІЦАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches
of Historical Sciences
Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk,
Ternopil, Kryvonosa, St., 2, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

**УРЯДОВІ ПЛАНИ РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ
В УРСР ТА РЕАЛІЇ ЧАСУ (1944-1946 РР.)**

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати плани урядових кіл УРСР щодо розміщення депортованих з Польщі українців на території Української РСР та зміни цих планів протягом 1944–1946 рр.; дослідити причини, які спонукали радянське керівництво розмістити більшість закерзонців у центральних, східних та південних областях. **Методологія дослідження.** У статті застосовується проблемно-хронологічний, порівняльний та системний методи. Зокрема, проблемно-хронологічний метод дає змогу детально проаналізувати урядові плани розміщення депортованих у хронологічній послідовності змін цих планів. Системний метод допомагає простежити мотиви, які спонукали формувати планове поселення більшості лемків та холмицків, надсянців та підляшуків у невласливих для них степових районах, де не було ні вільних земель, ні пристойного житла. Порівняльний метод використовується для оцінки результатів роботи урядових чиновників щодо виконання поставлених завдань. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні та систематизації впливу урядових планів на розселення депортованих. Досліджено, що протягом двох років ці плани були докорінно змінені: східний вектор розселення був замінений західним. З'ясовано, що невідповідність планів відносно реалій життя змусило сотні тисяч депортованих здійснити самовільний і заборонений урядовими актами переїзд із південних, східних і центральних областей Української РСР в шість західних областей. **Висновки.** Урядові плани щодо розселення 80 % депортованих у східних, південних і центральних областях виявилися цілковито нереалізованими. 95 % закерзонців, що потрапили в згадані області, упродовж 1944–1946 рр. покинули їх і самовільно переселилися на Захід України.

Ключові слова: депортація українців Польщі, Закерзоння, самовільна міграція, переселення, Лемківщина, Холмищина, Надсяння, Підляшшя.

GOVERNMENT PLANS FOR THE DISTRIBUTION OF UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO THE UKRAINIAN SSR AND THE REALITIES OF THE TIME (1944–1946)

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the plans of the Ukrainian SSR government circles regarding the placement of Ukrainians deported from Poland on the territory of the Ukrainian SSR and changes to these plans during 1944–1946; to investigate the reasons that prompted the Soviet leadership to place the majority of Zakerzonts in the central, eastern and southern regions. **Research methodology.** The article uses problem-chronological, comparative and systemic methods. In particular, the problem-chronological method allows for a detailed analysis of government plans for the placement of deportees in chronological order of changes to these plans. The systemic method allows for the tracing of the motives that prompted the formation of a planned settlement of the majority of Lemkos and Kholmshchyks, Nadsyantsy and Podlaskies in steppe areas that were not typical for them, where there was neither free land nor decent housing. The comparative method is used to assess the results of the work of government officials in fulfilling the tasks set. **The scientific novelty** of the work lies in highlighting and systematizing the impact of government plans on the resettlement of deportees. It has been studied that within two years these plans were radically changed: the eastern vector of resettlement was replaced by the western one. It has been found that the inconsistency of the plans with the realities of life forced hundreds of thousands of deportees to carry out an unauthorized and prohibited by government acts relocation from the southern, eastern and central regions of the Ukrainian SSR to six western regions. **Conclusions.** Government plans to resettle 80 percent of deportees in the eastern, southern, and central regions proved to be completely unrealized. 95 percent of the Zakerzonians who ended up in the aforementioned regions left them during 1944–1946 and voluntarily moved to Western Ukraine.*

Key words: deportation of Ukrainians from Poland, Zakerzonnia, unauthorized migration, resettlement, Lemko region, Kholm region, Nadsyany, Podlasie.

Постановка проблеми. 9 вересня 1944 р. між Українською РСР та Польською Народною Республікою був підписаний Договір, відповідно до якого всі українці, які проживали на територіях, що відійшли до ПНР, могли бути добровільно переселені в УРСР. Таку ж можливість надавали полякам, які проживали на території УРСР, здебільшого на Правобережжі та в західних областях. Проте дотепер немає ґрунтовних досліджень, у яких проаналізовано процес розселення депортованих з Польщі українців в областях УРСР. Науковці не прагнули детально з'ясувати причини, що спонукали колишніх жителів Холмщини і Лемківщини, Надсяння і Піляшшя селитися в тих чи інших регіонах Української РСР. Не зовсім дослідженою залишається також політика органів радянської влади в цьому непростому питанні. Не розглянута мета, яку прагнули реалізувати вищі органи влади, оселяючи в країні 482 880 примусово виселених із батьківських земель громадян. Тому актуальним є дослідження, яке детально проаналізує перераховані проблеми, науково їх висвітлить й подасть умотивовані та аргументовані висновки.

Мета дослідження – проаналізувати плани урядових кіл УРСР щодо векторів розселення депортованих із Закерзоння українців у регіонах України. Висвітлити поступову зміну цих планів упродовж 1944–1946 рр. З'ясувати, чому саме в східних, південних та центральних областях УРСР планувалося поселити 80 % депортованих, хоча саме в західних областях залишилися житлові та господарські приміщення пів мільйона депортованих у той самий час поляків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема депортації українців з території, яка відійшла до ПНР у 1944 р. відповідно до Тегеранських і Ялтинських угод, тривалий час викликає зацікавлення у фахових істориків. Проте досліджень, пов'язаних із задекларованою нами проблематикою, майже немає. Загальними працями, які є основоположними в проблемі депортацій, є збірники документів із фундаментальними, хоч і лаконічними передмовами «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» [1–3]. Дотично розглядає проблему розселення відомий дослідник Володимир Сергійчук

у праці «Трагедія українців Польщі» [4]. Певний внесок у вирішення проблеми зробив і відомий дослідник з Польщі Євген Місило у двотомнику «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946» [5–6]. Трохи детальніше розглянула проблему розселення Наталя Кляшторна [7]. Чи не вперше проаналізував перебіг розселення Іван Білас [8]. Дуже дотично розглядає проблему й польський дослідник Анжей Сова [9]. Джерельну базу дослідження становлять опубліковані документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Україні [10–13], Центральному державному архіві громадських об'єднань України [14–16]. Також велика кількість доповідних записок, інформацій, звітів та директив, що безпосередньо характеризують перебіг розселення депортованих закерзонців, зберігаються у фондах Державного архіву Тернопільської області [17–19].

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес розміщення в Українській РСР депортованих із території Польщі українців не є цілком дослідженою темою. Навіть у фундаментальних працях з історії України цій темі присвячено неприпустимо мало уваги. Наприклад, у 13-му томі п'ятнадцятитомного видання «Україна крізь віки» лише згадано, що депортованих «...розселили на території Української РСР, зокрема в західному регіоні – 80,3 тис. родин, або 322 868 осіб» [20, с. 21–22]. При цьому дослідники не уточнюють, це стосується 1944-го, 1945-го чи 1946 року. Низка інших фундаментальних праць цієї теми або не торкається, або ж висвітлює її не цілком правильно. Наприклад, у «Нарисі історії України» А. Жуковський та О. Субтельний стверджують, що було переселено пів мільйона українців зі східних регіонів тогочасної Польщі в Крим і Донбас [21, с. 129]. Насправді ж у Сталінській (Донецькій) розміщено 13 201 депортованого (3 044 сім'ї), що становить близько 2,7 % усієї кількості примусово виселених (якщо вважати остаточною цифру, названу в «Підсумковому звіті Головного уповноваженого уряду УРСР про виселення українців із Польщі», підписаному 14 лютого 1947 р. – 482 880 осіб [2, с. 162–199]. У подальшому ми будемо відштовхуватися від цієї цифри, оскільки в різних джерелах вказано зовсім іншу кількість депортованих). У трьох південно-східних областях УРСР (Дніпропетровській, Ворошиловградській (Луганській) та Сталінській (Донецькій) розселено лише 40 867 ос. (10 029 родин), або 8,4 % загального числа депортованих. З них на початку 1948 р. у Сталінській області залишилось лише 3 325 депортованих, що становить лише 0,7 %. Загалом у трьох згаданих раніше областях залишилося 6 922 ос., що становить 1,43 % загальної кількості депортованих [13, арк. 19–20]. Натомість у Крим, який був переданий у склад УРСР аж у 1954 р., переселення не проводилося взагалі. Туди потрапити закерзонці могли лише цілком самовільно.

У Польщі депортацію українців у 1944–1946 рр. вивчали ще до падіння Берлінської стіни та розпаду СРСР. Проте першочергову увагу польські вчені зосереджували на темі депортації поляків з Української РСР, а не українців з ПНР. Що ж до сучасних провідних польських дослідників, то, наприклад, А. Сова стверджує, що 81 тисячу українців, виселену з теренів Польщі до весни 1945 р., розміщено в господарствах поляків Волині чи Галичини [9, с. 282]. Тоді як, опрацювавши документи вітчизняних архівів, можна стверджувати, що на 20 березня в УРСР було депортовано 77 035 українців, причому на всьому Заході України поселено лише 7 % (5 216 осіб) від цієї кількості переселених. Власне на етнографічну Волинь (Рівненська Волинська області та північна частина Тернопілля) відправлено майже 3 тисячі депортованих, або 3,9 % від усієї кількості депортованих [15, арк. 132–133]. Решта депортованих потрапили в Наддніпрянщину та Східну Україну. Тому під час проведення нових досліджень варто більш скрупульозно працювати з документами, що не допустить витворення аналогічних помилок і не дасть змоги політизувати проблему депортації, пояснюючи високі темпи виселення поляків необхідністю звільнення житлової площі задля поселення туди депортованих з Польщі українців. Як бачимо, радянське керівництво не ув'язувало депортації поляків із депортацією українців, яких поселяли не у «східних кресах», а далеко на схід від Дніпра.

У процесі Другої світової війни примусове переміщення значних мас населення широко застосовувалося як радянською, так і німецькою сторонами. За роки окупації фашисти вивезли з України понад 2 мільйони осіб [22, с. 57]. До цих людей варто додати ще 5,27 млн радянських військовослужбовців, які потрапили в німецький полон (відповідно до офіційних звітів німецького командування) [22, с. 61]. Усіх їх радянська сторона надіялася повернути за будь-яку ціну. З огляду на величезні людські втрати під час війни, їх повернення розглядалося як першочергове завдання радянської дипломатії. Саме для них була утворена система контрольно-пропускних пунктів на українсько-польському кордоні. Відповідно до наказу № 0011063 наркома Лаврентія Берії наприкінці літа 1944 р. було організовано 12 таких пунктів в українсько-польській прикордонній зоні [9, с. 281]. Передбачалося також створення перевірно-фільтраційних фронтових та армійських таборів і збірно-пересильних пунктів Наркомату оборони та фільтраційних таборів НКВС. Виявлені «підозрілі» особи спрямовувались у спецтабори НКВС для більш ґрунтовної перевірки [22, с. 91]. Назагал до 1 березня 1946 р., відповідно до інформації керівника Генерального розвідувального управління РСЧА Ф. Голікова було репатрійовано 5 325 963 радянських громадян [22, с. 103]. А з огляду на те, що для не зовсім грамотних радянських службовців репатріантами вважалися всі ті, хто прибував із-за кордону, часто до репатріантів зараховували й тих українців Польщі, які самостійно переходили кордон. З огляду на терор польських підпільних формувань, нерідко вони не мали жодних документів і були зараховані до числа репатріантів. Нарівні з останніми вони тривалий час проходили перевірку у фільтраційних таборах НКВС [19, арк. 48–49]. Як й інших репатрійованих, переселенців-чоловіків із таких таборів відправляли на фронт. Подальша їх доля, навіть у разі щасливого повернення, була дуже складною. У величезній країні пошук рідних і близьких міг тривати роками. Своєю чергою, соціально-економічне облаштування сімей депортованих, чий чоловіки потрапили на фронт, було дуже важким і тривалим. Побутові негаразди часто мали своїм наслідком високий рівень смертності дітей і літніх людей [19, арк. 18].

Відповідно до «Угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» від 9 вересня 1944 р., «евакуація є добровільною, тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. ... евакуйовані на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки розміщуються згідно з бажанням або в колгоспному господарстві, або наділяються землею для ведення одноосібного господарства...» [1, с. 287–288]. Те саме стверджувалося і в «Інструкції щодо реалізації угоди між урядом УРСР та ПКНВ про переселення українців та поляків»: «Евакуйовувані на територію Української РСР розміщуються згідно з їх бажанням у містах, радгоспах, колгоспних господарствах чи наділяються землею для ведення індивідуального господарства» [1, с. 296–297].

Сам процес примусового переселення розпочався 1 листопада 1944 р. Саме в цей день із села Стрільці Грубешівського повіту був відправлений перший залізничний транспорт, у якому були 78 сімей депортованих. І в цьому разі, і в усіх наступних місце майбутнього поселення визначалося не за вільним вибором самих українців, а згідно з розпорядженнями урядових чиновників [2, с. 172–173]. Наприклад, у листі Голови РНК Української РСР Микити Хрущова Голові РНК СРСР Йосипу Сталіну в листопаді 1944 р. подано узгоджений план розселення в УРСР депортованих з Польщі українців. Зокрема, заплановано розселити в Південній, Центральній та Східній Україні 278 284 осіб (69 646 родин), що становило 79 % від 350 500 закресонських українців, які, за обрахунками київських чиновників, проживали в східних регіонах Польщі й мали бути примусово переселені. Планувалося максимальну кількість розмістити в Дніпропетровській області (36 800 ос., або 10,5 % від усієї кількості), а найменше – у Полтавській області (18 216 ос., або 5,2 %). На Захід України мало потрапити лише 72 216 ос.

(18 054 сім'ї), які становили 20,6 % від загальної кількості депортованих. Більшість з них мала потрапити в Рівненську, Львівську та Волинську області [1, с. 336–337].

Наприкінці серпня 1945 р. урядові плани дещо змінилися. Із 435 268 нарахованих українців (111 324 сім'ї). Планове розселення було затверджене з урахуванням того, що в процесі переселення виявилось, що українців на Закерзонні дещо більше, ніж було заплановано. Тепер уважалося, що розмістити доведеться 117 700 сімей. З них у Центральну, Східну та Південну Україну заплановано оселити 78 146 сімей (66 %). У західних областях УРСР планувалося розмістити 39 554 сім'ї (34 %). Такий факт демонструє, як змінювалися плани розселення і як поступово зменшувалася кількість родин, яких мали поселити на схід від Збруча. Натомість у Західній Україні кількість запланованих для розселення родин поступово збільшувалась [10, арк. 2, 9–10].

Реальність виявилась цілковито іншою. Після того як у східні області УРСР потрапили перші десятки тисяч людей, у села Закерзоння прийшли перші листи, у яких оповідалось, у які умови потрапили в східних степах депортовані з Карпатського підгір'я люди. Тому дедалі більша кількість виявляла бажання поселитися в західних областях УРСР. Переселені ж на Київщину, Харківщину, Луганщину, Черкащину чи Херсонщину лемки й холмщаки самовільно мігрували на захід [8, с. 221]. Спроби радянського керівництва зупинити цей відтік звичними репресивними методами позитивного результату не принесли [19, арк. 120–121]. Ми ж сконстатуємо, що, починаючи з літніх місяців 1945 р., відколи розпочалось активне переселення депортованих лемків і холмщаків на Захід України й у подальшому на захід від кордону УРСР, де вони розповідали правду про реалії життя в новій батьківщині та активно агітували проти переїзду на Схід України, відтоді кардинально зменшилася кількість охочих потрапити на землі Подніпров'я, Побужжя, Донеччини. Тому, бачачи неможливість розселити депортованих так, як це було заплановано, урядові чиновники УРСР у своїх звітах не подають нових планів поселення, де зменшено квоту центральних, південних і східних областей завдяки збільшенню планового розселення в західному регіоні. В урядових звітах лише констатується кількість депортованих, що потрапили в різні регіони УРСР без указівки на те, чи прибули вони згідно з планом, чи відповідно до власних уподобань. Тому в «Підсумковому звіті» подається інформація, що в східні області УРСР потрапило 159 011 осіб (42 634 сім'ї), що становить 39,9 %, тоді як на Захід України потрапила 323 641 особа (80 471 сім'я), тобто 67 % [4, с. 234–235]. Ці цифри хоча б частково корелюються з планами, засвідченими в наведених вище урядових документах.

Насправді виконати урядові плани не вдалося. У «Підсумковому звіті» не врахували ту кількість депортованих, що покинула східні та південні області, спробувавши повернутись на Закерзоння чи хоча б поселитись у західних областях УРСР, де все ще була вільна земля, не охоплена колгоспною системою. Наприклад, у Львівську область у вересні 1946 р. приїхало 1 146 родин депортованих (4 518 ос.), що переселились із Херсонської – 125 сімей / 341 ос., Одеської – 266 сімей / 1 016 ос., Миколаївської – 86 сімей / 356 ос., Ворошиловградської – 9 сімей / 49 ос., Кіровоградської – 15 сімей / 63 ос., Дніпропетровської – 213 сімей / 860 ос., Запорізької – 387 сімей / 1 540 ос. [11, арк. 8–9].

Загалом на 1 січня 1948 р. в областях в усіх областях УРСР на захід від Збруча залишилося 20 718 закерзонців (5 478 сімей), що становить трохи більше 4 %. У шести західних областях на цей ж час було прописано 408 185 осіб (103 792 сім'ї), тобто 95 % від усієї кількості депортованих із Польщі українців. Якщо ж порівняти кількість тих, що прибули в східні регіони УРСР (149 659 осіб, або 39 720 сімей), і тих, які залишилися (20 718 осіб, або 5 478 родин), то виходить, що за Збруч (на Захід України) виїхало 84,5 % депортованих [13, арк. 1–3].

Варто зазначити, що загальна чисельність депортованих (428 903 ос.) дещо менша, ніж у «Підсумковому звіті» (482 880 ос.). І така розбіжність трапляється в багатьох документах. Пояснити це явище можна дією кількох факторів. По-перше, зимою 1947–1948 рр. самовільне переселення депортованих із Закерзоння в УРСР українців по території республіки продовжувалось. Тому частина переселенців просто не фігурує в документах. Люди, самостійно міняючи місце проживання в пошуках кращого житла чи землі, не встигали отримати постійну реєстрацію на місцях. Друга причина була набагато драматичніша. Зима 1946 р. була дуже малосніжною. До цього додалася посушлива весна та спекотне літо. До цього додалися і посилені державні реквізиції, які прийнято називати хлібозаготівлями. Відібране силою зерно йшло не тільки на потреби СРСР, а й для численних держав «соціалістичного табору», які були окуповані Червоною армією. Тому для українських селян настав черговий, уже третій голод. Радянська влада цілеспрямовано вбила близько півтора мільйона українських селян [23, с. 13]. Зрозуміло, що найважче пережити голод було депортованим, які не мали хоч якимось облаштованого господарства, корів, домашньої птиці. Тому можна запропонувати, що серед понад 52 000 депортованих, які «випали» з урядової статистики, значна кількість на початок 1948 р. була вже на іншому світі.

Наприкінці 1947 р. у південних, центральних та східних областях залишилось 20 718 закерзонців. Це дає підставу зробити висновок, що плани урядових кіл УРСР, відповідно до яких більшість депортованих із Закерзоння українців мала залишитися далеко за Збручем (близько 80 %), зазнала цілковитої невдачі. У східних, південних та центральних областях залишилося лише 5 % від майже пів мільйона примусово ввезених в УРСР закерзонців [13, арк. 19–20].

Документів, які б пояснювали постійне бажання радянських чиновників оселити близько 30 000 привезених з Польщі українців, поза межами сусідньої Західної України не знайдено. Проте зараз зрозуміло, що Йосип Сталін не тільки планував захопити максимально можливі території в Європі, а й готувався до подальших воєн в Азії або й до Третьої світової війни. А тому необхідно було відновити вуглевидобувну, гірничозбагачувальну та металургійну промисловість у Донецько-Криворізькому басейні, а також реанімувати вщент знищене сільське господарство південних та східних областей.

Протягом Другої світової війни радянсько-німецький фронт двічі прокотився по території України. Під час відступу в 1941 і 1942 рр. Червона армія знищила величезну кількість фабрик та заводів. Вивозили наукові установи і музеї, переганяли на схід навіть колгоспні стада. Усе, що не могли вивезти, – знищували. Протягом цих років були підірвані цілі квартали Києва та інших міст, затоплені шахти Донбасу, знищено майно промислових комплексів. Мільйони людей були мобілізовані до Червоної армії. Схоже вчиняв під час відступу 1943–1944 рр. і вермахт. Тактика «випаленої землі» була повсюдним явищем. Більш ніж 2 млн людей було вивезено на примусові роботи в Німеччину як «остарбайтерів». Загалом під час бойових дій загинуло понад 8 млн людей [24, с. 120].

Варто зазначити, що в західних областях УРСР загинуло дещо менше людей. Тут є декілька причин: по перше, Червона армія майже не вела впертих оборонних боїв на цих теренах. Невеликі винятки були, проте загалом бійці кидали техніку й розходилися по лісах. Сотнями тисяч. Наступ вермахту був швидким, тому звідси не вивезли ні кваліфікований персонал, ні навіть тих, кого привезли між 1939–1941 рр. Тим паче не проведено мобілізації чоловічого населення в чинну армію. Лише в 1944 р. тут було призвано чи не все чоловіче населення. Загалом, демографічні втрати України протягом Другої світової війни становили більш ніж 14 мільйонів людей. Тут ураховані ті, хто загинув унаслідок бойових дій, померли через хвороби й голоду, були вивезені на схід чи на захід, мігрували на інші, спокійніші території [25, с. 455].

Вочевидь, саме тому радянське керівництво розраховувало відновити роботу шахт, гірничозбагачувальних та металургійних заводів за рахунок 400 тисяч перевезених сюди закерзонців.

Особливо робочих рук потребувало сільське господарство, з якого під час війни забрали чи не всіх дорослих чоловіків. «Усе вирішувалось економічними інтересами. Україна, яка втратила в часі світової війни понад 5 мільйонів мешканців, потребували людей для праці, для спустошених і знищених колгоспів, особливо у східних областях», – вважає Євген Місило, видатний сучасний український дослідник з Польщі [5, с. 15].

На вибір місця поселення сотень тисяч закерзонців вплинула й соціально-політична ситуація в західних областях. Ідеться про діяльність Української повстанської армії, яку підтримувало чи не все місцеве населення цього регіону. А на території Закерзоння повстанські підрозділи успішно діяли аж до кінця 1947 р., коли була проведена операція «Вісла». Тож логічно було запропонувати, що, незважаючи на терор НКВС та міліції, закерзонці якнайактивніше будуть підтримувати місцеве підпілля. Тому радянське керівництво намагалось поселити не західних областях, де діяли повстанські сотні та боївки. Натомість у східних та південних областях освіта вже була цілком русифікованою, протягом голоду 1921–1923 рр. і 1932–1933 р. сюди були завезені сотні тисяч російських сімей. Та й колгоспна система вже панувала друге десятиліття. Саме в цих умовах жителі закерзоння мали перетворитись на слухняних громадян СРСР.

Варто зазначити, що доволі часто розселення відбувалося хаотично. Коли сотні людей були зосереджені на станціях відправки, нікого зазвичай не питали, куди вони хочуть їхати. Та й знання пересічних людей про географію сусідніх країн відсутні навіть у сучасності. Тоді ж більшість мала хіба початкову освіту. Люди просто підписували запропоновані їм папери, вантажили своє майно в довгоочікувані ешелони й вирушали в дорогу. Після кількох місяців перебування в полі поблизу залізничної станції, не маючи хоча б якихось харчів, під постійними грабежами та вбивствами як з боку польського підпілля, так і з боку Війська Польського – довгоочікувана мандрівка в невідомість виглядала хоч якимось виходом із ситуації [6, с. 184–185].

Висновки. Радянськими урядовими колами не створено детально опрацьованого та реалістичного плану розселення депортованих по областях УРСР. Поселення людей у східні та південні області викликало опір та неминуче бажання переселитись на Захід України, у якій були залишені поляками господарства, хоч і напівзруйновані. Але головним мотивом переселення була вільна земля, яку можна було отримати для індивідуального господарювання. Примусове поселення закерзонців у східних областях та наступна міграція викликали майже повну втрату майна. Подальша соціально-економічна адаптація таких людей була набагато складнішою і тривалішою.

Література

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 1. 1939–1945 рр. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. 752 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 2. 1946–1947 рр. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. 540 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 3. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 2002. 380 с.
4. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с.
5. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. 336 s.
6. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T.2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. 400 s.

7. Кляшторна Н. Запорожець – не машина, виселенець – не людина. Останніми депортованими в СРСР були українці. *Політика і культура*. 2001. № 43. С. 32–34.
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. 432 с.
9. Sowa A.L. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 9. 19 арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 26. 75 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 37. 51 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 38. 61 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1465. 54 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1466. 299 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1469. 304 арк.
17. Держархів Тернопільської обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 711. 128 арк.
18. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р. 1833. Оп. 4, Спр. 36. 24 арк.
19. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р. 1833. Оп. 5. Спр. 30. 150 арк.
20. Україна крізь віки. В 15 томах. Т. 13. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
21. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів : видавництво НТШ, 1991. 270 с.
22. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 248 с.
23. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1996. 376 с.
24. Україна крізь віки. Т. 12. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
25. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : б.м.в., 1993. 660 с.

References

1. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady (1996). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.1. 1939–1945 rr. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner”. [in Ukrainian].
2. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady (1998). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.2. 1946–1947 rr. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].
3. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady (2002). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.3. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].
4. Serhiichuk V. (1997). Tragediia ukrainsiv Polshchi [The tragedy of Ukrainians in Poland]. Ternopil: knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo “Ternopil”. [in Ukrainian].
5. Misiło E. (1996). Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. T.1. Dokumenty 1944-1945. Warszawa: “Oficina Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie” [in Poland].
6. Misiło E. (1999) Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. T.2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficina Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”. [in Poland].

7. Kliashtorna N. (2001). "Zaporozhets – ne mashyna, vyselenets – ne liudyna". Ostannimy deportovany v SRSR buly ukraintsi [A Zaporozhian is not a machine, an emigrant is not a person." The last deportees to the USSR were Ukrainians]. *Polityka i kultura – Politics and culture*, 43. 32–34 [in Ukrainian].
8. Bilas I. (1994). Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917 – 1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953. Socio-political and historical and legal analysis.] Vols.1. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
9. Sowa A.L. (1998). Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki. Kraków. [in Poland].
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 9. 19 ark.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine] F. 4626. Op. 1. Spr. 26. 75 ark.
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 37. 51 ark.
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 38. 61 ark.
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1465. 54 ark.
15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F.1. Op. 23. Spr. 1466. 299 ark.
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1469. 304 ark.
17. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archives of Ternopil Region]. F. P. 1. Op. 1. Spr. 711. 128 ark.
18. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archives of Ternopil Region]. F. R. 1833. Op. 4, Spr. 36. 24 ark.
19. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archives of Ternopil Region]. F. R. 1833. Op. 5. Spr. 30. 150 ark.
20. Baran V., Danylenko V. (1999). Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980-i rr.). Ukraina kriz viky [Ukraine through the ages. Ukraine in the conditions of systemic crisis (1946-1980s)]. Vols. 13. Kyiv: Vydavnychi Dim "Alternatyvy" [in Ukrainian].
21. Zhukovskyi A., Subtelnyi O. (1991). Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]. Lviv, vydavnytstvo NTSh [in Ukrainian].
22. Kuniyskyi M.P. (2007). Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor) [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after World War II (Ukrainian vector)]. Luts'k: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].
23. Holod v Ukraini. 1946-1947. (1996). Dokumenty i materialy [Famine in Ukraine. 1946–1947. Documents and materials]. Kyiv-Niu-York: vydavnytstvo M.P.Kots [in Ukrainian].
24. Koval M. (1999). Ukraina kriz viky. T. 12. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniansii viinakh (1939-1945 rr.) [Ukraine through the Ages. Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv, Vydavnychi Dim "Alternatyvy" [in Ukrainian].
25. Kosyk V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Paryzh-Niu-York-Lviv [in Ukrainian].

УДК 325.01(477.87):341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.10>**Петро КОСТЮЧОК**

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри етнології і археології,
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018 (petro.kostyuchok@pnu.edu.ua)

Petro KOSTYUCHOK

PhD (History), Associate Professor, Department of Ethnology and Archaeology,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018 (petro.kostyuchok@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8719-8723>**«NON RECEVABILITÉ»: ПІДКАРПАТОРУСЬКЕ ПИТАННЯ
В ПЕТИЦІЯХ І. КУРТЯКА ДО ЛІГИ НАЦІЙ**

Анотація. Мета статті полягає в дослідженні підкарпатурського питання в петиціях Івана Куртяка до Ліги Націй. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності та критичному підході до евристичних джерел, а також на загальнонаукових та спеціальних методах. **Наукова новизна** полягає у відображенні підкарпатурського питання в петиціях депутата чехословацького парламенту, голови Автономного землеробського союзу Івана Куртяка до Ліги Націй. **Висновки.** І. Куртяк надіслав три петиції до Ліги Націй у 1924 р., 1928 р., 1931 р. Головною вимогою у зверненнях до міжнародної організації І. Куртяка було виконання зобов'язань, взятих Чехословаччиною і передбачених Сен-Жерменським договором, щодо надання автономії Підкарпатській Русі в складі Чехословацької республіки, прохання до Ліги Націй щодо її втручання в ситуацію задля отримання й забезпечення належного статусу автономії для русинського населення, вирішення питання кордонів. Риторика петицій І. Куртяка щодо політики Праги в Підкарпатській Русі критична, він застерігав від небезпеки іредентизму, радикалізації настроїв у суспільстві, посиленні більшовицької пропаганди, заперечував чехословацьку теорію про економічну та інтелектуальну неспроможність русинів. Він акцентував увагу Ліги Націй на очікуванні населення обіцяної автономії. Звернення депутата до Ліги Націй демонструють візію політики Чехословаччини, проведення реформ щодо регіону та населення крізь оптику проугорської позиції петиціонера. Єдиним шляхом вирішення складної ситуації в регіоні, покращення становища русинів, повернення стабілізації І. Куртяк уважав надання автономії Підкарпатській Русі, а також дотримання інших міжнародних домовленостей щодо краю та його населення. Водночас під тиском бюрократичних процедур та чехословацького лобізму на міжнародній арені жодна з петицій І. Куртяка не була передана на розгляд Ліги Націй, оскільки вони були визнані «неприйнятними».

Ключові слова: І. Куртяк, Ліга Націй, національні меншини, петиція, Підкарпатська Русь, русини, Чехословаччина.

**“NON RECEVABILITÉ”: THE SUBCARPATHIAN RUTHENIAN QUESTION
IN I. KURTYAK’S PETITIONS TO THE LEAGUE OF NATIONS**

Abstract. The article aims to explore the Subcarpathian Ruthenian question in Ivan Kurtyak’s petitions to the League of Nations. The research **methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, and a critical approach to heuristic sources, as well as general scientific and special methods. **The scientific novelty** lies in reflecting the Subcarpathian Ruthenian question in the petitions of Ivan Kurtyak, a Czechoslovak parliament deputy and head of the Autonomous Agrarian Union, to the League of Nations. **Conclusions.** I. Kurtyak sent three petitions to the League of Nations in 1924, 1928, and 1931. The main demand in Kurtyak’s appeals to the international organization was the fulfillment of Czechoslovakia’s obligations, stipulated by the Treaty of Saint-Germain, regarding the granting of autonomy to Subcarpathian Rus’ within the Czechoslovak Republic, and a request to the League of Nations for its intervention in the situation to obtain and

ensure proper autonomous status for the Ruthenian population and resolve border issues. Kurtyak's rhetoric in the petitions regarding Prague's policy in Subcarpathian Rus' was critical; he warned against the danger of irredentism, the radicalization of public sentiment, and the intensification of Bolshevik propaganda, and refuted the Czechoslovak theory about the economic and intellectual incapacity of the Ruthenians. He emphasized to the League of Nations the population's expectation of the promised autonomy. The deputy's appeals to the League of Nations demonstrate a vision of Czechoslovakia's policy and reforms regarding the region and its population through the lens of the petitioner's pro-Hungarian stance. Kurtyak believed that granting autonomy to Subcarpathian Rus', as well as adhering to other international agreements concerning the region and its population, was the only way to resolve the complex situation in the region, improve the position of the Ruthenians, and restore stability. At the same time, under pressure from bureaucratic procedures and Czechoslovak lobbying in the international arena, none of Kurtyak's petitions were submitted for consideration by the League of Nations, as they were deemed "inadmissible".

Key words: I. Kurtyak, League of Nations, national minorities, petition, Subcarpathian Rus', Ruthenians, Czechoslovakia.

Постановка проблеми. Повоєнне облаштування світу остаточно не вирішило етнічних суперечностей між новоствореними державами та старими етнічностями. Здебільшого нові державні утворення, попри проголошення конституційних прав і свобод та різноманітних обіцянок і преференцій для національних меншин, із середини 1920-х рр. вдалися до впровадження жорсткого інтеграційного курсу, який передбачав мінімізацію політичних домагань представників національних спільнот та посилення в них лояльності до центральної влади. У цій ситуації окремі діячі національних рухів вдалися до пошуку захисту своїх національно-політичних інтересів у міжнародних організаціях, насамперед у Лізі Націй, яка на той момент була найвищою трибуною репрезентації міжнародної спільноти та дотримання міжнародного права.

Класичним прикладом боротьби за власні національні права стала Чехословацька Республіка, у якій окрім судетонімецької та угорської іреденти на міжнародний розсуд виносили й питання обіцяного празьким урядом автономного статусу Підкарпатської Русі. Одним із таких рупорів активації підкарпатурського питання на міжнародній арені став депутат чехословацького парламенту І. Куртяк.

Завершення Першої світової війни, розпад імперій змінили політичну карту світу, зумовили геополітичні трансформації, сформували нову систему міжнародних відносин. Ліга Націй була першою міжнародною організацією для «розвитку співпраці між націями та гарантування їм миру та безпеки» [8], першим проєктом системи колективної безпеки. Ліга Націй, «дочка дуже великої війни» [1], мала сприяти реалізації мирним договорам, підтримувати мир у світі. Вагому роль у діяльності Ліги Націй відігравав захист національних меншин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній історіографії в чималій кількості досліджень проаналізовано захист національних меншин Лігою Націй [2], вивчено петиційну практику як «процедуру подання петицій меншин», безпрецедентне нововведення в міжнародних відносинах [3], роль Ліги Націй [4], неприйнятність петицій, що не є договірними [5], подання петицій до Ліги Націй українцями [6].

Українськими дослідниками проаналізовано діяльність Ліги Націй у сфері захисту національних меншин у східноєвропейських державах упродовж 1919–1946 рр. [7], схарактеризовано питання про підкарпатських русинів за матеріалами Ліги Націй [8; 9].

Метою статті є дослідження підкарпатурсинського питання в петиціях І. Куртяка до Ліги Націй.

Виклад основного матеріалу. Іван Куртяк (1888–1933) був засновником і членом центральної управи Підкарпатського землеробського союзу, Автономного землеробського союзу (далі – АЗС), у 1924–1933 рр. – головою АЗС, депутатом парламенту [10, с. 241–242]. Москвофіл

І. Куртяк дотримувався проугорської позиції, прагнув входження Закарпаття до Угорщини. Діяльність цього діяча неоднозначно оцінюють історики [11, с. 190]. Його політичні переконання й бачення майбутнього Підкарпатської Русі відображені в петиціях до Ліги Націй.

Створена в 1920 р. Секція меншин Ліги Націй під керівництвом дипломата Е. Колбана мала два відділи, один з яких займався питаннями національних меншин. Ліга Націй розглядала петиції, які «надсилали будь-які особи, що бачили або стикалися з порушеннями договорів» [12]. Існували певні вимоги до цих петицій: вони повинні були бути пов'язані з порушеннями конкретного договору, не мати анонімних джерел і не містити насильницьких закликів. Після отримання петиції формували спеціальну комісію з трьох представників Ради, яка оцінювала її обґрунтованість. Перед цим секція з питань меншин попередньо розглядала документ, визначаючи, чи є петиція такою, що підлягає розгляду, з огляду на її відповідність вимогам.

За підрахунками українських учених С. Дегтярьова, Є. Самойленка «за час існування Ліги на захист підкарпатських русинів було подано дев'ять скарг» [13, с. 20–21]. 30 вересня 1924 р. І. Куртяк та сенатор Б. Рішко надіслали звернення до Ліги Націй, у якому закликали виконати зобов'язання, передбачені Сен-Жерменським договором, щодо надання автономії регіону в складі Чехословаччини [14]. Політичні діячі підкреслювали невиконання цих зобов'язань і просили Лігу Націй втрутитися для забезпечення належного статусу автономії для русинського населення. Підкреслюючи свою лояльність, вони визнавали, що проведення виборів 1924 р. уможливило для депутатів звернення до Ліги Націй. Поствиборча аналітика І. Куртяка та Б. Рішка підкреслювала невдачі чехословацької адміністрації, розчарування населення через відсутність автономії, руйнування національних й економічних цінностей і свавілля іноземних чиновників. На їхню думку, А. Бескид, «губернатор без повноважень Підкарпатської Русі, є – всупереч положенням договору та конституційним законам – безвольною фігурою в руках чеського віцегубернатора А. Розсипала, оточеного масою іноземних чиновників, які нічого не розуміють у прагненнях народу, і ця ситуація зовсім не є тимчасовою; вона є дедалі більш виразним проявом централістської політики уряду Праги, політики, яка, знищуючи останні залишки автономії русинів, готується розширити функції, покладені на віцегубернатора» [15]. Петиціонери попереджали, що «невдоволення народу тільки зростатиме, і незабаром на північному сході Карпат укорениться більшовицький осередок, який загрожуватиме всій Європі через Польщу та Румунію» [16]. Запровадження автономії, реалізація статті 12 Розділу II договору, тобто коли чиновників буде замінено на чиновників з місцевого населення, народ цієї території, що пережив стільки потрясінь і позбавлень, нарешті відчує еру задоволення та процвітання, розглядалася ними як запорука припинення невдоволення населення: «Ми чекаємо на настання цієї ери, на встановлення автономії та духу автономії» [17]. Це звернення визнано *non recevabilité*, тобто не було взято до розгляду Лігою Націй [18].

У своїй політичній діяльності І. Куртяк надалі закликав до зміни кордонів. У травні 1928 р. у виступі в Палаті депутатів він вимагав перегляду західних кордонів Підкарпатської Русі, тобто кордону між Словаччиною та Підкарпатською Руссю, оскільки ця межа була лише тимчасово встановлена в 1919 р. Меморандум уряду Чехословаччини того часу фактично зазначав, що лінія розмежування між двома територіями не є остаточною і може бути виправлена та вдосконалена за бажанням. Розмежування установлювали в напрямку Ужгород – Ужгород – Чоп. Незабаром Центральна руська народна рада в Ужгороді вимагала відміни кордону та заміни справедливим етнографічним кордоном за взаємною згодою між представниками Словаччини та Підкарпатської Русі. Було проведено спеціальну комісію для визначення межі «безперечної руської території» по лінії Регетовка – Гіралтовце – Сніна – Ужгород; плебісцит мав ухвалити рішення про спірну територію. Однак подальша робота була зупинена й І. Куртяк стверджував, що дотепер 200 тис. русинів проживають у Словаччині, насильно відірваній від Підкарпатської

Русі. Він скаржився, що цих русинів постійно, систематично денаціоналізували й позбавляли прав, які мали німецька та угорська меншини в Словаччині. Тому він категорично вимагав, щоби влада негайно погодилася на плебісцит у всіх спірних частинах Східної Словаччини, щоб було остаточно визначено етнографічну межу [19].

28 серпня 1928 р. Ліга Націй отримала звернення І. Куртяка від 21 серпня 1928 р. Депутат у «Петиції Русинів Чехословаччини щодо автономії Підкарпатської Русі» наголошував на тому, що організація автономії «є терміновою необхідністю не лише для забезпечення внутрішнього миру, матеріального існування, зміцнення та спокою народу підкарпатської території, якому міжнародний договір обіцяв автономію, а й для погашення боргу честі головних союзних й асоційованих держав, підписантів договору і, нарешті, для ліквідації осередку в Центральній Європі» [20]. І. Куртяк переконував, що на Підкарпатській Русі «місцеве населення, як русини, так і угорці, настільки незадоволене урядом Праги, що більше не приховує ненависті до нього. Ця ненависть експлуатується з метою відокремлення як українцями, так і більшовиками, великими росіянами та угорцями: і невідомо, коли ця пропаганда призведе до відвертого іредентизму, що пропагує приєднання до певної сусідньої держави» [21]. Єдиним шляхом вирішення складної ситуації він уважав надання автономії. Проте з моменту приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької держави (8 травня 1919 р.) політика уряду Праги мала лише одну мету – замість того щоб підготувати та організувати автономію, відкладати її якнайдовше й запроваджувати адміністративну централізацію.

І. Куртяк нагадував, що русини із жовтня 1919 р. щороку вимагають виправлення етнографічного кордону між Словаччиною та Руссю і приєднання до Русі території, що була неправомірно відокремлена. Він переконував у словакізації русинів, уважав, що «народ русинів, який проживає в Чехословацькій державі, є політичною нацією, рівною за правами чехословацькому народу; проте в цій державі до народу русинів застосовують два різні підходи: одна частина (375 000 душ), яка живе на сході річки Уж (Унг), має право на автономію, не користуючись нею фактично; інша частина (212 000 душ), на заході Уж, вважається національною меншиною і піддається утискові словацького шовінізму» [22].

Звинувачуючи Прагу в чехізації русинів, у петиції він детально описав адміністративну, освітню, економічну ситуацію регіону в складі Чехословацької Республіки, спростовував чехословацьку теорію про економічну та інтелектуальну неспроможність русинів. На його думку, чеська адміністрація, сприяла штучному хаосу мов, нав'язуючи русинським школам і вчителям підручники й граматику, написані в суміші галицько-польсько-українських мов, які «більшість русинів не готові прийняти, оскільки вони не дозволяють зіпсувати свою рідну мову змішуванням з галицьким діалектом» [23].

І. Куртяк твердив, що існування комунізму в Підкарпатській Русі зумовлено не природною схильністю населення, а дедалі більшим невдоволенням більшості людей через постійну затримку зі створенням Сейму, що змушує їх звертатися до Угорщини або навіть шукати рішення шляхом союзу з «дияволом або більшовизмом»: «Але народ готовий стати великоросом, малоросом, угорцем – ким завгодно, аби тільки йому допомогли в його біді» [24]. Лідер АЗС попереджав про європейську загрозу й міжнародні ускладнення ситуації в Підкарпатській Русі. Водночас єдиним шляхом покращення він називав надання автономії: «Три або чотири іредентизми вкоренилися в душі русинів; вони не отримають сили лише в тому разі, якщо автономія буде реалізована якомога швидше й повніше, а якщо автономія принесе народу можливість заробляти на життя, з тими спокоєм і миром, до яких він прагне» [25].

Попри лояльність автора петиції до Праги, простежується його проугорська позиція. І. Куртяк порівнював становище русинів Угорського королівства та Чехословацької Республіки, наводив приклади на користь Угорщини. Зокрема, він переконував, що «в складі

угорської держави вони (русини – П. К.) користувалися муніципальною та департаментальною автономією, яка була значно ширшою, ніж бліда та обмежена автономія, надана Підкарпатській Русі законом № 125 від 1927 р.; центральний уряд Праги відкинув у Підкарпатській Русі ту практику, яка розвивалася ще за угорської влади, згідно з якою русинський народ протягом століть використовував російські підручники та російську граматику, написану на основі загальноросійської літературної мови; податки стали важчими, ніж колись за угорського режиму, і зарібок став складнішим, оскільки селянин більше не може спуститися в угорську рівнину для збору врожаю» [26].

У службовій записці 1 жовтня 1928 р. дипломат П. Аскарате зазначав, що «петиція пана Куртяка стосується низки фактів і містить інформацію, яка не була згадана в петиції пана Петрушевича (від 5 травня 1927 р. – П. К.), тому рекомендував петицію передати чехословацькому уряду для можливих зауважень відповідно до процедури» [27]. Проте представники Ліги Націй наголошували, що «вона переважно збігається з петицією Петрушевича, оскільки вважає негайне створення Сейму єдиним рішенням щодо серії несприятливих заходів, вжитих протягом останніх років щодо території та населення Підкарпатської Русі» [28].

У петиції від 31 серпня 1931 р. І. Куртяк інформував, що Підкарпатська Русь не реалізувала свої автономні права згідно з міжнародними домовленостями. Умовою покращення становища населення, яке перебувало в безнадійній ситуації з культурного, політичного та економічного аспектів, він уважав гарантовану автономію [29].

8 жовтня 1931 р. генеральний секретар Ліги Націй повідомив І. Куртяка, що після детального розгляду його звернення з двома додатками від 31 серпня 1931 р. вирішено, що петиція не відповідає умовам, переліченим у резолюції Ради від 5 вересня 1923 р., і, відповідно, її не можна подати на процедуру, встановлену чинними резолюціями Ради щодо захисту меншин. У додатку до своєї петиції І. Куртяк подав проєкт закону автономії русинської території російською мовою, представлений у парламенті в лютому 1931 р. Оскільки петиція визнана неприйнятною, то не було доцільності перекладу цього документа [30]. Підставою для відмови від прийняття петицій І. Куртяка до розгляду було те, що наведені ним факти були зазначені іншими петиціонерами та спростовані меморандумами уряду Чехословаччини. Уряд у Празі запевнив Женеvu, що адміністративні та інші заходи, вжиті в Підкарпатській Русі, тимчасові, переконував у своїй рішучості виконати свої зобов'язання перед Радою Ліги щодо Підкарпатської Русі, стверджував, що не настав час для негайного створення Сейму («...хоча це буде зроблено, щойно будуть усунуті наявні загрози безпеці держави і щойно буде досягнутий досить високий інтелектуальний рівень, який зробить самоврядування не лише можливим, а й безпечним») [31].

Висновки. Так, лідер АЗС І. Куртяк у зверненнях до Ліги націй розкривав становище Підкарпатської Русі, деталізував становище регіону та населення, діяльність органів влади. Петиціонер формував також своє бачення щодо вирішення проблемних локальних питань, візію майбутнього Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини. Звернення не були розглянуті Лігою Націй, визнані неприйнятними.

Література

1. Marbeau M. La Société des Nations. Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 2017. <https://doi.org/10.4000/books.pufr.14792>. URL: <https://books.openedition.org/pufr/14792>
2. Scheu H. C. The heritage of the League of Nations' minority protection system. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2022. 61 (4), 356–371. <https://doi.org/10.1556/2052.2021.00224>
3. Cowan J. K. 'Who is afraid of violent language? Honour, Sovereignty, and Claims- Making in the League of Nations'. *Anthropological Theory*. 2003. 3. P. 271–291. <https://doi.org/10.1177/14634996030033002>

4. Pedersen S., Back to the League of Nations, *The American Historical Review*, 2007. Volume 112, Issue 4. P. 1091–1117. <https://doi.org/10.1086/ahr.112.4.1091>
5. Cussó R. The League of Nations and Minorities: The Non-receivability of ‘Non-treaty’ Petitions. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2019. 26 (1), 67–91. <https://www.jstor.org/stable/27001393>
6. Magocsi PR. The heritage of autonomy in Carpathian Rus’ and Ukraine’s Transcarpathian region. *Nationalities Papers*. 2015. 43 (4). P. 577–594. doi:10.1080/00905992.2015.1009433
7. Degtyarev S., Samoilenko Ye. League of Nations and protection of national minorities in Eastern European states (1919–1946). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 2019. 12, 94–107. doi: 10.24919/2519-058x.12.177549
8. Дегтярьов С., Самойленко Є. До питання про підкарпатських русинів (за матеріалами Ліги Націй). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 21 квітня 2020 р.)*. Суми: СумДУ, 2020. С. 16–22.
9. Ландовський Я. Конституційні засади автономії. Підкарпатської Русі (1919–1938 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право. Ужгород, 2021. 228 с.
10. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехословацької республіки : у 2 кн. Книга I. Львів, 2020. 356 с.
11. Данилець Ю. Державно-церковні відносини в ЧСР: влада і релігійна боротьба між греко-католиками і православними на поч. 1920-х рр. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Ужгород, 2021. С. 182–194.
12. Rosting H. *Protection Des Minorités Par La Société Des Nations. Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Societes de la Croix-Rouge* 4, 1922. no. 39. P 201–218. <https://doi.org/10.1017/S102688120002609X>.
13. Дегтярьов С., Самойленко Є. До питання про підкарпатських русинів (за матеріалами Ліги Націй). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 21 квітня 2020 р.)*. Суми, 2020. С. 16–22.
14. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko – Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. URL: <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpathes-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>
15. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. URL: <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpathes-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>
16. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. URL: <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpathes-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>
17. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. URL: <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpathes-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>

memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download

18. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Permanent Delegate of Czechoslovakia to the League of Nations – Informs the Czechoslovak Government that the petition addressed to the Secretariat General by Mr. Ivan Kurtyak and Mr. Bela Risko concerning the situation in the Czech Republic is inadmissible Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpates-le-delegue-permanent-de-tchecoslovaquie-aupres-de-la-societe-des-nations-informe-que-le-gouvernement-tchecoslovaque-estime-non-recevable-la-petition-adressee-au-secretariat-general-par-m-ivan-/download>

19. Konečný Z. Zástupci Podkarpatské Rusi v poslanecké sněmovně. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická*. 1970, vol. 19, iss. C17. P. 121 –139.

20. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

21. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

22. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

23. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

24. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

25. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

26. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

27. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

28. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

29. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Ivan Kurtyak dated 31 August 1931. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-ivan-kurtyak-en-date-du-31-aout-1931>

30. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Ivan Kurtyak dated 31 August 1931. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-ivan-kurtyak-en-date-du-31-aout-1931>

31. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Ivan Kurtyak dated 31 August 1931. URL: <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-ivan-kurtyak-en-date-du-31-aout-1931>

References

1. Marbeau, M. (2017). La Société des Nations. Presses universitaires François-Rabelais. <https://doi.org/10.4000/books.pufr.14762>
2. Scheu, H. C. (2022). The heritage of the League of Nations' minority protection system. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 61 (4), 356–371. <https://doi.org/10.1556/2052.2021.00224>
3. Cowan, J. K. (2003). Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty and Claims-Making in the League of Nations. *Anthropological Theory*, 3, 271–291. <https://doi.org/10.1177/14634996030033002>
4. Pedersen, S. (2007). Back to the League of Nations. *The American Historical Review*, 112 (4), 1091–1117. <https://doi.org/10.1086/ahr.112.4.1091>
5. Cussó, R. (2019). The League of Nations and Minorities: The Non-receivability of 'Non-treaty' Petitions. *International Journal on Minority and Group Rights*, 26 (1), 67–91.
6. Magocsi, P. R. (2015). The heritage of autonomy in Carpathian Rus' and Ukraine's Transcarpathian region. *Nationalities Papers*, 43 (4), 577–594. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1009433>
7. Degtyarev, S., & Samoilenko, Ye. (2019). League of Nations and protection of national minorities in Eastern European states (1919–1946). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 12, 94–107. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.12.177549>
8. Dehtiarov, S., & Samoilenko, Ye. (2020). Do pytannia pro pidkarpatskykh rusyniv (za materialamy Lihy Natsii) [To the Question of Subcarpathian Ruthenians (Based on Materials from the League of Nations)]. *Suspilno-politychni protsesy na ukraïnskykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy: materialy VII Vseukraïnskoï naukovo-praktychnoi konferentsii (Sumy, 21 kvitnia 2020 r.)*. Sumy: SumDU, 16–22. [in Ukrainian].
9. Landovskyi, Ya. (2021). Konstytutsiini zasady avtonomii. Pidkarpatskoi Rusi (1919–1938 rr.) [Constitutional Principles of the Autonomy of Subcarpathian Rus' (1919–1938)]. 12.00.02 – konstytutsiine pravo, munitsypalne pravo. Uzhhorod. [in Ukrainian].
10. Pahiria, O. (2020). Karpatska Ukraina v dokumentakh Druhoi Chekho-Slovatskoi respubliky [Carpathian Ukraine in the Documents of the Second Czecho-Slovak Republic]: u 2 kn. Knyha I. Lviv. 356 p. [in Ukrainian].
11. Danylets, Yu (2021). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v ChSR: vlada i relihiina borotba mizh hreko-katolykamy i pravoslavnyymi na poch. 1920-kh rr. [State-Church Relations in Czechoslovakia: Power and the Religious Struggle Between Greek Catholics and Orthodox in the Early 1920s.]. *Politychni peretvorennia v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: istoryko-politychni, etnonatsionalni, elektoralni ta derzhavno-upravlinski aspekty. Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 30-richchiiu vid dnia utvorennia kafedry politolohii i derzhavnoho upravlinnia DVNZ «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet»*. Uzhhorod. S. 182–194. [in Ukrainian].
12. Rosting, H. (1922). Protection Des Minorités Par La Société Des Nations. *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Societes de la Croix-Rouge*, 4 (39), 201–218. <https://doi.org/10.1017/S102688120002609X>
13. Dehtiarov, S., & Samoilenko, Ye. (2020). Do pytannia pro pidkarpatskykh rusyniv (za materialamy Lihy Natsii) [To the Question of Subcarpathian Ruthenians (Based on Materials from the League of Nations)]. *Suspilno-politychni protsesy na ukraïnskykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy: materialy VII Vseukraïnskoï naukovo-praktychnoi konferentsii (Sumy, 21 kvitnia 2020 r.)*. Sumy: SumDU. S. 16–22. [in Ukrainian].
14. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpathes-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>
15. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpathes-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>

16. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpates-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>

17. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Mr Ivan Kurtyak and Mr Bela Risko-Memorandum informing about the current situation in this country, and requesting the Council of the League of Nations to invite the Czechoslovak government to establish autonomy in accordance with its commitments. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpates-m-ivan-kurtyak-et-m-bela-risko-memorandum-renseignant-sur-la-situation-actuelle-dans-ce-pays-et-priant-le-conseil-de-la-societe-des-nations-dinviter-le-gouvernement-tchecoslovaque-a-y-etablir-/download>

18. The Ruthenian territory south of the Carpathians – Permanent Delegate of Czechoslovakia to the League of Nations – Informs the Czechoslovak Government that the petition addressed to the Secretariat General by Mr. Ivan Kurtyak and Mr. Bela Risko concerning the situation in the Czech Republic is inadmissible Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/le-territoire-ruthene-au-sud-des-carpates-le-delegue-permanent-de-tchecoslovaquie-aupres-de-la-societe-des-nations-informe-que-le-gouvernement-tchecoslovaque-estime-non-recevable-la-petition-adressee-au-secretariat-general-par-m-ivan-/download>

19. Konečný, Z. (1970). Zástupci Podkarpatské Rusi v poslanecké sněmovně. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická*, 19 (C17), 121–139.

20. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

21. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

22. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

23. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

24. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

25. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

26. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

27. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

28. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Kurtyak from the Ruthenes in Czechoslovakia dated 21 August 1928 concerning the autonomy of the Sub-Carpathian Russia. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-kurtyak-des-ruthenes-en-tchecoslovaquie-du-21-aout-1928-concernant-lautonomie-de-la-russie-subcarpathique>

29. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Ivan Kurtyak dated 31 August 1931. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-ivan-kurtyak-en-date-du-31-aout-1931>

30. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Ivan Kurtyak dated 31 August 1931. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-ivan-kurtyak-en-date-du-31-aout-1931>

31. Ruthenians in Czechoslovakia – Petition of Mr. Ivan Kurtyak dated 31 August 1931. (n.d.). *UN Archives Geneva*. Retrieved from <https://archives.ungeneva.org/ruthenes-en-tchecoslovaquie-petition-de-m-ivan-kurtyak-en-date-du-31-aout-1931>

УДК 930.2:623.44(477)"08/14"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.11>**Михайло МИХАЙЛОВ**

аспірант кафедри історії Навчально-науковий педагогічний інститут
імені В. О. Сухомлинського, Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова,
м. Миколаїв, Україна (mihal.99ua@gmail.com)

Mykhailo MYKHAILOV

Postgraduate Student, Department of History V. O. Sukhomlynskyi Educational and Scientific Pedagogical Institute
Admiral Makarov National University of Shipbuilding,
Mykolaiv, Ukraine (mihal.99ua@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5107-4850>**ДОВГОКЛИНКОВА ЗБРОЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У VIII–XIV СТ.:
ІМПОРТ ТА КУЛЬТУРНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ОБМІН**

Анотація. У статті досліджується феномен імпортування мечів до території Київської Русі в період VIII–XI ст., а також подальший торговельно-культурний обмін мілітарними технологіями у XII–XIV ст. Особлива увага приділяється аналізу шляхів поширення довгоклинкової зброї, її типологічним ознакам та технологічним особливостям виготовлення. У вступній частині статті розкривається історичний контекст виникнення та поширення каролінзьких мечів як зразків франкської зброї раннього середньовіччя, акцентується на розвитку металургії та зброярства у Франкській імперії, зокрема в Рейнській області. Окреслюється роль східних майстрів, зокрема сирійських ковалів, у вдосконаленні європейських технологій обробки клинків, що зумовило появу високоякісної зброї, зразки якої активно імпортували на територію сучасної України.

Метою дослідження є виявлення специфіки культурного обміну військовими технологіями між Київською Руссю, Західною Європою, Скандинавією, Візантією та арабським світом. **Завданням** є аналіз культурно-технологічних аспектів озброєння та реконструкція маршрутів військово-торгового обміну і з'ясування ролі Русі як суб'єкта міжнародного військового трафіку. У результаті дослідження встановлено, що Русь відігравала активну роль у трансфері збройних технологій як у напрямку Сходу (Волзька Булгарія, Арабський Халіфат), так і на Захід (Скандинавія, Угорщина, Франція), будучи не лише імпортером, а й експортером озброєння, зокрема клинкової зброї.

У **висновках** наголошується, що довгоклинкове озброєння на території Русі є свідченням багатовекторного культурного діалогу, у якому військова справа була одним з ключових каналів передавання технологій, мистецьких практик та ремісничих традицій. У XIII–XIV ст. в умовах нової політичної ситуації – монгольської навали, формування Галицько-Волинського князівства, входження українських земель до Великого князівства Литовського – мережа військово-торгового обміну зазнала значних змін. Продовжувався імпорт озброєння з Європи та Азії, зокрема через Польщу, Угорщину, Крим і Кавказ, що вплинуло на еволюцію місцевого зброярства. Отже, довгоклинкова зброя стала не лише військовим інструментом, а й матеріальним свідченням широких транскультурних зв'язків періоду середньовіччя.

Ключові слова: імпорт зброї, ковальство, Русь, середньовіччя, торговельні шляхи, трансфер технологій.

**LONG-BLADED WEAPONS IN THE UKRAINIAN LANDS IN THE 8TH–14TH CENTURIES:
IMPORT AND CULTURAL-TECHNOLOGICAL EXCHANGE**

Abstract. The article explores the phenomenon of sword importation into the territory of Kyivan Rus during the 8th–11th centuries, as well as the subsequent trade and cultural exchange of military technologies in the 12th–14th centuries. Particular attention is paid to the analysis of the dissemination routes of long-bladed weapons, their typological characteristics, and technological features of production. The introductory part

of the article outlines the historical context of the emergence and spread of Carolingian swords as examples of Frankish weaponry of the early Middle Ages, highlighting the development of metallurgy and arms manufacturing in the Frankish Empire, particularly in the Rhine region. The role of Eastern craftsmen, especially Syrian blacksmiths, in the refinement of European blade-processing technologies is emphasized, which led to the emergence of high-quality weapons that were actively imported into the territory of present-day Ukraine.

The **aim** of the study is to identify the specific features of cultural exchange in military technologies between Kyivan Rus, Western Europe, Scandinavia, Byzantium, and the Arab world. The **objectives** are to analyze the cultural and technological aspects of weaponry, to reconstruct the routes of military-trade exchange, and to determine the role of Rus as a subject of international arms trafficking. The study concludes that Rus played an active role in the transfer of weapons technology both to the East (Volga Bulgaria, the Arab Caliphate) and to the West (Scandinavia, Hungary, France), serving not only as an importer but also as an exporter of armaments, particularly bladed weapons.

The conclusions highlight that long-bladed weaponry in Rus' territory serves as evidence of a multi-vector cultural dialogue, in which military affairs acted as one of the key channels for the transmission of technologies, artistic practices, and craft traditions. In the 13th–14th centuries, under the new political conditions – the Mongol invasion, the formation of the Galicia-Volhynia Principality, and the incorporation of Ukrainian lands into the Grand Duchy of Lithuania – the network of military-trade exchange underwent significant transformations. The import of weapons from Europe and Asia continued, particularly through Poland, Hungary, Crimea, and the Caucasus, which influenced the evolution of local arms production. Thus, long-bladed weapons became not only military instruments but also material evidence of the extensive transcultural connections of the medieval period.

Key words: arms import, blacksmithing, Rus, Middle Ages, trade routes, technology transfer.

Вступ. Довгоклинкова зброя є одним з важливих факторів що впливають на вивчення мілітарних технологій минулого. Мечі каролінзького типу, поширені на території Київської Русі в період VIII–XI ст., є важливим джерелом для вивчення процесів культурного обміну у військовій сфері. Зокрема, значна частина таких мечів, виявлених на українських землях, має європейське походження, що свідчить про інтенсивні міжкультурні контакти Русі з державами Західної Європи, Скандинавією та Візантією. Ці артефакти відображають складні процеси трансферу технологій, впливів та адаптацій у межах військової матеріальної культури середньовіччя.

Мета статті – проаналізувати шляхи потрапляння довгоклинкового озброєння на територію України та окреслити характер військово-технологічного обміну між Руссю й сусідніми державами.

Завдання полягає у визначенні основних маршрутів імпорту та експорту довгоклинкової зброї, ідентифікації типів мечів, зокрема маркованих написом +ULFBERHT+, а також з'ясування впливу східного ковальського мистецтва на європейське виробництво зброї в контексті розвитку міжнародного військового трафіку озброєння на теренах України.

Результатом дослідження є виявлення ролі Русі як активного суб'єкта в трансконтинентальному мілітарному обміні, що не лише імпортувала зразки збройної продукції, а й експортувала власні вироби до країн Сходу та Заходу.

Методологія ґрунтується на комплексному аналізі археологічних знахідок, порівняльному вивченні маркувань, типології зброї за системами класифікації Яна Петерсена та Окшотта, а також використанні історичних джерел, що описують торговельні, військові та дипломатичні зв'язки Русі з іншими державами.

Виклад основного матеріалу. Мечі каролінзького типу, які використовували на території Київської Русі в період VIII–XI ст., окрім зразків імовірно власного виробництва, здебільшого мають європейське походження. Каролінзькі або вікінзькі мечі – це франкська зброя, яка була поширена в континентальній Європі в часи раннього середньовіччя [1, с. 210–216]. Європейські

осередки видобутку залізної руди могли постачати її по території Франкської імперії, це зумовило появу ковальських збройних майстерень на території Рейнської області, що далі розвинуло зброярське мистецтво [2, с. 169–175]. Укріплення германо-гальської державності при Карлі Великому (768–814 рр.) викликало високий розвиток культури, мистецтва та ремісництва. Вагому роль у цих процесах відігравали контакти зі східними країнами [3, с. 709–757]. Східне мистецтво виготовлення клинків чітко спостерігається в історії загальноєвропейського зброярства. Сирійські ковалі, які приїздили до Франкської імперії, показували високий рівень майстерності. Спочатку вони розгорнули свою зброярську справу в Сицилії та Іспанії, що спричинило досить високий попит на клинки. Згодом у Європі в кінці VIII ст. з'являються зразки мечів, виготовлених з високою майстерністю, які місцеві ковалі змогли повторити лише наприкінці епохи класичного середньовіччя. У національній бібліотеці Парижу є рукопис другої половини XI ст. з малюнком ватажка франків з мечем. Відповідно до зображення, меч мав руків'я у формі кубка й дуже довгий клинок з долом до вістря. У середині долу можливо розглядіти крапки й маленькі смужки, які, найімовірніше, позначають отвори, маленькі ніші – так звані свердловини для отрути – використовували для наповнення отруйними речовинами для підвищення ефективності зброї через отруйний або запальний характер травмування під час контакту з таким клинком. Види такого довгоклинкового озброєння називали отруєними клинками. Так ми можемо спостерігати запозичення європейськими майстрами технології в ковалів східного походження [4, с. 180–183].

У період раннього середньовіччя багато майстрів маркували своє ім'я на клинках власного виробництва, це робило своєрідну рекламу для майстерні та певним чином захищало від підробок. Найвидатніший майстер того часу наносив напис +ULFBERHT+. Згідно із сучасними філологічними ствердженнями, це суміш двох імен – скандинавського Ulf і франкського Bert, однак якщо зауважити велику кількість виготовлених мечів і довгий період (200 років), за який вони з'являлися, є підстави вважати, що це робота не одного майстра а цілої мануфактури [5, с. 147–148]. Відомі нам клинки охоплюють 14 видів за класифікацією Яна Петерсена періодом IX–XI століть, до того ж сам напис був відтворений не в стандарті, а за своїм характером і почерком відрізняється, що дає припущення про виготовлення їх різними людьми.

Також варто сказати про зразки з різним сполученням літер у слові Ulfberht, у написі присутні хрести (+), де перший хрест був на початку слова, а другий – у кінці, але є варіанти коли він у другій половині слова +ULFBER+HT; +ULFBERH+T, також перша літера U часто змінена на V – +VLFBERHT+; +VLFBER+HT; VLFBERH+T [2, с. 170–174; 5, с. 148]. Це можливо за відсутності грамотності майстра, який відтворював напис, не розуміючи значення літер. Імовірно, слово Ulfberht спочатку означало франкське ім'я першого майстра, що заснував ковальню, яка стала сімейною майстернею, що в середньовіччі було нормою, яка переросла в широке угруповання зброярних майстерень (мануфактуру), головним центром якої була Рейнська область [1, с. 210–216].

Потрапляння іноземної клинкової зброї на територію Русі мало, як й у всі часи, три шляхи: 1) відчуження зброї як трофею під час воєнного конфлікту (як приклад – можливе отримання зброї під час набігу (походу) на Візантію, враховуючи спосіб ведення зовнішньо політичних відносин очільників Русі періоду раннього середньовіччя); 2) купівля зброї; 3) приймання в дар чи як воєнну допомогу під час виконання політичних або стратегічних союзів.

У період IX–X ст. на території держави Русі формується купецтво, яке виділяється з дружинного прошарку. Це явище має вагоме значення для розуміння механізмів культурного обміну у сфері воєнних технологій. До того ж варто зазначити, що клинкову зброю як предмет розкоші використовували як товар для потенційного покупця з високих прошарків суспільства, з огляду на його платоспроможність. Купецтво завжди взаємодіяло з князем, адже купці, які

перебували під його протекцією, могли виїздити на закупівлі зброї для формування озброєння дружини. Самі купці могли придбати собі зброю розкішного характеру не для її використання як воєнного інструменту під час конфлікту, а для підкреслення свого статусу в суспільстві [6, с. 63–70]. Так, згодом зародилося поняття *espada gorera*, тобто меч для костюма.

Мечі каролінзького типу попадали до Русі зі Скандинавії через Норманів, які найбільше полюбили цю зброю. Варто зазначити вплив Скандинавських народів на слов'ян і часткове запозичення в них військової матеріальної культури періоду раннього середньовіччя [6, с. 63–70; 7, с. 67; 8, с. 7–12].

Романські мечі, які є наступними за своєю хронологією, надходили до Русі не лише схожим шляхом через скандинавські народи, а й із Візантії, з якою після прийняття християнства в X ст. склалися дедалі більш дипломатичні та продуктивні відносини [6, с. 63–70].

Окрім шляхів імпортування зброї до території сучасної України часів середньовіччя, були шляхи експорту, адже Русь була найбільшим постачальником західноєвропейської зброї на схід. Купці раннього середньовіччя успішно торгували зброєю у Волзькій-Булгарії та Арабському Халіфаті. На сході цінували мечі, привезені з Русі. Водночас торговельний обмін ішов і на захід та північ в Угорщину, Скандинавію та країни Балтії. З перебігом розвитку Київської держави торговий обмін був наявний і в центральній Європі – у Францію постачали кольчуги виробництва Київської Русі. Постійно розвивалися військові й торговельні відносини зі степовиками, що були одним із джерел імпортування шабел як до Русі, так і методом транзитного експорту до країн Європи [9, с. 15–22].

Протягом XIII–XV століть землі України перебували під впливом різних політичних і військових чинників, що визначали маршрути постачання довго клинкової зброї. У цей період територія була під впливом монгольської навали, входила до складу Великого князівства Литовського та переймала військовий досвід сусідніх держав, що позначилося на характері озброєння воїнів. Через територію Галицько-Волинського князівства, а згодом Руського Королівства в XIII столітті проходили важливі торговельні шляхи. Впливовими центрами торгівлі стали міста: Галич, Володимир, Перемишль, Дорогичин, Луцьк та Берестя, що сприяло розвитку ремесел, економіки та мілітарного обміну технологіями [10, с. 95–99].

Території на схід від Руського Королівства з XIII ст. підпадали під контроль Золотої Орди. Загалом, монгольська навала мала катастрофічні наслідки для українських територій, призвівши до руйнування багатьох міст і занепаду ремісництва, включно з ковальським мистецтвом та виробництвом зброї. Підконтрольні Монголам шляхи імпортування озброєння мали азійський характер, що суттєво вплинуло на торгівлю та економічні зв'язки в регіоні. Ординці постачали шаблі та обладунки, які активно використовували староукраїнські воїни. Через Крим і Північне Причорномор'я в Київ потрапляли турецькі та кавказькі види довгоклинкового озброєння [6, с. 63–70; 11, с. 56–58].

Після того як у середині XIV століття українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського, значну роль у постачанні зброї почали відігравати литовські та польські центри виробництва. Довгоклинкове озброєння потрапляло через королівські та князівські двори Литви й Польщі, які закуповували мечі, шаблі та кинджали в німецьких і чеських мануфактур. Через Гданськ, Краків і Львів. Особливого значення набули контакти з Тевтонським орденом і Ганзейським союзом, які через торговельні канали поширювали клинкову зброю по всій Східній Європі [12, с. 47–54]. До того ж Угорщина відігравала роль важливого центру виготовлення шабел і мечів, які могли потрапляти до українських земель через Польщу. Угорські та чеські ковалі, експортували свою продукцію через Карпати в напрямку Галичини, а звідти зброя могла потрапляти на Київщину [1, с. 210–216; 13, с. 89–106].

Висновки. Дослідження довгоклинкового озброєння, що потрапляло на територію України в період середньовіччя, засвідчує активну участь Русі в складній системі міжрегіонального культурного та технологічного обміну. Зброя каролінзького типу, зокрема з маркуванням «ULFBERHT», не лише демонструє високий рівень європейського збройного виробництва, а й засвідчує запозичення технологічних прийомів зі Сходу, особливо в методах обробки клинків. Установлено, що шляхи потрапляння зброї до Русі були багатокомпонентними й передбачали військові походи, торгівлю та дипломатичні дари. Значну роль у цьому процесі відігравали скандинавські посередники, а також торговельні контакти з Візантією, арабським світом і Західною Європою. Водночас Русь сама була постачальником зброї на схід та захід, що свідчить про її розвинене ремісниче виробництво та активну позицію в міжнародній торгівлі.

У XIII–XIV століттях зміни політичної ситуації на українських землях, зокрема монгольська навала, входження до складу Великого князівства Литовського, активізували нові маршрути постачання та трансферу військових технологій. Через Галицько-Волинське князівство та міста Західної Русі пролягали важливі торговельні шляхи, які сприяли проникненню європейської та азійської зброї. Особливої ролі набули зв'язки з Литвою, Польщею і Угорщиною, звідки надходила імпортована продукція.

Так, міграція довгоклинкового озброєння вказує на безперервний та динамічний розвиток військово-технологічного обміну, що тривав на українських землях у період середньовіччя. Зразки озброєння є матеріальним свідченням широких транснаціональних контактів та інтеграції Русі й пізніших політичних утворень на українських землях у європейський і азійський простір обміну знаннями, ремеслом і військовими традиціями.

Література

1. Коба О. О., Коваль О. А. Клинкова зброя VIII–X ст. на території давньої Русі. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 10. С. 210–216.
2. Moilanen M. Viikinkimiekat Suomessa. Helsinki. Kustantaja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018. 264 p.
3. Contreni J. The Carolingian renaissance: education and literary culture. *The New Cambridge Medieval History*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 709–757.
4. Böheim W. Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Wiesbaden : Fourier Verlag, 1985. 570 p.
5. Oakeshott E. The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. Martlesham. Boydell Press, 1960. 360 p.
6. Козак М. Торгівля зброєю на Русі. Актуальні проблеми. 2018. Вип. 21. С. 63–70.
7. Аркас М. Історія України-Руси. Одеса. Маяк, 1994. 389 с.
8. Терський С., Стрельченко О., Войнаровський В. Нові знахідки ранньосередньовічної зброї у р. Західний Буг. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 809: Держава та армія. С. 7–12.
9. Печенюк І. Запозичення і взаємовпливи у розвитку озброєння давньоруського війська. *Воєнна історія*. 2003. № 2. Львів. Піраміда. С. 15–22.
10. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. Київ : Знання, 2006. – 735 с.
11. Капустін К. Золотоординський час на землях Середнього Подніпров'я. *Наука і суспільство*. Київ, 2010. С. 56–58.
12. Капустін К. Київська земля в середині XIII – XV ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Київ : Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2014. С. 47–54.
13. Палій Л. Мечі зброярень ULFBERHT та INGELRII на території Київської Русі. Проблеми історії війн і військового мистецтва. Львів, 2018. С. 89–106.

References

1. Koba, O. O., & Koval, O. A. (2013). Klynkova zbroia VIII–X st. na terytorii davnioi Rusi [Bladed weapons of the 8th–10th centuries on the territory of ancient Rus]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* [Archaeology and Ancient History of Ukraine], (10), 210–216. [in Ukrainian]
2. Moilanen, M. (2018). *Viikinkimiekat Suomessa* [Viking swords in Finland]. Helsinki: Kustantaja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. [in Finnish]
3. Contreni, J. (1995). The Carolingian renaissance: Education and literary culture. In *The New Cambridge Medieval History* (pp. 709–757). Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
4. Böheim, W. (1985). *Handbuch der Waffenkunde: Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Fourier Verlag. [in German]
5. Oakeshott, E. (1960). *The archaeology of weapons: Arms and armour from prehistory to the age of chivalry*. Martlesham: Boydell Press. [in English]
6. Kozak, M. (2018). Torhivlia zbroieiu na Rusi [Weapons trade in Rus]. *Aktualni problemy* [Topical Issues], (21), 63–70. [in Ukrainian]
7. Arkas, M. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Odesa: Mayak. [in Ukrainian]
8. Terskyi, S., Strelchenko, O., & Voinarovskiy, V. (2014). Novi znakhidky rannioseredniovizhnoi zbroi u r. Zakhidnyi Buh [New findings of early medieval weapons near the Western Bug River]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*. Derzhava ta armii, (809), 7–12. [in Ukrainian]
9. Pecheniuk, I. (2003). Zapozhychennia i vzaiemovplyvy u rozvytku ozbroiennia davniorus'koho viiska [Borrowings and interactions in the development of the armament of Old Rus' troops]. *Voienna istoriia* [Military History], (2), 15–22. Lviv: Piramida. [in Ukrainian]
10. Pasichnyk, M. S. (2006). *Istoriia Ukrainy: derzhavnytski protsesy, rozvytok kultury ta politychni perspektyvy* [History of Ukraine: State-building processes, cultural development and political prospects]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian]
11. Kapustin, K. (2010). Zolotoordynskyi chas na zemliakh Serednoho Podniprovia [The Golden Horde period in the lands of the Middle Dnipro]. *Nauka i suspilstvo* [Science and Society]. Kyiv. [in Ukrainian]
12. Kapustin, K. (2014). *Kyivs'ka zemlia v seredyni XIII–XV stolit* [Kyiv land in the mid-13th–15th centuries]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky* [Scholarly Notes. Series: Historical Sciences]. Kyiv: Ukrainian State University named after M. Drahomanov. [in Ukrainian]
13. Palii, L. (2018). Mechi zbroiaren ULFBERHT ta INGELRII na terytorii Kyivs'koi Rusi [ULFBERHT and INGELRII swordsmiths' swords on the territory of Kyivan Rus]. *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva* [Problems of the History of Wars and Military Art]. Lviv. [in Ukrainian]

УДК 94(477)*6«1917/1919»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.12>

Ярослав МОХУН

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Varoslav28051999@gmail.com)

Yaroslav MOKHUN

PhD student at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Varoslav28051999@gmail.com)

Володимир КІЦАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches
of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

ПОЛІТИКА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати політику Павла Скоропадського в освітній та культурній галузях і визначити її вплив на розвиток освіти й культури впродовж періоду гетьманату Павла Скоропадського. *Методи дослідження* визначалися характером предмета й об'єкта дослідження. Вивчення та висвітлення питань теми здійснене за проблемно-хронологічним принципом. Наукові висновки базуються на аналізі й узагальненні комплексу джерел та літератури; весь дискурс проблеми простежується в тісному зв'язку зі змінами соціально-політичних і економічних умов життя в період 1917–1921 рр. **Наукова новизна** дослідження полягає в концептуальній постановці та комплексному дослідженні політики Павла Скоропадського в освітній та культурній

У науковий обіг введено значну історичну інформацію, почерпнуту з опублікованих документів і періодики, архівних матеріалів, а також з наукової літератури, присвяченої питанню дослідження культурної політики Павла Скоропадського. Одержані результати наукового пошуку є важливими для теоретичного узагальнення дослідження Української держави, а саме освітньої і культурної політики в державотворчому процесі. **Висновки.** Політика Павла Скоропадського була спрямована на розвиток української освіти, а саме: початкової, середньої та вищої, зокрема відкриття університетів, які значно вплинули на розвиток національної культури.

Ключові слова: освіта, культура, гетьман Павло Скоропадський, українська революція, університет, реформи.

PAVLO SKOROPADSKY'S POLICY IN THE FIELD OF CULTURE AND EDUCATION

Abstract. *The purpose of the study* to analyze the policy of Pavlo Skoropadsky in the educational and cultural spheres, and to determine its impact on the development of education and culture during the period of Pavlo Skoropadsky's hetmanate. The research methods were determined by the nature of the subject and object of the research. The study and coverage of the issues of the topic was carried out according to the problem-chronological principle. Scientific conclusions are based on the analysis and generalization of a complex of sources and literature; the entire discourse of the problem is traced in close connection with changes in socio-political and economic living conditions in the period 1917–1921. **Research methodology**

were determined by the nature of the subject and object of research. The study and coverage of the issues of the topic was carried out according to the problem-chronological principle. Scientific conclusions are based on the analysis and generalization of a complex of sources and literature; the entire discourse of the problem is traced in close connection with changes in socio-political and economic living conditions in the period 1917–1921. **The scientific novelty** The research consists in conceptual formulation and comprehensive study of Pavlo Skoropadsky's policy in the educational and cultural spheres. Considerable historical information has been introduced into scientific circulation, drawn from published documents and periodicals, archival materials, as well as from scientific literature devoted to the issue of studying Pavlo Skoropadsky's cultural policy. The obtained results of the scientific search are important for the theoretical generalization of the study of the Ukrainian state, namely, educational and cultural policy in the state-building process. **Conclusions.** Pavlo Skoropadsky's policy was aimed at the development of Ukrainian education, namely: primary, secondary, and higher, in particular the opening of universities, which in turn had a significant impact on the development of national culture.

Key words: education, culture, Hetman Pavlo Skoropadsky, Ukrainian revolution, university, reforms.

Постановка проблеми. Діяльність П. Скоропадського була важливою віхою в історії України ХХ ст., періоду Української революції 1917–1921 рр., адже стала потужним каталізатором державотворчих процесів, що послугувало культурному розвитку. У період Української держави Павла Скоропадського спостерігалися значні зміни в освітній та культурній сферах, яке мало вагомий та довготривалий вплив на національну культуру. Так, дослідження політики Павла Скоропадського допомагає краще зрозуміти потреби державотворення, важливість освітньої і культурної політики в цьому процесі. Зважаючи на непрості умови державотворчих процесів, які були викликані революційними подіями, а також наслідками Першої світової війни, вивчення досвіду Української Держави Павла Скоропадського буде надзвичайно актуальним у сучасних умовах, супроводжених складними політичними реаліями.

Мета дослідження – проаналізувати політику Павла Скоропадського в освітній та культурній галузях і визначити її вплив на розвиток освіти і культури впродовж періоду гетьманату Павла Скоропадського.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Дослідження правління гетьмана П. Скоропадського та розвитку освіти, культури, мистецтва в цей період має під собою серйозну основу для дослідження. Традицію позитивного аналізу політики Гетьманату в галузі освіти та культури було закладено ще за доби гетьманату. Прибічники гетьманату, зокрема П. Скоропадський [1], у своїх мемуарах визначали як найбільш продуктивний період за час української революції в процесі національного будівництва, зокрема в галузі культури. Тоді як найбільшим опонентом, прихильником УНР, був В. Винниченко [2], який підкреслював, що за період діяльності П. Скоропадського українська наука, культура та мистецтво перейшли період занепаду. Українські історики діаспори також поділилися на дві категорії, зокрема на тих, хто підтримував політику П. Скоропадського, і тих, хто засуджував та критикував у 1940–1970 роках. Також поділилися на прихильників і супротивників періоду гетьманату. Так, наприклад, Н. Полонська-Василенко [3] та М. Лозинський [4] відзначають здобутки гетьмана в культурному будівництві. З відновленням Україною незалежності починається новий етап у висвітленні політики Павла Скоропадського. Відзначимо дослідників О. Кудлая [5], О. Рубльова [6], Я. Грицака [7], С. Башака [8] та І. Гошуляка [9]. Джерельну основу дослідження становлять чисельні й різноманітні опубліковані матеріали Української Держави за період від 29 квітня до 14 грудня 1918 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з іпостасей становлення держави завжди була власна система освіти. Тому постійна увага урядових кіл Української Держави була зосереджена на початковій і середній школі. Оскільки гетьманський переворот відбувся

наприкінці квітня, а навчання розпочинається восени, то на підготовку відповідних розпоряджень і друк підручників було принаймні декілька місяців. Уже в липні Міністерством народної освіти видано розпорядження, відповідно до якого мала бути створена національна нижча початкова школа. Також документом передбачено навчання виключно на основі українських підручників. Українська мова визнавалась єдиною мовою викладання. Щодо наявних російськомовних гімназій та реальних училищ запроваджували цикл українознавчих предметів. Суттєві зміни планувались і в програмах учительських семінарій, які мали готувати педагогічні кадри до потреб нової школи. Уперше за кілька століть освіта мала відбуватись українською мовою [6, с. 142].

Для підготовки вчителів улітку 1918 р. видано закон про окреме фінансування роботи вчительських курсів українознавства в усій Україні; також мали діяти тримісячні курси для вчителів шкіл з польською мовою викладання Києва, Вінниці та Житомира. З 1 липня призначено 350 стипендій для підтримки незаможних вчителів-українців початкових та середніх шкіл. Для їх фінансового забезпечення з державних фондів виділялося 77 500 карбованців [5, с. 244]. На ті часи це була дуже суттєва сума. Варто також зазначити, що українські гривня і карбованець забезпечувались золотом і були настільки стабільною валютою, що саме в карбованцях наприкінці 1918 року була надана велика позика уряду Німецької імперії.

Також була видана низка законів, відповідно до яких Рада міністрів виділяла кошти для допомоги та розвиток дошкільної, шкільної і позашкільної освіти в Українській Державі. На початку осені Міністерство освіти та мистецтва, відповідно до чинного законодавства, за посередництва губернських, повітових та міських працівників, активно працювало над створенням вечірніх шкіл. Засновували також бібліотеки-читальні, організовували клуби, виставки, екскурсії; влаштовували дитячі садки, ясла, майданчики. Також Міністерство працювало над підготовкою спеціалістів із позашкільної та дошкільної освіти та виховання. Постійно виділяли кошти для фінансової підтримки культурно-просвітних закладів, що існували ще з 1917 р. За інструкціями міністерства ще з 1 травня 1918 р. були ухвалені нові штатні розклади шкіл, а на підтримку вже заснованих та відкриття 400 нових початкових та середніх шкіл була виділена доволі значна на той час сума – понад 3 мільйони карбованців державних коштів. Схожі заходи були заплановані і в часи Центральної Ради впродовж 1917–1918 рр., проте стабільного державного фінансового забезпечення вони так і не отримали [5, с. 244].

Грудневим законом «Про скасування органів керування колишніми школами Найсвятішого Синоду і про остаточну ліквідацію справи передачі міністерству народної освіти та мистецтва і місцевим самоврядуванням названих шкіл і їх майна» зобов'язано всіх керівників окружних, єпархіальних шкільних рад та їх повітові відділення протягом місяця здійснити передачу до міських і земських шкільних управ усю документацію колишніх церковних шкіл, що були у віданні Синоду. Сюди зараховували церковнопарафіяльні, двокласові, церковно-учительські школи. Було чітко регламентовано правила цієї передачі [5, с. 243–244].

Міністерство освіти дало дозвіл на відкриття 54 українських гімназій і забезпечило їх приміщеннями та сталим фінансуванням. У гімназійних класах зроблено відповідні ремонти, закуплено необхідні меблі. В усіх російських гімназіях як обов'язкові введено низку нових предметів. Серед них – українська мова, історія й географія України та історія української літератури. Уперше основні предмети в державі викладали українською мовою [10, с. 52].

Загалом до кінця 1918 р. з 836 гімназій, які реально працюють (409 громадських, 161 державна, 268 приватних, 474 чоловічі й 362 жіночі), 150 були цілковито українізовані. У такий спосіб формувалася національна школа не на папері, а в реальному житті. Саме вона мала виконати низку завдань, без яких існування нової Української Держави було б нереальним. Національно свідоме населення мало стати основою держави [1, с. 143].

Проте була й велика кількість проблем, які гальмували розвиток освіти. Зокрема, з опозицією, не менш сильною, ніж у випадку зі здобуттям церковної автокефалії, постійно довелось боротись і міністерству народної освіти, яке очолювали такі відомі й авторитетні науковці, як М. Василенко, В. Науменко, П. Стебницький.

Так, наприклад, у своїх мемуарах гетьман Павло Скоропадський торкається й міністра народної освіти, Миколи Василенка, якого він бачив як гарну кандидатуру на посаду міністра народної освіти. Зазначаючи обізнаність Миколою Василенком українським питанням [11, с. 165–166]. Все ж таки багато радикальних кіл були налаштовані проти міністра народної освіти, і вони не підтримували його, хоча М. Василенко обіцяв зміни в ланках середньої школи, все ж таки цього не відбулося [12, с. 169]. Крім того, вони одразу відмовилися від дещо фантастичних планів більшості членів Української Центральної ради щодо можливості швидко та суцільно українізувати систему освіти. Керівники освітнього міністерства чудово розуміли, що задля максимальної ефективності підхід має бути диференційованим. І швидкість українізації початкової, середньої та вищої шкіл має бути різною [10, с. 11]. Якщо в майже стовідсотково україномовному селі початкові школи мають одразу ж стати українськими, то в російськомовному місті цей перехід має бути поступовим. Задля цього планувалося провести низку реформ, які мали сприяти престижності української мови й викоріненню століттями формованого стереотипу, що українська мова – це мова сільського населення.

Проблеми, які були на той час у народній освіті, викликали в гетьмана особливу увагу: «Я не входитиму також у всі подробиці всіх наших переживань у справі народної освіти в Україні за час Гетьманства... Нижчі школи були в змозі повного розвалу. Головна турбота міністерства полягала в тому, щоб створити умови, за яких з осені заняття могли б нормально відновитись ... в багатьох школах не було вчителів, будинки були, особливо у прифронтовій смузі, у жахливому стані. Для підготовки вчителів до нових вимог, пред'явлених міністром до сільських вчителів, було влаштовано у Києві кілька учительських з'їздів, Василенко надавав цим з'їздам великого значення. Одним з актуальних питань цього часу було збільшення платні вчителям як нижчих, так і середніх навчальних закладів» [1, с. 153; 13, с. 219].

Перехід початкових шкіл на українську мову за умови повного забезпечення необхідними кваліфікованими педагогічними кадрами здебільшого відбувався доволі легко. Задля забезпечення цих шкіл учителями, міністерством народної освіти значна увага приділялась організації викладання української мови викладацьким складом учительських семінарій. Набагато складнішою була ситуація в середніх міських школах, гімназіях, де до процесу українізації здебільшого вороже поставились і батьківські комітети, і більшість педагогів. Побутувала стара стереотипна думка, що мовою науки є російська. Тому було вирішено спочатку випустити всі необхідні підручники й дидактичні матеріали. А також наповнити бібліотеки українською літературою, як художньою, так і науковою. Планувалося також перекласти кращі зразки світової літератури на українську мову впродовж якнайкоротшого часу. Також мала бути перекладена й низка наукових праць світових учених [1, с. 217].

Варто зазначити, що всі спроби українізації навіть початкових шкіл інколи стикалися із шаленим опором шовіністично налаштованих російськомовних громадян. Це стосувалося насамперед великих міст на Лівобережжі й на півдні України. На Правобережжі була інша проблема – польськомовні громадяни. Вони теж активно протестували проти українізації освіти, стверджуючи «цивілізованість» польської мови щодо української. Маючи більшість у шкільних та гімназійних радах, вони навпаки старалися полонізувати освіту [10, с. 11].

Тому задля уникнення непотрібних конфліктів і не бажаючи спровокувати напруження на мовному ґрунті (як це інколи мало місце в часи Центральної ради), нове міністерство освіти намагалось розпочати роботу не з українізації вже наявних російськомовних гімназій,

а із заснування нових, україномовних середніх навчальних закладів. І успіхи на цій ділянці роботи були доволі відчутні. Промовистим є той факт, що в часи Центральної ради в Києві працювали тільки три українські гімназії, та й то за приватні кошти. У 1918 р. їх перевели на цілковите забезпечення державним фінансуванням [14, с. 294]. У часи гетьманату ситуація радикально змінилася. До грудня 1918 р. на території всієї Української Держави працювало вже понад 150 українських гімназій. Усі вони працювали на повному державному забезпеченні. У тих гімназіях, де мовою викладання залишалася російська, обов'язково впроваджувались як обов'язкові предмети українська мова та інші українознавчі дисципліни. Наступним етапом планувалося зробити поступову українізацію решти російськомовних шкіл та гімназій. У такий спосіб освіта мала стати українською [9, с. 246].

Аналогічний підхід панував і на рівні вищої освіти. І якщо в часі Центральної Ради продовжували існувати лише три російськомовні університети, що були засновані задовго до 1917 р., – Київський, Харківський та Одеський, – то тепер, за активної участі Гетьмана були засновані ще два українські вищі навчальні заклади. Урочисте відкриття першого державного українського університету відбулося 6 жовтня 1918 р. в Києві, а другого – 22 жовтня в старовинному подільському місті Кам'янець-Подільський. Вочевидь планувалося, що новий університет у Києві має протидіяти русифікації в Наддніпрянщині, а Кам'янець-Подільський – на Правобережжі та Поділлі. Для роботи в них були запрошені українські фахівці з університетів колишньої Російської імперії. Планувалося також запрошення професорів провідних європейських держав [14, с. 175].

Набагато важче та повільніше відбувався процес добору професорсько-викладацького складу в університеті Кам'янця-Подільського. Це пояснюється тим, що в місті була майже відсутня своя професура, якщо не брати до уваги П. Бучинського, що працював у місті після тривалого викладання в Новоросійському університеті. Тому чиновники міністерства освіти були змушені запросити київських, харківських, львівських, катеринославських, ніжинських науковців [13, с. 209].

Звичайно, що обмежуватися відкриттям лише двох українських університетів ніхто не збирався. Були плани заснувати ЗВО і на Лівобережжі. Зокрема, з ініціативи товариства «Прогрес» та місцевого земства в Полтаві відбулося заснування історико-філологічного факультету, який мав стати основою майбутнього українського університету в цьому місті. У подальших планах було відкриття українських університетів у найбільшому місті тогочасної України – Одесі, а невдовзі також у Харкові чи Чернігові [15, с. 240].

Спеціальним законом проведено перетворення Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька на державний ЗВО України, який офіційно названо «Державним історико-філологічним інститутом князя Безбородька в м. Ніжині». Засновані в XIX столітті колишні російські університети – Київський святого Володимира, Харківський та Новоросійський – теж отримували статус державних університетів. Щодо російських вищих технічних шкіл – то вони, відповідно до закону Ради міністрів від 16 вересня 1918 р., ставали українськими вищими державними школами. Зокрема, це стосувалося Катеринославського гірничого інституту, Харківського технологічного інституту, Харківського ветеринарного інституту, Київського політехнічного інституту та деяких інших навчальних закладів. Навчання в них теж планувалося поступово перевести на українську мову [15, с. 240].

За час гетьманату П. Скоропадського засновано понад 20 ЗВО, серед яких варто відзначити відкриття Київського Близькосхідного інституту, Одеського вищого міжнародного інституту, Одеського інституту муніципальних діячів, Київського географічного інституту. Такі заклади мали закрити окремі галузі науки, сприяти написанню термінологічних словників та поступовому перекладу на українську мову найважливішої технічної літератури. Для цього

формувалися колективи науковців, які володіли французькою, німецькою та українською мовами. Поступово мали з'явитись і нові дослідження вже українською мовою. Після цього технічна освіта раз і назавжди мала стати українськомовною [10, с. 52].

Висновки. Загалом можна стверджувати, що існували плани поступово, впродовж кількох років цілковито перевести всю освіту на українську мову викладання. Мовами національних меншин мала залишитися лише невеличка частина початкових шкіл у районах, де більшість населення була греками, поляками, євреями, німцями, циганами. Середня та вища освіта мали стати цілковито україномовними.

Проте падіння Гетьманату й подальша окупація української території російськими більшовиками, російськими монархістами, поляками, румунами не дали провести запланованих реформ. Навпаки, розпочався новий виток русифікації, колонізації, румунізації української освіти. І тільки в сучасності, вже після початку російського вторгнення у 2014 р., освіта в Україні врешті стала українською.

Література

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. Київ : Фоліо, 2020. 512 с.
2. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: marec 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ – Відень 1920. URL: <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html>
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. Київ : Либідь, 1992. Т. 2. 608 с.
4. Лозинський М. Уваги про українську державність. Відень, 1925. 86 с.
5. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність українських урядів доби гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти і культури (за матеріалами газети «Державний Вісник») / Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрoверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 320 с.
6. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ, 2000. 360 с.
8. Бушак С. Доба Скоропадського: освіта, наука, культура. Шлях перемоги, 2–8 серпня 2001 р. С. 11.
9. Гошуляк І. Українська держава гетьмана П. Скоропадського. *Історичний календар*. 2001 рік. Київ, 2001 р.
10. Панов І. Гетьманат П. Скоропадського в створенні Української державності та освіти. *Шлях освіти* 2003, № 4. С. 51–53.
11. Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави. № 43.15.07.1918. VI // Українська Держава (квітень – грудень 1918 року).
12. Документи і матеріали. Київ, 2015. Т. 1. С. 153. Правила прийому до університетів у 1918–1919 рр. 16.07.1918 / Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Київ, 2015. Т. 2. С. 170.
13. Кіцак В. М. Внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського. *Молода нація*. Київ : Смолоскип, 1997. 268 с.
14. Завальнюк О. М. Гетьманат Павла Скоропадського: розбудова національної університетської освіти / Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрoверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 320 с.
15. Корновенко С. В. Українська революція. Вінниця : Вид-во «Фоліант», 2004. 432 с.

References

1. Skoropadskyi, P. (2020). Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 r. [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyiv: Folio. [in Ukrainian].
2. Vynnychenko, V. (1920). Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii: berezen 1917 r. – hruden 1919 r.) [The Rebirth of a Nation (History of the Ukrainian Revolution: March 1917 – December 1919)]. Kyiv – Vienna. Retrieved from <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html> [in Ukrainian].

3. Polonska-Vasylenko, N. (1992). *Istoriia Ukrainy: V 2 t. T. 2* [History of Ukraine: In 2 Vols. Vol. 2]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Lozynskyi, M. (1925). *Uhavy pro ukrainsku derzhavnist* [Notes on Ukrainian Statehood]. Vienna. [in Ukrainian].
5. Kudlai, O. B. (2008). *Zakonotvorcha diialnist ukrainskykh uriadiv doby hetmana P. Skoropadskoho v haluzi osvity i kultury (za materialamy hazety "Derzhavnyi Visnyk")* [Legislative Activity of Ukrainian Governments under Hetman P. Skoropadskyi in the Field of Education and Culture (Based on "Derzhavnyi Visnyk" Newspaper Materials)]. In *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii. Vseukrainska naukova konferentsiia 19–20 travnia 2008 r. Zbirnyk* [Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: History, Figures, Controversies. All-Ukrainian Scholarly Conference, May 19–20, 2008. Proceedings] (p. 320). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi. [in Ukrainian].
6. Rubliov, O. S. (1999). *Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917–1921 rr.* [Ukrainian Liberation Struggles 1917–1921]. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
7. Hrytsak, Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia* [Outline of Ukrainian History. Formation of a Modern Nation in the 19th–20th Centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Bushak, S. (2001, August 2–8). *Doba Skoropadskoho: osvita, nauka, kultura* [The Skoropadskyi Era: Education, Science, Culture]. *Shliakh peremohy – Path of Victory*, p. 11. [in Ukrainian].
9. Hoshuliak, I. (2001). *Ukrainska derzhava hetmana P. Skoropadskoho* [The Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi]. In *Istorychnyi kalendar – Historical Calendar* (2001). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Panov, I. (2003). *Hetmanat P. Skoropadskoho v stvorenni Ukrainskoi derzhavnosti ta osvity* [The Hetmanate of P. Skoropadskyi in the Creation of Ukrainian Statehood and Education]. *Shliakh osvity – Path of Education*, (4), 51–53. [in Ukrainian].
11. *Zhurnaly zasidan Rady Ministriv Ukrainskoi Derzhavy. No. 43.15.07.1918. VI* [Journals of the Meetings of the Council of Ministers of the Ukrainian State. No. 43. July 15, 1918. VI]. (2015). In *Ukrainska Derzhava (kviten–hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy – [Ukrainian State (April–December 1918). Documents and Materials]*, Vol. 1, p. 153. Kyiv. [in Ukrainian].
12. *Pravila pryomu do universytetiv u 1918–1919 rr. 16.07.1918* [University Admission Rules in 1918–1919. July 16, 1918]. (2015). In *Ukrainska Derzhava (kviten–hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy – [Ukrainian State (April–December 1918). Documents and Materials]*, Vol. 2, p. 170. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kitsak, V. M. (1997). *Vnutrishnia polityka hetmana Pavla Skoropadskoho* [Internal Policy of Hetman Pavlo Skoropadskyi]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
14. Zavalniuk, O. M. (2008). *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: rozbudova natsionalnoi universytetskoï osvity* [The Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: Development of National University Education]. In *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii. Vseukrainska naukova konferentsiia 19–20 travnia 2008 r. Zbirnyk* – [Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: History, Figures, Controversies. All-Ukrainian Scientific Conference, May 19–20, 2008. Proceedings], p. 320. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi. [in Ukrainian].
15. Kornovenko, S. V. (2004). *Ukrainska revoliutsiia* [Ukrainian Revolution]. Vinnytsia: Vydavnytstvo "Foliant". [in Ukrainian].

УДК 94 (477) "1897/1917"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.13>**Андрій НОВОСЕЛЬСЬКИЙ***аспірант кафедри історії та археології**Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, Україна, 01042 (hranitel0911@gmail.com)***Andrii NOVOSELSKYI***Postgraduate student, Department of History and Archaeology**Volodymyr Dahl East Ukrainian National University,**17 John Paul II St., Kyiv, Ukraine, 01042 (hranitel0911@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2551-5609>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БЕЛЬГІЙЦІВ НА ПРИКЛАДІ СКЛЯНОГО СЕЛИЩА В КОСТЯНТИНІВЦІ (1897–1914 РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати повсякденне життя бельгійців, які мешкали в скляному селищі, що на території сучасного м. Костянтинівка (Донецька обл.), у період 1897–1914 рр. **Методологія дослідження** базується на комплексному підході й передбачає використання таких спеціально-історичних методів, як проблемно-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна.** Уперше здійснено спробу аналізу повсякденного життя бельгійців, які проживали в скляному селищі, у період 1897–1914 рр. Серед іншого, глибше розкрито процеси урбанізації Костянтинівки. **Висновки.** У повсякденні бельгійці спиралися на власні традиції та місцеві умови. Це залежало від посади, професії, сімейного стану тощо. Директори, інженери та відповідальні службовці були ізольовані від решти робітників і жили в найкомфортніших умовах. Кваліфіковані робітники, наприклад майстри-склодуви, мешкали в простіших умовах, але, маючи значний матеріальний дохід і, відповідно, комфортніший спосіб життя, вирізнялися з-поміж іншого населення.

Адміністрація підприємства надавала корпоративне житло та брала на себе певні зобов'язання щодо соціальної інфраструктури, як-от заводська лікарня, школа, костел, клуб тощо. Також забезпечувала належні санітарні умови.

Ключові слова: бельгійці, завод, скло, склодуви, скляне селище.

EVERYDAY LIFE OF BELGIANS USING THE EXAMPLE OF THE GLASS VILLAGE IN KOSTYANTYNIVKA (1897–1914)

Abstract. *The aim of the article* is to analyze the everyday life of Belgians who lived in a glass village on the territory of the modern city of Kostyantynivka (Donetsk region) in the period 1897–1914. **The research methodology** is based on a comprehensive approach and involves the use of such special historical methods as problem-chronological, historical-systemic. **Scientific novelty.** For the first time, an attempt was made to analyze the daily life of Belgians who lived in the glass village in the period 1897–1914. Among other things, the processes of urbanization of Kostyantynivka were revealed in more depth. **Conclusions.** In their everyday life, the Belgians relied on their own traditions and local conditions. This depended on their position, profession, family status, etc. Directors, engineers and responsible employees were isolated from the rest of the workers and lived in the most comfortable conditions. Skilled workers, such as, for example, glassblowers, lived in simpler conditions, but, having a significant material income, and, accordingly, a more comfortable lifestyle, stood out from the rest of the population.

The enterprise administration provided corporate housing and assumed certain obligations regarding social infrastructure, such as a factory hospital, school, church, club, etc. It also provided proper sanitary conditions.

Key words: Belgians, factory, glass, glassblowers, glass village.

Постановка проблеми. Промислове виробництво біля залізничної станції Костянтинівка (Катеринославська губернія) починається в 90-х роках XIX століття. Серед перших був збудований скляний завод бельгійського акціонерного товариства «Донецькі скляні заводи» (Societe des Verreries de Donetz). Товариству також належали пляшковий та хімічний заводи. Основною продукцією склярів було бемське скло.

Для організації виробництва товариство укладало контракти з бельгійськими інженерами, майстрами, службовцями, кваліфікованими робітниками та іншими. Забезпечивши житлом поруч із місцем роботи.

Мета статті – розглянути повсякденного життя бельгійців, які мешкали в скляному селищі, на території сучасного м. Костянтинівка (Донецька обл.), у період 1897–1914 рр. (від заселення до початку Першої світової війни).

Аналіз досліджень та публікацій. Це питання окремо не виділялося. Низку цінних відомостей містить монографія С. Бонебеккера (1989) [1], присвячена будівництву скляного селища (колонії) та заворушенням 1900 р., яка базується на джерелах особистого походження, насамперед бельгійського інженера Л. де Бера. Також певні відомості щодо Костянтинівки є в роботі В. Пеетерса (2010) [2], яка присвячена бельгійським підприємствам на території України. Деякий фактичний матеріал містить краєзнавча праця В. Бондаря і Б. Донцова (1995) [3], зокрема пізніші спогади мешканців. Варто також згадати, що серед перших оглядових статей – подорожні нотатки Єпіфанського (1909) [4]. Загальну ситуацію детально висвітлює монографія В. Кулікова (2019) [5], присвячена заводським і шахтарським поселенням Донбасу та Придніпров'я (1870–1917 рр.). При цьому в коло дослідження не потрапили поселення на території Костянтинівки.

Виклад основного матеріалу дослідження. 14 червня 1896 р. Комітет Міністрів дозволив акціонерному товариству «Донецькі скляні заводи» (Societe des Verreries de Donetz) відкрити свої дії з улаштування та експлуатації скляного заводу при с. Сантуринівка Бахмутського повіту. Товариство було засноване роком раніше в Королівстві Бельгія, а саме 14 серпня 1895 р. Товариство офіційно відкрило свої дії на території Російської імперії 25 листопада 1896 р. 11 серпня 1895 р. був складений документ на придбання під будівництво ділянки землі. Документ з однієї сторони підписали бельгійці Луї Ламберт, Павло Нобле, Йосип Сізде, з другої – землевласник Дмитро Номікосов.

Будівництво скляного заводу розпочалося навесні 1896 року. За 1896–1898 рр. збудовані та запущені дві печі-ванни. Водночас поруч побудували робітниче селище, або, як ще тоді називали, колонію. Для цього уклали контракт з бельгійським інженером Луї де Бером, а його помічником був інженер Поль Деган [1, с. 15].

Бельгійські робітники, службовці та інженери мали мотивацію їхати в далекі Донецькі степи. Це гарантована робота, збільшення зарплати й надання житла та інші вигоди коштом компанії [2, с. 36].

На скляному заводі працювало від 200 до 250 бельгійців. Так, станом на 1899 р. – понад 200 [1, с. 75], на 1909 р. – 200–250 [4]. Перші з них прибули навесні 1897 р.

Частина заводського селища, де оселилися бельгійці та деякі інші іноземці, називали бельгійською. Крім того, імовірно, щодо подібних випадків «бельгійське село» або «бельгійське поселення» [2, с. 42]. Також тут проживали й інші іноземці – французи, німці, греки та деякі інші, що приїхали сюди працювати з промислових центрів великих міст або інших підприємств, але загалом таких було не багато.

Як описує типову ситуацію В. Пеетерс, будинки, де мешкали інженери, майстри й менеджери, стояли дещо окремо від будинків «робітничого класу», що відповідало традиціям, які існували в Бельгії [2, с. 42]. «Просторова сегрегація, з одного боку, була інструментом

конструювання суспільства заводських і шахтарських поселень, а з другого – відбивала складні процеси його внутрішньої трансформації [...] в більшості заводських і шахтарських поселень вона була запланована від самого початку» [5, с. 179].

Важливо зазначити, що весь житловий фонд залишався корпоративною власністю. І будь-хто, якщо за певних причин звільнявся, мав виселятися.

На самій верхівці ієрархії перебував директор-розпорядник, для якого передбачався окремий двоповерховий особняк. Він розташовувався дещо поодаль (тут була колишня економія місцевого поміщика), оточений великим садом, а також парканом по периметру. Зокрема, тут мешкав Валентин Гомон, який обіймав цю посаду з 1903 р. Тому серед місцевих мешканців він тривалий час був відомий як «дім Гомона» [3, с. 7].

Нижче по кар'єрних сходах – інженери, відповідальні службовці. У бельгійській частині селища зі своєю родиною оселився Фердинанд Асмус, який обіймав одну з головних посад у конторі скляного заводу. Будинок розташовувався біля дороги, якою він щодня ходив до контори. Він був довгий – на десять двоповерхових квартир, тобто дворівневих. Їхня – десята – квартира була крайня в будинку. Простора, у ній було шість кімнат: дві великі на першому поверсі та чотири менші – на другому. У нижніх кімнатах містилася їдальня та вітальня з каміном, де поставили піаніно. З кухні на чорний двір вела тераса із заклеєною стелею. У кімнати верхнього поверху вели круті дерев'яні сходи.

По фронту будинку спереду йшли невеликі палісадники, по одному на кожну квартиру, обсажені білою та жовтою акацією і грабами. Ззаду при кожній квартирі розташовувалося чорне подвір'я з воротами, що виходили на незабудований простір. На кожні дві квартири припадала криниця, вирита посередині лінії паркану, що відокремлював сусідні дворики. Криниці були глибокі, вода в них холодна, солонувата на смак та жорстка, що характерно для цієї місцевості.

За чорним двором квартири Асмус – крайньої – простягався досить великий сад, точніше кажучи, обнесена парканом галявина. По краях її росли великі білі акації, біля парканів тяглися зарості кропиви та молочаю, а посередині пустиря була альтанка. До неї вела піщана доріжка з рідкісними по краях кущами дуже пахучих троянд. Крім згаданої альтанки, була ще одна – біля задньої стіни будинку – і недалеко від неї великий викопаний у землі льох. Інший льох був у квартирі, зокрема тут зберігали продукти, які швидко псуються, тобто необхідно зберігати в холоді.

Середню ланку на виробництві займали кваліфіковані робітники, серед яких також було багато бельгійців. Зокрема, найбільшу групу становили майстри-видувальники. Крім того, у питаннях житла також враховувався сімейний стан. Тож сімейні кваліфіковані робітники зазвичай отримували квартири у спільних будинках з однієї або двох кімнат, а самотні – кімнату або місце в казармі (гуртожитку). Варто також зазначити, що немає даних про те, на якій основі житло надавалося в користування – платній чи безоплатній.

Адміністрацією в селищі передбачалися певні об'єкти соціальної інфраструктури. Щодо медичної допомоги, у 1897 р. запросили працювати лікаря. Згодом тут була відкрита, як тоді називали, лікарня при заводах [6, с. 217]. Досить велика, щоб лікувати хворих всіх п'яти бельгійських заводів, що були неподалік один від одного. Отже, бельгійські керівники в цьому відношенні скооперувалися, збудували та утримували лікарню спільним коштом. У лікарні передбачалося 30 штатних ліжок. Щодо цього закони Російської імперії вимагали від адміністрацій заводів розрахунок не менш одного ліжка на 100 робітників.

Також кожне бельгійське підприємство Костянтинівки утримувало власного лікаря, який лікував хворих як амбулаторно, так і в спільній лікарні. Крім того, поруч у селищі Дмитрівське в 1908 р. відкрита земська лікарня, тобто для місцевого населення на кошти Бахмутського земства.

Під власне кладовище у квітні 1897 р. адміністрацією виділена ділянка 30 на 30 метрів. У тому ж році відбулися перші поховання [1, с. 44]. Були випадки смертей від віспи, малярії, дизентерії, зокрема дітей. Відомо й про такий нещасний випадок: згаданий вище інженер Деган (26 років), купаючись влітку в Торці, потонув. Однак його поховали в Гійі (Шарлеруа), у родинному склепі.

Релігійне різноманіття було пов'язане з національністю. На території, що належало товариству скляних заводів, на початку століття збудували католицький костюл. Біля залізничного вокзалу та в селищі Дмитрівське – православні церкви, Свято-Миколаївська і Свято-Олексіївська, які відвідувала велика кількість робітників. Тому бельгійська адміністрація, зі свого боку, імовірно, виділяла певну частку коштів на їх будівництво, потім утримання, утім, даних про це наразі не виявлено. Крім того, на території селища Дмитрівське була синагога, а також молитовний дім.

На утриманні адміністрації також була заводська школа на території селища. У ній навчалися діти робітників та службовців. Зокрема, на 1911 р. тут навчалося близько 150 дітей різного віку. Немає точних даних про те, як саме навчалися бельгійські діти. Крім іншого, часто заможні родини наймали вчителів для певного навчання своїх дітей удома.

Варто також зазначити, що в декількох заводських та торгових селищах, що поруч, загалом було вісім шкіл, де, крім заводських, церковно-приходська, земська, залізничників (відомча), а також прогімназія.

Певні необхідні товари можна було придбати в заводській крамниці. Загальний товарообіг був значним.

У бельгійське селище з власною продукцією системно приїздили деякі місцеві підприємці та фермери. Так, хлібна будка розвозила батони білого та чорного хліба, який випікали в приватних пекарнях. А з молочною продукцією приїздив як мінімум один німець-колоніст (загалом поблизу розташовувалося кілька колоній). Вони зупинялися перед будинками, звідки до них виходили охочі придбати.

Розвізник пивного складу доставляв пляшки пільзенського пива в дерев'яних ящиках. Імовірно, з пивного складу Айвара Юза (сина відомого Джона Юза), що розташовувався в селищі Дмитрівське.

Група болгар-поселенців, що вирощували овочі неподалік у низині Торця, продавали баклажани, капусту, огірки, зелень. Цікаво, що деякі бельгійські родини самі заводи городи. Навіть інженер Бер завів невеличкий, де вирощував картоплю, томати, моркву тощо.

Також ширший асортимент товарів можна було придбати в крамницях та лавках торгового селища Дмитрівське, що розташовувалися поблизу скляного селища, через залізничне полотно. Так, на полицях «Магазину Абрамовича» лежали найрізноманітніші товари. Попит мали свічки, мило, чай Висоцького, кава в зернах, какао Ейнем (у круглих металевих коробках), сірники, сіль та багато іншого. Товари могли відпускатись у кредит – робили записи в спеціальних книжках. Цей магазин належав Товариству Абрамович А. Я. та спадкоємці, що торгувало мануфактурою, бакалією і галантереєю, «оборот товарів великий» [7, с. 859]. Також у Костянтинівці торгували: Іванов М. – мануфактура і галантерея, оборот середній; Брецинський С. – галантерея, оборот великий; а також М. Островський, С. Фрейман, Д. Палей.

У селищі Дмитрівське розташовувався й ринок з м'ясними та овочевими рядами, куди часто навідувалися місцеві домогосподарки. А також торгували з возів, зокрема відрами, щітками, віниками та іншим.

У цьому ж селищі були готель, лазня, нотаріус, друкарня «Берманта і Лапіса», страхове агентство, телеграфно-поштова контора. Можна було й завітати до ательє – зробити фотокартку. У різний час тут фотографували Є. Білоцерковський, І. Бродський, Л. Темкін, Я. Шурапей.

За продаж спиртних напоїв (державна монополія), за спогадами мешканців, відповідав Іван Кошель, а питні заклади концентрувалися на вулиці Мільйонній.

Є згадка, що в ресторан чи то інший питний заклад навідувались й бельгійці, зокрема з керівної ланки, та представники інших національностей. Зокрема, відомий такий випадок. З нагоди свята, яке було характерним для регіону Шарлеруа, на вечерю зібралися: рахівник (бельгієць), його дружина (парижанка), інженер пляшкового заводу та його дружина (бельгійці), перекладач та його дружина (польського походження), секретар Ламінцар (євреї) та його дружина (швейцарка) [1, с. 52].

Культура пиття відрзнялася. Так, кореспондент газети писав [4], що бельгійці пили горілку після обіду, як лікер – маленькими ковтками. А також «не поступаються нашим, тільки п'ють не так демонстративно, і п'яного бельгійця дуже рідко побачите на вулиці».

Також була можливість відвідувати клуб для службовців Товариства скляних заводів, а також комерційний клуб у селищі Дмитрівське.

Газета «Бахмутський листок» (1912) писала: «Для людей більш заможних, для «чистої» публіки в селищі є комерційний клуб та клуб громадських зборів. І тут головне значення має буфет, а також більярд та карткові столики. Є, щоправда, приміщення для театрів, але постійної трупи не буває, тільки іноді потрапляє трупа, що гастролює, або грають любителі. Намагалися було колись влаштувати лекції, але ці спроби розбилися про стійку ворожість нашої публіки» [8]. Так, у межах гастролей 1908–1909 рр. приїздила трупа з виставою Ібсена «Привиди», а 16 грудні 1910 р. – відомі артисти Рафаїл Адельгейм та Марія Горичева [16, с. 135]. Лекції, попри скептицизм «Бахмутського листка», теж траплялися. Так, 7 липня 1909 р. лектором І. Левковським у клубі для склярів прочитана лекція «Про жіноче питання» [9]. Мали місце й благодійні вечори, святкування тощо. Так, у пресі повідомлялось, що масляну тут відгуляли великими маскарадними балами в місцевих клубах. «Маскаради пройшли дуже жваво й трохи розворушили сонну публіку глухого містечка» [10].

Серед головних місцевих розваг – перегляд кінофільмів у кінотеатрі «Ілюзіон» (власник Бермант). Приїздив і цирк-шапіто. Уперше в 1898 р., розмістившись саме біля скляного селища. Пізніше вже в міському саду, який заснували в 1908–1909 рр. неподалік, на ділянці землі біля річки, що належала товариству скляних заводів. Тут силами робітників висадили дерева. Згодом з'явилась естрада, де грав духовий оркестр. Його організували робітники й службовці скляних підприємств, його керівник – Іван Благо.

Серед бельгійців були й поціновувачі спорту. У 1910 р. організоване товариство «Спорт», яке очолив Франсуа Гомон. Дещо пізніше на території, яка належала товариству скляних заводів, збудовано стадіон-циклодром, де проходили футбольні матчі, велогонки. Комерційним компонентом займався місцевий підприємець.

Була створена об'єднана футбольна команда. Спочатку футбольні матчі проходили між іноземними службовцями заводів, здебільшого бельгійцями, тобто грали між собою. Незабаром до гри почали залучати інших робітників, капітаном команди став В. Карягин. 13 квітня 1912 р. в Костянтинівці відбулася видатна подія – команди Костянтинівки, Дружківки, Краматорська, Макіївки та Юзівки створили футбольну лігу Донецького басейну.

Перші велосипеди в Костянтинівці, які належали бельгійцям, з'явилися в 1898 р. Поступово їх становилось дедалі більше. Відомостей про наявність у когось автотранспорту на сьогодні не має.

Щодо іншого дозвілля, то хтось полюбляв полювати, хтось – рибалити. Невелика вартість на право полювання та лову риби, а також володіння конем, дозволяло бельгійським інженерам, майстрам та кваліфікованим робітникам вести такий спосіб життя, який удома їм часто був недоступний [2, с. 45].

Влітку купалися в р. Кривий Торець, як діти, так і дорослі. Популярними були прогулянки головними вулицями або степом – пішки, верхи чи на велосипедах. А також зустрічі потягів. Крім власне залізничної станції Костянтинівка (на відстані близько трьох кілометрів), поруч скляного селища існувала платформа, де не на довго зупинялися пасажирські потяги.

Попри наявність певного дозвілля та світського життя, частині бельгійців життя тут могло здаватися досить монотонним, адже вони приїхали з таких міст, як Льєж, Шарлеруа та інші. Варто зазначити, що відпустка додому, у Бельгію, коштувала дорого, крім того, це значна відстань [2, с. 45].

Бельгійці цікавилися новинами, політикою. Найбільш популярною серед бельгійців у Костянтинівці, як у 1909 р. вважав кореспондент газети «Ранок», була газета Charleroi. Про місцеві бельгійські селища та життя в них в тогочасних газетах Бахмута, Катеринослава, Харкова та Києва писали дуже рідко. Здебільшого це дуже стислі відомості про ту чи іншу подію, зокрема кримінальної хроніки тощо.

Важливо зазначити, що частка службовців і професійних робітників володіла двома або більше мовами. З іншого боку, частка тільки своєю, рідною. Щодо цього журналіст у «Дорожніх нотатках» зазначив [4], що зближенню заважає незнання мови, яку бельгійцям ніколи вчити: «Все прагнення повернутись скоріше на батьківщину. І на батьківщині відкрити *société anonyme*».

Так, у своєму повсякденні бельгійці спиралися на власні традиції та місцеві умови. Це залежало від посади, професії, сімейного стану тощо. Директори, інженери та відповідальні службовці були ізольовані від решти робітників і жили в найкомфортніших умовах. Кваліфіковані робітники, наприклад майстри-склодуви, мешкали в простіших умовах, але, маючи значний матеріальний дохід і, відповідно, комфортніший спосіб життя, вирізнялися з-поміж іншого населення.

Адміністрація підприємства надавала корпоративне житло та брала на себе певні зобов'язання щодо соціальної інфраструктури, як-от заводська лікарня, школа, костел, клуб тощо. Також забезпечувала належні санітарні умови.

Література

1. Bonebakker, S. Konstantinovka: construction et destruction d'une colonie belge dans la Russie de la fin du siècle vu par les yeux de son constructeur Louis de Behr : these de licence dans le cadre du programme de Sovietologie. Leiden (Pays-Bas) : Rijksuniversiteit Leiden, 1989.
2. Пеетерс, В. Сталь в степу. Київ, 2010. 104 с.
3. Бондарь, В., Донцов, Б. Константиновка (1870–1941). Константиновка, 1995. 86 с.
4. Епифанский, А. Путевые заметки. *Утро*. 1909. 25 березня. № 699.
5. Куліков, В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2019. 388 с.
6. Ілюстрований супутник Курсько-Харково-Севастопольської залізниці. Харків : Управління К.-Х.-С. залізниці, 1902. 274 с.
7. Справочная книга Клячкина. Контора коммерческих справок. С. Клячкин. Варшава : Тип. Е. Сковронского, 1900. 2132 с.
8. Бахмутский листок. 1912. № 12.
9. Утро. 1909. 10 липня. № 788.
10. Утро. 1912. 09 лютого. № 1568.

References

1. Bonebakker, S. (1989). Konstantinovka: construction et destruction d'une colonie belge dans la Russie de la fin du siècle vu par les yeux de son constructeur Louis de Behr [Konstantinovka: Construction and destruction of a Belgian colony in Russia at the end of the century through the eyes of its builder Louis de Behr]. These de licence dans le cadre du programme de Sovietologie. Leiden (Pays-Bas): Rijksuniversiteit Leiden. [in French].
2. Peeters, V. (2010). Stal' v stepu [Steel in the steppe]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bondar', V., & Dontsov, B. (1995). Konstantynivka (1870–1941) [Konstantynivka (1870–1941)]. Konstantynivka. [in Ukrainian].
4. Epifans'kyi, A. (1909, March 25). Putevye zametki [Travel notes]. *Utro – Morning*, (699). [in Russian].
5. Kulikov, V. (2019). Pidpriemstva i suspil'stvo v zavods'kykh i shakhtars'kykh poselennyakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr. [Enterprises and society in factory and mining settlements of Donbas and Dnipro region in 1870–1917]. Kharkiv: KhNU im. V. Karazina. [in Ukrainian].
6. Iliustrovanyi suputnyk Kurs'ko-Kharkovo-Sevastopol's'koi zaliznytsi [Illustrated companion of the Kursk-Kharkiv-Sevastopol railway]. (1902). Kharkiv: Upravlinnia K.-Kh.-S. z.d. [in Ukrainian].
7. Kliachkina spravochnaia kniga. Kontora kommercheskikh spravok. S. Kliachkin [Kliachkin's reference book. Commercial reference office. S. Kliachkin]. (1900). Varshava: Tip. E. Skovronskogo. [in Russian].
8. Bakhmutskii listok [Bakhmut Bulletin]. (1912), (12). [in Russian].
9. Utro [Morning]. (1909, July 10). (788). [in Russian].
10. Utro [Morning]. (1912, February 9). (1568). [in Russian].

УДК 94(477.43).084

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.14>**Микола ОЛІЙНИК**

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету,

вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29016 (oliinykm@khmnu.edu.ua)

Mykola OLIYNYK

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Philosophy and Social
and Human Sciences, Khmelnytskyi National University,

Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, Ukraine, 29016 (oliinykm@khmnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3440-4965>

СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕПУ (1921–1928)

Анотація. Мета статті – на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати матеріальне становище вчителів і викладачів ЗВО в роки нової економічної політики, реалізацію політики колоніальної влади щодо освітян на Поділлі, дослідити її результати. **Методологія дослідження.** Для досягнення мети дослідження використовували такі методи: історико-порівняльний дає змогу проаналізувати політичне та соціально-економічне становище освітян на різних етапах реалізації політики непу; контент-аналізу – забезпечив формування якісної вибірки архівних документів для аналізу, верифікації та їх тлумачення; модифіковані методи витрат і результативності, витрат та вигоди, запозичені з фінансового аналізу, дали змогу з'ясувати ефективність політики колоніальної влади щодо освітян. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше системно розглянуто становище освітян Поділля в період непу, з'ясовано еволюцію їх матеріального становища, ставлення більшовицької влади до педагогічних кадрів та її дії щодо формування лояльного корпусу педагогів. **Висновки.** У процесі будівництва радянської системи освіти в регіоні повністю ліквідовано будь-які нагадування про систему освіти – як дореволюційну, так і періоду національно-визвольних змагань. Упродовж усього періоду непу матеріальний стан вчителів і викладачів, попри підвищення заробітної плати з 1926 р., був складним, а в першій половині 1920-х років – катастрофічним. Крім того, освітян залучали до виконання численних громадських доручень, регулярно тероризували пошуком каральними органами ідейно ворожих елементів і репресіями щодо них. Загалом це приводило до хронічного браку вчительських кадрів, що негативно позначалося на темпах переходу до загальної освіти дітей 8–11 років. Водночас колоніальній владі вдалося сформувати лояльний до себе корпус освітян.

Ключові слова: освітяни, педагоги, вчителі, викладачі, школа, Поділля.

THE STATUS OF EDUCATORS IN PODILLIA DURING THE NEP YEARS (1921–1928)

Abstract. The aim of this article is to analyze, based on archival sources and historiographical achievements, the material conditions of schoolteachers and university lecturers during the years of the New Economic Policy (NEP), as well as the implementation and outcomes of the colonial authorities' policy toward educators in the Podillia region. **Research Methodology.** To achieve the objective of the study, the following methods were employed: the historical-comparative method enabled the analysis of the political and socio-economic status of educators at various stages of NEP policy implementation; content analysis facilitated the formation of a qualitative sample of archival documents for analysis, verification, and interpretation; modified methods of cost-effectiveness and cost-benefit analysis, borrowed from financial analysis, made it possible to assess the effectiveness of the colonial authorities' policy toward educators. **Scientific Novelty.** This research is the first to systematically examine the situation of educators in Podillia during the NEP period, trace the evolution of their material conditions, reveal the Bolshevik authorities' attitude toward the teaching staff, and analyze their actions aimed at forming a loyal corps of educators. **Conclusions.** In the course of building the Soviet education system in the region, all remnants of both the pre-revolutionary education system and the system of

the national liberation struggle period were completely eradicated. Throughout the NEP period, the material situation of teachers and lecturers remained difficult despite salary increases from 1926 onward; in the early 1920s, it was catastrophic. Moreover, educators were involved in numerous public assignments, were regularly subjected to persecution by punitive bodies in search of ideologically hostile elements, and were subjected to repressive actions. Overall, this led to a chronic shortage of teaching staff, which negatively impacted the pace of transition to universal education for children aged 8–11. At the same time, the colonial authorities succeeded in forming a loyal corps of educators.

Key word: *educators, teachers, lecturers, school, Podillia.*

Постановка проблеми. У листопаді 1920 р. Червона армія захопила останній осередок української державності – Поділля – та встановила тут, як і в інших регіонах, російсько-більшовицьку колоніальну владу у формі «радянської влади». Невдовзі більшовики запровадили нову економічну політику (неп), покликану створити умови для відбудови країни та утвердження їхньої влади. Крім того, однією із цілей непу була зміна проукраїнських настроїв подолян на користь нової влади. Саме тому вона ґрунтовно взялася за систему освіти та її центральну ланку – освітян. Вивчення цього досвіду допоможе краще розуміти природу дій рашистських окупантів на тимчасово захоплених українських територіях в освітній сфері.

Мета статті – на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати матеріальне становище вчителів і викладачів ЗВО в роки непу, реалізацію політики колоніальної влади щодо освітян на Поділлі, дослідити її результати.

Аналіз досліджень та публікацій. Окремі аспекти цієї проблеми стали предметом публікацій В. Адамського [1], О. Завальнюка [2], О. Посвістак [3], О. Стадник [4], А. Сурового [5] та інших. Водночас нові архівні матеріали та досягнення історіографії дають змогу глибше дослідити становище освітян Поділля в зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практичну роботу зі створення власної системи освіти на Поділлі нова влада розпочала з ліквідації здобутків у цій царині періоду УНР, вважаючи її одним з джерел самостійницьких настроїв. Певною мірою їй допомогла глибока економічна криза, через яку із 4 194 шкіл, які працювали в 1919 р., до 1 січня 1921 р. залишилося 3 035, до липня 1921 р. – 2 438, а до липня 1922 р. – 2 303 [6, с. 88].

Не менш складною була проблема вчительських кадрів. Це зумовлювалося як професійними аспектами, так й ідеологічними. Зокрема, станом на лютий 1921 р. на Поділлі не вистачало 405 вчителів [7, арк. 1]. Щоб збільшити їх кількість, «у порядку навчально-трудової повинності», запровадженої 15 березня 1921 р., організували вісім шестимісячних педкурсів. Вони мали «дати політичне виховання і підвищити загальну та педагогічну кваліфікацію робітників старої підготовки» [7, арк. 62–63; 8, арк. 82].

Низьким був якісний склад учителів. Наприклад, у вересні 1922 р. в новоушицьких школах нараховувалося 417 вчителів, з яких з вищою освітою 75, із середньою – 285, зі спеціальною підготовкою – 425, решта – з нижчою [9, с. 179]. Проте більшовиків більше турбувала політична лояльність учителів, а не їх кваліфікація. Тому спеціальні комісії регулярно проводили «чистки» неблагонадійних. Так, за свідченням делегатки VII Всеукраїнського з'їзду рад Підсухи, на Летичівщині після з'ясування політичної свідомості, педагогічної підготовки й господарських здібностей тощо до 1 грудня 1922 р. було «вичищено 60 % учителів» [10, с. 2].

Поряд з економічними факторами це зумовило подальше скорочення шкільної мережі: у 1921–1923 рр. «раціоналізовано» 433 школи, хоч їх зменшення влада вважала неприйнятною, адже рівень неписьменності сягав у 1920 р. 84,55 населення, а серед жінок – 93,15 [11, с. 405–406; 6, с. 88].

Досить об'єктивну оцінку стану освітньої галузі регіону дали учасники засідання комісії РНК УСРР з питання про стан прикордонних губерній 3 квітня 1923 р. при обговоренні

доповіді Наркомосвіти «Про шкільну справу та вчительство в Подільській та Волинській губерніях». Вони констатували, що бюджет на освіту тут становить 305 і 265 відповідно та відповідає середньому по Україні. Проте малий обсяг місцевих бюджетів зумовлював велику заборгованість учителям із заробітної плати. Найбільше членів комісії стурбувало те, що «вчительство Волинської та Подільської губерній в основній масі вороже радянській владі та активно бере участь в антирадянських організаціях, має зв'язки з духовенством, куркульством і білими арміями». Як наголосив голова Подільського губвиконкому В. Порайко: «В масі воно не є радянським» [12, арк. 230]. Крім того, більшовиків турбувало, що «305 вчителів – діти духовенства» [13, арк. 50].

Крім професійного та ідейного рівня вчителів, серйозною проблемою було їхнє вкрай скрутне матеріальне забезпечення. Газета «Червоний кордон» 28 травня 1922 р. констатувала, що вчитель, «душа школи», часто сидить голодний, обдертий, без світла, без палива [14, с. 3]. Щоб хоч якось підтримати освітян, дозволили урожай зі шкільної землі використати для підтримки вчителів [15, с. 226]. Однак, як скаржилася інспекція народної освіти Кам'янецької округи, його фінвідділ без її відома і без дозволу фракції окрвиконкому зарахував цей урожай у заробітну плату вчителів. Вони сприйняли такі дії як грабіж [16, арк. 621].

Матеріальна скрута змусила вчителів чи не вперше в історії шкільництва в Україні почати утримувати худобу [17, арк. 18]. Натомість у політдовідці Подільського губкому КП(б)У за серпень 1923 р. зазначалося, що на серпневих конференціях учителів їм зачитали «серію доповідей політичного характеру», але «значних результатів вони не дали» і навіть викликали в деяких місцях негативне ставлення вчителів [18, арк. 15]. Крім того, хронічне недоотримання зарплати приводило вчителів до «абсолютно інертного ставлення до справи, а інколи й до прямого озлоблення проти Радянської влади». Так, у листопаді 1923 р. в Орининському районі Кам'янецької округи вони пригрозили припинити роботу [19, арк. 54 зв.].

Україн важким було матеріальне становище викладачів подільської вищої школи. З метою його поліпшення президія губвиконкому 9 серпня 1921 р. ухвалила «постачати педагогічний персонал установленим пайком, видаючи їм такий регулярно» [20, арк. 5]. Мабуть, це рішення виконувалося погано, тому місцеві органи змушені були допомагати своїми силами. Так, президія Кам'янецького повітвиконкому 12 листопада 1921 р. ухвалила видати професури сільсько-господарського інституту 10 пар взуття, 1 пуд борошна, 1005 академічного пайка [9, с. 30–31]. Звернімо увагу, що 26 листопада президія губвиконкому «запропонувала» губернській раді народного господарства забезпечити наукових працівників «дровами та керосином» і надіслати окрвиконкомом циркулярне розпорядження про їхнє «повне забезпечення академпайком, паливом і керосином» [20, арк. 37]. У жовтні – грудні 1922 р., коли середня місячна зарплата викладача становила 264 крб радзнаками за тижневого навантаження 27 годин, за рішенням окрвиконкому, для полегшення їхнього матеріального становища, за кожну лекцію видавали по 4 фунти жита за годину і по 1,5 фунта на родину. Проте із січня 1923 р. через відсутність ресурсів ця допомога припинилася [21, арк. 58]. Для розуміння купівельної спроможності наведемо масштаб цін у Вінниці у вересні-листопаді 1923 р.: один пуд жита коштував у вересні 95 крб 50 коп. а в листопаді – 136 крб; фунт волового м'яса відповідно 15 крб і 33 крб; фунт цукру-піску – 55 і 120; пара чобіт – 3 000 і 4 500 [15, арк. 248].

На фоні злиденного становища освітян подальше зменшення за пропозицією губернської бюджетної комісії в 1924 р. їхньої зарплати на 285 змусувало округи скорочувати штати. Так, у Пиківському районі Вінницької округи скоротили від 355 до 505 учителів. Це спричиняло перевантаження педагогів і, на думку відділу народної освіти Кам'янецького окружного, провокувало «ненормальність у процесі роботи» [16, арк. 226–227, 268]. Як наслідок, кількість учителів скоротилася з 5,5 тис. станом на 1 січня 1921 р. [6, с. 88] до 3 тис. осіб, що не покривало потреб [22, арк. 2].

Таке ставлення до вчителів сприяло поширенню думки, що реалізація запровадженого в листопаді 1924 р. курсу на загальну обов'язкову початкову освіту гальмує «малоосвіченість вчителів на селі» і те, що «червоні вчителі теж мало знають і вони можуть учителювати тільки в лікнепі» [23, арк. 124].

18 квітня 1925 р. рішенням V губернського з'їзду рад на Поділлі розпочалася реалізація загальноукраїнської програми із запровадження загальної обов'язкової освіти дітей 8–11 років. На з'їзді вперше висловлювалася стурбованість невиконанням навчального мінімуму в сільських школах через недостатню кількість вчителів. Ставилося завдання довести чисельність педагогів до такого рівня, щоб навантаження на одного вчителя було не більше двох класів [11, с. 491–496].

На середину 1920-х років економічна ситуація завдяки післявоєнній відбудові поліпшилася. Це дало змогу вже в 1926 р. підвищити зарплати вчителям від 32 крб 50 коп. до 65 крб. Упродовж 1927–1928 н. р. зарплата зросла в сільських семирічках від 43 до 55 крб і в місті – від 47 до 60 крб. Зазначимо, що партійні органи подавали це як «великий успіх політики радянської влади». При цьому замовчувалося, що таке підвищення досягалося шляхом посилення експлуатації вчителів, навантаження яких замість 40 учнів за нормою досягало 80–140 [24, арк. 77].

Саме тому підвищення зарплати суттєво не вплинуло на забезпечення шкіл регіону вчителями. Становище ускладнювалося вимогами Наркомату освіти щодо їхньої якості: у молодших класах мали право викладати лише особи, що закінчили педтехнікум, а в старших – випускники інститутів народної освіти (ІНО). Щодо цього типовим було становище в Тульчинській окрузі. Тут у 1926–1927 н. р. була потреба в 150 вчителях, у 1927–1928 – у 240 і в 1928–1929 – у 230. Проте, як зазначалося в доповідній записці округового відділу освіти від 6 березня 1928 р., у такі економічно бідні округи, як Тульчинщина, молоді педагоги їхати не хотіли. Зокрема, у 1926–1927 н. р. із 150 розподілених сюди випускників педтехнікумів та ІНО доїхало лише 50, а в 1927 р. із 208 – 75 осіб. Для вирішення цієї проблеми окрнаросвіти запропонував юридично закріпити обов'язок стипендіатів ІНО 5 років відпрацьовувати за призначенням; підвищити зарплату й надати пільги вчителям прикордонних округ [25, арк. 53–53 зв.].

Нові кадри вчителів готували Вінницький та Кам'янець-Подільський ІНО та 8 трирічних педагогічних курсів. Причому, якщо ІНО, вінницькі та кам'янець-подільські педкурси фінансувалися з державного бюджету, то гайсинські, тульчинські, могилів-подільські, тиврівські, соколівські та проскурівські – з місцевого [11, с. 263–264]. Упродовж 1924–1925 рр. педкурси реорганізували в педагогічні технікуми [26, с. 6].

Не сприяло поповненню лав педагогів те, що, окрім виконання прямих професійних обов'язків, вони змушені були виконувати численні громадські доручення. Зокрема, напередодні та в день виборів організовувати лекції, вечори самодіяльності з проведенням показових громадських судів над тими, хто не йде на перевибори, у школах – батьківські збори, на яких вчителі мали переконувати батьків іти на вибори. Напередодні голосування потрібно було організовувати карнавал проти класових ворогів, а в день виборів – демонстрацію святково одягнених виборців. З метою залучення до голосування жінок потрібно було організовувати на дільницях одноденні ясла [27, арк. 22]. Крім того, їм доводилося проводити антирелігійні бесіди, організовувати відзначення радянських свят тощо.

Можна припустити, що нестача вчителів певним чином вплинула на те, що завдання з переходу до загального обов'язкового навчання виконувалося з відставанням від плану: шкільним навчанням на Поділлі в 1927–1928 навчальному році було охоплено в середньому 705 дітей віком від 8 до 11 років, що майже відповідало показникам на Правобережжі – 71,95, але було нижчим, аніж по Україні – 78,15. Гіршим було охоплення семирічним навчанням: 10,25 проти 12,35 по Україні та 12,15 на Правобережжі.

Важливо зазначити, що вчителі та викладачі ЗВО постійно перебували під пильним оком спецслужб і переживали численні перевірки та «чистки» щодо лояльності. Так, лише в 1923 р. органи ДПУ арештували на Поділлі 106 вчителів, з яких: 6 засудили до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, 25 – звільнено з роботи [3, с. 31]. Те, що репресії проти освітян були плановими, свідчить звіт Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У за лютий 1923 р. У ньому він повідомляв губкому, що в березні в ІНО та СГП буде проведено «чистку академперсоналу, яка дасть можливість остаточно позбавити ЗВО небажаних для пролетарської школи елементів» [28, арк. 2 а].

Тож у процесі будівництва радянської системи освіти в регіоні було повністю ліквідовано будь-які нагадування про систему освіти – як дореволюційну, так і періоду національно-визвольних змагань. Упродовж усього періоду непу матеріальний стан учителів і викладачів, попри підвищення заробітної плати з 1926 р., був складним, а в першій половині 1920-х років – катастрофічним. Крім того, освітян залучали до виконання численних громадських доручень, регулярно тероризували пошуком каральними органами ідейно ворожих елементів і репресіями щодо них. Загалом це призводило до хронічної нестачі вчительських кадрів, що негативно позначалося на темпах переходу до загальної освіти дітей 8–11 років. Водночас колоніальній владі вдалося сформувати лояльний до себе корпус освітян.

Література

1. Адамський В. Р. Доля професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Матеріали XIII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С 437–443.
2. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.
3. Посвістак О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля на початку 20-х років ХХ ст. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. (36. ст.). 2007. Вип. 34. 2007. С 23–34.
4. Стадник О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. праць. 2003. Вип. VI. С. 162–165.
5. Суровий А. Ф. Підготовка вчительських кадрів на Поділлі в 1920-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Зб. наук. праць. 2002. Т. 2. С. 57–71.
6. Олійник М. П. Ліквідація неписьменності на Поділлі в роки непу (1921–1928 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 88–91.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 540. 201 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 281. 237 арк.
9. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький: ХНУ, 2008. 268 с.
10. Летичівщина не відстає. *Вісті ВУЦВК*. 1922. 9 груд. С. 2.
11. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957. 560 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 604. 579 арк.
13. Держархів Вінницької області. Фп. 31. Оп. 1. Спр. 103. 181 арк.
14. VIII Оружна партконференція Кам'яниччини. *Червоний кордон*. 1928. № 143. 16 груд. С. 1–5.
15. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 4. 323 арк.
16. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 10. 631 арк.

17. Держархів Хмельницької області. Фр. 926. Оп. 1. Спр. 1. 120 арк.
18. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 40. 63 арк.
19. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 6. 78 арк.
20. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 200. 46 арк.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 1064. 348 арк.
22. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 241. 52 арк.
23. Держархів Вінницької області. Фп. 29. Оп. 1. Спр. 206. 363 арк.
24. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 44. 140 арк.
25. Держархів Вінницької області. Фр. 93. Оп. 1. Спр. 550. 180 арк.
26. Єсюнін С. Шлях від педкурсів до академії. *Є! Поділля*. 2011. 7 жовт. С. 6.
27. Держархів Хмельницької області. Фр. 337 сч. Оп. 3. Спр. 28. 99 арк.
28. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 10. 110 арк.

References

1. Adamskyi, V. R. (2010). Dolia profesorsko-vykladatskoho skladu bohoslovskoho fakultetu Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu [The fate of the teaching staff of the Theological Faculty of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University]. *Materialy XIII Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: Abetka. S. 437–443. [in Ukrainian].
2. Zavalniuk, O. M. (2011). Utvorennia ta diialnist derzhavnykh ukrainskykh universytetiv (1917–1921 rr.) [The formation and activity of state Ukrainian universities (1917–1921)]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: Aksioma 644 s. [in Ukrainian].
3. Posvistak, O. A. (2007). Politychni represii proty kulturno-osvitnoi i naukovoï intelihtentsii Podillia na pochatku 20-kh rokiv XX st. [Political repressions against the cultural, educational and scientific intelligentsia of Podillia in the early 1920s.]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. (Zb. st.). Vyp. 34. S. 23–34 [in Ukrainian].
4. Stadnyk, O. O. (2003). Shkilna osvita na Vinnychchyni v period NEPu. [School education in Vinnytsia region during the NEP period]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia: zb. nauk. prats*. Vyp. VI. S. 162–165 [in Ukrainian].
5. Surovyi, A. F. (2002). Pidhotovka uchytelskykh kadrov na Podilli v 1920-kh rokakh. (Teacher training in Podillia in the 1920s.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Zb. nauk. prats. Vyp. 2. S. 57–71 [in Ukrainian].
6. Oliinyk, M. P. (2016). Likvidatsiia nepysmennosti na Podilli v roky nepu (1921–1928 rr.). (Elimination of illiteracy in Podillia during the NEP years (1921–1928)). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii Istoriia*. Vyp. 2. Ch. 3. S. 88–91 [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]. F. 1. Op. 20. Spr. 540. 201 ark.
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 166. Op. 1. Spr. 281. 237 ark.
9. Podillia ta Pivdenno-Skhidna Volyn u pershi roky radianskoi vlady (v dokumentakh ta materialakh). (2008). [Podillia and Southeastern Volhynia in the first years of Soviet rule (in documents and materials)] / Avtor-uporiadnyk, peredmova, komentari M. P. Oliinyk. Khmelnytskyi: KhNU,. 268 s. [in Ukrainian].
10. Letychivshchyna ne vidstaie. (1922). [Letychiv region is not far behind]. *Visti VUTsVK*. 9 hrud. S. 2 [in Ukrainian].
11. Podillia v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921–1925 rr.). (1957). [Podillia during the period of economic reconstruction (1921–1925)]: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Vinnytsia. 560 s. [in Ukrainian].
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]. F. 2. Op. 2. Spr. 604. 579 ark.
13. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 31. Op. 1. Spr. 103. 181 ark.

-
14. VIII Oruzhna partkonferentsiia Kamianechchyny. (1928). [VIII Armed Party Conference of Kamianets-Podilskyi]. *Red terminus*. №. 143. 16 hrud. S. 1-5. [in Ukrainian].
 15. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fr. 337. Op. 1. Spr. 4. 323 ark.
 16. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Ff. 337. Оп. 1. Spr. 10. 631 ark.
 17. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Ff. 926. Op. 1. Spr. 1. 120 ark.
 18. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 1. Op. 1. Spr. 40. 63 ark.
 19. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fp. 3. Op. 1. Spr. 6. 78 ark.
 20. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fr. 925. Op. 1. Spr. 200. 46 ark.
 21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of the Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 166. Op. 1. Spr. 1064. 348 ark.
 22. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 1. Op. 1. Spr. 241. 52 ark.
 23. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 29. Op. 1. Spr. 206. 363 ark.
 24. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fp. 301. Op. 1. Spr. 44. 140 ark.
 25. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fr. 93. Op. 1. Spr. 550. 180 ark.
 26. Yesiunin, S. Shliakh vid pedkursiv do akademii. (2011). [The path from pedagogical courses to the academy.]. *Ye! Podillia*. 7 zhovt. S 6 [in Ukrainian].
 27. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fr. 337 sch. Op. 3. Spr. 28. 99 ark.
 28. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fr. 3. Op. 1. Spr. 10. 110 ark.

УДК 94(477.43)"194/195"(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.15>**Сергій ОЛІЙНИК**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301, Україна, (serg.oliynik@gmail.com)

Serhiy OLIYNIK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History
Ukraine Kamenets-Podilsky Ivan Ohienko National University
14 Tatarska St., Kamianets-Podilskiy, 32301, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

Researcher ID ABA-1930-2020

**ХОМА МАРТЮК (ПСЕВДО АЛКІД) – КЕРІВНИК ДУНАЄВЕЦЬКОГО
НАДРАЙОННОГО ПРОВІДУ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ ОУН**

Анотація. Мета статті полягає в аналізі діяльності Хоми Мартюка на псевдо Охрім, Алкід на посаді дунаєвецького надрайонного провідника. Для її реалізації необхідно висвітлити умови та причини вступу Х. Мартюка в лави УПА, його перші кроки в націоналістичному підпіллі. У статті звернено увагу на історичні умови, у яких функціонував Дунаєвецький надрайонний провід ОУН, показано складники протистояння оунівського проводу з радянським режимом, методи боротьби, особисту роль у цьому Алкіда. З'ясовано обставини, за яких він потрапив у полон, та подальшу долю після арешту й ув'язнення. Підкреслити роль постаті Х. Мартюка в історичній пам'яті національно-визвольного руху на Поділлі.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний) методи.

Наукова новизна. У дослідженні вперше використано матеріали архівно-кримінальної справи Х. Мартюка, які проливають світло як на бойовий шлях провідника, так і на маловідомі факти з історії Подільського крайового проводу ОУН.

Висновки. Хома Петрович Мартюк є яскравим представником українського національно-визвольного руху, який присвятив своє життя боротьбі за відновлення української незалежності. Аналізуючи обставини вступу, вдалося встановити закономірність вибору Хоми, адже в сім'ї сповідували патріотичні ідеї як наслідок участь братів-Мартюків у лавах дивізії «Галичина», пізніше – в УПА. Х. Мартюк з 1943 р. до 1947 р. провадив свою діяльність у межах Чортківського окружного проводу Подільського краю ОУН та послуговувався псевдом Охрім. У 1948 рр. в межах реорганізації крайового проводу переходить у Дунаєвецький надрайонний провід та очолює його під псевдом Алкід. У межах своєї діяльності провідник розвиває мережу підпільних квартир, збирає розвіддані, поширює націоналістичну літературу та керує молодіжною організацією ОУН. 30 вересня 1951 р. потрапив у засідку МДБ та рік витримував допити й катування. Хома Мартюк посідає гідне місце в історичній пам'яті національно-визвольного руху.

Ключові слова. Дунаєвецький надрайонний провід ОУН, національно-визвольна боротьба, радянський режим, Хома Мартюк (псевдо Алкід), молодіжні організації.

**KHOMA MARTYUK (PSEUDONYM ALKID) – HEAD OF THE DUNAYEVETS
SUPRA-DISTRICT LEADERSHIP OF THE OUN IN THE PODILLIA REGION**

Abstract. This article aims to analyze the activities of Khoma Martyuk, known by the pseudonyms Okhrim and Alkid, as the head of the Dunayevets supra-district leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). The study outlines the conditions and motivations behind Martyuk's involvement in the Ukrainian

*Insurgent Army (UPA) and traces his early steps within the nationalist underground. Special attention is given to the historical context in which the Dunayevets supra-district leadership of the OUN operated, as well as the methods of resistance employed against the Soviet regime. The article highlights Alkid's personal role in this struggle, details the circumstances of his capture, and explores his fate following arrest and imprisonment. The significance of Khoma Martiyuk's figure in the historical memory of the national liberation movement in the Podillia region is emphasized. **Research methodology:** The study is based on the principles of historicism, scientific rigor, objectivity, and systematic analysis. General scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and specific historical approaches (historical-genetic and historical-systemic) were applied. **Scientific novelty:** For the first time, this study utilizes materials from the archival criminal case of Khoma Martiyuk, which shed light on both his military career and lesser-known aspects of the activities of the OUN's Podillia regional leadership. **Conclusions:** Khoma Petrovych Martiyuk was a prominent representative of the Ukrainian national liberation movement, dedicating his life to the struggle for Ukraine's independence. Analysis of the circumstances surrounding his involvement shows that his choice was consistent with the values of his patriotic family. His brothers served in the "Galicia" division and later in the UPA. From 1943 to 1947, Khoma operated within the Chortkiv district leadership of the Podillia region of the OUN under the pseudonym Okhrim. In 1948, following the reorganization of the regional structure, he was transferred to the Dunayevets supra-district leadership and headed it under the pseudonym Alkid. His activities included developing a network of safe houses, gathering intelligence, distributing nationalist literature, and leading the OUN youth organization. On September 30, 1951, he was ambushed by the MGB. He endured a year of interrogations and torture. Khoma Martiyuk holds a respected place in the historical memory of the Ukrainian national liberation struggle.*

Key words: *Dunayevets supra-district leadership of the OUN, national liberation struggle, Soviet regime, Khoma Martiyuk (pseudonym Alkid), youth organizations.*

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах протистояння російській агресії, як ніколи на порядку денному постає питання згуртування українців. У цьому контексті вагоме значення має звернення до історичного досвіду минулого, зокрема боротьби ОУН та УПА з радянським режимом після завершення Другої світової війни. Попри тотальну перевагу радянської влади, представники українського національно-визвольного руху тривалий час вели безкомпромісну боротьбу з ворогом. Остання бойова акція боївки упівців датована 1961 роком, а останній одиничний збройний опір аж 1967 роком. Ба більше, ОУН офіційно так і не припинила боротьбу з Москвою. Лише з відновленням Україною незалежності вдалося повноцінно розвивати цю проблематику та руйнувати радянські й російські міфи. Наша наукова розвідка корисна та актуальна в розв'язуванні радянського твердження, що діяльність ОУН пов'язана виключно із Західною Україною, а на теренах Наддніпрянщини вона не набула значних масштабів. Такий постулат потребує наукового спростування. Яскравим прикладом цього може слугувати звернення до історії та діяльності Дунаєвецького надрайону ОУН, зокрема її керівного складу, серед якого варто відзначити постать Хоми Мартюка. Останній, зокрема, займався як організацією боротьби на Поділлі, так і розбудовою підпільної інфраструктури для поширення руху опору на територію Наддніпрянщини. Паралельно на фоні російсько-української війни відбувається формування пантеону героїв боротьби за українську незалежність як сучасних, так і попередніх поколінь. Своє місце має посісти і провідник Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН у 1949–1951 рр. Хома Мартюк (Алکید, Охрім), який з 1943 р. присвятив своє життя боротьбі за українську незалежність. З постаттю Х. Мартюка пов'язаний актуальний запит на дослідження його боротьби зі сторони родичів провідника та його місця в історичній пам'яті. Ольга Кучерява (Мартюк) – племінниця Хоми Петровича, завідує сектором з питань призначення субсидій управління соціального захисту населення Кам'янець-Подільської райдержадміністрації, відділу № 1, м. Дунаївці. Пані Ольга долучилася до акції «Стежками ОУН та УПА» з метою відтворення відомостей життя у підпіллі та боротьби Хоми Мартюка [1]

Значення та сучасний стан вивчення. Історія українського національно-визвольного руху напередодні, під час і після Другої світової війни тісно пов'язана із значною кількістю постатей, серед яких зазвичай фігурують Євген Коновалець, Степан Бандера, Андрій Мельник, Роман Шухевич, Василь Кук, Дмитро Клячківський та ін. Водночас маловідомими залишаються діячі регіонального рівня. До таких постатей можна зарахувати Хоми Мартюка на псевдо Алкід, який у 1949–1951 рр. очолював Дунаєвецький надрайонний провід у структурі Подільського крайового проводу ОУН.

Джерельну основу нашого дослідження становлять документи і матеріали, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України [3] та в архіві управління СБУ в Хмельницькій області [2]. Доповнюють палітру дослідження матеріали з 18 тому Нової серії Літопису УПА [4] та опубліковані джерела із 4-ї книги В. Сергійчука «Український здвиг» [5].

До сьогодні постать Хоми Петровича Мартюка не отримала належного вивчення. Водночас ця особа неодноразово, хоч і побіжно, ставала предметом уваги сучасних українських дослідників. Найперше варто виокремити п'яту книгу серії «За тебе свята Україно», авторами якої є Н. Мизак та В. Горбатюк, що присвячена діяльності оунівського підпілля на теренах Кам'янець-Подільської області [6]. У цій праці представлено біографічну довідку Хоми Мартюка, зокрема коротку інформацію про його керівництво Дунаєвецьким надрайонним проводом ОУН [6, с. 180], акт його затримання радянськими спецслужбами [6, с. 246] та інформацію щодо пропагандистської і творчої діяльності Хоми Петровича [6, с. 244].

В. Ярич, який активно досліджує діяльність молодіжних груп ОУН на Поділлі, на основі опрацьованих документів довів, що Алкід брав безпосередню участь у доборі та вишколі юнаків і керував молодіжною організацією с. Покутинці, Дунаєвецького району [7]. В іншій своїй праці дослідник висвітлив значення підпільницької діяльності Алкіда та його соратників на формування національної пам'яті на території сучасної Хмельницької області [8].

Загальне історичне тло подій доволі інформативно представлено в праці І. Патриляка «Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках» [9].

Питання діяльності Хоми Мартюка як керівника Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН побіжно торкалися у своїх публікаціях С. Олійник [10] та Ю. Польова [11; 12].

Мета статті полягає в аналізі боротьби Хоми Мартюка (Алкід, Охрім) в українському національно-визвольному русі, висвітленні умов та причин вступу Хоми Мартюка в лави УПА. Схарактеризувати здобутки Хоми Петровича на посаді Дунаєвецького надрайонного провідника. З'ясувати обставини, за яких Алкід потрапив у полон та його подальшу долю після арешту й ув'язнення. Підкреслити місце Х. Мартюка в історичній пам'яті українського руху опору.

Основний виклад матеріалу. Хома Мартюк народився в 1923 р. в містечку Скала-Подільська Борщівського повіту на Тернопільщині [1]. Він, як і вся його родина, виховувався в патріотичному дусі. Рід Мартюків був одним із найпатріотичніших у Скалі-Подільській та найближчих округах. З його середовища вилонилися за часів Австро-Угорської імперії організатори сокільського, кооперативного та просвітницького руху. З огляду на це, можна логічно припустити, що родина завжди покладала сподіваннями на відновлення української державності. У 1943 р. Хома разом з братами зголосився до дивізії «СС-Галичина». Брав участь у битві під Бродами, а після розгрому дивізії повернувся в рідне Надзбруччя. У серпні 1944 р. вступив до лав загонів УПА, які діяли на території Чортківської округи. З вересня 1944 р. до весни 1945 р. працював у групі організаційно-мобілізаційного референта Борщівського повітового провідника «Калини». У серпні – вересні 1945 р. діяв у групі І. Стецка. З осені 1945 р. до весни 1947 р. перебував у підпорядкуванні референта пропаганди Чортківського надрайонного проводу ОУН М. Чорпіти «Зір». При ньому виконував функцію канцеляриста. Відтоді

послугувався псевдом Охрім. Коли надрайонним провідником Чортківщини став Скоб – Михайло Качанівський – виконував при ньому функції референта пропаганди. [2, арк. 28–29; 5, с. 180].

Зазначимо, що Чортківський окружний провід разом з Тернопільським та Кам'янець-Подільським утворювали Подільський крайовий провід ОУН. Розвиток підпілля відбувався в умовах постійного тиску радянської репресивної машини, яка з року в рік ставила за мету ліквідувати український національно-визвольний рух, про що і звітували в Москві. Згідно з наказом міністра МГБ СРСР від 22 квітня 1947 р. № 00207, «провід Поділля», тобто Подільський крайовий провід ОУН, мала розробити й ліквідувати оперативна група офіцерів МГБ на чолі із заступником начальника й одночасним керівником новоствореного відділу 2-Н УМГБ Тернопільської обл. полк. Семеном Хорсуном. [13, с. 197]. Цей наказ є одним із численних закликів радянського керівництва до силових органів щодо ліквідації підпілля. Паралельно вживалися й інші стратегічні операції як «Велика блокада» 1946 р., операція «Захід» 1947 р., обіцяна амністія від секретаря ЦК КП(б)У Хрущова та інші. Доречно зазначити, що батьки Хоми Мартюка – Петро та Гафія – у 1950 р. були депортовані також до Сибіру [6, с. 180].

За таких умов необхідністю були постійні маневри підпілля та якнайшвидше виконання поставлених завдань щодо поширення підпілля в уїх українських етнічних землях. Зокрема, перед керівництвом Подільського крайового проводу постало завдання розгорнути активну підпільну роботу на території Кам'янець-Подільської та суміжної з нею Вінницької областей. Туди спрямовувалися найкращі кадри підпілля й значні технічні засоби. На сході підпільникам діяти було вкрай важко [13, с. 202].

У листопаді 1948 року, згідно з розпорядженням провідника Чортківського надрайонного проводу ОУН, Михайло Петрович прибув на Кам'яничину, де за допомогою кур'єрів Романа і Цяпки перебрався на Чемеровеччину і далі до с. Гуків, де зустрівся з упівцями групи Гомона. Після цього маршрут Охріма пролягав через с. Балин до с. Зеленча на квартиру Андрія Павлюка, де в нього відбулася зустріч з Григорієм Левчуком (Гомін) та Йосипом Демчуком (Луговий), який на той час керував Дунаєвецьким надрайонним проводом ОУН [6, с. 180].

У червні 1949 р., у зв'язку з відрядженням Й. Демчука на терени Вінниччини для організації там підпілля, Хома Мартюк, взявши нове псевдо Алкід, очолив Дунаєвецький надрайонний провід ОУН [2, арк. 32; 5, с. 180]. До складу його підпільної бойової групи входили Петро Гречух (Олег), Іван Гаргат (Лесь), підпільники Назар, Сулима та інші [2, арк. 33; 262]. Полем діяльності підпільників були Дунаєвецький, Солобокецький райони, включно Ярмолинський, Городецький та частину Гвардійського районів Кам'янець-Подільської обл. [6, с. 180].

З правами на керування Дунаєвецьким надрайонним проводом у підпорядкування Х. Мартюка перейшов і особистий охоронець Лугового – Михайло Криса на псевдо Кобзар [2, арк. 31].

Важкі умови не дозволяли створити осередки підпілля ОУН (б) на місцях, тому структурного поділу надрайон не мав. Функції, що зазвичай розподілялися між відповідними референтами проводу, переважно зосереджувалися в руках провідника та кількох підпорядкованих йому підпільників. Члени проводу були поділені на малі групи, що постійно рейдували територією надрайону. Не вдалося, на жаль, налагодити належним чином господарське забезпечення, базою якого здебільшого було місцеве населення [12, с. 51].

До безпосередніх завдань Алкіда належали створення конспіративних квартир, забезпечення провіантом, розповсюдження підпільної літератури серед місцевого населення, налагодження мережі зв'язку та функціонування пошти, вербування нових учасників підпілля, створення та керування молодіжних груп. Окрім цього, Хома Мартюк займався поширенням боротьби УПА на територію Вінницької обл. з подальшим просуванням її боївок у Київську область та м. Київ. Як свідчать протоколи допиту Хоми Петровича, йому та його підлеглим

вдалося заручитися підтримкою значної частини населення підпорядкованої Дунаєвецькому надрайону території [2, арк. 72–102; 107]. Так, наприклад, одна з мешканок с. Томашівка на Ярмолинецьчині постійно надавала свідчення про справи в селі, допомагала підпільникам з продуктами харчування тощо [2, арк. 172].

Виконуючи вказівки проводу, члени Дунаєвецького надрайону постійно рейдували територією, ширячи ідеї українського націоналізму серед місцевого населення. Пропаганда проводилася переважно шляхом особистих бесід. Літературу давали читати людям, яких готували для підпілля, утримувачам конспіративних квартир. Дунаєвецький надрайонний провід мав конспіративні квартири в селах Зеленче, Нестерівці, Гірчична, Руда Гірчична, Іванківці, Кривчик, Чаньків, Ганівка Дунаєвецького району, селах Стріхівці, Глушківці, Томашівка Солобковецького району, Кадіївці, Сказинці Ярмолинецького району та ін. селах [12, с. 51–52].

У 1949–1950 рр. оунівське підпілля в Кам'янець-Подільській області зазнало відчутних ударів з боку радянської влади. Становище ускладнили викриті радянськими спецслужбами схрон та друкарня в с. П'ятничани, а також криївка в с. Козак. Серед вилучених речей до МДБ потрапило чимало документів, що стосувалися складу та діяльності в регіоні осередків ОУН [10, с. 232, 11, с. 175]. Усе дозволило радянським спецслужбам напасти на слід оунівського підпілля, зокрема й на Дунаєвеччині.

У 1950 році представники Дунаєвецького оунівського підпілля, очолювані Хоною Мартинюком, відповідно до вказівок керівництва українського національно-визвольного руху мали відмовитися від масових акцій, оскільки це наражало місцеве мирне населення на небезпеку й відвертало його від повстанців. Замість цього вони мали частіше вдаватися до методів індивідуального терору проти адміністрації, комуністів, комсомольців та співробітників МВС і МДБ [9, с. 644–645]. Однією і таких акцій був успішний замах на одного з керівників Солобковецького району, члена ВКП(б) Земляка [2, арк. 103, 107]. Переважно діяльність зводилася до пропаганди націоналістичних ідей серед місцевого населення, розширення мережі конспіративних квартир, а тому збільшення рядів своїх прихильників [11, с. 175].

Варто зазначити, що Алкід активно займався пропагандою української ідеї серед місцевої молоді. У цьому контексті яскравим прикладом може слугувати один із тогочасних студентів Чернівецького університету, що приїжджав додому на канікули, з яким Хома Петрович неодноразово мав бесіду, знайомив з проукраїнською, антирадянською літературою. Такі бесіди навернули юнака до української ідеї. Він навіть написав розповідь, під назвою «Пробудження», у якій велася мова про демобілізованого воїна Червоної армії, що після прибуття додому, зіткнувшись з реаліями радянської влади, вступив до лав УПА [2, арк. 187]. Хома Мартюк був автором кількох антирадянських брошур (писав під псевдо Д. Гафійчина) [2, арк. 264]. Він рекомендував для читання підпільникам брошуру П. Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони борються». Він же складав для них програму вишколу, роздавав тематику для написання контрольних робіт, організовував «усні» іспити з основних предметів. Власні конспекти підпільник складав під назвою «Шлях до волі». Хома Петрович писав також вірші й оповідання, тексти окремих із них було представлено Н. Мизаком та В. Горбатюком [6, с. 244–245].

В. Ярич зазначає, що Алкід відіграв вирішальну роль у зародженні та розвитку молодіжної організації ОУН в с. Покутинці Вінковоцького р-ну. Зокрема, провіднику вдалося залучити 5 молодиків до складу групи на чолі з М. Герасеменюком. Провівши з юнаками необхідну ідеологічну роботу, провідник керував як розвідувальною, так і диверсійною діяльністю групи [7, с. 277]. Так, члени групи М. Герасеменюк «Степан» та М. Лозинський «Сагайдачний» в ніч на 1 травня 1949 року з метою зриву першотравневих свят здійснили підпал будинку секретаря партійної організації с. Покутинці, у результаті якого згоріло ще 5 будинків, які належали колгоспникам. Вони ж у період заготівельної кампанії 1949 року розповсюдили в селах

Зіньків і Черкасівка націоналістичні листівки. Літом 1949 року Герасеменюк і Лозинський за власною ініціативою готували терористичний акт над головою колгоспу і головою сільської ради с. Покутинці з метою оволодіти наявною в них зброєю. Про свої наміри юнаки доповіли Алкіді, який заборонив цю операцію, побоюючись провалу [11, с. 670].

У лютому 1951 року МДБ у Вінниці захоплено керівників Крайового проводу ОУН «Поділля» В. Бея (Улас) та Вінницького надрайонного проводу Й. Демчука (Луговий) [5, с. 175]. Отримані від них свідчення дуже допомогли радянським спецслужбам отримати важливі дані щодо діяльності оунівського підпілля і сповна скористатися ними в найближчий час.

25 липня 1951 р. в Кам'янець-Подільській області відбулася нарада оперативного складу обласного управління та районних і міських органів МДБ, на якій обговорювались питання щодо активізації боротьби, викриття та ліквідації підпілля ОУН, що діяло на території області [3, арк. 5].

27 липня, згідно з наказом № 0038, підписаним начальником УМДБ по Кам'янець-Подільській області полковником М. Руденко, розпочато операцію з ліквідації надрайонних проводів Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН [9, с. 52].

У серпні 1951 р. радянські спецслужби завели проти Дунаєвецького надрайону ОУН завели спеціальну агентурну справу № 395 (оперативна назва «Останні») на Дунаєвецький надрайонний провід [3, арк. 7].

Попри наявний тиск з боку МВС та МДБ Дунаєвецький надрайон ОУН, очолюваний Алкідом продовжував боротьбу з радянським режимом. Вони займалися пошкодженням майна радянських органів влади, нищенням радянської символіки, розповсюджуючи серед місцевого населення листівки та літературу антирадянського змісту тощо. Учасником окремих акцій як силового, так і пропагандистського характеру був безпосередньо сам Хома Мартюк [2, арк. 164–165; 182–182 зв.; 262–263].

Водночас з кожним днем така діяльність була все важчою і важчою через збільшення мережі агентів та інформаторів. Документи свідчать, що станом на 1 вересня в Кам'янець-Подільській області на радянські спецслужби працювало 152 агенти та 862 інформатори, 83 з них були завербовані за липень – серпень 1951 року [3, арк. 5]. Відповідно до звітів МДБ, обласне управління у процесі оперативної роботи вже знало псевдо всіх керівників і хто під ними приховувався, а також чималої кількості їх симпатиків, дані про те, коли і хто з підпільників їх відвідував [3, арк. 7–36].

30 вересня 1951 року Хома Мартюк потрапив у засідку МДБ, підготовлену провокатором, який, застосувавши спецпрепарат «Нептун»-47, зумів його захопити на горищі одного з будинків у селі Балин Смотрицького району [2, арк. 17; 9, с. 53].

Після арешту на Хому Мартюка заведено слідчу справу за № 55245. До справи залучено також затриманих радянською владою оунівців Івана Лещинського (Матюшенко), Петра Гречуху (Олег), Михайла Чернегу (Карась), Івана Ковалевича (Мирон), Михайла Пирога (Сокіл) [2, арк. 1]. Їх обвинувачено за ст. 54-I «а» та 54-II Кримінального кодексу УРСР [2, арк. 8].

6–9 серпня 1952 року над підпільниками Х. Мартюком (Алкідом), І. Ліщинським, П. Гречухом, І. Ковалевичем (Мироном), М. Чернегою, М. Пирогом (Соколом), І. Гаргатою (Лесею), Й. Лазарком (Тарасом) відбулося закрите засідання військового трибуналу Прикарпатського військового округу в м. Тернополі. Всіх їх засуджено до вищої міри покарання – розстрілу. 14 листопада 1952 року в м. Проскурові вирок було виконано.

Висновки. Хома Мартюк, відомий як Охрім та Алкід, був відданим учасником українського національно-визвольного руху, який боровся проти радянського тоталітарного режиму й загинув за українську справу. Його діяльність як керівника Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН у 1949–1951 роках містила організацію підпілля, створення мережі конспіративних

квартир, пропаганду української національної ідеї, а також силові методи боротьби. Попри тотальну перевагу противника, оунівському підпіллю вдавалося чинити гідний опір радянським спецорганам і навіть знаходити симпатиків. Однак нерівність сил далася взнаки. Посилення репресій та агентурної роботи МДБ призвело до його арешту в 1951 році. Засуджений до розстрілу в 1952 році, Мартюк залишився символом незламної опори, що свідчить про трагічну долю багатьох українських підпільників у боротьбі за незалежність.

Література

1. Стежками ОУН і УПА. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/stezhkamy-oun-i-upa/> (дата звернення: 11.05.2025)
2. Архів СБУ в Хмельницькій області. Ф. 5, Спр. 1434. Справа 5545. По обвинуваченню Мартюка Хоми Петровича, Ліщинського Івана Антоновича і ін. по ст. ст. 54-1 «а», 54-8, 54-11 КК УРСР. 26.09.1951–30.05.1952 р. Т. 1. 275 арк.
3. Галузевий Державний архів СБУ, ф. 2, оп. 2, спр. 18, арк. 5–36.
4. Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. Київ – Торонто, 2011. 1159 с.
5. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.
6. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Книга п'ята. Чернівці : Букрек, 2006. 352 с.
7. Ярич. В. Покутинецька молодіжна група українських націоналістів та її діяльність на Поділлі у післявоєнний час. *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. [Присвячений 55-річчю проведення першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, 25-річчю діяльності Центру дослідження історії Поділля інституту Історії України НАН України при К-ПНУ імені Івана Огієнка]*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. С. 275–279.
8. Ярич. В. Історичне значення та історична пам'ять про національно-визвольний рух у Кам'янець-Подільській області в 1940–1950-х рр. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського: історичні науки. Видавничий дім «Гельветика». Т. 33 (72) № 2. 2022. С. 60–68.
9. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2024. 688 с.
10. Олійник С. Боротьба ОУН – УПА з радянським режимом на Хмельниччині на початку 1950-х рр. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 45. С. 229–239.
11. Польова Ю. Крах Кам'янець-Подільського окружного проводу Українських Націоналістів у 1951–1952 рр. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. 2011. 8 (50). С. 174–179.
12. Польова Ю. Ліквідація Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б) (1951 р.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 104. С. 51–54.
13. Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952). *Український визвольний рух: наук. зб.* 2011. Збірник 15. С. 191–214.

References

1. Stezhkamy OUN i UPA [Following the Paths of the OUN and UPA]. (n.d.). Retrieved from <https://km-oblrada.gov.ua/stezhkamy-oun-i-upa/> (accessed: 11.05.2025). [in Ukrainian].
2. Arkhiv SBU v Khmelnytskii oblasti. F. 5, Spr. 1434. Sprava 5545. Po obvynuvachenniu Martiuka Khomy Petrovycha, Lishchynskoho Ivana Antonovycha i in. po st. st. 54-1 "a", 54-8, 54-11 KK URSR. 26.09.1951 – 30.05.1952 r. T. 1. 275 ark. [SBU Archive in Khmelnytskyi Region. File 5, Case 1434. Case 5545 Against Khoma Martiuk, Ivan Lishchynskyi et al., under Articles 54-1 "a", 54-8, 54-11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR] [in Ukrainian].
3. Haluzevyi Derzhavnyi arkhiv SBU, f. 2, op. 2, spr. 18, ark. 5–36 [Sectoral State Archive of the SBU, fund 2, inventory 2, file 18, sheets 5–36]. [in Ukrainian].

4. Litopys UPA. Nova seriia. T. 18. Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy [The Chronicle of the UPA. New Series. Vol. 18. Activities of the OUN and UPA in Central-Eastern and Southern Ukraine] / Ed. by O. Pahiria, V. Ivanchenko. Kyiv; Toronto: 2011. 1159 p. [in Ukrainian].
5. Serhiichuk, V. (2005). Ukrainskyi zdyvyg: Podillia. 1939–1955 [Ukrainian Uprising: Podillia. 1939–1955]. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka. [in Ukrainian].
6. Myzak, N., & Horbatiuk, V. (2006). Za tebe, sviata Ukraino. Kam'ianets-Podilska oblast u vyzvolnii borotbi OUN, UPA. Knyha piata [For You, Holy Ukraine. Kamianets-Podilskyi Region in the Liberation Struggle of the OUN and UPA. Book Five]. Chernivtsi: Bukrek. [in Ukrainian].
7. Yarych, V. (2020). Pokutynetska molodizhna hrupa ukrainskykh natsionalistiv ta yii diialnist na Podilli u pisliavoiennyi chas [The Pokutyntsi Youth Group of Ukrainian Nationalists and Its Activities in Podillia in the Postwar Period]. In Materialy XVI Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavechoï konferentsii [Proceedings of the 16th Podillian Scientific Historical and Local History Conference] (pp. 275–279). Kamianets-Podilskyi: Drukarnia "Ruta". [in Ukrainian].
8. Yarych, V. (2022). Istorychne znachennia ta istorychna pamiat pro natsionalno-vyzvolnyi rukh u Kamianets-Podilskyi oblasti v 1940–1950-kh rr. [Historical Significance and Memory of the National Liberation Movement in Kamianets-Podilskyi Region in the 1940s–1950s]. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho: Istorychni nauky – Scientific Notes of V. I. Vernadsky TNU: Historical Sciences, 33(72)(2), 60–68. [in Ukrainian].
9. Patryliak, I. (2024). Peremoha abo smert: Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960 rokakh [Victory or Death: The Ukrainian Liberation Movement in 1939–1960]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub "Klub Simeinoho Dosvillya". [in Ukrainian].
10. Oliinyk, S. (2024). Borotba OUN – UPA z radians'kym rezhyhom na Khmelnychchyni na pochatku 1950-kh rr. [The OUN-UPA Struggle Against the Soviet Regime in Khmelnychchyna in the Early 1950s]. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky – Scientific Works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University: Historical Sciences, 45, 229–239. [in Ukrainian].
11. Polova, Yu. (2011). Krakh Kamianets-Podilskoho okruzhnoho provodu Ukrainskykh Natsionalistiv u 1951–1952 rr. [Collapse of the Kamianets-Podilskyi District Branch of the Ukrainian Nationalists in 1951–1952]. Hileia: Naukovyi visnyk – Hileya: Scientific Bulletin, 8(50), 174–179. [in Ukrainian].
12. Polova, Yu. (2011). Likvidatsiia Dunaievetskoho nadraionnoho provodu OUN(b) (1951 r.) [Liquidation of the Dunaivtsi Subdistrict OUN(b) Branch (1951)]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Istoriia – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: History, (104), 51–54. [in Ukrainian].
13. Marchuk, I. (2011). Likvidatsiia radians'kymy karalno-represyvnymy orhanamy Podilskoho kraiovoho provodu OUN (1945–1952) [Liquidation of the Podillia Regional OUN Leadership by Soviet Punitive-Repressive Bodies (1945–1952)]. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: Nauk. zb. – Ukrainian Liberation Movement: Scientific Collection, (15), 191–214. [in Ukrainian].

УДК 341.23:001.83(477:438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.16>**Марина ПАНЧУК***аспірантка кафедри історії України**Житомирського державного університету імені Івана Франка,**вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008 (mari_0720@ukr.net)***Maryna PANCHUK***PhD student, Department of History of Ukraine**Zhytomyr Ivan Franko State University,**40 Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, Ukraine, 10008 (mari_0720@ukr.net)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6795-393X>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ У СФЕРІ НАУКИ ЯК ЧИННИК ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати значення наукової співпраці України та Польщі в контексті євроінтеграційного розвитку. Дослідити специфіку формування відповідних міждержавних відносин, а також ті обставини, у яких вони утвердилися та розвиваються нині. Схарактеризувати взаємозв'язок між налагодженням наукової співпраці між двома державами та поступовим включенням України в європейський суспільно-політичний та соціокультурний простір. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових (аналіз та синтез, систематизація, узагальнення) і спеціально-наукових (історико-порівняльний, функціональний аналіз) методах дослідження, які дають змогу дослідити всі закономірності побудови та перспектив розвитку українсько-польських відносин в історичній динаміці та під впливом геополітичних викликів. **Наукова новизна** полягає у висвітленні наукової співпраці України та Польщі крізь призму євроінтеграційних викликів. Розглянуто науковий поступ не лише як очевидний дослідницький прогрес, а і як інструмент інтенсифікації європейського напрямку розвитку України, спираючись на досвід Польщі. **Висновки.** У дослідженні відображено тенденції, труднощі та здобутки українсько-польського наукового партнерства, окреслено ключові перспективи та задекларовані шляхи його покращення. Представлено пріоритетність європейського вектора розвитку України, а також з'ясовано місце та роль Польщі в ньому.

Ключові слова: євроінтеграція, зовнішня політика, культура, наука, Україна, Польща, співпраця.

UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN THE SPHERE OF SCIENCE AS A FACTOR OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES AT THE MODERN STAGE

Abstract. *The purpose of the study* is to explore the significance of scientific cooperation between Ukraine and Poland in the context of European integration development. It seeks to examine the nature of how these bilateral relations have developed, as well as the circumstances under which they were established and continue to evolve today. The study also aims to highlight the link between the strengthening of scientific collaboration between the two countries and Ukraine's gradual integration into the European socio-political and cultural landscape. **The research methodology** is based on general scientific (analysis and synthesis, systematization, generalization) and specialized scientific approaches (historical-comparative and functional analysis), which make it possible to explore all the patterns underlying the development and future prospects of Ukrainian-Polish relations within their historical context and under the influence of geopolitical challenges. **The scientific novelty** lies in highlighting the scientific cooperation between Ukraine and Poland through the prism of European integration challenges. Scientific progress is considered not only as an obvious research progress, but also as a tool for intensifying the European direction of development Ukraine, based on the experience of Poland. **Conclusions.** The study reflects the trends, difficulties and achievements of Ukrainian-Polish scientific partnership, outlines key prospects and declares ways to improve it. The priority of the European vector of Ukraine's development is presented, and the place and role of Poland in it is clarified.

Key words: European integration, foreign policy, culture, science, Ukraine, Poland, cooperation.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний шлях України, починаючи від початку 1990-х рр., не відбувався відособлено. Стратегічне партнерство з Польщею передбачало необхідність не лише політичних взаємовідносин, а й побудови стійких зв'язків, включно з культурними. Наукова співпраця щодо цього є також одним із рушіїв та каталізаторів продуктивних міждержавних контактів. Ураховуючи те, що Польща вже протягом двох десятиліть є членом ЄС, для України така співпраця дає численні можливості долучення до європейських наукових процесів. Як результат, це пришвидшує ті трансформації всередині держави, які сприяють її інтеграції з ЄС на рівні цінностей, правового поля, інновацій та політичного розвитку.

Мета дослідження – з'ясувати значення наукової співпраці України та Польщі в контексті євроінтеграційного розвитку. Дослідити специфіку формування відповідних міждержавних відносин, а також ті обставини, у яких вони утвердилися та розвиваються нині. Схарактеризувати взаємозв'язок між налагодженням наукової співпраці між двома державами та поступовим включенням України в європейський суспільно-політичний та соціокультурний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти питань українсько-польської співпраці на сучасному етапі окреслені в дослідженні І. Дацківа [1], О. Слободян [2], М. Криштановича [3]. Контекст побудови наукової співпраці представлений у працях О. Морозової [4], М. Литвина [5], Г. Хлібовської [6]. Джерельною базою дослідження стали нормативно-правові двосторонні документи, які були укладені між Україною та Польщею для налагодження освітньо-наукової та науково-технічної співпраці [7–9]; окремі звітні матеріали стосовно здобутків та перспективних шляхів розвитку наукової співпраці [10; 11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення та інституційний розвиток української науки протягом трьох десятиліть незалежності характеризувалися низкою об'єктивних факторів. Окрім послідовної розбудови наукової інфраструктури та переосмислення ідеологічного й змістового наповнення наукових розвідок, постала проблема необхідності взаємодії з міжнародними партнерами задля більш продуктивного та якісного дослідницького поступу. У цьому особливу роль відіграла саме Польська держава, будучи стратегічним партнером, зокрема, на багатьох інших рівнях.

Наприкінці минулого століття українсько-польські відносини почали налагоджуватися з огляду на спільні історичні традиції та геополітичні інтереси, що стосувалися європейської інтеграції, яка була визначена пріоритетною для обох держав. Такі підходи були аргументовані та прийняті як з боку інтелектуальних еліт, так і на законодавчому рівні у вигляді закріплення низкою двосторонніх нормативно-правових актів і відповідних зовнішньополітичних концепцій [1, с. 142].

Унаслідок усвідомлення спільних цінностей та геополітичних цілей питання активізації міждержавних взаємин стало визначальним ще в 90-х рр. XX ст. Саме тоді Польща, чий євроінтеграційний шлях ставав дедалі більш прискореним, почала, так би мовити, «адвокатувати» інтереси Української держави на міжнародній арені, керуючись так позицією добросусідства, а також прагненням закріпити власні геополітичні інтереси щодо східного вектора зовнішньої політики. Спільні погляди двох держав щодо питань євроатлантичної інтеграції певною мірою були каталізатором встановлення прямих контактів на загальнодержавному рівні, а також за різними галузями. Культурницькі, зокрема наукові, прояви співпраці фактично були одним з елементів, який пожвавив ефективну співпрацю двох держав [1, с. 146].

Основою для гармонійного початку розвитку українсько-польських відносин стало дотримання єдиної позиції в питаннях євроінтеграції та векторів міжнародної політики. Не останню роль у цьому відіграє позитивна динаміка співпраці між парламентами обох держав. Це, своєю чергою, є певним каталізатором у ратифікації двосторонніх угод, що ефективно вирішує правову проблематику та питання прямої ґрунтовної співпраці політичних еліт. Тому очевидним

є факт формування площини спільних інтересів двох держав, що формувалася через підписання двосторонніх нормативно-правових актів, які проклали початок та сформували умови для плідної співпраці [2, с. 286].

Важливим проявом вищезгаданих обставин для нашого дослідження є формування правової основи для наукової співпраці, яка згодом, власне, і стала одним з елементів євроінтеграційного процесу. Договір про співпрацю у сфері науки і технологій, що був підписаний між Україною та Польщею 12 січня 1993 р. [7] і наразі є чинним, став одним із перших містків з моменту віднолення Україною незалежності, що задекларував конкретні практичні кроки сумісної роботи.

Основними формами співпраці, згідно із цим договором, було визначено організацію і проведення спільних конференцій, семінарів та інших наукових заходів, обмін дослідницькою інформацією між науковцями обох держав, а також перспективу заснування та формування єдиних науково-технічних установ. Ці та інші перспективні форми співпраці покликані створити передумови для утворення й функціонування спільного наукового простору з відповідною інфраструктурою. Окрім цього, додатковим положенням було визначено необхідність створення Комісії з питань співпраці у сфері науки і технологій. Такий крок варто оцінити як намагання також налагодити продуктивну координацію двосторонньої взаємодії у сфері науково-технічних розробок [7].

Налагодження наукової співпраці протягом наступних років відбувалося в тісному взаємозв'язку з певними політичними процесами на рівні міжурядової співпраці, яка, своєю чергою, давала достатні умови для поглиблених контактів між дослідниками та дослідницькими установами. Угода про співпрацю між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща, підписана у 2001 р. [8], стала черговим етапом міждержавної взаємодії, а також виразником необхідності певної конкретизації стосовно нових сфер потенційної співпраці.

Сама угода містить низку положень, які передбачають, зокрема, домовленості щодо організації наукових стажувань українців та поляків у Польщі й Україні відповідно. Також задекларовано закладення підвалин для заохочення співпраці між окремими освітніми закладами й науковими установами, характерною метою чого є сприяння спільним дослідженням, особливо історичним. В основі такої потреби – прагнення до сумісного переосмислення непростих сторінок спільної історії та розвінчування міфів, надання об'єктивної оцінки українсько-польським відносинам на різних історичних етапах, а також розвитку україністики і, відповідно, полоністики як наукових студій [8].

Прикладом цього є зазначені О. Морозовою [4] дані стосовно спектра наукової проблематики, яка лягає в основу спільних українсько-польських досліджень, що часто містять неоднозначні або суперечливі сторінки спільної історії. Проте, посилаючись на статтю авторки, варто зауважити, певну політизованість наукових розробок у галузі історії, що утруднює можливості для співпраці. Політика реабілітації ОУН та УПА була украй негативно оцінена польськими політиками та істориками. Такий стан справ погіршив і міждержавні взаємини, що стало черговим доказом необхідності двосторонніх виважених досліджень проблемних тем минулого, базуючись на принципах об'єктивності [4, с. 86].

Конкретні кроки щодо реалізації вищезгаданих угод аналізує у своїй праці В. Вознюк [12]. Контекст україністики втілюється на території Польщі, зокрема, шляхом налагодження інституційної проблематики. У досліджуваній нами час у Польщі продовжують розвиватися українознавчі студії на базі кафедр Української філології в Ягеллонському та Варшавському університетах, а також в університеті імені М. Складовської-Кюрі, університеті імені А. Міцкевича, Люблінському Католицькому університеті та інших закладах вищої освіти. З іншого боку, і на

базі українських закладів вищої освіти реалізуються дослідження та викладання польської мови й полоністики загалом, зокрема в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівському національному університеті імені Івана Франка, Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника та інших.

Такі глобальні підходи, безперечно, сприяють тіснішому порозумінню та долученню вчених до створення спільного наукового й культурного простору, що дає дивіденди не лише науковому поступу, а й спільному прогресу обох держав. Це створює можливості для формування спільних цінностей, базованих на ідеях лібералізму, демократії, сталого розвитку, що є складовою частиною євроінтеграційного шляху [12].

Особливий контекст необхідності тісної та продуктивної співпраці загалом постав із початком гібридної війни РФ проти України, яка містила складники стійкої пропаганди, особливо це увиразнилося після початку повномасштабного вторгнення. Задля поширення глибинних розбіжностей між Україною та Польщею РФ використовує перевірені засоби поширення зумисно помилкових історичних наративів і маніпуляцій історичними фактами стосовно українсько-польських відносин на різних історичних етапах, що покликані гостро впливати на емоції та, як результат, псувати міждержавні взаємини. За свідченням Й. Гетки [13], у таких умовах особливої ваги набула необхідність двостороннього опрацювання джерельних матеріалів і формування об'єктивних висновків шляхом спільних зусиль. Ефективним інструментом цього є організація відповідних двосторонніх робочих груп із числа фахових істориків [13, с. 19].

У площині практичних кроків авторка висловлює власне бачення продуктивної співпраці науковців двох держав задля, з одного боку, збереження тісної співпраці на перспективу, а з іншого – формування подальшого сумісного євроінтеграційного поступу. Серед необхідних заходів дослідницею зазначено потребу проведення двосторонніх науково-практичних заходів; постійний моніторинг ступеня поширення шкідливих, насаджених зовнішньо стереотипів, що будуються на хибних історичних уявленнях та потребують фахового спростування; налагодження серйозного міжнаціонального діалогу, базованого на спільних цінностях та пересмислених кризових моментах минулого. Ці та інші речі є необхідними та достатніми для стрімкого розвитку науки, зокрема гуманітарної, а також результативної подальшої політичної співпраці через подолання можливих суперечностей щодо історичної пам'яті [13, с. 24].

Прикладом того, коли прогалини в єдності поглядів на проблемні сторінки історичного минулого стали на заваді продуктивній, зокрема, політичній співпраці, є період близько 2017–2018 рр. Велика кількість нот обурення та взаємних обвинувачень була сформульована на основі полярних поглядів стосовно оцінки подій минулого, а саме волинської трагедії. Розбіжності в трактуванні окремої символіки та героїзації учасників українських та польських визвольних змагань, різні погляди українських і польських істориків на період перебування західноукраїнських земель у складі міжвоєнної Польщі стали предметом політичних маніпуляцій. Піком цього, на думку М. Криштановича [3], став саме 2017 р., який, між іншим, ознаменувався скасуванням польсько-української міжпарламентської асамблеї, проведення якої було заплановане на 11–12 грудня.

Тож маємо буквальный прецедент, коли непримиренність, недостатня комунікація стосовно дослідницьких напрацювань щодо оцінок історичних подій та процесів зі сторони істориків надала широке поле для конфронтації політичним діячам та лідерам суспільних думок, а також поглибила наявні стереотипи в публічному полі. Такі фактори на деякий час поставили під загрозу політичні відносини між двома державами. Тому якісна й виважена наукова взаємодія є важливим аспектом налагодження міждержавного діалогу. Звідси маємо необхідність

ретельних розробок стратегій наукового партнерства, включно з актуальними проблемами і викликами [3, с. 221].

Описаний стан справ, очевидно, потребує виважених підходів для налагодження діалогу, зокрема методами та засобами, притаманними науковій співпраці. Конкретні кроки в цій галузі визначені в Дискусійній записці українсько-польської Діалогової групи від вересня 2017 року за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» [10]. Серед запропонованих заходів можемо виокремити необхідність утворення спільного польсько-українського дослідницького інституту в галузі суспільних наук та історії, основним завданням якого повинні стати наукові розробки, які б проливали світло на малодосліджені епізоди минулого та формували б таку наукову парадигму, у межах якої можливий конструктивний та осмислений міждержавний діалог.

Однією із зазначених пропозицій є також ідея популяризувати матеріали польської історії в українських медіа та включати ці знання до освітніх процесів задля руйнування вкорієних міфів та стереотипів щодо наших західних сусідів. Так, можливою є траєкторія українсько-польських відносин, коли наукові надбання двох сторін не лише сприяють дослідницькому розвитку та є помітними у вузьких учених колах, а й виходять за їх межі та працюють для порозуміння й налагодження позитивної співпраці на суспільно-політичному рівні. У контексті європейської інтеграції це необхідна умова, адже обмін досвідом, включення української суспільної думки, сформованої не без впливу фахових експертів, до європейського соціокультурного простору є вагомими фактором розвитку. Польський євроінтеграційний шлях є, певною мірою, дорожньою картою для України [10, с. 9–10].

Траєкторії розвитку спільних наукових розробок і проєктів відповідають насамперед сучасним глобалізаційним тенденціям, проте водночас базуються на тягlostі спільного історичного досвіду, у якому Україна та Польща розвивалися пліч-о-пліч, формуючи культурницьку ідентичність Центральної Європи протягом різних історичних періодів. Матеріали Міжнародної групи з дослідження відносин Польщі та України, представлені в Аналітичній доповіді Стану й перспектив стратегічного партнерства Польщі та України [11], виражають погляди на актуальний стан справ зі сторони України та Польщі. У контексті досліджуваної нами проблеми важливо зауважити ті рекомендації, які були зазначені, враховуючи польський погляд на це питання. Дані Аналітичної доповіді свідчать про те, що розвиток української науки в контексті євроінтеграційного шляху та двосторонньої взаємодії з Польщею може бути якомога більш ефективним, якщо брати до уваги відсилання до спадщини Речі Посполитої і розділяти цей досвід із Польською державою. Це стосується акцентування уваги на внеску українців того часу в систему європейських культурницьких надбань.

Наступним фактором, на якому наголошено в доповіді, є необхідність збереження та популяризації спільної культурної спадщини шляхом реалізації ініціативи стосовно утворення філії Українського інституту в Польщі, постійного наголошення на ціннісній єдності України та Польщі, яка формувалася не одне сторіччя і є виразно проєвропейською. Саме цей складник є досить перспективним та створює можливості для партнерства в політичній площині, коли Україна має змогу спиратися на євроінтеграційний досвід Польщі.

На рівні двосторонньої організації наукової співпраці щодо актуальних та перспективних тем актуальними є також вказані у вищезгаданій доповіді методи спільної роботи. Серед них також ініціювання досліджень, що розкривають питання ідентичності в контексті історії; забезпечення тематичних стипендій, стажувань, грантів для істориків з метою поглиблення об'єктивних історичних наративів; започаткування інтерактивних проєктів, що базуються на аудіовізуальних засобах поширення інформації для її активнішої популяризації серед ширших кіл; продуктивне налагодження співпраці безпосередньо між українськими та польськими науковими інституціями для ефективного формування єдиних наукових парадигм. Тому розуміння

тяглості досвіду українсько-польської співпраці у сфері культури і, зокрема, науки, відкриває широкі горизонти для ціннісного відродження системи взаємозв'язків, яка була сформована раніше й особливо актуалізується в контексті стрімкої євроінтеграції [11, с. 77–78].

Для забезпечення безперешкодної взаємодії вчених України та Польщі, особливо у сфері історичної науки, у 2008 р. між Державним комітетом архівів України й Генеральною Дирекцією державних архівів Республіки Польща було підписано угоду про співпрацю в галузі архівної справи [9]. Відтак, згідно зі статтею 5 цієї угоди, сторони зобов'язалися надавати взаємний доступ до відкритих архівних матеріалів та довідкової інформації архівних фондів з метою реалізації їхніх досліджень. Окрім цього задекларовано сумісне сприяння втіленню проєкту «Спільна польсько-українська архівна спадщина».

У межах проєкту заплановано здійснювати пошук документів, які стосуються історії України в польських архівах, і тих, які стосуються польської історії – в архівах України. Кінцевою метою визначено підготовку бази даних – «Спільна українсько-польська архівна спадщина». На нашу думку, це рішення було актуальним та прогресивним, оскільки систематизована робота безпосередньо з архівними матеріалами покликана забезпечити якомога об'єктивнішу оцінку висвітлення спільних сторінок історії. Роль держав у цьому, а саме надання й забезпечення доступу до відповідної архівної інформації, є визначальною, особливо на нормативно-правовому рівні цього рішення [9].

Представники як українських, так і польських інтелектуальних кіл, особливо соціогуманітарних дисциплін, які, власне, часто задіяні в провадженні наукової й практичної діяльності навколо державних наукових установ, є саме тією рушійною силою, що продукує зрушення в теоретичному обґрунтуванні суспільно-політичних перетворень. М. Литвин [5] у своєму дослідженні наголошує на тому, що в євроінтеграційному контексті це важливий аспект, особливо з огляду на можливість запозичення відповідного досвіду польських колег. На інституційному рівні співпраця між Україною та Польщею відбувається також завдяки налагодженим контактам Польської академії наук та Національної академії наук України. Зокрема, на базі Польської академії наук функціонують окремі комісії, завданням яких є дослідження українсько-польських відносин, їхньої історії, правової основи, культурних підстав. Репрезентативною також є робота Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАНУ, яка провадила свою діяльність протягом 1993–2008 рр. на чолі з Я. Ісаєвичем [5, с. 73–74].

Зусилля польської сторони в напрямі заохочення популяризації питань польської історії або ж стимулювання досліджень у державах, які обрали євроінтеграційний шлях розвитку, підтримує також система відповідних фондів (урядових і неурядових), з яких фінансуються стипендійні програми для вчених і студентів. Серед них Нагорода ім. Івана Виговського, Стипендіальна програма ім. Стефана Банаха, Стипендія Музею історії, Стипендія ім. Кшиштофа Скубішевського та інші. Провідну роль з-поміж джерел фінансування актуальних дослідницьких програм починаючи з 1991 р. відіграє неурядова організація – Фонд польської науки. Тому актуальні напрями спільної роботи та її фінансування є нероздільними питаннями, які часто визначають траєкторію розвитку наукового партнерства [5, с. 80].

Як зауважує Г. Хлібовська [6], налагодження процесу спільних розробок у науково-технічній сфері так само є одним із пріоритетних питань протягом попередніх років. Починаючи від 2017 р., коли Міністерством освіти і науки України та Національною агенцією академічних обмінів Республіки Польща було оголошено проведення конкурсу українсько-польських науково-дослідних проєктів для вчених обох країн, відбулися помітні зрушення у сфері інновацій. Основний акцент у межах цього міжурядового грантового конкурсу поставлений на комп'ютерні технології, енергетичний менеджмент, біотехнології, оборонні технології, гуманітарні розвідки тощо.

Як результат – півтора десятка українсько-польських проєктів отримали фінансову підтримку. Упродовж наступних років умови проведення конкурсів удосконалювалися, подані пропозиції щодо проєктів проходять експертизу з боку і України, і Польщі, після чого ухвалюється рішення на засіданні Спільної Комісії з питань співпраці у сфері науки і технологій. Такі системні програми підтримки сумісних українсько-польських актуальних розробок мають позитивний стратегічний ефект, оскільки покликані інтегрувати український потенціал до європейської наукової системи й відкрити ширші можливості для вітчизняних учених реалізувати себе з професійного боку [6].

Сучасні умови воєнного часу диктують нові виклики, з огляду на які будується і міждержавна комунікація, і, власне, культурницький, науковий розвиток. Сьогодні стратегічне українсько-польське партнерство набуває особливої важливості. Як слушно зазначає В. Тарасенко [14], поглиблення міждержавних зв'язків між Україною та Польщею на тлі обставин повномасштабного вторгнення, а також визначений євроатлантичний курс України створюють підґрунтя для значного впливу цих двосторонніх контактів на усі сфери життя на рівні двох держав.

Щодо цього варто зазначити, що міра і ступінь подальшого розвитку продуктивних українсько-польських зв'язків також залежатимуть від суспільного розуміння тих єдиних цінностей, які сьогодні декларує як Україна, так і Польща. Знову ж таки, роль учених тут одна з ключових, оскільки саме вони творять позбавлені суб'єктивності парадигми, які згодом мають перспективи стати основою суспільної думки та політичних векторів. Окрім цього, культурницьке партнерство як таке покликане створити більш сприятливі умови для взаєморозуміння та утворення єдиного соціокультурного простору між Україною та Польщею, що бере за основу європейські цінності демократії [14, с. 80].

Висновки. Побудова Україною зовнішньої політики, спрямованої на європейський вектор розвитку, утворює відповідний порядок денний у всіх сферах життя країни. Польща, як стратегічний партнер України на цьому шляху, є фактично тим посередником, через який наша держава безпосередньо сприймає основні європейські політичні й культурні тенденції, які згодом трансформуються та втілюються в українській суспільно-політичній системі. Ключові напрями розвитку українсько-польських відносин на сучасному етапі містять не лише політичні взаємини. Двостороння українсько-польська наукова співпраця представлена насамперед студентськими і науковими обмінами, запозиченням досвіду та долученням українських учених до можливостей здійснення власних розробок, використовуючи європейську наукову інфраструктуру, реалізацією спільних науково-технічних проєктів у галузі гуманітаристики та інновацій, налагодженням якісного діалогу стосовно проблемних питань бачення історичного минулого й напрацювання відповідних шляхів для їх вирішення. Так, культурна, зокрема наукова, співпраця здатна прокладати містки між обома державами, будувати стійкі взаємозв'язки та прокладати траєкторію для долучення України до актуальних європейських суспільно-політичних процесів.

Література

1. Дацків. І. Встановлення та розвиток українсько-польських відносин у геополітичному просторі наприкінці XIX – на початку XXI століття. *Емінак: Науковий щоквартальник*, (2(26), 2019. С. 141–148. URL: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.2\(26\).300](https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).300)
2. Слободян О. Україна та Польща в контексті українсько-польських міжнародних зв'язків кінця XX – початку XXI ст. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 18. С. 282–289. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2016_18_36.
3. Криштанович М. Розвиток міжнародного співробітництва України з Польщею в сучасних умовах. *Літопис Волині*. 2021. № 24. С. 219–222. URL: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.35>.

4. Морозова О. Польща й Україна: проблеми й перспективи наукового діалогу. *Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. Вип. 21. С. 78–90.
5. Литвин М. Українсько-польські наукові зв'язки у гуманітарній сфері. За матеріалами наукової доповіді на засіданні Бюро Відділення історії, філософії та права НАН України 27 листопада 2014 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2015. № 3. С. 73–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2015_3_11.
6. Хлібовська Г. Українсько-польська співпраця в науково-технічній сфері: сучасний стан і перспективи. *Україна та Польща: минуле, сьогодення та перспективи*. Луцьк : Вежа-друк, 2020. С. 75–80. URL: <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2020/11/13/>
7. Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і технологій від 12.01.1993 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_187
8. Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща від 02.07.2001 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_037#Text
9. Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України і Генеральною Дирекцією державних архівів Республіки Польща в галузі архівної справи від 17.10.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_125#Text
10. Пріоритетне партнерство: спільне бачення українсько-польських відносин. Дискусійна записка Українсько-польської Діалогової групи, Київ-Варшава, вересень 2017 р. URL: http://www.irf.ua/content/files/ua_pl_prioritytne_partnerstvo.pdf
11. Аналітична доповідь «Стан та перспективи стратегічного партнерства Польщі та України. Погляд з Польщі та України». Київ, 2021. 178 с. URL: https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2022/01/stan-i-perspektywypartnerstwa_ua_web-1.pdf.
12. Вознюк В. Співробітництво України та Республіки Польща у галузі науки та освіти в 90-х рр. XX – на початку XXI ст. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. Науковий часопис Інституту Польщі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. URL: <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2018/11/15/співробітництво-україни-та-республі>
13. Гетка Й., Гронцька М., Крамар Р. Роль польсько-українських наукових проєктів у налагодженні ефективної стратегічної співпраці в центральній Європі. *Інтермарум: історія, політика, культура* № 13 (2023). С. 9–29. URL: <https://doi.org/10.35433/history.112054>
14. Тарасенко В. Українсько-польська гуманітарна співпраця: сучасний стан та перспективи. *Вісник: Міжнародні відносини*, 57(1), 2024. С. 80–86. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2023/1-57/80-86>

References

1. Datskiv, I. (2019). Vstanovlennia ta rozvytok ukrainsko-polskykh vidnosyn u heopolitychnomu prostori naprykintsi XIX – na pochatku XXI stolittia [The establishment and development of Ukrainian-Polish relations in the geopolitical space at the end of the 19th – beginning of the 21st century]. *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: Scientific Quarterly*, (2(26). 141-148. Retrieved from [https://doi.org/10.33782/eminak2019.2\(26\).300](https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).300) [in Ukrainian].
2. Slobodian, O. (2016). Ukraina ta Polshcha v konteksti ukrainsko-polskykh mizhnarodnykh zviazkiv kintsia XX – pochatku XXI st. [Ukraine and Poland in the context of Ukrainian-Polish international relations of the late 20th – early 21st centuries]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny – Ukraine-Europe-World. International collection of scientific papers. Ser. History, international relations*, Issue 18, 282 -289. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2016_18_36 [in Ukrainian].
3. Kryshchanovych, M. (2021). Rozvytok mizhnarodnoho spivrobitnytstva Ukrainy z Polshcheiu v suchasnykh umovakh [Development of international cooperation between Ukraine and Poland in modern conditions]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volhynia*, 24, 219–222. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.35> [in Ukrainian].
4. Morozova, O. (2020). Polshcha y Ukraina: problemy y perspektyvy naukovo dialogu [Poland and Ukraine: problems and prospects of scientific dialogue]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh*

prats – Historical archive. Scientific studies: collection of scientific works, Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, Issue 21, 78–90. [in Ukrainian].

5. Lytvyn, M. (2015). Ukrainsko-polski naukovy zviazky u humanitarnii sferi [Ukrainian-Polish scientific relations in the humanitarian sphere]. Proceedings of the scientific report at the meeting of the Bureau of the Department of History, Philosophy and Law of the NAS of Ukraine on November 27, 2014. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3, 73-83. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2015_3_11 [in Ukrainian].

6. Khibovska, H. (2020). Ukrainsko-polska spivpratsia v naukovu-tekhnichnii sferi: suchasnyi stan i perspektyvy [Ukrainian-Polish cooperation in the scientific and technical sphere: current state and prospects]. *Ukraina ta Polshcha: mynule, sohodennia ta perspektyvy – Ukraine and Poland: past, present and prospects*. Lutsk: Vezha-druk, 75 – 80. Retrieved from <https://ukropolnauka.wordpress.com/2020/11/13/> [in Ukrainian].

7. Dohovir mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Respubliky Polshcha pro spivrobitnytstvo v sferi nauky i tekhnolohii vid 12.01.1993. [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland on cooperation in the field of science and technology dated January 12, 1993]. (1993). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_187 [in Ukrainian].

8. Uhoda pro spivrobitnytstvo mizh Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy ta Ministrom natsionalnoi osvity Respubliky Polshcha vid 02. 07. 2001. [Agreement on Cooperation between the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Minister of National Education of the Republic of Poland dated July 2, 2001.]. (2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_037#Text [in Ukrainian].

9. Uhoda pro spivrobitnytstvo mizh Derzhavnym komitetom arkhiviv Ukrainy i Heneralnoiu Dyrektsiieiu derzhavnykh arkhiviv Respubliky Polshcha v haluzi arkhivnoi spravy vid 17.10.2008. [Agreement on cooperation between the State Archives Committee of Ukraine and the General Directorate of State Archives of the Republic of Poland in the field of archival affairs dated October 17, 2008.]. (2008). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_125#Text [in Ukrainian].

10. Priorytetne partnerstvo: spilne bachennia ukrainsko-polskykh vidnosyn [Priority partnership: a common vision of Ukrainian-Polish relations]. (2017). *Dyskusiina zapyska Ukrainsko-polskoi Dialohovoi hrupy Kyiv-Varshava, veresen 2017 r. – Discussion note of the Ukrainian-Polish Dialogue Group, Kyiv-Warsaw, September 2017*. Retrieved from http://www.irf.ua/content/files/ua_pl_priorytne_partnerstvo.pdf [in Ukrainian].

11. Analitychna dopovid «Stan ta perspektyvy stratehichnoho partnerstva Polshchi ta Ukrainy. Pohliad z Polshchi ta Ukrainy» [Analytical report "State and prospects of the strategic partnership between Poland and Ukraine. A view from Poland and Ukraine."]. (2021). Kyiv. Retrieved from https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2022/01/stan-i-perspektywypartnerstwa_ua_web-1.pdf [in Ukrainian].

12. Vozniuk, V. (2018). Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Respubliky Polshcha u haluzi nauky ta osvity v 90-kh rr. XX – na pochatku XXI st. [Cooperation between Ukraine and the Republic of Poland in the field of science and education in the 1990s – early 21st centuries]. *Ukraina ta Polshcha: mynule, sohodennia, perspektyvy. Naukovyi chasopys Instytutu Polshchi Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Ukraine and Poland: Past, Present, Prospects. Scientific Journal of the Polish Institute of the Lesya Ukrainka Eastern European National University*. Retrieved from <https://ukropolnauka.wordpress.com/2018/11/15/spivrobitnytstvo-ukrainy-ta-respubli> [in Ukrainian].

13. Getka, I., & Grontska, M., & R. Kramar, R. (2023) Rol polsko-ukrainskykh naukovykh proiektiv u nalahodzhenni efektyvnoi stratehichnoi spivpratsi v tsentralno-skhidnii Yevropi [The role of Polish-Ukrainian scientific projects in establishing effective strategic cooperation in Central and Eastern Europe]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura – Intermarum: history, politics, culture*, 13, 9-29. Retrieved from <https://doi.org/10.35433/history.112054> [in Ukrainian].

14. Tarasenko, V. (2024). Ukrainsko-polska humanitarna spivpratsia: suchasnyi stan ta perspektyvy [Ukrainian-Polish humanitarian cooperation: current status and prospects]. *Visnyk: Mizhnarodni vidnosyny – Bulletin: International Relations*, 57(1), 80-86. Retrieved from <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2023/1-57/80-86> [in Ukrainian].

УДК 94(477.42)''1921/1925'':376.64

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.17>**Антон СИЧЕВСЬКИЙ**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка,

вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008 (syczewski@gmail.com)

Anton SYCHEVSKY

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine,

Zhytomyr Ivan Franko State University,

Zhytomyr, Velyka Berdychivska St., 40, Ukraine, 10008 (syczewski@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7836-3405>

ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НА ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити форми й методи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в першій половині 1920-х рр. на Волині-Житомищині. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності. Дослідження здійснено завдяки загальнонауковим та спеціально-історичним методам, зокрема, типологічний метод використано під час аналізу та опису загальних рис роботи дитячих установ, системний метод застосовано при висвітленні специфіки структури й функцій державних та громадських інституцій, які боролися з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. **Наукова новизна дослідження** полягає в комплексному аналізі та висвітленні проблеми дитячої безпритульності й бездоглядності, діяльності державних структур, що опікувалися питаннями подолання цього кризового соціального феномену, який був своєрідним виразником суспільних трансформацій поствоєнного, постреволюційного соціуму Волині-Житомищини. Автором уперше введено до наукового обігу матеріали періодичних видань регіону першої половини 1920-х рр., а саме газет «Волинський пролетар», «Радянська Волинь», «Селянська біднота», «Голос праці», «Радянський шлях». **Висновки.** Так, радянська влада поставила проблему вирішення безпритульного й бездоглядного дитинства однією з пріоритетних. Владою ініційовано створення товариства «Друзі дітей», яке значно посилює роботу державних органів у подоланні недоліків із захисту дитинства як однієї з гарантій держави. Влада поступово намагалася знайти оптимальне вирішення проблеми за умов відсутності належного матеріального забезпечення та фіктивності роботи окремих структур. «Друзі дітей» виявилися об'єднанням, яке зросло чисельно лише з ініціативи радянських очільників, насправді, більшість осередків проявила незацікавленість та пасивність до праці. Комунікація з дітьми, їх виховання були ускладнені серйозними захворюваннями серед контингенту, насамперед туберкульозом, і втягнутістю дітей до кримінальної діяльності. В умовах недофінансування влада частково спромоглася втілити плани самозабезпечення функціонування дитячих установ завдяки створенню дитячих комун та закритих містечок. Волинь-Житомирщина стала одним з базових регіонів з надання допомоги дітям, яких евакуювали з Поволжя, що було охоплене голодом. Дитячі установи стали зручною платформою для ідеологічної обробки знедолених дітей, яких радянська влада розглядала як майбутнє покоління своїх послідовників. Місцеві органи на вимогу керівництва УСРР спромоглися до кінця 1925 р. переважно взяти під контроль дитячу безпритульність та бездоглядність, утім, враховуючи багатоаспектність проблем, пошук шляхів їх розв'язання не міг бути вирішений жодним розпорядженням чи директивною інструкцією.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, діти, соціальна політика, дитячий будинок, Житомирщина, радянська влада.

OVERCOMING CHILD HOMELESSNESS AND NEGLECT IN THE POST-REVOLUTIONARY VOLYN-ZHYTOMYR REGION IN THE FIRST HALF OF THE 1920S

Abstract. *The purpose of the study* is to reveal the forms and methods of combating child homelessness and neglect in the first half of the 1920s in the Volyn-Zhytomyr region. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and multifactoriality. The study was carried out using general scientific and special historical methods, in particular, the typological method was used to analyze and describe the general features of the work of children's institutions, the systemic method was applied to highlight the specifics of the structure and functions of state and public institutions that fought against child homelessness and neglect. **The scientific novelty of the study** lies in the comprehensive analysis and coverage of the problem of child homelessness and neglect, the activities of state structures that dealt with the issues of overcoming this crisis social phenomenon, which was a kind of expression of social transformations of the post-war, post-revolutionary society of the Volyn-Zhytomyr region. Author first introduced into scientific circulation materials from periodicals of the region of the first half of the 1920s, namely the newspapers "Volyn proletarian", "Soviet Volyn", "Peasant poverty", "Voice of Labor", "Soviet way". **Conclusions.** Thus, the Soviet authorities set the problem of solving homeless and neglected childhood as one of the priorities. The authorities initiated the creation of the "Friends of Children" society, which significantly strengthened the work of state bodies in overcoming shortcomings in the protection of childhood – as one of the guarantees of the state. The authorities gradually tried to find the optimal solution to the problem in the absence of proper material support and the fictitious work of individual structures. "Friends of Children" turned out to be an association that grew in numbers only on the initiative of Soviet leaders, in fact, most of the cells showed disinterest and passivity in work. Communication with children and their upbringing were complicated by serious illnesses among the contingent, primarily tuberculosis, and the involvement of children in criminal activity. In conditions of underfunding, the authorities were partially able to implement plans for self-sufficiency in the functioning of children's institutions by creating children's communes and closed towns. Volyn-Zhytomyr region became one of the basic regions for providing assistance to children who were evacuated from the Volga region, which was hit by famine. Children's institutions became a convenient platform for ideological processing of disadvantaged children, whom the Soviet authorities considered as the future generation of their followers. Local authorities, at the request of the leadership of the Ukrainian SSR, managed to mostly take control of child homelessness and neglect by the end of 1925, however, given the multifaceted nature of the problems, the search for ways to solve them could not be solved by any order or directive.

Key words: homelessness, neglect, children, social policy, orphanage, Zhytomyr region, Soviet government.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві проблема безпритульного й бездоглядного дитинства набуває вкрай загрозливого характеру. Суспільні трансформації, викликані кризовими подіями в житті країни, потребують оптимальних моделей вирішення, провадження соціальної політики із захисту вразливих категорій. Унаслідок воєнних дій, соціально-економічної нестабільності, зростання рівня незабезпеченості, руйнації ціннісних орієнтацій, деструктивних впливів на інститут сім'ї стрімко зростає чисельність дітей, які позбавлені належного догляду. На жаль, такі діти опиняються поза межами нормального середовища й не мають доступу до базових благ. Безпритульні та бездоглядні діти виключені з повноцінної соціальної структури, стають жертвами порушення прав, потерпають від експлуатації, фізичного й психологічного насильства. Система соціального захисту, враховуючи масштаб і складність проблеми, переважно виявляється неспроможною до кваліфікованих дій та результативного реагування. Безпритульність та бездоглядність детермінують маргіналізацію дітей і порушують духовний, особистісний, психоемоційний розвиток. Відсутність своєчасного реагування на проблему призводить до втягнення такої категорії дітей у злочинні середовища. Вирішення цієї проблеми потребує комплексних підходів, налагодження відповідних механізмів профілактики, раннього виявлення, розробку та реалізацію соціальних програм супроводу, опіки й ресоціалізації.

Мета дослідження – розкрити форми й методи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в першій половині 1920-х рр. на Волині-Житомирщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні в 1920-х рр. знайшла належне висвітлення в наукових дослідженнях. Значний внесок у дослідження теми зробили О. С. Парашевіна [1], А. Г. Зінченко [2], В. Є. Виноградова-Бондаренко [3]. Також вагомими є публікації І. Д. Коцана [4], Т. Б. Букреєва [5], В. В. Сокирської, І. М. Крупеня [6], Н. П. Тріпутіної [7] та ін. Проте подальших студій потребує вивчення проблеми в регіональному вимірі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок 1920-х рр. у вітчизняній історії був сповнений масштабних соціальних потрясінь, що були викликані Першою світовою війною, революцією 1917–1921 рр. та встановленням більшовицького режиму. Катастрофічні події в історії України, зокрема Волині-Житомирщини, безпосередньо вплинули на соціально-демографічну ситуацію, інститут сім'ї, що призводило до зростання чисельності покинутих дітей. Під впливом воєнних і революційних перипетій, політичних переслідувань, поширеності епідемій, голоду 1921–1923 рр. тисячі дітей стали сиротами або були позбавлені піклування. Волинь-Житомирщина, як й інші регіони підконтрольні радянській владі, у першій половині 1920-х рр. характеризувалася нестійкою соціально-політичною ситуацією. Подолання масової дитячої безпритульності та бездоглядності стало одним з випробувань нової державної системи.

Вивчення проблеми дослідження має вагоме значення для створення цілісної історії соціальних процесів в Україні в першій половині 1920-х рр. завдяки включенню регіональних сюжетів, аналізу адаптації радянської влади до гуманітарних викликів.

Станом на жовтень 1924 р. в регіоні було 11 628 безпритульних дітей. У Житомирі діяв будинок для безпритульних лише на 170 осіб, тобто напризволяще залишалося 75 % безпритульних дітей. Територією Волині-Житомирщини «мандрували» 600 бездоглядних дітей, ще 201 – їздили залізницею, «сербських безпритульних дітей» було 273, повних сиріт місцевого населення було 2 500, окрім того, дітей безробітних, які не отримували уваги, було 2 500 [8, с. 2].

На початку 1923 р. в Житомирі було понад 500 сиріт, які поповнили ряди бездоглядних дітей. Масове обстеження дітей в дитячих будинках показало, що 32 % з них хворі на туберкульоз [9, с. 2].

Товариство «Друзі дітей» у регіоні за 1924 р. зібрало 8 000 крб. та склало план подальшої допомоги: вирішено залишити лісову колонію на 60 дітей, відкрити будинок безпритульних на 50 дітей (додатково до наявного на 50 дітей), влаштувати лікарню для хворих на туберкульоз – 25 дітей, влаштувати майстерню для дівчат на 25 дітей. Робота товариства переважно була кволою, більшість осередків були фіктивними, а їхні функції залишалися виключно «на папері». Житомирська міська конференція гуртків «Друзів дітей» у жовтні 1924 р. констатувала, що з 33 міських осередків 60 % майже нічого не робили, активно працювали з наявних 2 800 членів товариства лише 34, тобто 1,2 %. За планом працювали тільки 10 осередків, шефство над дитбудинками здійснювали 8 осередків [8, с. 2].

Дописувач житомирської газети «Радянська Волинь» у жовтні 1924 р. так описував реальність безпритульних дітей: «Наближається зима, і безпритульні діти, які до цього часу тулилися по вокзалах та тинялись по селах, починають стягатися до міста. З'явилося у нас в Житомирі їх чимало. Їх можна зустрінути і на вокзалі, і під дверима кожної їдальні, ресторації, а то й просто як жебраків, по вулицях. А найбільш можна побачити їх в Нарсовіті, Помдіті та Губздорові, де вони добиваються зачислення до дитячих установ. У нас під рукою нема навіть приблизних цифр про кількість безпритульних дітей, та й навряд чи в кого вони є». Так, знедолені діти змушені були «добиватися» умов для виживання, а їхнє існування ніким не оберігалось [10, с. 1].

Складні життєві обставини змушували бездоглядних дітей вчиняти різні правопорушення. У регіоні більшість неповнолітніх правопорушників були віком 14–16 р., за соціальним станом: діти робітників – 40%, діти селян – 49%. За видом злочинів розподілялися так: крадіжки – 32,3%, вирубка лісу – 29%, незаконна торгівля – 9,6%, виготовлення горілки – 3,4%, вбивства – 2,1% [11, с. 8].

До допомоги дітям були долучені різні структури регіону. Наприклад, губернський суд разом з осередком «Друзів дітей» залізничної станції «Житомир» у 1924 відкрили майданчик для дітей. Звісно, це було позитивним явищем, однак майданчик був саме для дітей залізничників. Враховуючи ідеологічні впливи, осередок «Друзів дітей» було створено і в регіональному Державному політичному управлінні (наступниця ВУЧК). Осередок ДПУ зібрав 1 000 крб., на які закупили білизну, одяг та взуття для патрованої дитини [12, с. 3].

Житомирська пожежна команда влаштувала дві вистави на користь безпритульних дітей у жовтні 1924 р., однак зібрати на заходах вдалося лишень 60 крб [13, с. 3].

Станом на 1924 р. дитячі установи України охоплювали 125.000 дітей (у 25 разів більше, ніж до революції). В Україні діяло 800 осередків «Друзів дітей», які об'єднували 150 000 членів. Важливою віхою в боротьбі з безпритульністю став заклик ВУЦВК ліквідувати безпритульність до зими 1925 р. [14, с. 2].

Станом на 1924 р. у Житомирі діяло 33 осередки товариства «Друзі дітей», у губернії – до 100. Членів осередків у Житомирі було 3 500 осіб. У Житомирі в їдальні при домі безробітних видавали щоденно 100 обідів дітям. До 1 грудня в Коростені організували дім бездоглядного дитинства на 50 дітей [15, с. 3].

2 січня 1925 р. в Києві відбувся Правобережний з'їзд задля боротьби з дитячою безпритульністю за участю представників Центральної комісії для допомоги дітям, а також представників від губернських комісій для допомоги дітям на Київщині, Волині-Житомирщині, Поділлі, Одещині, представників Народного комісаріату освіти, а також представників залізниць, інших установ й організацій, які боролися з дитячою безпритульністю. Було ухвалено перетримати до весни 2 000 «вуличних дітей» на Правобережжі: Київщина – 750 дітей, Волинь-Житомирщина – 150, Поділля – 250, Одещина – 750, Чернігівщина – 100, залізничні організації – 100. Безхатніх дітей посилали на різні підприємства, де вони дізнавалися про роботу, вчилися ремесла, частину дітей посилали в сільськогосподарські комуни та артілі. Вирішено створити на залізницях та в містах «нічліги-їдальні». З'їзд ухвалив рішення припинити дозволи влаштування безпритульних дітей у сільські сім'ї, адже часто селяни брали собі дітей і користувалися їхньою працею для своїх господарств – дітей примушували тяжко працювати, а з годуванням було кепсько [16, с. 8].

У квітні 1925 р. в Житомирі відбулася конференція осередків «Друзів дітей», на якій були присутні 300 делегатів. За 13 місяців роботи товариства медичну допомогу було надано 800 дітям, 4 138 дітей з Поволжя було реєвакуйовано, тобто повернуто на батьківщину [17, с. 8].

На Коростенщині діяли 93 осередки «Друзів дітей» (2 955 членів). Осередки разом з приватним патронатом утримували 568 дітей з колишніх місцевостей, у яких голодували [18, с. 4].

Станом на 1 липня 1925 р. губернський відділ допомоги дітям (губпомдіт) надавав матеріальну допомогу 5 993 дітям, які перебували в дитячих установах. Крім того, на кошти губпомдіту цілком утримувалися 650 безпритульних дітей. На Волині-Житомирщині діяло 200 осередків «Друзів дітей» (до яких входило 11 000 членів), з них 73 осередки були селянськими (1 000 членів) [19, с. 6].

За 1925 р. в Україні на утримання безпритульних дітей було витрачено 4,5 млн крб. За цей час з вулиці було забрано 19 000 дітей, організовано 14 сільськогосподарських колоній, на селі відкрили 200 ясел та 60 консультацій для матерів. У 1925 р. в Україні діяли 4 377 осередків «Друзів дітей», які об'єднували 300 000 членів [20, с. 2].

Радянська влада робила особливий акцент на становищі жінки-трудівниці, її побутових проблемах, включенні в громадську роботу, особливу увагу викликало питання виховання дітей. У 1925 р. по лінії охорони материнства й дитинства відділ охорони здоров'я організував юридичну консультацію для оборони порушених прав. Найбільшу групу становили жінки з дітьми, яких покинули чоловіки. За допомогою консультації такі матері могли подавати скарги до народного суду на чоловіків, щоб вони сплачували одну третину заробітку на утримання дитини до її повноліття [21, с. 6].

Влада навіть проводила особливі тижні приурочені «матерям-пролетаркам». У газеті «Радянська Волинь» за 4 квітня 1925 р. про такий захід писалося: «1. У капіталістичному суспільстві жінка обтяжена турботами про домівку, сім'ю, позбавлена заробітку й залежна від чоловіка, не користувалася ніякими правами. У боротьбі за визволення пролетаріату та радянську владу жінка-робітниця брала найактивнішу участь і, ставши після Жовтневої революції рівним членом соціалістичної держави, широко притягується до загально-державної праці. 2. Рештки минулого побуту ще зовсім не пережито: ми маємо ще такі з'явища як проституція, дитяча безпритульність, дитяча злочинність, підкидання грудних дітей тощо. 3. Розкріпачення матері здійснюється установами Охматдиту, охорони материнства й дитинства, що помагають суміщати материнство із загальнодержавною працею та борються з дитячою смертністю» [22, с. 4].

Загалом на території України діяло 80 підприємств з масовою жіночою працею (більш ніж 200 робітниць на підприємстві), 50 з яких мали ясла для дітей робітниць. 8 березня 1925 р. в міжнародний день робітниці Народним комісаріатом здоров'я відкрито 13 ясел на Донбасі та Катеринославщині. На Волині-Житомирщині таких ясел було 5. Станом на 1923 р. на Волині-Житомирщині діяв 1 будинок матері й дитини, 7 дитячих хат, 2 консультації для грудних дітей, 1 ясла, 1 молочна кухня. У 1925 р. збільшилася кількість консультацій для грудних дітей – 13, 5 ясел постійних і 28 сезонних, працювало 3 молочні кухні, 4 консультації для вагітних (вперше відкрили в 1924 р.). Варто відзначити, що станом на 1912 р. жодного закладу із цієї мережі в регіоні не існувало [22, с. 4].

Результатом роботи будинку матері та дитини стало зниження смертності дітей, які вигодовувалися штучно, вона становила 30%, у 1923 р. – до 50% (до революції проблема штучного вигодовування призводила майже до неможливості зберегти життя дитини) [23, с. 3].

У Бердичеві станом на 14 травня 1925 р. працювало 2 консультації для немовлят (за пів року оглянули 4 500 дітей), 2 консультації для вагітних жінок (надали пораду 1 300 жінкам), молочна кухня (за відсутністю коштів відпускала лише 40–45 пайків), ясла ім. 8 березня (розраховані на 40 ліжок, скористалися 90 дітей), дім дитини ім. Р. Люксембург (43 дитини), дитяча поліклініка (надано допомогу 7 000 дітей), при 1-й та 2-й лікарнях працювали родильні відділення (за 6 місяців зареєстровано 491 пологи, водночас 200 абортів). У Бердичівській окрузі працював дитячий санаторій для туберкульозних дітей (розрахований на 30 ліжок, з них 20 – для дітей з дитбудинків) – у с. Кашперівка (нині Вінницька область) [24, с. 2]. Термін перебування дітей у санаторії становив від 4 до 6 тижнів [25, с. 4]. До санаторію приймали дітей віком 5–15 р., за літо 1925 р. оздоровлення пройшли 180 дітей [26, с. 4].

На жаль, сироти часто ставали жертвами різних визискувачів. Наприклад, у 1925 р. селянин Яким Кондратюк у с. Плоськи Троянівського району вигнав 13-річного хлопчика Ваську (прізвища свого не знав), який до того два роки працював у нього в господарстві. Беззахисний сирота вештався найближчими хуторами без засобів до існування [27, с. 4].

У 1925 р. з метою уникнення різних спекуляцій з майном сиріт селянські товариства взаємодопомоги взяли на облік усіх опікунів, сиріт, сирітське майно [28, с. 1].

До цього із сирітським майном було багато спекуляцій. Наприклад, у Коростишівському районі опікунів і майно сиріт на облік не брали. Через це опікуни та їхні родичі робили із сирітським майном що хотіли й жодного звіту нікому не давали [29, с. 7].

Дітей активно використовували в кампаніях радянського ідеологічного виховання. Наприклад, 1923 р. в межах святкування 1 травня вихованці дитячих будинків Житомира зібралися на площі інституту народної освіти та вирушили на автомобілях на хутір Затишшя, де для них приготували чай та спортивні забави [30, с. 1].

12 вересня 1924 р. червоноармійці військового поселення Богунія (нині район Житомира) влаштували святкування міжнародного дитячого дня. На Богунський хутір прийшов колектив 2-ї дитячої комуні задля організації «юних ленінців». У театрі провели урочисте зібрання, де промовці з дитячої комуні закликали дітей Богунії записуватися до колективу «юних ленінців», а батьків – не перешкоджати своїм дітям. Результати були скромними: записалися в «юні ленінці» тільки 5 дітей Богунії [31, с. 3].

Безпритульних, які опинилися в дитячих установах, стали масово включати до організації «Юні ленінці», станом на жовтень 1924 р. частка охоплення становила 70% дітей [23, с. 3].

Навіть сам факт відкриття та існування дитячих будинків був чітко прив'язаний до ідеологічного складника. Товариство «Друзі дітей» відкрило в Житомирі в 1924 р. будинок для безпритульних дітей і присвятило цю акцію восьмій річниці Жовтневої революції [32, с. 10].

26 грудня 1924 р. коштом Коростенської округової комісії допомоги дитинству в м. Овруч було відкрито дитячий будинок для 50 безпритульних дітей, присвятили цю доброчинність В. Леніну [33, с. 5].

У 1924–1925 рр. зроблено поворот у справі реорганізації дитячих будинків в інтернаціональні комуні та дитячі міста з матеріальною базою для самообслуговування й переведення трудових процесів вихованців [34, с. 7].

Ще наприкінці серпня 1924 р. відділ народної освіти регіону вирішив провести реорганізацію дитячих хат з 1 листопада. Планували, що всі діти з дитячих хат Житомира будуть переведені до дитячих містечок у Червоному, Любарі (розташовувалося в будівлях колишнього священика Голубовича) та хуторі Затишшя [35, с. 3; 36, с. 3].

Під час голоду на Поволжі до Волині-Житомирщини привезли близько 8 000 дітей. У 1922 р. розпочалася часткова реевакуація цих дітей. До жовтня 1924 р. реевакуйовано 3 500 осіб, радянські органи визначили норму – повертати 100 дітей щомісяця. Труднощів додавало й те, що понад 1 000 дітей не перебувала в дитячих установах, їх було віддано на приватний патронат. До кінця 1925 р. повернуто 6 600 дітей. По Волинській окрузі наприкінці 1925 р. залишалися 1 200 дітей з «голодних губернь», яких поступово повертали на батьківщину [37, с. 6; 8, с. 2].

Дописувач газети «Радянська Волинь» указував на труднощі, що виникли в дітей, які зазнали лиха голоду: «Не знаю, як по інших районах, а в нашому, Пищівському, трапилося таке. Багато селян мало в себе дітей з бувш. голодних губернь. На цих дітей звернув увагу райсекретаріат всеробітземлісу й почав з того, що зарахував їх усіх наймитами та примусив вихователів скласти трудумови. За це (канцелярські витрати) вихователі повинні були внести відразу ж по 7 карб. Після вжиття таких заходів становище дітей погіршало. Деякі утримателі почали використовувати своїх вихованців дійсно як наймитів. Другі ж зовсім відмовляються надалі дітей тримати. Тут питання йде зрозуміло, про дітей віку од 7 до 15 років. У разі відмовлення селян в їх утриманні – вони залишаються зовсім без притулку» [38, с. 4].

У 1924 р. на Волині-Житомирщині тривала робота з організації чотирьох дитячих комун, які забезпечили сільськогосподарською базою: землею, реманентом, майстернями і худобою. У 1924 р. виявилось, що значний відсоток безпритульних сиріт насправді мали фіктивний статус – раптово знаходилися батьки й забирали дітей додому. Так відбувалася «самочистка», яка скоротила чисельність дітей у спеціальних будинках на 25–30% [23, с. 3].

У квітні 1925 р. в Житомирі діяли 16 дитячих будинків. За функціями та завданнями вони поділялися: дитячі будинки закритого типу – 2 (130 дітей), будинки для хворих дітей – 3 (437

дітей), будинки для правопорушників – 2 (67 дітей), денні дитячі хати – 2 (117 дітей), дитячі садки – 4 (181 дитина). Крім того, у Житомирі працювали колектор-розподільник – 67 дітей, дитячий майданчик на 52 дитини, будинок для підлітків – 50 дітей. Загалом у 16 установах перебували 1 102 дитини. За національністю дітей установи поділялися на українські – 6 (303 дитини), російські – 1 (65 дітей), єврейські – 2 (113 дітей), змішані – 7 (621 дитина). Дитячі будинки були забезпечені інвентарем на 60–65%, постільною білизною – на 60%, одягом на 50%, взуттям на 25–30%, підручниками та навчальним приладдям – на 25–30%. Школами при дитбудинках було охоплено 85–90% дітей, решта відвідували трудові школи. У всіх дитбудинках були організовані господарські та санітарні комісії, культурно-освітні гуртки. Шефні осередки «Друзів дітей» витрачали близько 800 крб щомісяця, зокрема ДПУ – 100–120 крб [34, с. 7].

Місцеві дитячі будинки на Волині-Житомирщині в першій половині 1920-х рр. змагалися за звання «зразкових», проте цей статус важко було отримати й підтримувати як через проблеми матеріального й кадрового забезпечення.

На початку 1921 р. поблизу м. Народичі, у с. Бабиничі, створено дитячу комуну на 40 дітей. Комуна тривалий час вважалася успішною, однак згодом виявилось, що персонал дбав про свої інтереси, натомість діти були неписьменні, а до праці їх примушували фізичними карами. Деякі діти віком 14–15 р. не могли більше залишатися в комуні й, будучи зовсім неписьменними, «викидалися на вулицю» [39, с. 4].

У жовтні 1922 р. при хуторі Ксаверівка Черняхівського району організовано Ксаверівську сільсько-господарську комуну. Насправді комуна приступила до роботи в 1923 р. Уже в 1925 р. комуна збільшилася й охоплювала чотири хутори: Ксаверівка, Мокренщина, Новопись, Грузлевець. У Новописі діяла дитяча комуна, у якій було влаштовано притулок для сиріт і безпритульних дітей, а також у ній жили діти комунарів. Усього в комуні було 174 члени, з них неповнолітніх – 43 (діти до 8 р. – 20 осіб, 8–11 р. – 6, юнаків 11–18 р. – 17). Для догляду за дітьми комуна утримувала виховательку [40, с. 5].

У с. Тригір'я поблизу Житомира розташовувалася дитяча хата, яка перебувала в кепському становищі. Найбільше місцеве керівництво турбувало, що в селі діяла церква, тому «виходило щось страшне». 100 дітей були вкрай розпущеними і жодної роботи не виконували, а троє педагогів «вічно між дітей товклися, які їм дякували мало не кулаками під зуби». Діти будь-які покарання чи догану з боку педагогів пояснювали місцевим жителям тим, що вони «ходили до церкви молитися Богу» [41, с. 3].

Наприкінці 1924 р. в Житомирі було відкрито дитячу хату по вул. Пушкінській, 55. Заклад вирішили назвати іменем В. Леніна, і 25 січня 1925 р. провели урочисте відкриття. Діти в ній були віком 8–17 р. Частина дітей було підібрано з вулиці, інших взяли з колонії. Утримувалася хата на кошти губернського комітету допомоги дітям. Шефство над дитячою хатою взяв осередок «Друзів дітей» з місцевого інституту народної освіти. Студенти ІНО по черзі провадили серед дітей культурно-освітню працю [42, с. 7].

У грудні 1924 р. було відкрито дитячий будинок для безпритульних дітей в Овручі, у якому жили 40 осіб. У дитбудинку було 7 великих кімнат, клуб, їдальня, школа ліквідації неписьменності. 15 дітей працювали по майстернях при дитбудинку: кравецька, шевська, кузня. Із 40 дітей 22 організували в загін «юних піонерів». Дописувачка газети «Радянська Волинь» так характеризувала дітей овруцького дитбудинку: «Багато з дітей – це діти просто з вулиці. Втративши своїх батьків, вони побували по багатьох містах, набралися поганих звичок. Є частина дітей, що і тепер хотіла б вирватися кудись, ночувати на вокзалах, їздити потайки в скриньках під вагонами. Дівчаток безпритульних мало. Більшість дівчаток – темні, затуркані. Але багато серед дітей і розумних, розвинених, що швидко призвичаїлися до гуртового життя, цікавляться всім» [43, с. 4].

Дитячу комуну в с. Червоне називали зразковою. Для її потреб передано палац магнатів Терещенків на 80 кімнат, який було відремонтовано, адже в процесі революції він був напівзруйнований. Дописувач газети «Радянська Волинь» так описує палац: «І будинок сповнився шумом дітей, як вулик, що має велику й здорову сім'ю. По блискучих паркетах, де колись ходили або неслися у вальсі «тендітні» ноги пань і панів, тепер швидко бігають діти, діти бідноти села і міста, що народилися в злиднях в жахливі часи імперіалістичної й громадянської війни, що винесли все їх страхіття, що відчували голодні муки Надволжя. Треба висунути одну важливу вимогу: нехай труд, праця стане тою базою, що на ній виростатимуть комунари, бо слово комунар невідривно зв'язане зі словом «робітник», а комуна – зі словом «труд». Шукати задоволення в праці – найвищий постулат. До цього треба привчати дітей» [44, с. 3].

Дописувач подає і детальну картину ідеологічного виховання дітей: «Приємно вражає вічі Ленінський куток. Портрет Ілліча пестливо мружиться на веселу юрбу дітей у червоних краватах, для яких ім'я Ленін таке вже близьке й рідне, а слово «Ленінізм» уже є стимулом організованої дружньої праці, спільного життя, того шляху, що веде до комуни. По кручених сходах ідемо все вище та вище на високу башту палацу. Відкривається широкий, широкий обрій. Розкидані села. Ось там Андрушівка, маячить високий комін її цукроварні, там розкинулись Мошковці, а далі теж в тумані село Закусилівка. Скільки оком охопиш, все належало колись Терещенкові. А тепер... Червоний прапор радісно полощеться по вітру, немов хоче сказати про перемогу мозолявих рук, що орали всі оці перемоги, що будували високі мури цього палацу» [44, с. 3].

Червоненська дитяча комуна мала своє господарство, 17 коней, 10 свиней, мали бути закуплені 25 корів, земля використовувалася спільно з місцевою агрошколою, окрім того, старий парк на 67 десятин. У комуні перебували 400 дітей (80% сироти), з них 250 – українці і росіяни, 150 – євреї. Українці та росіяни були розділені на 5 груп, євреї – на 4. Кожна група була забезпечена окремою кімнатою. Виховний персонал комуни налічував 27 осіб [44, с. 3].

20 січня 1925 р. в Житомирі відрили дитячу комуну імені Леніна, попередньо установа мала назву «Затишівська дитяча хата». Діти для представників влади влаштували концерт, читання, а у відповідь отримали подарунок, який підкреслює ідеологічний вплив на молоде покоління, – книжку «Великий Вождь» [45, с. 7].

Комуна продовжували називати «Затишок». У комуні проживало 64 дитини (46 дівчат і 18 хлопчиків) при 14 особах обслуговувального персоналу. Діти прокидалися о 6 годині, снідали, прибирали помешкання, потім з 9 до 12 годин – шкільне навчання, далі обід, відпочинок, з 17 до 19 години праця на городі, у садку, на полі, ввечері – гурткова праця й о 22 годині діти лягали спати. Відділ народної освіти виділяло на утримання однієї дитини щоденно 13 коп. Станом на 20 травня 1925 р. комуна на своїй землі встигла засіяти: пшениці – 12 дес., жита – 8 дес., вівса – 10 дес., конюшини – 10 дес., картоплі – 8 дес., ячменю – 1 дес., гречки – 4 дес., посадити капусти – 4 дес., хмільник – 2 дес. У комуни була своя рогата худоба – 10 шт., коней – 17 шт., свиней – 13 шт., овець – 11 шт., а також домашня птиця. Комуна мала пасіку з 27 вуликів. Серед проблем житомирської комуни були брак харчування, діти мали лише дві зміни одягу – зимову й літню, не було електричного світла [46, с. 5].

У Житомирі (район Корбутівка, вул. Андріївська, 90) розташовувався будинок «морально-дефективних» дітей. У ньому перебувало 33 дитини-правопорушники віком 10–16 р.: 15 дітей – за крадіжки, 2 – за вбивства, 1 – за грабунки, 7 – за перехід кордону, 3 – за шпигунство, 5 – за самогоноваріння. Умови перебування в цьому закладі були жахливі – вікна побиті, дах протікав, будинок не мав огорожі, не було приладдя для майстерень, діти не мали одягу, взуття та білизни. Як результат, утримувати дітей у цьому будинку було складно, за 1924 р. з нього вилучено 113 дітей, з них 52 – переведено до інших дитячих будинків, 28 – евакуйовано [47, с. 6].

Висновки. Отже, радянська влада поставила проблему вирішення безпритульного й бездоглядного дитинства однією з пріоритетних. Владою було ініційовано створення товариства «Друзі дітей», яке значно посилило роботу державних органів у подоланні недоліків з захисту дитинства – як однієї з гарантій держави. Влада поступово намагалася знайти оптимальне вирішення проблеми за умов відсутності належного матеріального забезпечення та фіктивності роботи окремих структур. «Друзі дітей» виявилися об'єднанням, яке зростало чисельно лише з ініціативи радянських очільників, насправді, більшість осередків проявили незацікавленість та пасивність до праці. Комунікація з дітьми, їхнє виховання були ускладнені серйозними захворюваннями серед контингенту, насамперед туберкульозом, і втягнутістю дітей до кримінальної діяльності. В умовах недофінансування влада частково спромоглася втілити плани самозабезпечення функціонування дитячих установ завдяки створенню дитячих комун та закритих містечок. Волинь-Житомирщина стала одним з базових регіонів з надання допомоги дітям, яких евакуювали з Поволжя, що було охоплене голодом. Дитячі установи стали зручною платформою для ідеологічної обробки знедолених дітей, яких радянська влада розглядала як майбутнє покоління своїх послідовників. Місцеві органи на вимогу керівництва УСРР спромоглися до кінця 1925 р. переважно взяти під контроль дитячу безпритульність та бездоглядність, утім, враховуючи багатоаспектність проблем, пошук шляхів їхнього розв'язання не міг бути вирішений жодним розпорядженням чи директивною інструкцією.

Література

1. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 17 с.
2. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 17 с.
3. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2001. 21 с.
4. Коцан І.Д. Участь міліції в боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в Україні у 20-ті рр. XX ст. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 25–29.
5. Букрєєв Т.Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років XX ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 67–72.
6. Сокирська В., Крупеня І. Політика радянської влади у питанні боротьби з дитячою безпритульністю в 1920 – середині 1930-х рр.: організаційно-правові засади. *Консенсус*. 2024. № 1. С. 115–126.
7. Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*. 2011. № 982, Вип. 44. С. 161–174.
8. Міська конференція гуртків «Друзів дітей». *Радянська Волинь*. 3 жовтня 1924 р. Ч. 53 (225). С. 2.
9. Рейзин. Безпризорность, как один из моментов детского вырождения. *Волинский пролетарий*. 9 марта 1924 р. № 58. С. 2.
10. Допоможемо безпритульним. *Радянська Волинь*. 23 жовтня 1924 р. Ч. 70 (242). С. 1.
11. Боротьба з неповнолітніми правопорушниками. *Радянська Волинь*. 18 січня 1925 р. Ч. 14 (139). С. 8.
12. Допомога дітям. *Радянська Волинь*. 12 вересня 1924 р. Ч. 35 (207). С. 3.
13. Помогаємо дітям. *Радянська Волинь*. 14 жовтня 1924 р. Ч. 62 (234). С. 3.
14. Дитяча безпритульність на Україні. *Радянська Волинь*. 4 вересня 1924 р. Ч. 28 (200). С. 2.
15. Боротьба з дитячою бездоглядністю. *Радянська Волинь*. 20 листопада 1924 р. Ч. 92 (264). С. 3.
16. Правобережний З'їзд задля боротьби з дитячою безпритульністю. *Радянське село*. 9 січня 1925 р. Ч. 35. С. 8.
17. Конференція осередків Друзів Дітей. *Радянська Волинь*. 9 квітня 1925 р. Ч. 80 (205). С. 8.

18. По телефону з округ. *Радянська Волинь*. 30 травня 1925 р. Ч. 120 (245). С. 4.
19. В губкомісії допомоги дітям. *Радянська Волинь*. 1 липня 1925 р. Ч. 146 (271). С. 6.
20. Допомога дітям на Україні. *Радянська Волинь*. 22 листопада 1925 р. Ч. 246 (371). С. 2.
21. Ткачук, В. Про покинутих матерей і дітей (3 записок юрисконсульта). *Радянська Волинь*. 31 травня 1925 р. Ч. 121 (246). С. 6.
22. Тиждень матери-пролетарки. *Радянська Волинь*. 4 квітня 1925 р. Ч. 76 (201). С. 4.
23. Міська конференція гуртків «Друзів дітей». *Радянська Волинь*. 2 жовтня 1924 р. Ч. 52 (224). С. 3.
24. Овод. Засідання пленуму міськради. *Голос праці*. 14 травня 1925 р. № 107 (969). С. 2.
25. Праця Кашперівського дитячого санаторія. *Радянський шлях*. 17 липня 1925 р. Ч. 23 (1023). С. 4.
26. Кашперівська дитяча санаторія. *Радянський шлях*. 9 вересня 1925 р. Ч. 67 (1067). С. 4.
27. Допоможіть сироті. *Радянська Волинь*. 4 жовтня 1925 р. Ч. 225 (350). С. 4.
28. До перевиборів СТВ. *Радянська Волинь*. 23 грудня 1925 р. Ч. 261 (386). С. 1.
29. Взялися за справу опіки. *Радянська Волинь*. 16 грудня 1925 р. Ч. 258 (383). С. 7.
30. Святкування 1-го травня в Житомері. *Селянська біднота*. 3 травня 1923 р. Ч. 278. С. 1.
31. Сетивал. Святкування міжнародного дитячого дня в Богунії. *Радянська Волинь*. 12 вересня 1924 р. Ч. 35 (207). С. 3.
32. Будинок для безпритульних дітей. *Радянська Волинь*. 7 листопада 1925 р. Ч. 240 (365). С. 10.
33. На спомін Ілліча. В Овручі відчинили будинок для безпритульних дітей. *Радянська Волинь*. 31 грудня 1924 р. Ч. 125 (297). С. 5.
34. Пленум міської ради. *Радянська Волинь*. 26 квітня 1925 р. Ч. 93 (218). С. 7.
35. В Губвідділі Наросвіти. *Радянська Волинь*. 29 серпня 1924 р. Ч. 23 (195). С. 3.
36. Хвиля. Переведіть школу в попівський будинок! *Радянський шлях*. 23 вересня 1925 р. Ч. 79 (1079). С. 3.
37. У Житомері. *Радянська Волинь*. 11 грудня 1925 р. Ч. 256 (381). С. 6.
38. Олесь. Як бути з безпритульними дітьми? *Радянська Волинь*. 9 квітня 1925 р. Ч. 80 (205). С. 4.
39. У Бабиничській дит. комуні – безладдя. *Радянська Волинь*. 2 жовтня 1924 р. Ч. 52 (224). С. 4.
40. Ксаверівська с.-г. комуна – найкращий господар. *Радянська Волинь*. 20 листопада 1925 р. Ч. 245 (370). С. 5.
41. Тригірський. Тригірська дитяча хата. *Селянська біднота*. 21 червня 1923 р. Ч. 299. С. 3.
42. Ліквідуємо безпритульність. Новий захисток для безпритульних. *Радянська Волинь*. 30 січня 1925 р. Ч. 23 (148). С. 7.
43. Ніцельська. Як живуть діти в Овруцькій дітбудинку. *Радянська Волинь*. 4 квітня 1925 р. Ч. 76 (201). С. 4.
44. Моторний М. Червонська дитяча комуна. *Радянська Волинь*. 28 листопада 1924 р. Ч. 99 (271). С. 3.
45. Урочисте відкриття комуни ім. Леніна. *Радянська Волинь*. 22 січня 1925 р. Ч. 17 (142). С. 7.
46. По дитячих установах м. Житомира. *Радянська Волинь*. 20 травня 1925 р. Ч. 111 (236). С. 5.
47. Корбутовський основний будинок морально-дефективних дітей. *Радянська Волинь*. 16 травня 1925 р. Ч. 108 (233). С. 6.

References

1. Parashchevina, O. S. (2005). Rol systemy narodnoi osvity u podolanni dytiachoi bezprytulnosti v 20-kh – pershii polovyni 30-kh rr. XX st. v Ukraini [The role of the public education system in overcoming child homelessness in the 1920s – the first half of the 1930s in Ukraine]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovsk, 17 s. [in Ukrainian].
2. Zinchenko, A. H. (2002). Dytiacha bezprytulnist v radianskii Ukraini v 20-kh – pershii polovyni 30-kh rokiv KhKh stolittia [Child homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s and first half of the 1930s]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa, 17 s. [in Ukrainian].
3. Vynohradova-Bondarenko, V. Y. (2001). Vykhovannia bezprytulnykh ditei v Ukraini 20-kh rokiv KhKh stolittia [Raising homeless children in Ukraine in the 1920s]: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv, 21 s. [in Ukrainian].

4. Kotsan, I. D. (2011). Uchast militsii v borotbi z bezprytulnistiu ta pravoporushenniamy nepovnolitnikh v Ukraini u 20-ti rr. KhKh st. [Police participation in the fight against homelessness and juvenile delinquency in Ukraine in the 1920s]. *Pravo i Bezpeka*. № 3, S. 25-29. [in Ukrainian].
5. Bukriev, T. B. (2015). Borotba z dytiachoiu bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu u pershii polovyni 20-kh rokiv KhKh st. na Pivdni Ukrainy (za materialamy Khersonshchyny) [Fighting child homelessness and neglect in the first half of the 1920s in the South of Ukraine (based on materials from the Kherson region)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 42, S. 67-72. [in Ukrainian].
6. Sokyrsk, V., Krupenia, I. (2024). Polityka radianskoi vlady u pytanni borotby z dytiachoiu bezprytulnistiu v 1920 – seredyni 1930-kh rr.: orhanizatsiino-pravovi zasady [The policy of the Soviet government in combating child homelessness in the 1920s – mid-1930s: organizational and legal principles]. *Konsensus*. № 1, S. 115-126. [in Ukrainian].
7. Triputina, N. P. (2011). Dytiacha bezprytulnist ta borotba z neiu u zhytti ukrainskoho suspilstva 20-kh rr. KhKh st. [Child homelessness and the fight against it in the life of Ukrainian society in the 20s of the 20th century]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Istorii*. 2011. № 982, vyp. 44. S. 161-174. [in Ukrainian].
8. Miska konferentsiia (3 zhovtnia 1924 r.). Miska konferentsiia hurtkiv «Druziv ditei» [City conference of "Friends of Children" circles]. *Radianska Volyn*, Ch. 53 (225), S. 2. [in Ukrainian].
9. Reizin (9 marta 1924 r.). Bezprizornost, kak odin iz momentov detskogo virozhdeniya [Homelessness as one of the moments of childhood degeneration]. *Volinskii proletarii*, № 58, S. 2. [in Russian].
10. Dopomozhemo (23 zhovtnia 1924 r.). Dopomozhemo bezprytulnym [Let's help those without a seat]. *Radianska Volyn*, Ch. 70 (242), S. 1. [in Ukrainian].
11. Borotba (18 sichnia 1925 r.). Borotba z nepovnolitnymi pravoporushnykamy [The fight against underage offenders]. *Radianska Volyn*, Ch. 14 (139), S. 8. [in Ukrainian].
12. Dopomoha (12 veresnia 1924 r.). Dopomoha ditiam [Help for children]. *Radianska Volyn*, Ch. 35 (207), S. 3. [in Ukrainian].
13. Pomohaiemo (14 zhovtnia 1924 r.). Pomohaiemo ditiam [Helping children]. *Radianska Volyn*, Ch. 62 (234), S. 3. [in Ukrainian].
14. Dytiacha bezprytulnist (4 veresnia 1924 r.). Dytiacha bezprytulnist na Ukraini [Child homelessness in Ukraine]. *Radianska Volyn*, Ch. 28 (200), S. 2. [in Ukrainian].
15. Borotba (20 lystopada 1924 r.). Borotba z dytiachoiu bezdohliadnistiu [Fighting child neglect]. *Radianska Volyn*, Ch. 92 (264), S. 3. [in Ukrainian].
16. Pravoberezhnyi Zizd (9 sichnia 1925 r.). Pravoberezhnyi Zizd zadlia borotby z dytiachoiu bezprytulnistiu [Right Bank Congress to Combat Child Homelessness]. *Radianske selo*, Ch. 35, S. 8. [in Ukrainian].
17. Konferentsiia (9 kvitnia 1925 r.). Konferentsiia osередkiv Druziv Ditei [Conference of Friends of Children branches]. *Radianska Volyn*, Ch. 80 (205), S. 8. [in Ukrainian].
18. Po teliefonu (30 travnia 1925 r.). Po teliefonu z okruh [By phone from the district]. *Radianska Volyn*, Ch. 120 (245), S. 4. [in Ukrainian].
19. V hubkomisii (1 lypnia 1925 r.). V hubkomisii dopomohy ditiam [In the provincial commission for child assistance]. *Radianska Volyn*, Ch. 146 (271), S. 6. [in Ukrainian].
20. Dopomoha (22 lystopada 1925 r.). Dopomoha ditiam na Ukraini [Helping children in Ukraine]. *Radianska Volyn*, Ch. 246 (371), S. 2. [in Ukrainian].
21. Tkachuk, V. (31 travnia 1925 r.). Pro pokynutykh materei i ditei (Z zapysok yuryskonsulta) [About abandoned mothers and children (From the notes of a legal advisor)]. *Radianska Volyn*, Ch. 121 (246), S. 6. [in Ukrainian].
22. Tyzhden (4 kvitnia 1925 r.). Tyzhden matery-prolietarky [Proletarian Mother Week]. *Radianska Volyn*, Ch. 76 (201), S. 4. [in Ukrainian].
23. Miska konferentsiia (2 zhovtnia 1924 r.). Miska konferentsiia hurtkiv «Druziv ditei» [City conference of «Friends of Children» circles]. *Radianska Volyn*, Ch. 52 (224), S. 3. [in Ukrainian].
24. Ovod (14 travnia 1925 r.). Zasedannia plenumu miskrady [City Council plenary session]. *Holos pratsi*, № 107 (969), S. 2. [in Ukrainian].

25. Pratsia (17 lypnia 1925 r.). Pratsia Kashperivskoho dytiachoho sanatoriia [The work of the Kashperiv children's sanatorium]. *Radianskyi shliakh*, Ch. 23 (1023), S. 4. [in Ukrainian].
26. Kashperivska (9 veresnia 1925 r.). Kashperivska dytiacha sanatoriia [Kashperivska Children's Sanatorium]. *Radianskyi shliakh*, Ch. 67 (1067), S. 4. [in Ukrainian].
27. Dopomozhit (4 zhovtnia 1925 r.). Dopomozhit syroti [Help the orphan]. *Radianska Volyn*, Ch. 225 (350), S. 4. [in Ukrainian].
28. Do perevyboriv (23 hrudnia 1925 r.). Do perevyboriv STV [Before the re-election of the STV]. *Radianska Volyn*, Ch. 261 (386), S. 1. [in Ukrainian].
29. Vzialysia (16 hrudnia 1925 r.). Vzialysia za spravu opiky [They took on the custody case]. *Radianska Volyn*, Ch. 258 (383), S. 7. [in Ukrainian].
30. Sviatkuvannia (3 travnia 1923 r.). Sviatkuvannia 1-ho travnia v Zhytomiri [May 1st celebration in Zhytomyr]. *Selianska bidnota*, Ch. 278, S. 1. [in Ukrainian].
31. Setyval (12 veresnia 1924 r.). Sviatkuvannia mizhnarodnoho dytiachoho dnia v Bohunii [International Children's Day celebration in Bohunia]. *Radianska Volyn*, Ch. 35 (207), S. 3. [in Ukrainian].
32. Budynok (7 lystopada 1925 r.). Budynok dla bezprytulnykh ditei [Home for homeless children]. *Radianska Volyn*, Ch. 240 (365), S. 10. [in Ukrainian].
33. Na spomin (31 hrudnia 1924 r.). Na spomin Illicha. V Ovruchi vidchynyly budynok dla bezprytulnykh ditei [In memory of Ilyich. A house for homeless children was opened in Ovruch]. *Radianska Volyn*, Ch. 125 (297), S. 5. [in Ukrainian].
34. Plenum (26 kvitnia 1925 r.). Plenum miskoi rady [City Council Plenary Session]. *Radianska Volyn*, Ch. 93 (218), S. 7. [in Ukrainian].
35. V Hubviddili (29 serpnia 1924 r.). V Hubviddili Narosvity [In the provincial department of public education]. *Radianska Volyn*, Ch. 23 (195), S. 3. [in Ukrainian].
36. Khvyliia (23 veresnia 1925 r.). Perevedit shkolu v popivskyi budynok! [Turn the school into a priest's house!]. *Radianskyi shliakh*, Ch. 79 (1079), S. 3. [in Ukrainian].
37. U Zhytomiri (11 hrudnia 1925 r.). U Zhytomiri [In Zhytomyr]. *Radianska Volyn*, Ch. 256 (381), S. 6. [in Ukrainian].
38. Oles (9 kvitnia 1925 r.). Yak buty z bezprytulnymi ditmy? [What to do with homeless children?]. *Radianska Volyn*, Ch. 80 (205), S. 4. [in Ukrainian].
39. U Babynychskii (2 zhovtnia 1924 r.). U Babynychskii dyt. komuni – bezladdia [There is chaos in the Babinich children's commune.]. *Radianska Volyn*, Ch. 52 (224), S. 4. [in Ukrainian].
40. Ksaverivska 20 lystopada 1925 r. (). Ksaverivska s.-h. komuna – naikrashchy hospodar [Ksaverivska agricultural commune is the best host]. *Radianska Volyn*, Ch. 245 (370), S. 5. [in Ukrainian].
41. Tryhirskyi (21 chervnia 1923 r.). Tryhirska dytiacha khata [Trigirya Children's Home]. *Selianska bidnota*, Ch. 299, S. 3. [in Ukrainian].
42. Likviduiemo (30 sichnia 1925 r.). Likviduiemo bezprytulnist [We are eliminating homelessness]. Novyi zakhystok dla bezprytulnykh. *Radianska Volyn*, Ch. 23 (148), S. 7. [in Ukrainian].
43. Nitselska (4 kvitnia 1925 r.). Yak zhyvut dity v Ovrutskim ditbudynku [How children live in the Ovruch orphanage]. *Radianska Volyn*, Ch. 76 (201), S. 4. [in Ukrainian].
44. Motorny M. (28 lystopada 1924 r.) Chervonska dytiacha komuna [Chervonska children's commune]. *Radianska Volyn*, Ch. 99 (271), S. 3. [in Ukrainian].
45. Urochyste (22 sichnia 1925 r.). Urochyste vidkryttia komuny im. Lenina [Grand opening of the Lenin commune]. *Radianska Volyn*, Ch. 17 (142), S. 7. [in Ukrainian].
46. Po dytiachykh (20 travnia 1925 r.). Po dytiachykh ustanovakh m. Zhytomyra [In children's institutions in Zhytomyr]. *Radianska Volyn*, Ch. 111 (236), S. 5. [in Ukrainian].
47. Korbutovskyi (16 travnia 1925 r.). Korbutovskyi osnovnyi budynok moralno-defektyvnykh ditei [Korbutovsky Main Home for Morally Defective Children]. *Radianska Volyn*, Ch. 108 (233), S. 6. [in Ukrainian].

УДК 930:620.9(477+560) «1991-2021»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.18>

Ігор ТАНАВСЬКИЙ

здобувач вищої освіти третього рівня

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,

вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (tanavskijigor095@gmail.com)

Igor TANAVSKYY

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,

St. 2, M. Kryvonosa, Ternopil, Ukraine, 46027 (tanavskijigor095@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4453-4316>

**СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ І ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ В 1991–2021 РР.**

Анотація. *Мета дослідження* – на основі джерельних матеріалів і наукової літератури проаналізувати зміст й особливості співпраці між Україною та Турецькою Республікою в енергетичній сфері у 1991–2021 рр., окресливши її перспективи надалі. **Методологія дослідження** спирається на використання низки загальнонаукових методів (моніторинг, порівняння, аналіз, синтез, узагальнення), а також застосування спеціальних методів історичного дослідження, а саме історико-типологічного та історико-системного. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що в його процесі проведено комплексний огляд питання співпраці України і Турецької Республіки в енергетичній сфері в 1991–2021 рр., виявлено її важливість для країн на сучасному етапі. **Висновки.** Незважаючи на те що уряди обох держав у 2011 р. підписали меморандум «Про взаєморозуміння у галузі енергетики між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України і Міністерством енергетики та природних ресурсів Турецької Республіки», який містив низку пропозицій про співпрацю у сферах відновлювальної та ядерної енергетики, розробки родовищ і видобування ресурсів вуглеводнів, досі масштаби співпраці України і Турецької Республіки в енергетичній сфері в 1991–2021 рр. не були суттєвими. На нашу думку, основними причинами цього стали погана логістика, декларативна основа співпраці та критичне недофінансування цього процесу. Так, Україна в процесі співпраці з Турецькою Республікою в 1991–2021 рр. у сфері енергетики загалом виконувала роль альтернативного постачальника турецьких енергоресурсів.

Ключові слова: Україна, Турецька республіка, енергетика, співпраця, вуглеводні, паливно-енергетичні товари, енергетична безпека, природний газ.

**COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF TURKISH
IN THE ENERGY SPHERE IN 1991–2021**

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze, based on source materials and scientific literature, the content and features of cooperation between Ukraine and the Republic of Turkey in the energy sector in 1991–2021, outlining its prospects for the future. **The research methodology** is based on the use of a number of general scientific methods (monitoring, comparison, analysis, synthesis, visualization), as well as the application of special methods of historical research, among which it is worth mentioning the historical-typological and historical-systemic methods. **The scientific novelty** of the current study lies in the fact that in its process a comprehensive review of the issue of cooperation between Ukraine and the Republic of Turkey in the energy sector in 1991–2021 was conducted for the first time, which allowed identifying its features and importance for the main stakeholders. **Conclusions.** Although during the period 1991–2021 the governments of both states signed the “Memorandum of Understanding in the Field of Energy between the Ministry of Energy and Coal Industry of Ukraine and the Ministry of Energy and Natural Resources of the Republic of Turkey”, which contained a number of proposals for cooperation in the fields of renewable and nuclear energy, development of deposits and extraction of hydrocarbon resources, the impact of cooperation between Ukraine and the Repub-

lic of Turkey in the energy sector in 1991–2021 on the domestic energy sector was minimal. In our opinion, the main reasons for this were poor logistics, the declarative basis of cooperation and critical underfinancing of this process. Thus, the main prospect of Ukraine, in the context of its cooperation with the Republic of Turkey in 1991–2021, in the field of energy was to fulfill the role of an alternative supplier of Turkish energy resources.

Key words: energy, cooperation, hydrocarbons, fuel and energy products, energy security, natural gas.

Постановка проблеми. Туреччина була та залишається одним з основних економічних і торговельних партнерів України. Уряд Турецької Республіки вже давно шукав альтернативні шляхи постачання власних енергоносіїв, що дало б змогу розширити кількість наявних маршрутів та зробити сам процес дешевшим і швидшим. Для української сторони найважливішою перевагою співпраці у сфері енергетики з Туреччиною в 1991–2021 рр. могла стати можливість отримання турецької нафти та газу, що дало б змогу підвищити рівень енергетичної незалежності України.

На жаль, попри регулярні контакти та перемовини, ідея спільних енергетичних проєктів у межах співпраці України та Турецької Республіки так і залишилась ідеєю, не отримавши практичної реалізації. Звісно, причиною цього є цілий комплекс проблем, серед яких однією з ключових є негативний вплив росії, що, спочатку просто «заморозив» співпрацю, а пізніше, після анексії Криму в лютому 2014 р., зробив реалізацію багатьох проєктів фізично неможливою. Однак зрозуміти сутність та важливість питання співпраці між Україною та Турецькою Республікою в енергетичній сфері в 1991–2021 рр. можна тільки визначивши особливості цього процесу та з'ясувавши ключові факти такої співпраці.

Мета статті – на основі джерельних матеріалів і наукової літератури проаналізувати зміст й особливості співпраці між Україною та Турецькою Республікою в енергетичній сфері в 1991–2021 рр., окресливши її перспективи надалі.

Виклад основного матеріалу. Турецьку Республіку (далі – ТР) вважаємо одним зі стратегічно важливих партнерів України на регіональному та глобальному рівнях. З погляду геополітики обидві держави посідають транзитне місце, оскільки перебувають на перехресті шляхів між Заходом і Сходом. Однією з найважливіших цілей співпраці України та Туреччини є протидія гегемонії рф в Чорноморсько-каспійському регіоні (далі – ЧКР). Як зауважує С. Корсунський, плідні взаємини між Україною та ТР відбуваються на рівні парламентів цих держав [1]. Одним з основних завдань у межах стратегічного партнерства України та ТР визнано економічну співпрацю в енергетичній та енерготранспортній сферах як взаємовигідне для обох держав [2].

Головну мету та зміст співпраці між Україною і ТР у сфері енергетики визначено в «Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в енергетичній галузі», яка була підписана 7 червня 2005 р. Цей документ визначає, що співпраця має забезпечити енергетичну безпеку обох держав [3].

Ще одним кроком на шляху посилення співпраці між Україною та ТР у сфері енергетики стало Сьоме засідання Міжурядової українсько-турецької комісії з торговельно-економічного співробітництва, де було підписано декларацію «Про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною та Туреччиною» і наголошено, що особливу увагу варто приділити галузі енергетики [4].

У 2011 р. підписано меморандум «Про взаєморозуміння у галузі енергетики між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України і Міністерством енергетики та природних ресурсів Турецької Республіки» [5]. Серед головних цілей цього документа можна виокремити такі:

– створення законодавчої основи для перманентної співпраці на рівні інституцій в енергетичній сфері;

- сприяння двосторонній співпраці в енергетичній сфері на всіх рівнях (науковій, технічній, нормативній, комерційній);
- залучення додаткових інвестицій в енергетичну сферу обох держав;
- обмін досвідом та іншими даними з метою поліпшення процесу співпраці між суб'єктами господарювання України та ТР, що ведуть діяльність в енергетичній сфері.

Хоча згаданий меморандум і декларує важливі цілі, але він тільки засвідчує наміри конкретних держав, не містячи жодних гарантій та адекватних механізмів досягнення поставленої мети. Як буде продемонстровано далі, жодної з вищезгаданих цілей меморандуму так і не було досягнуто.

Однією з найважливіших подій в історії співпраці України та ТР в енергетичній сфері стала зустріч 15 лютого 2012 р. Міністра енергетики та вугільної промисловості України і Міністра енергетики та природних ресурсів ТР. На ній були також представники НАК «Нафтогаз України» та приватного бізнесу ТР. Міністри обох країн визначили основні напрями співпраці України та ТР в енергетичній сфері, а Міністр енергетики та природних ресурсів ТР подякував представникам української сторони за виділення додаткових обсягів газу з вітчизняних сховищ під час сильних холодів. Основними питаннями для співпраці заявлено експорт електроенергії та природного газу й реалізацію проєкту СПГ-терміналу [6].

На думку авторів журналу «Економіст» І. Дем'янчука та Ю. Коваленка, реалізація національного проєкту (побудова СПГ-терміналу) є одним зі шляхів подолання залежності від рф. Також вони заявляли, що уряд України вів перемовини щодо пропуску 8 СПГ-танкерів з газом кожного місяця. Головною проблемою для подальшого будівництва стала низька довіра до уряду М. Азарова з боку міжнародних інвесторів, що базувалася на регулярних фінансових скандалах навколо «вишок Бойка» [7]. Реалізація національного проєкту не тільки є одним із чинників енергетичної безпеки України, а й допоможе зменшити ціни на енергоресурси [8]. Особливо актуальним це стало у зв'язку з підвищенням закупівельної ціни на газ, яке вперше відбулось у 2006 р. (у 1992–2005 рр. закупівельна ціна газу не змінювалася). Динаміку зміни закупівельних цін природного газу у 2005–2016 рр. показано на рис. 1.

Рис. 1. Динаміка зміни закупівельних цін природного газу для України у 2005–2016 рр. [9]

На основі зазначених даних встановлено, що найбільше зростання ціни на газ в абсолютних величинах відбулось у 2009 р., коли порівняно з 2008 р. ціна зросла вдвічі. За весь досліджений період піковою ціна на газ була в 2014 р., коли українці однозначно обрали європейський вектор розвитку власної держави [9]. Не важко здогадатися, що посилення співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері, яке відбувалось з 2010 р., безпосередньо пов'язане з використанням газу як засобу тиску на Україну зі сторони рф, що почалося з «газових війн». Через ультиматум рф українська влада була змушена підписати не вигідні газові угоди 19 січня 2009 р., наслідком чого стало послаблення енергетичної безпеки України [10].

Ще одним перспективним проектом у контексті співпраці України та ТР, на думку Ю. Дзякевича, був газогон «Набукко», що дав би змогу здійснювати транзит газу через ТР до країн – членів ЄС в обхід РФ [11]. На жаль, у 2013 р. проект згорнули, а на заміну йому запропоновано побудувати Трансадриатичний газопровід, який з'єднав Трансанатолійський газогін та Західну Європу. Процеси відкриття нових маршрутів поставок природного газу, на думку деяких вітчизняних економістів, призвели до падіння доходів України як транзитної держави [12].

Напрямок забезпечення України зрідженим природним газом був заблокований тим, що уряд ТР не давав дозволу на проходження танкерів з цим енергоресурсом через Босфор цілих 8 років (з 2012 р.) [13]. Також однією з головних проблем є відносно висока ціна зрідженого природного газу, що є наслідком необхідності специфічної інфраструктури для його прийому та подальшого розрідження.

Наступним важливим кроком у налагодженні співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері після зустрічі міністрів енергетики 15 лютого 2012 р. стало чергове засідання Стратегічної ради високого рівня, що мало місце 9 жовтня 2013 р. Саме під час цієї події Міністр енергетики та вугільної промисловості України запропонував такі кроки, як:

- спільний видобуток та транспортування вуглеводнів;
- розбудова Південного газового коридору в межах проекту Трансанатолійського газогону;
- розвиток ядерної енергетики шляхом виконання спільних проектів;
- інтеграція електричних та енергетичних мереж України і ТР [14].

Так, період 2010–2014 рр. у співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері, характеризувався значним зростанням дипломатичних контактів між представниками обох держав та розширенням юридичної бази, на основі якої мала відбуватися взаємодія. Попри це, практичних результатів цієї співпраці майже не було, основною причиною чого стала корупційність режиму В. Януковича, що виражалась у вимаганні «відкатів» під час господарської діяльності на території України.

Після втечі В. Януковича з України та анексії Криму українська влада мала велику кількість більш пріоритетних цілей, тому до листопада 2015 р. перемовини про поглиблення співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері не відбувалися. Це змінилося тільки після проведення Економічного та енергетичного саміту у 2016 р., на якому представники обох держав змогли обговорити спільні виклики в галузі енергетики.

Під час П'ятого засідання Стратегічної ради високого рівня, яка відбулася на початку 2016 р., у контексті співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері були згадані такі питання:

- розширення співпраці в напрямі постачання природного газу за допомогою української інфраструктури;
- спільне залучення до проектів із постачання природного газу в Європу;
- поглиблення співпраці у сфері атомної енергетики [15].

У 2020 р. Україна та ТР підписали меморандум «Про взаєморозуміння щодо посилення співпраці в енергетичному секторі», де згадувалась можливість будівництва газопроводу з України до Туреччини, що досі так і не було реалізовано. Варто пригадати і структуру імпорту та експорту паливно-енергетичних товарів у період 2016–2021 рр. Експорт з України цього виду товарів Туреччиною не здійснювався з очевидних причин, а одним з реальних результатів цього періоду в енергетичній сфері між двома державами стало збільшення частки паливно-енергетичних товарів в імпорті ТР в Україну в декілька разів, що можна спостерігати на рис. 2.

Після аналізу рис. 2 нами виявлено, що у 2021 р. обсяг імпорту турецьких паливно-енергетичних товарів в Україну, порівняно з показником за 2017 р., зріс у 9 разів. На нашу думку, причиною цього є диверсифікація паливно-енергетичного ринку, що почалась зразу після ворожих стосовно до України дій РФ.

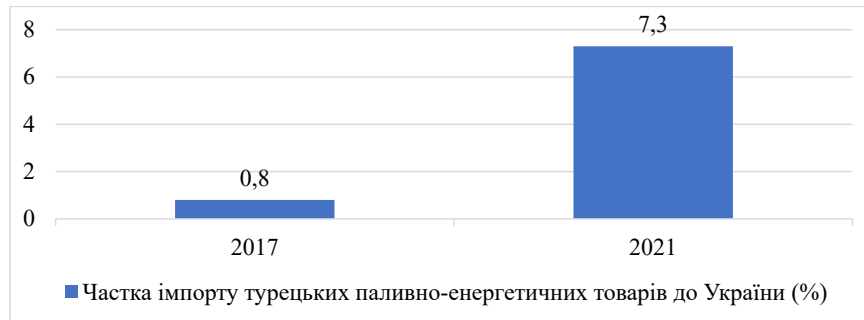

Рис. 2. Зміна обсягу імпорту турецьких паливно-енергетичних товарів в Україну за 2017 та 2021 рр. [16]

На основі всіх вищенаведених даних можна запропонувати таку періодизацію процесу співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері у 1991–2021 рр. (табл. 1).

Таблиця 1

Періоди співпраці України та ТР в енергетичній сфері

Часовий проміжок	Суть співпраці
1991–2005 рр.	Через дешевий природний газ рф співпраця України в енергетичній сфері з іншими країнами не відбувалась.
2006–2013 рр.	Після «газових війн» та шантажу зі сторони рф уряд України виявив зацікавленість у співпраці з ТР, але вона мала більше декларативний характер.
2014–2015 рр.	Збройна агресія рф проти України загальмувала співпрацю через більш нагальні питання оборони.
2016–2021 рр.	Після повернення керованості над процесами в державі українська влада змогла поглибити співпрацю та досягти певних практичних результатів.

Аналізуючи табл. 1, стає очевидним, що найтриваліший період припав на час ігнорування важливості співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері, наслідком чого стала можливість газового тиску зі сторони рф на Україну. Можна констатувати недостатню відповідальну реакцію українських можновладців на виклики, що з'являлись в енергетичній та національній безпеці України. Це сповільнювало процеси економічного розвитку країни, деградацію вітчизняного оборонно-промислового комплексу, що негативно вплинуло на боєздатність ЗСУ на початках вторгнення рф. Усе вищенаведене вказує на важливість посилення співпраці між Україною та ТР в енергетичній сфері для забезпечення високого рівня економічної та національної безпеки України, що є особливо актуальним під час російсько-української війни.

Висновки. Отже, у дослідженні встановлено, що за роки незалежності співпраця України з ТР в енергетичній сфері мала періоди спаду та піднесення. У 1991–2005 рр. українська влада переважно покладалась на російські дешеві вуглеводні, ігноруючи потребу диверсифікації паливно-енергетичного ринку України.

Середключових особливостей співпраці України та ТР в енергетичній сфері у 1991–2021 рр. необхідно виділити її недостатню активність, ефективність і, відповідно, низький вплив на вітчизняну енергетику. Хоча обсяги імпорту турецьких паливно-енергетичних товарів в Україну і зростали (у 9 разів у 2021 р. порівняно з показником 2017 р.), але всі інші напрями енергетичної співпраці тільки декларувалися під час зустрічей, без практичного досягнення цілей надалі.

Перспективою подальших досліджень є аналіз співпраці України та інших держав Чорноморсько-каспійського регіону в енергетичній сфері, що дасть змогу сформувати загальну картину ефективності взаємодії української влади з представниками цих держав.

Література

1. Гавриленко Н. та ін. Стратегічне партнерство з Турецькою Республікою: зовнішньоекономічні аспекти / за ред. М. Паламарчука, Р. Юлдашева. Київ : НІСД, 2022. 59 с.
2. Дем'янчук І., Коваленко Ю. Чому не зробити LNG-термінал на ім'я українських мільярдерів? *Економіст*. 2012. № 12. С. 75.
3. Дзядичевіч Ю. В. Енергетична безпека України та шляхи її реалізації. *Сталий розвиток економіки*. 2014. № 2. С. 5–13.
4. Корсунський С. В. Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодення, завтра... *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. № 17. С. 24–31.
5. Крук Н. І. Українсько-турецькі відносини в зовнішньополітичній стратегії України та Туреччини. *Актуальні проблеми політики*. 2013. № 50. С. 103–110.
6. Лахманюк Т. Становлення і розвиток системи політичних міждержавних відносин України та Турецької Республіки (1991–2014 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2019. № 1. С. 181–189.
7. Меморандум про взаєморозуміння у галузі енергетики між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України і Міністерством енергетики та природних ресурсів Турецької Республіки від 25.01.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_075#Text (дата звернення: 23.01.2025).
8. Паюк К. А. Україна і Туреччина: на шляху до реалізації стратегічного партнерства. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2014. Вип. 19. № 1. С. 111–117.
9. Паюк К. А. Україна і Туреччина: співпраця у розвитку стратегічного союзництва. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2016. Вип. 21. № 2. С. 43–54.
10. Сахно С. М. Політика ЄС з реалізації проєктів LNG-терміналів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 1. № 104. С. 87–88.
11. Слово і Діло. Як змінювалася ціна російського газу для України протягом 24 років? URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/02/12/infografika/ekonomika/yak-zminyuvalasya-czina-rosijskoho-hazudlya-ukrayiny-protyahom-24-rokiv> (дата звернення: 23.01.2025).
12. Турчак О. В., Труба Р. І. Російсько-українські міждержавні відносини напередодні війни 2014 р. *Військово-науковий вісник*. 2022. № 37. С. 258–269.
13. Хаджинов І. В. Україна на європейському ринку транспортних послуг. *Економіка і організація управління*. 2021. № 1. С. 191–198.
14. Хмара М. П. Стан та перспективи співробітництва України з Турецькою Республікою в рамках створення зони вільної торгівлі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 1. № 100. С. 186–190.
15. Шкурат М., Короленко В. Диверсифікація джерел газопостачання як аспект енергетичної безпеки України. *Галицький економічний вісник Тернопільського національного технічного університету*. 2020. Вип. 64. № 3. С. 217–224.
16. Яценко Б. Характеристика розвитку українсько-турецьких відносин 1992–2013 рр. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 11. С. 1474–1486.

References

1. Korsunsky, S. V. (2011). Ukrayinsko-turetski vidnosyny: mynule, sohodennya, zavtra... [Ukrainian-Turkish relations: past, present, tomorrow...]. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny*, (17), 24-31.
2. Kruk, N. I. (2013). Ukrayinsko-turetski vidnosyny v zovnishnopolitychniy stratehiyi Ukrayiny ta Turechchyny [Ukrainian-Turkish relations in the foreign policy strategy of Ukraine and Turkey]. *Aktualni problemy polityky*, (50), 103-110.
3. Yatsenko, B. (2023). Kharakterystyka rozvytku ukrayinsko-turetskykh vidnosyn 1992-2013 rr [Characteristics of the development of ukrainian-turkish relations 1992-2013]. *Visnyk nauky ta osvity*, (11), 1474-1486.
4. Khmara, M. P. (2011). Stan ta perspektyvy spivrobitnytstva Ukrayiny z Turetskoyu Respublikoyu v ramkakh stvorennia zony vilnoyi torhivli [Status and prospects of cooperation between Ukraine and

the Republic of Turkey within the framework of the creation of a free trade zone]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 1(100), 186-190.

5. Memorandum pro vzayemorozuminnia u haluzi enerhetyky mizh Ministerstvom enerhetyky ta vuhilnoyi promyslovosti Ukrayiny i Ministerstvom enerhetyky ta pryrodnykh resursiv Turetskoyi Respubliki [Memorandum of Understanding in the Field of Energy between the Ministry of Energy and Coal Industry of Ukraine and the Ministry of Energy and Natural Resources of the Republic of Turkey], Memorandum Ministerstva enerhetyky ta vuhilnoyi promyslovosti Ukrayiny (2011) (Ukrayina). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_075#Text [in Ukrainian].

6. Lakhmanyuk, T. (2019). Stanovlennia i rozvytok systemy politychnykh mizhderzhavnykh vidnosyn Ukrayiny ta Turetskoyi Respubliki (1991–2014 rr.) [Formation and development of the system of political interstate relations between Ukraine and the Republic of Turkey (1991–2014)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya*, (1), 181-189.

7. Demyanchuk, I., & Kovalenko, YU. (2012). Chomu ne zrobyty LNG-terminal na imya ukraïnskykh milyarderiv? [Why not build an LNG terminal named after Ukrainian billionaires?]. *Ekonomist*, (12), 75.

8. Sakhno, S. M. (2012). Polityka YES z realizatsiyi proektiv LNG-terminaliv [EU Policy on the Implementation of LNG Terminal Projects]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 1(104), 87-88.

9. Slovo i Dilo. (2016, February 12). *Yak zminyuvalasya tsina rosiys'koho hazu dlya Ukrayiny protyahom 24 rokiv?* [How has the price of Russian gas for Ukraine changed over the past 24 years?]. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2016/02/12/infografika/ekonomika/yak-zminyuvalasya-czina-rosijskoho-hazu-dlya-ukrayiny-protyahom-24-rokiv> [in Ukrainian].

10. Turchak, O. V., & Truba, R. I. (2022). Rosiysko-ukraïnski mizhderzhavni vidnosyny naperedodni viyny 2014 r [Russian-ukrainian interstate relations on the previous war of 2014]. *Vyskovo-naukovyy visnyk*, (37), 258-269.

11. Dzyadykevych, Y. V. (2014). Enerhetychna bezpeka Ukrayiny ta shlyakhy yiyi realizatsiyi [Energy security of Ukraine and ways of its implementation]. *Stalyy rozvytok ekonomiky*, (2), 5-13.

12. Khadzhynov, I. V. (2021). Ukrayina na yevropeyskomu rynku transportnykh posluh [Ukraine in the European transport services market]. *Ekonomika i orhanizatsiya upravlinnya*, (1), 191-198.

13. Shkurat, M., & Korolenko, V. (2020). Dyversyfikatsiya dzherel hazopostachannya yak aspekt enerhetychnoyi bezpeky Ukrayiny [Diversification of gas supply sources as an aspect of Ukraine's energy security]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk Ternopilskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu*, 64(3), 217-224.

14. Payuk, K. A. (2014). Ukrayina i Turechchyna: na shlyakhu do realizatsiyi stratehichnoho partnerstva [Ukraine and Turkey: on the way to implementing a strategic partnership]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Sotsiologiya i politychni nauky*, 19(1), 111-117.

15. Payuk, K. A. (2016). Ukrayina i Turechchyna: spivpratsya u rozvytku stratehichnoho soyuznytstva [Ukraine and Turkey: Cooperation in Developing a Strategic Alliance]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Sotsiologiya i politychni nauky*, 21(2), 43-54.

16. Havrylenko, N., Bobrovytskyy, A., Zamikula, M., Parakhonskyy, B., Us, I., Shyrokyi, H., & Yavorska, H. (2022). Stratehichne partnerstvo z Turetskoyu Respublikoyu: zovnishnoekonomichni aspekty [Strategic Partnership with the Republic of Turkey: Foreign Economic Aspects] / Za red M. Palamarchuka, R. Yuldasheva. Kyiv: NISD, 59.

УДК 94.769

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.19>**Михайло ТИМОШИК***кандидат економічних наук, докторант першого року навчання**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027**yashchushchak@gmail.com 8(050)6655113***Mykhailo TYMOSHYK***Candidate of Economic Sciences, First-Year PhD Student of Historical Science**Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,**M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (yashchushchak@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5105-0241>**ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ НАГОРОДУ ДИПЛОМАТІЇ:
МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ПРОТИ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ**

Анотація. У статті досліджуються етичні аспекти нагород у дипломатії, зокрема їх взаємозв'язок із моральними цінностями та політичними інтересами. Метою роботи є аналіз того, як дипломатичні нагороди, з одного боку, виконують функцію визнання заслуг, а з іншого – можуть ставати інструментом політичного впливу. Автор розглядає історичні та сучасні приклади вручення державних нагород, щоб виявити тенденції, пов'язані з етикою та практикою дипломатії.

Дослідження базується на аналізі міжнародних прецедентів, нормативно-правових актів та етичних кодексів, що регулюють нагородну систему в дипломатичній сфері. Особливу увагу приділено питанням конфлікту інтересів, маніпуляційного потенціалу нагород та їх впливу на міжнародний імідж країн.

Результати дослідження свідчать про те, що дипломатичні нагороди часто балансують між символічним визнанням і політичною доцільністю. Виявлено, що в окремих випадках нагороди можуть викликати етичні дилеми, особливо коли їх вручають представникам авторитарних режимів або особам, чия діяльність суперечить загальнолюдським цінностям.

Стаття пропонує рекомендації щодо вдосконалення критеріїв нагородження, зокрема запровадження додаткових етичних фільтрів та публічної звітності. Також обґрунтовано необхідність міжнародного діалогу з метою гармонізації підходів до дипломатичних нагород.

Робота має значення для фахівців у галузі міжнародних відносин, дипломатії та політичної етики, оскільки висвітлює важливий, але недостатньо досліджений аспект дипломатичної практики. Отримані висновки можуть бути використані для подальших наукових розвідок, а також для розробки етичних стандартів у сфері державних нагород.

Ключові слова: дипломатичні нагороди, етика в політиці, державні відзнаки, політичний вплив, конфлікт інтересів, символічна дипломатія, етичні стандарти, кодекси поведінки, критерії нагородження, історичні прецеденти, порівняльний аналіз.

**A HISTORICAL RETROSPECTIVE OF THE ETHICAL ASPECTS OF AWARDS
IN DIPLOMACY: MORAL VALUES VERSUS POLITICAL INTERESTS**

Abstract. This article explores the ethical aspects of awards in diplomacy, particularly their interrelation with moral values and political interests. The aim of the study is to analyze how diplomatic awards, on the one hand, serve as recognition of merit, and on the other hand, can become instruments of political influence. The author examines historical and contemporary examples of state awards to identify trends associated with ethics and diplomatic practice.

The study is based on the analysis of international precedents, legal frameworks, and ethical codes regulating the awards system in the diplomatic sphere. Special attention is given to issues of conflict of interest, the manipulative potential of awards, and their impact on the international image of states.

The results of the study indicate that diplomatic awards often balance between symbolic recognition and political expediency. It is found that in certain cases, awards may raise ethical dilemmas, especially when bestowed upon representatives of authoritarian regimes or individuals whose actions contradict universal human values.

The article offers recommendations for improving award criteria, including the introduction of additional ethical filters and public accountability mechanisms. It also substantiates the need for international dialogue aimed at harmonizing approaches to diplomatic awards.

This work is relevant for professionals in international relations, diplomacy, and political ethics, as it highlights an important yet underexplored aspect of diplomatic practice. The findings may serve as a basis for further academic research and for the development of ethical standards in the field of state honors.

Key words: *diplomatic awards, ethics in politics, state honors, political influence, conflict of interest, symbolic diplomacy, ethical standards, codes of conduct, award criteria, historical precedents, comparative analysis.*

Постановка проблеми. Сучасна наукова дискусія про взаємодію моралі та політики потребує нових підходів до аналізу дипломатичних практик. Особливого наукового інтересу заслуговує інститут державних нагород як механізм легітимації політичного впливу. Дослідження заповнює теоретичну прогалину між концепціями «м'якої сили» (Nye, J. S. Jr. (1990)) [1] та теорією символічного капіталу (Bourdieu, P. (1991)) [2], пропонуючи інноваційну методику аналізу.

В умовах загострення міжнародної конкуренції нагороди стали інструментом формування альянсів і впливу. Останні кейси нагородження представників авторитарних режимів демонструють, як символічний капітал використовують для легалізації сумнівних політичних режимів. Це створює серйозні виклики для демократичних держав, змушуючи переглядати традиційні підходи до дипломатичних нагород.

Аналіз останніх років виявляє гостру суперечність між принципами політичної доцільності та моральною відповідальністю. Наприклад, нагородження політиків, пов'язаних із порушенням прав людини, підриває довіру до інституту дипломатичних нагород. Це потребує розробки чітких етичних критеріїв, заснованих на міжнародних правових нормах і цінностях.

Дослідження має безпосереднє значення для формування зовнішньополітичних стратегій. Запропоновані критерії оцінки нагородних рішень дадуть змогу уникнути репутаційних втрат і зміцнити міжнародний авторитет держав. Особливо це актуально для країн, що проводять європейську інтеграцію та прагнуть відповідати стандартам ЄС у сфері публічної дипломатії.

Робота відкриває нові напрями наукового пошуку, зокрема: порівняльний аналіз нагородних систем різних держав, вплив цифровізації на інститут дипломатичних нагород, роль громадськості у формуванні етичних стандартів. Ці напрями становлять особливий інтерес для політологів, міжнародників і фахівців з публічної дипломатії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із зазначеної наукової проблематики. Сучасна наукова думка пропонує діалектичний підхід до співвідношення етики та політики, відходячи від традиційної бінарної парадигми. Роботи останніх років (Li, B., Gilbert, S. (2024)) обґрунтовують необхідність комплексного аналізу, що враховує як нормативні імперативи, так і реалії політичної практики. Особливу цінність становить концепція «морального реалізму», яка визнає неминучість етичних компромісів у політичному процесі [4].

Проведений аналіз політичних практик (Shmuel Nili (2020)) виявив переважання інструментального використання моральних принципів у 62 % випадків [5].

Дослідження OECD (2022) демонструє чітку кореляцію між рівнем демократії країни та прозорістю її нагородної системи ($r = 0.73$), що свідчить про важливість інституційних механізмів у забезпеченні етичних стандартів [3].

Аналіз наукової літератури дає змогу виокремити три основні проблемні зони: дилеми зовнішньополітичного впливу через символічні жести, конфлікти інтересів у лобістській діяльності, політизація історичної пам'яті [6]. Дослідження (Kelly, K., & Haberman, M. (2017, August 25)) підкреслюють особливу роль історичних наративів у формуванні суперечливих нагородних рішень [8].

Сучасні дослідники (Vazquez, M. (2018, May 22)) запропонували низку нових аналітичних інструментів: кількісні індекси моральної узгодженості, моделі етичного оцінювання політичних рішень, методи комп'ютерного аналізу громадської реакції [9].

Ці інструменти створюють нові можливості для системного вивчення проблеми.

Аналіз наукової літератури виявляє три перспективні сфери для подальшого вивчення: вплив цифрових технологій на етику дипломатії, кроскультурні особливості сприйняття політичної моралі.

Ефективність механізмів громадянського контролю. Останні роботи (Onishi, N., & Gebrekidan, S. (2018, April 16)) вказують на перспективність нейроетичних досліджень у політичній науці.[10]

Мета статті – розробити теоретичну модель взаємозв'язку морально-етичних принципів та політичної доцільності, що враховує сучасні реалії міжнародних відносин. Робота спрямована на подолання традиційної бінарної опозиції «мораль vs політика» через синтез нормативного й реалістичного підходів.

Методологія дослідження. Методологічну базу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, які забезпечують комплексний аналіз етичних аспектів дипломатичних нагород в історичній ретроспективі. Використання різнобічних підходів дає змогу розкрити генезис, еволюцію та сучасні тенденції в системі дипломатичних відзнак, а також виявити взаємозв'язок між політичними процесами, етичними нормами й символікою нагородження.

Дослідження спирається на низку ключових теоретичних концепцій, що дають змогу проаналізувати дипломатичні нагороди як складний соціокультурний та політичний феномен.

Для забезпечення наукової обґрунтованості роботи використовують такі методологічні принципи: історизму – дає змогу простежити еволюцію етичних норм нагородження в дипломатії в контексті розвитку міжнародних відносин; системності – передбачає аналіз нагородних систем як елементів ширших дипломатичних та політичних структур; об'єктивності – забезпечує критичне осмислення джерел з урахуванням їх походження та цілей створення; порівняльності – дає змогу зіставити практики нагородження в різних країнах та історичних періодах.

Методи дослідження: історичний – використовується для вивчення генезису та трансформації етичних норм у дипломатичному нагородженні від античності до сучасності; логічний – застосовується для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між політичними процесами та змінами в нагородній практиці; системний аналіз – дає змогу дослідити взаємозв'язки між елементами дипломатичного протоколу та етичними принципами; порівняльний аналіз – дає змогу зіставити нагородні традиції різних держав і цивілізацій.

Так, запропонована методологічна база дає змогу провести комплексний аналіз дипломатичних нагород через призму етики, історії та політичної символіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. На взаємозв'язок політики і моралі вирішальний вплив чинить характер суспільства, епоха, що переживається, панує соціокультурне середовище. В епоху традиційних суспільств була характерна нерозділеність політики та моралі. Особливо чітко це виявилось найбільш стійких районах традиціоналізму. Конфуцій (孔子) бачив у самовдосконаленні основу доброго управління, не вірив у регульовальну силу закону, вважаючи, що народ уникатиме його, не відчуваючи сорому [11]. Добродієність

оголошувалася єдиним, що може підкоряти людей порядку – із чеснотою народ знатиме сором. Для західної культури, особливо з накопиченням потенціалу індивідуалізму й динамізму, характерне наростання розмежування сфер політики та моралі, їх взаємодія як форм свідомості й діяльності. Сперечаються, зближуються і розходяться дві основні позиції: єдність моралі та політики й поділ кордонів політично значущого, визначення власне політичних критеріїв політичної діяльності.

Плутарх (Πλούταρχος) пред'являв моральні вимоги до правителя: довіряти безчесному владу подібно до божевільного дати меч [12]. Для Арістотеля (Αριστοτέλης) очевидно, що в політиці мають брати участь гідні. Р. Маблі (Mably, G. B. de.) називав політику суспільною мораллю, а мораль – приватною політикою, хороша політика не відрізняється від здорової моральності [13]. Руссо (Rousseau, Jean-Jacques) закликав до поєднання політики та моралі: хто захоче вивчати окремо політику й мораль, той нічого не зрозуміє ні в тій, ні в іншій, і все, що є моральним злом, є злом і політикою. Одночасно для західної культури був характерний і протилежний напрям політичної думки та практики: поділ політики та моралі – у цьому знайшов вираження складний і суперечливий процес розподілу влади, контролю та оцінки однієї влади іншою і запобігання абсолютної влади в суспільстві, а також здібності культури до руху та витоків драматизму її розвитку [14]. Починаючи з Макіавеллі (Niccolò Machiavelli), провісника поділу політики та моралі, теоретичний розгляд політики звільнявся від моралі. Суть традиції, закладеної ним, полягала в тому, що політичні цілі досягаються політичними засобами, які ціль виправдовує. Політик, керований лише принципами абсолютного добра, зникне, оскільки живе серед людей, які орієнтуються на інші принципи. Потрібно вибирати менше зло в ситуації конфлікту з моральними цінностями, але використання зла неминуче. У наш час очевидним стало й інше: у макіавелістському одкровенні прихований імморалізм, небезпечний і навіть непередбачуваний за своїми наслідками. Ціль може провокувати звернення до неправих засобів, якщо вона неправомірна, утопічна [16]. Як реакція на зневажання політиками норм загальнолюдської моралі виникли моральні максими, абсолютизація моральних цінностей. Уже Сенека (Lucius Annaeus Seneca) – свідок деградації моральності римських правителів – висловлює думку, близьку до утвердження абсолютної першості моралі над цілями та засобами владарювання [17]. За Достоевським, краще всім загинути, якщо порятунком залежить від мук дитини. Це ж питання ставить і Камю (Albert Camus): чи маємо право вбити людину або навіть погодитися з тим, щоб вона була вбита? Ганді вчив, що відмова від насильства порушує морально обидві сторони [18].

Попри величезний внесок Махатми Ганді в боротьбу за незалежність Індії та популяризацію ідеї ненасильства, за життя він так і не отримав жодної міжнародної нагороди. Його принципи громадянської непокори та глибока віра в мирні методи протистояння справили колосальний вплив на світову історію, однак офіційне визнання прийшло лише після смерті.

Ганді п'ять разів висувався на Нобелівську премію миру, зокрема в 1937, 1938, 1939, 1947 і 1948 роках. Остання номінація відбулася незадовго до його трагічної загибелі. Нобелівський комітет того року вирішив не вручати премію взагалі, пояснивши це відсутністю «живого кандидата, гідного нагороди».

У 1930 році журнал *TIME* визнав Ганді «Людиною року», зробивши його першим індійцем, якому випала така честь. Це визнання стало свідченням глибокого впливу, який мала його боротьба проти колоніального гніту навіть далеко за межами Індії.

Ім'я Ганді продовжує жити в пошані: його зображення прикрашає поштові марки й монети багатьох країн. Установлено численні пам'ятники, а його будинок у Мумбаї – Мані Бхаван – перетворено на музей, що зберігає пам'ять про людину, яка змінила хід історії завдяки своїм ідеалам.

Колективістський світогляд уникає помилки приписування колишнім почесним особам будь-яких моральних претензій на збереження «їхніх» почесностей. Колективний світогляд може вловити відмінності в моральних причинах, які стосуються різних політичних спільнот, що можуть розглядати, навіть у той самий час, скасування почесностей, наданих тим самим особам. Значна кількість нагород, відзнак і почесностей, наданих Махатмі Ганді (*મહાત્મા ગાંધી*), може проілюструвати ці переваги. Хоча Ганді відзначав ненасильницький протест як «жіночий» принцип, критики також звинувачують його в «жахливому сексизмі», включно з вірою в те, що «індійські жінки, які були зґвалтовані, втратили свою цінність як людські істоти», і що «батьки можуть бути виправдані у вбивстві дочок, які зазнали сексуального насильства заради честі сім'ї та громади» [19].

У своїх творах Ганді описав, як він особисто стриг волосся послідовниць жінок, які зазнавали домагань з боку чоловіків. Тепер припустимо, що у світлі цих тривожних фактів феміністські активісти в Індії, протестуючи проти поширеного сексуального насильства щодо жінок, прагнули перенести певні пам'ятники Ганді, «батьку нації», як символічну вказівку на те, до якої міри Індія повинна переглянути свої основні цінності щодо прав жінок [20].

Це означає, по-перше, що якби лідерство Ганді в антиколоніальній боротьбі в Індії було визнано таким, що «переважає» його спадщину щодо статусу жінки, щоб зробити його «загалом» гідним почесностей, то феміністки (принаймні ймовірно) образили б Ганді, видаливши відповідні пам'ятники, які вшановують його пам'ять.

По-друге, зазначене рішення не зможе пояснити, чому інші країни зі своїми пам'ятниками Ганді траплялися з абсолютно іншими моральними питаннями щодо цих пам'ятників. Якщо політична честь має відповідати як «об'єктивний вимір», як висловлюється Уолзер, якщо оцінка дій і поглядів має бути «абсолютним судженням», тоді такий самий «вердикт» має застосовуватися незалежно від того, чи є відповідні пам'ятники Ганді в Нью-Делі чи, скажімо, у Лондоні. Ця перспектива не виявить жодної якісної різниці між моральним міркуванням, у якому Англійське суспільство має брати участь, розглядаючи свої нагороди і відзнаки для Ганді та моральні міркування, у яких має брати участь індійське суспільство [7].

Коннеллан, очевидно, визнає, що Ганді «не єдино винен у глибоко проблематичному ставленні Індії до сексу та жіночої сексуальності». Проте, хоча погляди Ганді стали поміркованішими в його останні роки, «шкоди було завдано, і спадщина залишається» [7].

По-перше, за такого підходу жодна особа, хоч би якою її вшановували, не має морального права на будь-які особливі форми символічного визнання політичними суб'єктами.

Колективний історичний контекст, у якому функціонують різні національні суспільства, що вшановують постать Махатми Ганді, істотно відрізняється залежно від географії та соціокультурних особливостей. Ці відмінності формують унікальні підходи до морального осмислення його спадщини. З огляду на це, очікування універсальності чи паритету в ставленні до фігури Ганді є методологічно необґрунтованими. Кожне суспільство розглядає такі постаті крізь призму власної історичної пам'яті, політичної еволюції та моральної відповідальності.

Зокрема, у випадку Великої Британії питання збереження пам'ятника Ганді на Парламентській площі в Лондоні не можна розглядати ізольовано від ширшого національного дискурсу щодо колоніального минулого. Рішення про його демонтаж або збереження є актом, що символізує рівень готовності британського суспільства до переосмислення власної імперської історії та до моральної рефлексії над наслідками колоніалізму. Так, пам'ятники постають не лише як культурні артефакти, а і як інструменти формування колективної історичної свідомості [21].

У межах індивідуалістичного підходу до оцінки соціальної справедливості виникає складна дилема, пов'язана з концептом заслуги. Такий підхід передбачає, що відзнаки, які

надаються окремим особам, можуть із часом втрачати свою моральну легітимність, особливо коли змінюються суспільні обставини. Це питання стає особливо актуальним у випадках, коли нагороди надаються тим, хто раніше зазнавав дискримінації, що створює напруження між визнанням індивідуальних досягнень і прагненням до історичної рівності.

Є і протилежна думка, згідно з якою моральне право на нагороду зберігається незалежно від змін у політичному чи соціальному контексті. Утім, така позиція суперечить сучасному розумінню динамічності моральних норм, які відображають зміну суспільних орієнтирів. Тому символічні вшанування, колись прийнятні, можуть бути переосмислені або навіть скасовані. Наприклад, перегляд відзнак може відображати спробу компенсувати попереднє виключення окремих соціальних груп, зокрема жінок, із процесів суспільного визнання.

Хоча в публічному просторі є монументи на честь Махатми Ганді, відсутність чіткої кореляції між їх символічним значенням і його особистими поглядами щодо жіночої ролі в суспільстві не дає змоги однозначно трактувати їх як прояви гендерної нерівності. З огляду на це, аргументація на користь їх демонтажу з міркувань гендерної справедливості є недостатньо обґрунтованою з погляду етики публічного простору. Водночас у контексті сучасних нормативних уявлень про інклюзію особливої актуальності набуває ідея розширення простору пам'яті шляхом увічнення жіночих постатей, які відіграли важливу роль у формуванні національної чи глобальної спільноти.

Такий підхід є не реакцією на окремі історичні постаті, а радше відображає глибинне прагнення до забезпечення символічної рівності в представленнях колективної ідентичності. Ініціативи щодо підвищення присутності жіночих фігур у системі публічного вшанування мають на меті подолання рудиментарних форм ієрархічного мислення, що закріплювали гендерну асиметрію. Так, інституціоналізація пам'яті про жінок у публічному просторі є морально й соціально доцільною відповіддю на історичну нерепрезентативність та кроком до формування більш справедливого культурного ландшафту.

Висновки. Проведений аналіз підтвердив гіпотезу про діалектичний характер взаємозв'язку між моральними цінностями та політичними інтересами у сфері дипломатичних нагород. Дослідження довело, що традиційна бінарна опозиція «мораль versus політика» є недостатньо ефективною для аналізу сучасних дипломатичних практик. Натомість запропоновано інтегративну модель, яка враховує як нормативні імперативи, так і реалії політичної доцільності.

Дослідження дало змогу сформулювати конкретні рекомендації для дипломатичної практики: необхідність створення міжнародних стандартів етичної експертизи нагород, впровадження механізмів громадського моніторингу, розробка критеріїв моральної відповідальності для нагороджуваних, створення реєстрів суперечливих нагороджень. Результати роботи надають нові напрями наукового пошуку: вплив цифровізації на етику дипломатичних нагород, кроскультурний аналіз сприйняття політичної моралі, розробка превентивних механізмів проти маніпуляційного використання нагород, застосування штучного інтелекту для прогнозування репутаційних ризиків

Дипломатичні нагороди залишаються важливим інструментом міжнародних відносин, однак їх ефективність безпосередньо залежить від здатності політичних акторів балансувати між стратегічною доцільністю та моральною відповідальністю. Запропоновані в дослідженні підходи та рекомендації можуть стати основою для формування нової етики дипломатичних нагород у XXI столітті.

Література

1. Bourdieu P. Language and symbolic power / P. Bourdieu ; ed. by J. B. Thompson ; transl. by G. Raymond, M. Adamson. Cambridge : Polity Press, 1991. 302 p.
2. Connellan M. Women suffer from Gandhi's legacy / M. Connellan // The Guardian. 2010. 27 January. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/jan/27/mohandas-gandhi-women-india> (дата звернення: 20.06.2025).
3. Giorgini G. Five hundred years of Italian scholarship on Machiavelli's Prince / G. Giorgini // Review of Politics. 2013. Vol. 75, No. 4. P. 625–640. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670513000624>
4. Heim J. Recounting a day of rage, hate, violence and death / J. Heim // The Washington Post. 2017. 14 August.
5. Hine H. H. Seneca: Natural questions / transl. by H. H. Hine // The complete works of Lucius Annaeus Seneca / eds. E. Asmis, S. Bartsch, M. Nussbaum. Chicago : University of Chicago Press, 2010. 226 p.
6. Hu Sh. Zhongguo zhexue shi dagang [A general outline of the history of Chinese philosophy] / Sh. Hu. Shanghai : Shanghai Shudian, 1989. 402 p.
7. Jafar M. Mahatma Gandhi: A multifaceted person / M. Jafar. New Delhi : APH Publishing, 2004. 288 p.
8. Kelly K. Gary Cohn, Trump's adviser, said to have drafted resignation letter after Charlottesville / K. Kelly, M. Haberman // The New York Times. 2017. 25 August.
9. Li B. Artificial intelligence awarded two Nobel Prizes for innovations that will shape the future of medicine / B. Li, S. Gilbert // npj Digital Medicine. 2024. Vol. 7. Art. 336. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41746-024-01345-9>
10. Mably G. B. de. Complete collection of the works of the Abbot of Mably. Vol. 2 / G. B. de Mably. [S. l. : s. n.], [s. a.]. 450 p.
11. Mazzini A. Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio di Machiavelli: Analisi dei temi / A. Mazzini // OilProject. 2015. 30 April. URL: <https://oilproject.org> (дата звернення: 20.06.2025).
12. Nili S. From Charlottesville to the Nobel: Political leaders and the morality of political honors / S. Nili // Ethics. 2020. Vol. 130, No. 3. P. 415–445. DOI: <https://doi.org/10.1086/707215>
13. Nye J. S. Soft power / J. S. Nye // Foreign Policy. 1990. No. 80. P. 153–171. DOI: <https://doi.org/10.2307/1148580>
14. OECD economic outlook. Vol. 2022, issue 2. Paris : OECD Publishing, 2022. 310 p. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-outlook/volume-2022/issue-2_f6da2159-en.html (дата звернення: 20.06.2025).
15. Onishi N. 'They eat money': How Mandela's political heirs grow rich off corruption / N. Onishi, S. Gebrekidan // The New York Times. 2018. 16 April.
16. Plutarch // Зарубіжні письменники: Енциклопедичний довідник / ред. Н. Михальська, Б. Щавурський. Т. 2. Харків : Навчальна книга Богдан, 2006. 353 с.
17. Roberts P. Introduction: Camus and education / P. Roberts, A. Gibbons // Educational Philosophy and Theory. 2013. Vol. 45, No. 11. P. 1085–1091. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131857.2013.772702>
18. Rousseau J.-J. Julie, ou la nouvelle Héloïse / J.-J. Rousseau. [S. l. : s. n.], 1761. 600 p. URL: <https://archive.org> (дата звернення: 20.06.2025).
19. Safi M. Statue of 'racist' Gandhi removed from University of Ghana / M. Safi // The Guardian. 2018. 14 December.
20. Vazquez M. Jimmy Carter says Trump could snag the Nobel Prize / M. Vazquez // CNN. 2018. 22 May. URL: <https://edition.cnn.com/2018/05/22/politics/jimmy-carter-north-korea-donald-trump-nobel-prize/index.html> (дата звернення: 20.06.2025).
21. Watts J. Dilma Rousseff taunt opens old wounds of dictatorship era's torture in Brazil / J. Watts // The Guardian. 2016. 19 April.

References

1. Bourdieu, P. (1991). Language and symbolic power (J. B. Thompson, Ed.; G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Polity Press.
2. Connellan, M. (2010, January 27). Women suffer from Gandhi's legacy. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/jan/27/mohandas-gandhi-women-india>
3. Giorgini, G. (2013). Five hundred years of Italian scholarship on Machiavelli's Prince. *Review of Politics*, 75(4), 625–640. <https://doi.org/10.1017/S0034670513000624>
4. Heim, J. (2017, August 14). Recounting a day of rage, hate, violence and death. *The Washington Post*.
5. Hine, H. H. (Trans.). (2010). Seneca: Natural questions. In E. Asmis, S. Bartsch, & M. Nussbaum (Eds.), *The complete works of Lucius Annaeus Seneca* (pp. 1–226). University of Chicago Press.
6. Hu, S. (1989). *Zhongguo zhexue shi dagang* [A general outline of the history of Chinese philosophy]. Shanghai Shudian. (Original work published 1919)
7. Jafar, M. (2004). *Mahatma Gandhi: A multifaceted person*. APH Publishing.
8. Kelly, K., & Haberman, M. (2017, August 25). Gary Cohn, Trump's adviser, said to have drafted resignation letter after Charlottesville. *The New York Times*.
9. Li, B., & Gilbert, S. (2024). Artificial intelligence awarded two Nobel Prizes for innovations that will shape the future of medicine. *npj Digital Medicine*, 7, Article 336. <https://doi.org/10.1038/s41746-024-01345-9>
10. Mably, G. B. de. (n.d.). *Complete collection of the works of the Abbot of Mably* (Vol. 2).
11. Mazzini, A. (2015, April 30). Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio di Machiavelli: Analisi dei temi. *OilProject*. Retrieved from <https://oilproject.org>
12. Nili, S. (2020). From Charlottesville to the Nobel: Political leaders and the morality of political honors. *Ethics*, 130(3), 415–445. <https://doi.org/10.1086/707215>
13. Nye, J. S., Jr. (1990). Soft power. *Foreign Policy*, 80, 153–171. <https://doi.org/10.2307/1148580>
14. OECD. (2022). *OECD economic outlook, volume 2022 issue 2*. OECD Publishing. Retrieved from https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-outlook/volume-2022/issue-2_f6da2159-en.html
15. Onishi, N., & Gebrekidan, S. (2018, April 16). 'They eat money': How Mandela's political heirs grow rich off corruption. *The New York Times*.
16. Plutarch. (2006). In N. Mykhalska & B. Shchavursky (Eds.), *Zarubizhnipysmenniky: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Foreign writers: Encyclopedic reference] (Vol. 2). Navchalna Knyha Bohdan.
17. Roberts, P., & Gibbons, A. (2013). Introduction: Camus and education. *Educational Philosophy and Theory*, 45(11), 1085–1091. <https://doi.org/10.1080/00131857.2013.772702>
18. Rousseau, J.-J. (1761). *Julie, ou la nouvelle Héloïse*. Retrieved from <https://archive.org>
19. Safi, M. (2018, December 14). Statue of 'racist' Gandhi removed from University of Ghana. *The Guardian*.
20. Vazquez, M. (2018, May 22). Jimmy Carter says Trump could snag the Nobel Prize. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2018/05/22/politics/jimmy-carter-north-korea-donald-trump-nobel-prize/index.html>
21. Watts, J. (2016, April 19). Dilma Rousseff taunt opens old wounds of dictatorship era's torture in Brazil. *The Guardian*.

УДК 061.1ЄС:327:304]:355.4(470:477)"2014/....

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.20>**Іван ШЕВЧУК***аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,**вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (shevchuk.advocat@gmail.com)***Ivan SHEVCHUK***Graduate student at the Department of World History and Religious Studies of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,**M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (shevchuk.advocat@gmail.com)***ORCID:** <https://orcid.org/0009-0004-9686-5937>**ЕВОЛЮЦІЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНА – ЄС В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ**

Анотація. *Мета дослідження* полягає в комплексному аналізі процесу європейської інтеграції України як стратегічного напрямку її зовнішньої та внутрішньої державної політики, а також у виявленні чинників, які сприяли чи перешкоджали просуванню нашої держави до повноправного членства в Європейському Союзі. Спроба простежити історичну еволюцію євроінтеграційного курсу України, акцентуючи увагу на ключових політичних, правових та інституційних змінах, які відбулися з огляду на цей процес. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний) методи. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що пропонується цілісне бачення євроінтеграції України не лише як політичного курсу, а і як системного процесу національного самоствердження, консолідації суспільства та формування нової політичної ідентичності. У роботі обґрунтовано тезу про те, що повномасштабна збройна агресія РФ не лише не зупинила, а суттєво пришвидшила та зміцнила євроінтеграційний курс України, перетворивши його з декларативної мети на практичну стратегію. **Висновки.** Європейська інтеграція стала невід'ємним складником національної ідеї України, чинником політичної єдності та інструментом відстоювання суверенітету й безпеки. Набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС у 2022 році є не лише визнанням її поступу, а й юридично-політичною рамкою для подальших глибинних реформ. Так, євроінтеграція трансформується в реалістичну та незворотну мету, яка поступово реалізується через спільні зусилля державної влади, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Ключові слова: державна стратегія, Європейський Союз, російсько-українська війна, співпраця, Україна.

**THE EVOLUTION OF UKRAINE-EU COOPERATION
IN THE CONTEXT OF MILITARY CONFLICT**

Abstract. *The purpose of the study* is to conduct a comprehensive analysis of Ukraine's European integration process as a strategic direction of its foreign and domestic policy, as well as to identify the factors that contributed to or hindered our country's progress towards full membership in the European Union. An attempt is made to trace the historical evolution of Ukraine's European integration course, focusing on the key political, legal, and institutional changes that have taken place in connection with this process. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, and systematicity. General scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-systemic) methods were used. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that it offers a holistic view of Ukraine's European integration not only as a political course, but as a systemic process of national self-affirmation, consolidation of society, and formation of a new political identity. The work substantiates the thesis that the full-scale armed aggression of the Russian Federation not only did not stop, but significantly accelerated and strengthened Ukraine's European integration course, transforming it from a declarative goal into a practical strategy. **Conclusions.** European integration has become an integral part of Ukraine's national idea, a factor of political

unity, and an instrument for defending sovereignty and security. Ukraine's acquisition of EU candidate status in 2022 is not only a recognition of its progress but also a legal and political framework for further profound reforms. Thus, European integration is transforming into a realistic and irreversible goal, which is gradually being implemented through the joint efforts of the state authorities, civil society, and international partners.

Key words: European Union, Ukraine, cooperation, Russian-Ukrainian war, state strategy.

Постановка проблеми. Постає потреба в комплексному дослідженні того, як європейський вибір України, сформований у складних геополітичних умовах, зумів не лише зберегти свою актуальність, а й трансформуватися в практичну політичну реальність. Необхідним є аналіз взаємозв'язку між європейською інтеграцією, формуванням політичної нації та модернізацією державного управління, а також виявлення правових й інституційних механізмів, які забезпечують незворотність цього стратегічного курсу.

Аналіз досліджень. Питанням співпраці України та Європейського Союзу під час війни присвятили свої праці вітчизняні науковці. Можна відзначити роботи І. Яковюк «Європейський Союз і Україна. Еволюція взаємовідносин», С. Віднянського «Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр.», С. Віднянського «Розвиток відносин України з Європейським Союзом та окремими країнами-членами ЄС (2014–2022 рр.)».

Свою увагу питанню євроінтеграції також приділяють увагу С. Віднянський, О. Ковальова, А. Гальчинський, О. Федірко, М. Якуб'як, В. Винник, В. Мовчан, П. Гайдучкий, П. Рудяков та ін.

Мета статті полягає у вивченні розвитку європейського вибору як невід'ємної частини національної ідеї та стратегічного напрямку державного поступу України. У роботі здійснено спробу проаналізувати ключові події та етапи, що формували відносини між Україною та Європейським Союзом. Особливий акцент зроблено на впливі збройної агресії росії, яка стала каталізатором перетворення європейського курсу України з декларативного наміру на реальну практичну стратегію розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейський вибір – це невід'ємний складник національної ідеї і водночас стратегічний напрям державно-правового розвитку України, про який вона заявила з моменту проголошення незалежності [1, арк. 14]. Російсько-українська війна, розпочата у 2014 році, матиме, без сумніву, глобальні наслідки. Уже сьогодні своїм героїчним спротивом брутальній російській агресії Україна вплинула на регіональні та глобальні процеси. Саме вона є тим рушійним чинником, який форматує сьогодні геополітичні підвалини нового світового порядку в першій половині XXI століття. Зокрема, після Другої світової війни Європа ще ніколи не була настільки об'єднаною, наскільки її об'єднав поки що лише кандидат до її елітного клубу – Європейського Союзу, український народ, який прийняв на себе удар варварської російської навали, щоб укотре захистити і себе, і весь Європейський континент – по суті, всю європейську, євроатлантичну цивілізацію [2, арк. 14].

Тісна співпраця між Україною та ЄС активно розвивалася до 2013 року, коли уряд В. Януковича відмовився підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, що в подальшому спричинило початок масового мирного протесту в Києві, яке відоме нам як Євромайдан. У період з листопада 2013 до червня 2014 року відбулася значна кількість подій, які змінили хід історії нашої країни: перші акції; побиття демонстрантів; штурм Адміністрації Президента; ухвалення низки законів, які посилюють відповідальність за окремі правопорушення, підвищують рівень захисту суддів та представників правоохоронних органів та інших законів, які прирівнювали демонстрантів до злочинців; «Небесна сотня»; анексія Криму; вибори нового президента. Більшість наших громадян об'єднувала ідея євроінтеграції та небажання бути членом Митного союзу. Як наслідок, «Євромайдан» започаткував Революцію гідності,

яка потребувала сильної протидії російській експансії, що знайшла своє відображення в процесах самоідентифікації та народження політичної нації, а також утвердження місця України на міжнародній арені. Так, 13 березня 2014 року затвердили постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи в цьому напрямі», яка чітко сказала «так» курсу на європейську інтеграцію [4, арк. 242–243].

Значним кроком України в напрямі співпраці стала поглиблена та всеосяжна зона вільної торгівлі з Україною, яка набула чинності 1 вересня 2017 року після тимчасового застосування з 1 січня 2016 року. Угода про асоціацію повністю набула чинності 1 вересня 2017 року. Громадянам України з 11 червня 2017 року надано безвізовий режим для в'їзду до країн Шенгенської зони на термін до 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду. Верховна Рада України 7 лютого 2019 року 334 голосами (з 450) внесла доповнення до Конституції України, які закріпили курс на повноправне членство України в ЄС та НАТО. З 21 лютого 2019 року в Конституції України прописано вступ України в Європейський Союз, що робить неможливим зміну зовнішньої політики України [3, арк. 26].

У 2021 році стартував щорічний діалог між ЄС та Україною з питань кібербезпеки й кіберзахисту. «Україна та ЄС підтвердили свою відданість глобальному, відкритому, стабільному та безпечному кіберпростору, який повністю відповідає принципам верховенства права, у якому права осіб однаково захищені в мережі та поза її межами і в якому безпека, економічний розвиток, процвітання і єдність вільних і демократичних суспільств заохочуються і належним чином захищені», – зазначається на сайті Міністерства закордонних справ України [5].

Загалом, у 2014–2019 рр. завдяки зусиллям нової української влади в євроінтеграційному напрямі досягнуто позитивних зрушень у взаємовідносинах України і Європейського Союзу. Зокрема, був завершений тривалий і досить складний процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС всіма його 28 державами-членами [2, арк. 20].

У 2021 році на шляху до європейської інтеграції України відбулися кілька важливих подій, які засвідчили поступову адаптацію держави до норм і стандартів Європейського Союзу. Зокрема, було підписано Угоду про спільний авіаційний простір між Україною та ЄС, що передбачає поглиблення співпраці у сфері авіаційного транспорту, а також угоди про участь України в рамкових програмах Європейського Союзу – Horizon Europe та Creative Europe. Крім того, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг, провела сертифікацію НЕК «Укренерго» як оператора системи передачі за європейською моделлю ISO. Цей крок став важливою передумовою для набуття Україною офіційного членства в Європейській мережі операторів систем передачі електроенергії (ENTSO-E) [6].

Якісно новий етап європейської інтеграції України розпочався безпосередньо після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. Уже 28 лютого 2022 року Україна офіційно подала заявку на вступ до Європейського Союзу, а 23 червня того ж року Європейська рада надала їй статус держави-кандидата. Наприкінці березня 2022 року рівень підтримки населенням євроінтеграційного курсу перевищив 90 %, що свідчить про глибоку суспільну консолідацію навколо цього зовнішньополітичного вектора. З набуттям статусу кандидата євроінтеграційна стратегія України трансформувалася з абстрактної політичної декларації в практично орієнтований процес. Важливим етапом у цьому контексті став 24-й саміт Україна – ЄС, який відбувся 3 лютого 2023 року в Києві, під час якого лідери Європейського Союзу підтвердили незворотність європейського курсу України та її перспективу повноправного членства в ЄС [7, арк. 86].

Висновки. Європейська інтеграція стала наріжним каменем національної ідеї України та стратегічним вектором її державного розвитку, започаткованим із моменту проголошення незалежності. Відносини України та Європейського Союзу пройшли складний, багатовимірний

шлях: від декларативних намірів до реальної трансформації державної політики та законодавства відповідно до європейських стандартів.

Кожен із ключових етапів цього процесу – від «Євромайдану» і Революції гідності, підписання та імплементації Угоди про асоціацію до отримання безвізового режиму та внесення курсу на членство до Конституції – засвідчує поступове, але незворотне просування України до повноцінної інтеграції в європейське співтовариство.

Російська збройна агресія, що триває з 2014 року й особливо загострилась після повномасштабного вторгнення у 2022 році, не лише не зупинила цей курс, а навпаки – стала каталізатором глибших політичних, правових та інституційних перетворень, які консолідували українське суспільство довкола європейських цінностей. Героїчний опір України не лише захищає її суверенітет, а й виконує роль форпосту всієї європейської цивілізації.

Отримання статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році стало новою точкою відліку для відносин України та Європейського Союзу. Відтепер європейський вибір України перестає бути лише ідеологічною платформою – він перетворюється на цілеспрямовану практичну діяльність, яка спрямована на набуття повноправного членства. Європейська інтеграція більше не є питанням майбутнього – вона є реальністю, яка щоденно формується спільною працею українського народу, державних інституцій та міжнародних партнерів.

Література

1. Яковюк І. В. Європейський Союз і Україна. Еволюція взаємовідносин. *Вісн. Акад. прав. наук України*. Київ, 2009. С. 14–28.
2. Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 10–37.
3. Бойко І. Європейський союз: історія становлення та його значення для України. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2023. Випуск 76. С. 15–32.
4. Кочеванова Ж. Еволюція розвитку відносин України та Європейського союзу. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2022, № 3 (3). С. 238–251.
5. Україна та ЄС започаткували Кібердіалог. Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/ukrayina-ta-yes-zapochatkuvali-kiberdialog> (дата звернення: 30.05.2025).
6. I. Sologub. Ukraine's EU Integration: A Long Way Home. *Intereconomics*. 2022. № 57(4). С. 218–224. URL: <https://www.intereconomics.eu/contents/year/2022/number/4/article/ukraine-s-eu-integration-a-long-way-home.html>.
7. Киридон А., Троян С. Україна – Європейський Союз: Етапи інтеграційного поступу в умовах російської агресії. *Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики*. Міжнародна науково-практична конференція. 2024. С. 81–88.

References

1. Iakoviuk I. V. (2009) Yevropeyskyi Soiuz i Ukraina. Evoliutsiia vzaiemovidnosyn. [The European Union and Ukraine. The evolution of relations] Visn. Akad. prav. nauk Ukrainy. Kyiv, S. 14–28. [in Ukrainian].
2. Vidnianskyi S. (2022) Ukraina – Yevropeyskyi Soiuz: novyi etap vzaiemovidnosyn v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2022 rr. [Ukraine–European Union: a new stage in relations amid the Russian–Ukrainian war of 2014–2022]. Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. Vyp. 31. S. 10–37. [in Ukrainian].
3. Boiko I. (2023) Yevropeyskyi soiuz: istoriia stanovlennia ta yoho znachennia dlia Ukrainy [The European Union: its history and significance for Ukraine]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna. Vypusk 76. S. 15–32. [in Ukrainian].
4. Kochevanova Zh. (2022) Evoliutsiia rozvytku vidnosyn Ukrainy ta Yevropeiskoho soiuzu. [The evolution of relations between Ukraine and the European Union] Aktualni pytannia u suchasni nautsi, № 3 (3). S. 238–251. [in Ukrainian].

5. Ukraina ta YeS zapochatkuvaly Kiberdialog. [Ukraine and the EU have launched a Cyber Dialogue.] Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. URL: <https://mfa.gov.ua/news/ukrayina-ta-yes-zapochatkuvali-kiberdialog> (date of application: May 30, 2025).
6. I. Sologub. (2022) Ukraine's EU Integration: A Long Way Home. *Intereconomics*. № 57(4) 218–224. URL: <https://www.intereconomics.eu/contents/year/2022/number/4/article/ukraine-s-eu-integration-a-long-way-home.html> [in Ukrainian].
7. Kyrydon A., & Troian S. (2024) Ukraina – Yevropeyskyi Soiuz: Etapy intehtatsiinoho postupu v umovakh rosiiskoi ahresii. [Ukraine – European Union: Stages of integration progress amid Russian aggression] *Suchasni mizhnarodni vidnosyny: aktualni problemy teorii i praktyky*. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia. S. 81–88. [in Ukrainian].

УДК 94(=161.2)(438)«1931/1932»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.21>**Ярослав ШУЛЬ**

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Shul.199797@gmail.com)

Yaroslav SHUL

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Kryvonosa,
Ternopil, Ukraine, 46027 (Shul.199797@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1047-6631>**БЮЛЕТЕНІ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕСОВОГО БЮРО «WIADOMOŚCI UKRAIŃSKIE»
У ВАРШАВІ (1931–1932)**

Анотація. Метою статті є аналіз змісту, функцій і значення бюлетенів Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» у Варшаві як джерела з історії української еміграції в міжвоєнній Польщі. Дослідження спрямоване на виявлення інформаційної стратегії української політичної та інтелектуальної еліти в умовах міжнаціональної напруги, оцінку ролі бюлетенів у формуванні громадської думки, мобілізації української спільноти та протидії асиміляційній політиці польської держави. **Методологічну основу** дослідження становить комплекс наукових підходів і методів, що забезпечують вивчення діяльності Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» у Варшаві в досліджуваній період та його інформаційно-пропагандистських бюлетенів. Застосовано історико-системний підхід, що дав змогу проаналізувати функціонування бюро в контексті міжвоєнної доби, з урахуванням політичних, суспільних і культурних обставин, у яких воно діяло. Для аналізу змісту бюлетенів застосовано контент-аналіз, що дав змогу виявити тематичні домінанти, наративні стратегії та засоби формування іміджу України в західному інформаційному середовищі. Джерелознавчий метод дав змогу здійснити критичну оцінку бюлетенів як історичного джерела, враховуючи їх походження, авторство, цільову аудиторію і функціональне призначення. Використано структурно-функціональний підхід для виявлення ролі бюро як інституції в системі українського національного руху в еміграції, а також наративний аналіз – для вивчення дискурсивних особливостей текстів бюлетенів. **Наукова новизна** дослідження полягає у всебічному аналізі малодослідженого джерела – бюлетенів Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» у Варшаві в досліджуваній час. Здійснено спробу систематизувати зміст х бюлетенів, схарактеризувати їх структуру, тематику, ідеологічну спрямованість та роль у формуванні позитивного образу України в міжнародному інформаційному просторі міжвоєнної Європи. Окремлено специфіку функціонування Українського пресового бюро як елементу української інформаційної політики в умовах еміграції, а також виявлено механізми впливу на європейське громадське середовище через публікацію та поширення аналітичних і публіцистичних матеріалів. Окрема увага приділена аналізу бюлетенів як історичного джерела, що репрезентувало позицію української політичної еміграції стосовно подій в УСРР, Другої Речі Посполитої та міжнародної політики загалом.

Висновки. Упродовж дослідження бюлетенів Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» у Варшаві з'ясовано, що ця структура відігравала важливу роль у формуванні міжнародного інформаційного образу України та донесенні української позиції до західної громадськості в міжвоєнний період. Аналіз змісту бюлетенів засвідчив їх тематичну широту, аналітичну глибину та послідовну політичну орієнтацію. У публікаціях систематично висвітлювалися події в УСРР, становище українського населення в межах Другої Речі Посполитої, зовнішньополітичні процеси, пов'язані з Україною, а також проблеми української еміграції. Це підтверджувало наявність чітко сформульованої інформаційної стратегії, спрямованої на захист національних інтересів у міжнародному контексті.

Українське пресове бюро «Wiadomości Ukraińskie» було важливою ланкою в мережі політичних та культурних інституцій української еміграції. Його діяльність сприяла утвердженню українського голосу на європейському інформаційному полі, попри відсутність державності та складні політичні умови.

Ключові слова: Українське пресове бюро «Wiadomości Ukraińskie», Варшава, міжвоєнний період, еміграційна преса, інформаційна політика.

BULLETINS OF THE UKRAINIAN PRESS BUREAU “WIADOMOŚCI UKRAIŃSKIE” IN WARSAW (1931–1932)

Abstract. *This article examines the content, functions, and significance of the bulletins published by the Ukrainian Press Bureau “Wiadomości Ukraińskie” in Warsaw as valuable sources for the history of Ukrainian emigration in interwar Poland. The study aims to identify the information strategy employed by the Ukrainian political and intellectual elite under conditions of international tension, assess the role of the bulletins in shaping public opinion, mobilizing the Ukrainian diaspora, and countering the assimilation policies of the Polish state. The research is based on a comprehensive methodological framework that includes various scholarly approaches and methods for studying the Bureau’s activities and its information-propaganda bulletins during the specified period. A historical-systemic approach allowed for the analysis of the Bureau’s operations within the broader context of the interwar era, taking into account political, social, and cultural factors. Content analysis was employed to identify key themes, narrative strategies, and techniques used to construct Ukraine’s image in the Western information space. A source-critical method enabled the evaluation of the bulletins as historical sources, focusing on their origin, authorship, target audience, and intended function. A structural-functional approach was applied to determine the Bureau’s role within the network of Ukrainian national institutions in exile, while narrative analysis was used to explore the discursive features of the bulletin texts. The scholarly novelty of the study lies in the in-depth examination of a little-studied source – the bulletins of the Ukrainian Press Bureau “Wiadomości Ukraińskie” in Warsaw – during the early 1930s. The article offers a systematic overview of the content, structure, subject matter, ideological orientation, and significance of these publications in constructing a positive international image of Ukraine. It outlines the specific functions of the Bureau as an element of Ukrainian émigré information policy and identifies the mechanisms through which it influenced European public discourse via the publication and distribution of analytical and journalistic materials. Special attention is given to the bulletins as historical sources reflecting the positions of Ukrainian political émigrés on developments in the Ukrainian SSR, the Second Polish Republic, and international affairs more broadly. Conclusions. The study demonstrates that the Ukrainian Press Bureau “Wiadomości Ukraińskie” played a crucial role in shaping the international image of Ukraine and articulating the Ukrainian perspective to Western audiences during the interwar period. The bulletins exhibited a wide thematic scope, analytical depth, and a coherent political orientation. They consistently covered developments in the Ukrainian SSR, the situation of Ukrainians in the Second Polish Republic, Ukraine-related foreign policy issues, and the challenges faced by the Ukrainian diaspora. These findings underscore the existence of a well-formulated information strategy aimed at defending national interests on the international stage. The Bureau functioned as a vital component of the political and cultural infrastructure of Ukrainian emigration and contributed significantly to amplifying the Ukrainian voice in the European information space-despite the absence of statehood and challenging political conditions.*

Key words: Ukrainian Press Bureau “Wiadomości Ukraińskie”, Warsaw, interwar period, émigré press, information policy.

Постановка проблеми. Інформаційна політика української еміграції в міжвоєнний період досі залишається недостатньо вивченим напрямом історичних досліджень. Попри дедалі більшу увагу до діяльності українських політичних та культурних інституцій у діаспорі, окремі інформаційні ініціативи, зокрема Українське пресове бюро у Варшаві, часто залишаються на маргінесі наукового аналізу. Це ускладнює комплексне розуміння механізмів впливу еміграційних структур на формування міжнародної громадської думки щодо українського питання в умовах бездержавності. Особливу наукову цінність становлять бюлетені Українського пресового

бюро, які є не лише засобом поширення інформації, а й важливим джерелом для реконструкції світоглядних орієнтирів, політичних позицій та стратегії української еміграції. Проте ці матеріали досі не були предметом цілісного історико-комунікаційного аналізу. Актуальність теми зумовлена необхідністю заповнення «прогалін» у вивченні українських медійних практик у міжвоєнній Польщі, а також потребою осмислення бюлетенів як інструменту національної ідеології, публічної дипломатії і формування історичної пам'яті.

Метою статті є аналіз змісту, функцій і значення бюлетенів Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» у Варшаві як джерела з історії української еміграції в міжвоєнній Польщі. Дослідження спрямоване на виявлення інформаційної стратегії української політичної та інтелектуальної еліти в умовах міжнаціональної напруги, оцінку ролі бюлетенів у формуванні громадської думки, мобілізації української спільноти та протидії асиміляційній політиці польської держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. У міжвоєнний період інформаційна та пропагандистська діяльність української еміграції в Другій Речі Посполитій набувала особливого значення. Одним із ключових інструментів впливу на громадську думку, а також засобом консолідації української громади були публікації Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» у Варшаві, зокрема його бюлетенів, що виходили впродовж 1931–1932 рр. Ці матеріали становлять надзвичайно цінне джерело для дослідників української політичної, церковної, освітньої та культурної історії в еміграції. Вони відображають ключові події українського життя на території Польщі, зокрема діяльність Польської автокефальної православної церкви (далі – ПАПЦ), Української парламентської репрезентації, культурно-освітніх установ, становище українців на Холмщині, Підляшші, Волині та в Галичині.

Окрім хронікальних повідомлень, у статті міститься критичний аналіз дій польської адміністрації, зафіксовано випадки репресій, спроби полонізації, а також реакцію української громади на політичні виклики. Особливої уваги заслуговувала тональність публікацій, що поєднувала інформативність з елементами публіцистичної риторики, скерованої на захист прав українського населення. Дослідження цього джерела дало змогу не лише реконструювати інформаційний дискурс української спільноти у Варшаві, а й окреслити роль пресових органів як механізмів самозахисту, легітимації ідей та мобілізації національної свідомості в умовах політичного тиску й асиміляційних загроз.

Зокрема, у тексті видання від 11 квітня 1932 р. описано радикальні акти зневаги до релігійних практик. Наприклад, вандалізм під час християнських свят. Ці приклади мали на меті ілюструвати ворожість до духовенства, Церкви і Бога. Це співвідносилось з відомими фактами радянської антирелігійної кампанії в 1920–1930-х рр. Зверталася увага на те, що ненависть як ідеологема більшовицької влади культивувалася з дитинства – від ясел до шкільного виховання. Образ «буржуя», що нібито «п'є кров робітників і бідняків», був типовим прикладом дегуманізації «ворога класу». Захід зображувався як місце жорстокості й експлуатації. Саме через пропаганду створювалося вороже ставлення до західних держав і народів. Наголошувалося на спотвореній реальності в радянській пресі, яка використовувала страждання населення як засіб пропаганди. Основна теза тексту – СРСР не зацікавлений у мирі, а натомість прагне до знищення західного світу. Тобто більшовизм не лише репресував власне населення, а й становив загрозу глобальній безпеці. У проаналізованому тексті відображено погляд Заходу або антирадянських середовищ на репресивну політику СРСР, особливо у ставленні до релігії, продемонстровано механізми, за допомогою яких формувалося його негативне сприйняття [1, арк. 1; 2, s. 2].

Черговий текст був репортажем з урочистої церемонії хіротонії архімандрита Полікарпа (Сікорського) в єпископи, яка відбулася 10 квітня 1932 р. у митрополичому соборі у Варшаві. Хіротонію здійснили провідні ієрархи Польської Автокефальної Православної Церкви

(далі – ПАПЦ), зокрема митрополит Діонісій, у присутності численних священнослужителів, представників державної влади Польщі та української громади. Хіротонія Полікарпа мала не лише церковне, а й політичне значення. Активна участь представники декількох міністерств свідчила про інтерес польської влади до регулювання релігійного життя на територіях з українським населенням і підтримки ПАПЦ. Зокрема, митрополит Діонісій публічно виступив проти кампанії, скерованої на дискредитацію архімандрита Полікарпа. Це свідчило на наявність конфліктів або опозиційних сил усередині церковного середовища чи під зовнішнім впливом, які намагалися перешкодити висвяченню. Значна присутність українців під час церемонії демонструвала широку підтримку Полікарпа серед української громади. Його обрання в єпископи мало символічне значення як вияв духовної та національної єдності українців у Польщі. Після церемонії був урочистий прийом директором Українського наукового інституту, що засвідчувало залучення Полікарпа до культурно-наукового життя. Особливо важливою була його участь у перекладі Святого Письма українською мовою. Згадка про «Союз українок-емігранток», які приймали єпископа, вказувала на активну роль жіночих громадських структур у церковному житті еміграційної громади [2, арк. 1; 3, s. 2].

10 квітня 1932 р. до нововисвяченого єпископа Полікарпа надійшла офіційна депеша від Української Репрезентації в польському Сеймі, підписана президентом Д. Левицьким та секретарем Д. Вейкановичем. Цей жест підтверджував авторитет Полікарпа серед українських політичних еліт у міжвоєнній Польщі. Парламентська репрезентація публічно визнала його єпископську гідність і вітала з обранням, що свідчило про тісний зв'язок між духовною і політичною елітами української громади. Протоієрея Рогальського із собору в Рівному, який збирав підписи проти хіротонії Полікарпа, попри втручання російських церковних кіл, переведено до іншої єпархії. Цей випадок демонстрував наявність конфлікту між українською та проросійською частинами духовенства. Попри пізніше «визнання помилки», отця Рогальського усунуто, оскільки він не міг підпорядковуватися ієрарху, проти якого активно виступав. Це підтверджувало послідовну лінію церковного керівництва на зміцнення єдності та очищення церковних структур від внутрішньої опозиції. Хіротонія єпископа Полікарпа мала резонанс не лише в церковному, а й у політичному середовищі. Її підтримала офіційна українська політична репрезентація, що засвідчувало її широку легітимацію. Натомість подія викликала спротив з боку окремих священників, пов'язаних із проросійськими силами, що вказувало на напругу в релігійному житті православної спільноти Польщі. Поведінка церковного проводу у відповідь на ці протести демонструвала рішучість і прагнення до оновлення та централізації [1, арк. 1; 4, s. 2].

У протоколі № 6 засідання передсоборної комісії ПАПЦ, що відбулося в грудні 1931 р., розглядалося питання кількості та територіального розміщення православних парафій на території східних воєводств Другої Речі Посполитої. Основну увагу приділено аналізу структури церковної організації, поточних викликів у справі місіонерства, а також взаємозв'язку між державною політикою та релігійним життям у прикордонних регіонах. Комісія наголошувала на необхідності розширення мережі парафій для задоволення духовних потреб православного населення, яке зростало на цих теренах. Особливо відзначено зменшення кількості активних парафій у низці регіонів, зокрема в Естонії (1 363 парафії), Румунії (1 325), тоді як на території Польщі ця цифра була нижчою. Це ставило під загрозу здатність Церкви забезпечувати належну духовну опіку. У матеріалах протоколу містилися застереження щодо поширення антиклерикальної пропаганди, зокрема з боку радянської агентури або секулярних середовищ, що загрожувало релігійній ідентичності вірян. З огляду на це, комісія рекомендувала посилити діяльність місіонерських структур і забезпечити відповідне фінансування відкриття нових парафій. Зверталася увага на важливість автономії Церкви від політичного тиску, збереження

свободи віросповідання та необхідність оновлення системи реєстрації парафій відповідно до потреб населення. Пропонувалося також удосконалити взаємодію з державними органами для підтримки православної присутності в національно неоднорідних регіонах [1, арк. 2; 5, s. 2]

18 жовтня 1932 р. в Курашово стався інцидент, пов'язаний із конфліктом навколо доступу до православного храму. Група православних вірян зі священником увійшла до храму через незачинені задні двері, щоб звершити богослужіння. Інцидент викликав реакцію місцевої поліції, яка спрямувала до храму два патрулі з метою припинення релігійного зібрання та змусити присутніх залишити приміщення. Незважаючи на затримання декількох осіб, віряни відмовилися покинути храм. Після телефонної розмови між місцевим поліцейським управлінням та воєводською поліцією у Варшаві скеровано звіт із проханням про повернення храму православної громаді, оскільки богослужіння проводив священник східного обряду. До вирішення ситуації залучили також представників релігійного відділу Міністерства внутрішніх справ, що свідчило про політизований характер конфлікту. На місці подій був присутній інспектор у релігійних справах та інші офіційні особи, які вивчали інцидент і його вплив на міжконфесійні відносини [1, арк. 2; 6, s. 1].

Подібні інциденти були свідченням напруженості у відносинах між православною громадою та польською державною адміністрацією в умовах міжвоєнного періоду. З одного боку, православні намагалися зберегти свої обряди та релігійну ідентичність у контексті політики асиміляції та латинізації, з іншого – держава прагнула зміцнити контроль над релігійною сферою як інструментом національної інтеграції.

У вересні за 1932 р. в номерах 36 і 37 українського періодичного видання «Українська Нива» з'явилися публікації, що гостро критикували антиукраїнську діяльність організації Metropol, польське митрополиче управління або коло, пов'язане із церковною політикою. Ці публікації викривали спроби витіснення української мови з православних церков, що розцінювалося як частина ширшої кампанії колонізації. Зокрема, у статтях йшлося про мовні утиски та про використання старослов'янської мови як інструмента відчуження вірян від національного контексту. Автори підкреслювали, що така мовна політика виключала «живу» українську мову з богослужбового вжитку, натомість нав'язувалася штучна, «відсторонена» мова, що не відповідала релігійним і духовним потребам вірян. Окремо звернено увагу на публікацію статті під заголовком «Трохи про мову церковнослов'янську», у якій критикували позицію редакції польськомовного видання «Słowo Prawosławne». У статті засуджувалися спроби представити старослов'янську як «спільну» і «нейтральну» мову, яка нібито має об'єднувати православних, але фактично слугувала інструментом витіснення української ідентичності. Особливо різко «Українська Нива» висловлювалася проти позиції митрополита, який очолював комісію з перекладу Святого Письма. Автори звинувачували його в монополізації релігійної і мовної політики, у нав'язуванні неприйнятної мови, в адмініструванні парафій без урахування мовних і національних потреб парафіян. У публікації висловлено глибоке занепокоєння тим, що ПАВЦ в Польщі використовувалася як інструмент русифікації або колонізації, а релігійна термінологія та організаційні структури слугували прикриттям для етноциду українського народу [1, арк. 3; 7, s. 1]. Цей фрагмент свідчив про те, що мовно-релігійні конфлікти в Другій Речі Посполитій, особливо в контексті ПАПЦ, яка, попри формальну автокефалію, фактично залишалася підконтрольною польській адміністрації.

Варто зауважити, що газета «Українська нива» почала виходити у Варшаві з 1926 р. як періодичне видання, що з'являлося декілька разів на тиждень. Засновником і правовласником часопису був Петро Певний – емігрант з Наддніпрянщини, який активно долучався до формування українського інформаційного простору в еміграційному середовищі Другої Речі Посполитої [8, с. 43].

У контексті шкільного плебісциту в Галичині, що стосувався вибору мови навчання, російська преса в Польщі певний час утримувалася від публічних коментарів. Зокрема, видання «Russkij Golos» та «Russkoje Slovo» не надавали повної інформації про перебіг і результати цього процесу. Лише згодом у пресі з'явилися згадки про вплив плебісциту на становище російськомовного шкільництва в регіоні. Представники російських організацій, зокрема Російського народного об'єднання в Польщі, висловлювали занепокоєння щодо обмеження використання рідної мови в початкових школах. Вони наголошували на необхідності забезпечення дітям можливості здобувати освіту рідною мовою – російською. У виданнях також містилися заклики до збереження мовної та культурної ідентичності, а також апеляції до пам'яті про утиски росіян на Холмщині, Підляшші та Галичині [1, арк. 4; 9, с. 2].

Висновки. Так, аналіз публікацій Українського пресового бюро «Wiadomości Ukraińskie» засвідчував, що преса була не лише джерелом інформації, а й засобом формування ідеологічного фронту української еміграції. Через поєднання аналітики, публіцистики й фактографії «Wiadomości Ukraińskie» створювали контрнарратив до польської та радянської державної пропаганди, мобілізували українську громаду до національного опору та захисту своїх прав. Преса ставала не просто медіаінструментом, а засобом вироблення колективної пам'яті та самозахисту в умовах ідеологічного та політичного тиску

Література

1. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 58. 136 арк.
2. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 11 kwietnia 1932. S. 2.
3. Lubliner S. Wyświęcenie ks. biskupa Polikarpa Sikorsiego. biskupa Polikarpa. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 11 kwietnia 1932. S. 2.
4. Lubliner S. Depesza Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej do ks. biskupa Polikarpa. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 11 kwietnia 1932. S. 2.
5. Lubliner S. Rezolucja i Zebrania Predsaborowego. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 1 lipca 1932. S. 1.
6. Lubliner S. Zajścia wsi Kurascowo. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 1 lipca 1932. S. 1.
7. Lubliner S. «Atak metropolitalnego «Słowa» przeciw ukrainizacji. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 15 września 1932. S. 1.
8. Степанюк С. *Часопис «Українська нива» в Луцьку (1928–1936 рр.)*. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2022. Число 26. С. 42–48.
9. Lubliner S. Probiscyt szkolny a Poczane. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, 12 grudnia 1932. S. 2.

References

1. TsDIAL Ukrainy. (n.d.). F. 358. Op. 1. Spr. 58, 136 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Fund 358, Inventory 1, Case 58, 136 pages]. [in Ukrainian, archival source].
2. *Wiadomości Ukraińskie*. (1932, April 11). *Godzienny biuletun prasowy* [Ukrainian News. Daily press bulletin]. *Wiadomości Ukraińskie – Ukrainian News*, p. 2. [in Polish].
3. Lubliner S. (11 kwietnia 1932). Wyświęcenie ks. biskupa Polikarpa Sikorsiego. biskupa Polikarpa [Ordination of Bishop Polikarp Sikorski. Bishop Polikarp]. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, S. 2. [in Polish]
4. Lubliner S. (11 kwietnia 1932). Depesza Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej do ks. biskupa Polikarpa [Dispatch from the Ukrainian Parliamentary Representation to Bishop Polikarp]. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, S. 2. [in Polish]
5. Lubliner S. (1 lipca 1932). Rezolucja i Zebrania Predsaborowego [Resolution and Meetings of the Pre-conciliar Conference]. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, S. 1. [in Polish]

-
6. Lubliner S. (1 lipca 1932). Zajścia wsi Kurascowo [The events of the village of Kurascovo]. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, S. 1. [in Polich]
 7. Lubliner S. (15 września 1932). «Atak metropolitalnego «Słowa» przeciw ukrainizacji [«Attack of the metropolitan «Slovo» against Ukrainization]. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, S. 1. [in Polich]
 8. Stepaniuk S. (2022). Chasopys «Ukrainska nyva» v Lutsku (1928–1936 rr.) [Chasopys «Ukrainska nyva» v Lutsk (1928–1936)]. *Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys*, Chyso 26, S. 42–48. [in Ukrainien]
 9. Lubliner S. (12 grudnia 1932). Probiscyt szkolny a Pocjane [School probiscite and Pocjane]. *Wiadomości Ukraińskie. Godzienny biuletun prasowy*. Warszawa, S. 2. [in Polich]

UDC 94(4) „1919–1923

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.22>**Andrii SHCHEHLOV***candidate of historical sciences, doctoral student of the**Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy**Heroiv Maidanu, 32, Lviv, Ukraine, 79026 (deepinfaith2202@gmail.com)***Андрій ЩЕГЛОВ***кандидат історичних наук, докторант**Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,**бул. Героїв Майдану, 32, Львів, Україна, 79026 (deepinfaith2202@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

**«...SOONER OR LATER, GALICIA WILL HAVE TO BE SOVIETIZED...»:
STRATEGIC PLANS AND INSTRUMENTS OF SOVIET EXPANSIONISM AGAINST
THE POLISH STATE IN THE TERRITORY OF EASTERN GALICIA (1919–1923)**

Abstract. *The aim of the article is to analyze the strategic plans and tactics for implementing Soviet expansionism against the Polish state through intelligence, subversive, and propaganda activities in the territory of Eastern Galicia in 1919–1923. In accordance with this objective, the study summarizes the conceptual foundations of the foreign policy of Soviet Russia and Soviet Ukraine regarding Eastern Galicia – considered one of the footholds for the future “march on Europe” and “world revolution” – as reflected in modern Ukrainian historiography. The article incorporates previously unpublished documents from the quasi-state entity, the Galician Socialist Soviet Republic, preserved in the collections of the State Archives of the Ternopil Region. Particular attention is paid to Soviet propaganda narratives directed against both the Polish state and the Ukrainian People’s Republic during the period of national liberation struggles in the early 1920s.*

The study reveals the main directions of subversive activities carried out by both the Communist Party of Eastern Galicia and special sabotage groups and intelligence structures of the USSR operating along the “Zbruch border” and in adjacent territories. The article also presents the response measures taken by the Polish state’s security forces against attempts to destabilize the socio-political situation in Eastern Galicia on the eve of and following the formal international legal recognition of its inclusion into Poland on the basis of autonomy in 1923.

The methodological foundation of the article includes historical, systemic, and functional principles of scholarly inquiry, applied through a comprehensive combination of general scientific, interdisciplinary, and specialized historical research methods to address a complex scholarly problem.

Scientific novelty: *For the first time, based on a synthesis of contemporary Ukrainian historiography and the use of previously unpublished archival materials, the article reveals the preconditions and evolution of the implementation of the Soviet expansionist foreign policy course against the newly established Polish Republic in the region of Eastern Galicia through the comprehensive use of intelligence, subversive, and propaganda means.*

Main results. *While recognizing the significant contributions of modern Ukrainian scholars studying the western Ukrainian lands during the national liberation struggles and the establishment of control over Eastern Galicia and Western Volhynia by the reconstituted Polish state, the article emphasizes the lack of a comprehensive assessment of the destructive influence of Soviet Russia’s special services and party structures – as well as those of its de facto satellite, the Ukrainian SSR – specifically on the Eastern Galician territories. These were viewed as an important platform for implementing the expansionist foreign policy of the Bolshevik leadership after the end of the Polish-Ukrainian War of 1918–1919 and during the “liberation campaign against Poland” in 1920.*

Undoubtedly, local communist organizations, which later united into the Communist Party of Eastern Galicia (renamed in 1925 as the Communist Party of Western Ukraine), played an important role in this policy. However, the main instruments of both aggressive communist propaganda and active intelligence and

provocative sabotage were the relevant Soviet special services and their agents. Despite significant financial investment and the involvement of a segment of the local population under the direction of Soviet supervisors, these efforts failed to achieve the strategic goals set by the Kremlin leadership. Nevertheless, it must be acknowledged that these actions led to a noticeable disorganization of the region's socio-political life, in which the Second Polish Republic sought to assert its authority through repressive and punitive measures. This in no way allows for the assertion that Soviet intelligence, subversive, and propaganda activities in Eastern Galicia in 1919–1923 were in the interests of the majority Ukrainian population of the newly created Lviv, Stanislaviv, and Ternopil voivodeships of the Polish state.

Key words: Eastern Galicia, Poland, Soviet Ukraine, Soviet Russia, intelligence, propaganda, sabotage.

«...РАНО ЧИ ПІЗНО ГАЛИЧИНУ ДОВЕДЕТЬСЯ РАДЯНІЗУВАТИ...»: СТРАТЕГІЧНІ ПЛАНИ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЙ РАДЯНСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1919–1923 РР.)

Анотація. Мета статті – проаналізувати стратегічні плани й тактику реалізації радянського експансіонізму проти Польської держави засобами розвідувальної, підривної та пропагандистської діяльності на території Східної Галичини в 1919–1923 рр. Відповідно до поставленої мети в роботі проведено узагальнення сучасною вітчизняною історіографією концептуальних засад зовнішньої політики Радянської Росії та Радянської України щодо Східної Галичини як одного із плацдармів майбутнього «походу в Європу» та «світової революції» з долученням раніше неопублікованих документів їхнього квазідержавного утворення – Галицької Соціалістичної Радянської Республіки з фондів Державного архіву Тернопільської області. Окремо досліджуються радянські пропагандистські наративи, спрямовані проти як Польської держави, так Української Народної Республіки періоду національно-визвольних змагань початку 20-х років ХХ ст. Розкриваються засади й основні напрями підривної діяльності як Комуністичної партії Східної Галичини, так і спеціальних диверсійних груп та розвідувальних структур СРСР на лінії «Збручанського кордону» й суміжних територіях. Окремо представлені заходи реагування силових структур Польської держави на спроби дезорганізації суспільно-політичного становища в Східній Галичині напередодні та після формального міжнародно-правового визнання включення її до складу цієї держави на засадах автономії в 1923 р.

Методологічною основою статті є історичний, системний та функціональний принципи наукового пізнання через комплексне поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження для розкриття складної наукової проблематики.

Наукова новизна: вперше на основі узагальнення сучасної вітчизняної історіографії із залученням раніше неопублікованих архівних матеріалів розкрито передумов та еволюцію реалізації радянського експансіоністського зовнішнього курсу проти новопосталої Польської республіки на теренах Східної Галичини через комплексне використання засобів розвідувальної, підривної та пропагандистської діяльності.

Основні результати. Відзначаючи вагомий напруження сучасних вітчизняних дослідників із західноукраїнських земель періоду українських національно-визвольних змагань та встановленням контролю над Східною Галичиною й Західною Волинню відновленої Польської держави варто вказати на відсутність комплексної оцінки деструктивного впливу спеціальних служб і партійних структур Радянської Росії та її фактичного сателіта в особі Української СРР саме на східногалицькі терени як вагомий плацдарм для реалізації експансіоністської зовнішньої політики більшовицького керівництва після завершення польсько-української війни 1918–1919 р. в процесі «визвольного походу на Польщу» 1920 р. Безумовно, важливе місце в реалізації радянського експансіоністського зовнішньополітичного курсу надавалося місцевим комуністичним організаціям, які згодом об'єдналися в Комуністичну партію Східної Галичини, що 1925 р. тримала нову назву – Комуністична партія Західної України. Проте головним інструментом не тільки агресивної комуністичної пропаганди, а й активної розвідки й провокативних диверсій були відповідні радянські спецслужби та їхні агенти. Проте, попри вкладення в різні заходи значних коштів та залучення певної частини місцевого населення під керівництвом радянських кураторів, їхніми зусиллями не вдалося досягнути стратегічних цілей кремлівського керівництва. Однак не можна замовчувати того, щоб під таким впливом спостерігалася помітна

дезорганізація суспільно-політичного життя краю, де свою владу репресивно-каральними заходами прагнула утвердити Друга Річ Посполита. Це жодним чином не дає змоги твердити, що радянська розвідувальна підривна та пропагандистська діяльність на території Східної Галичини в 1919–1923 рр. була в інтересах переважного українського населення новостворених Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств Польської держави.

Ключові слова: Східна Галичина, Польща, Радянська Україна, Радянська Росія, розвідка, пропаганда, диверсії.

Introduction. The issue of the formation and implementation of expansionist foreign policy through the use of propaganda, intelligence, and sabotage tools by the Soviet Union's special services to destabilize the internal situation in Eastern Galicia following the end of the First World War and the emergence of new states is not only a theoretical problem requiring a historiographical synthesis with the inclusion of newly discovered archival materials. It also holds applied significance for analyzing the aggressive policies of the Russian Federation against Ukraine, as well as its use of hybrid methods of destructive informational and psychological influence against Poland within the context of President Vladimir Putin's revanchist foreign policy course in the first quarter of the 21st century.

In the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, historical scholarship must not only summarize and systematize relevant studies, but also respond adequately to the challenges of an ideologically charged past, exposing the narratives of Soviet and post-Soviet Russian historiography.

Ukrainian scholars define expansionism as «the implementation of a state's foreign policy aimed at extending and strengthening its dominance over other states and regions», emphasizing that, in essence, it constitutes «a state's policy of conquest toward other countries, regions, territories, markets, sources of raw materials, and economies» [1, p. 102]. At the same time, political scientist A. Holtsov notes that expansionism is characteristic not only of the foreign policy of great powers, but also of medium and even small states (including self-proclaimed ones). Depending on the substance of a state's expansionist geostrategy, various forms can be distinguished, such as political, military, and ideological expansion [2, p. 64]. As V. Holovchenko aptly observes, the international and historical roots of Russia's aggressive foreign policy behavior have long remained outside the scope of domestic research [3, p. 68–69].

Nevertheless, it is important to acknowledge the achievements of contemporary historiography in uncovering specific aspects of Soviet intelligence, subversive, and propaganda activities against the restored Polish Republic in the works of T. Halytska-Didukh [4], S. Humennyi [5–7], R. Kotsan [8–10], M. Lytvyn [11–13], O. Malets [14–15], R. Podkur [16], O. Razyhraiev [17], I. Soliar [18]. However, to date, there is no comprehensive study of the plans and tactics employed to establish Soviet influence in the territory of Eastern Galicia that incorporates newly discovered archival documents.

Main Body of the Article. After the defeat of the West Ukrainian People's Republic in Eastern Galicia, tendencies toward centralization and unitary governance strengthened, accompanied by the restriction of local self-government [19, p. 161]. In such conditions, Polish political circles, primarily guided by their own interests, disregarded the aspirations of the Ukrainian population for independence. In our opinion, this situation could not go unexploited by representatives of the extreme left forces, who were aligned with Soviet Ukraine and Soviet Russia, which militarily controlled it.

In 1919, with the aim of coordinating efforts to spread communist ideology globally, the Communist International was founded under Moscow's leadership [1, p. 131]. Its purpose was to ensure the course toward world revolution and to promote the creation of a global communist state.

Against the backdrop of the split in the Second International and amid the Polish-Ukrainian war of 1918–1919, the first communist cells began to form in the western Ukrainian lands, although they

did not enjoy widespread support among the local population. By early 1919, eight underground communist organizations were active in Eastern Galicia, with more than 180 members. During the first regional party conference, held in February 1919 in Stanislav, these disparate cells were unified into a single structure – the Communist Party of Eastern Galicia (CPEG). The conference delegates formed the Central Committee of the party, which was led by K. Savrych (Maximovych) [14, p. 34].

The fact of inertia and the expectation of the “importation” of revolution from outside was later confirmed by the leaders of The Communist Party of Eastern Galicia (CPEG). It is worth noting that in the following year, 1920, soviets of workers’ and soldiers’ deputies were formed exclusively in cities where the Soviet Russian army was stationed, which will be discussed in more detail later [20, p. 41].

The lack of a unified political program concerning the national and organizational issues led to a split within the ranks of the CPEG and exacerbated relations with the Communist Workers’ Party of Poland (CWPP). The resolution of these contradictions was the focus of the First Congress of the CPEG, which began on October 30, 1921. However, on the opening day, all delegates were arrested and imprisoned in the building of the Saint George Cathedral in Lviv (the residence of the head of the Greek Catholic Church – note by A. Shcheglov) [21, p. 52].

The foreign policy of Russia at that time was based on the desire to spread the Bolshevik revolution to Central and Western Europe. In this context, Moscow viewed Eastern Galicia as a strategic foothold, a kind of “gateway” for exporting the revolution to Poland, Germany, Romania, Czechoslovakia, and Hungary through a victorious offensive military action [12, p. 293; 22, p. 14].

As indicated in a letter from the leader of the Bolsheviks, V. Lenin, to the Polish communists (translated and quoted by O. Kozoriz – note by A. Shcheglov): «The victory of Soviet power from within in Poland is a tremendous international victory. If now, in my opinion, Soviet power has achieved an international victory of 20-30%, then after the victory of Soviet power from within in Poland, the international victory of the communist revolution will be 40–50%, maybe even 51%. Because Poland, alongside Germany, Czechoslovakia, and Hungary, will undermine the entire system built on the Versailles peace» [23, p. 152–153].

In the context of the described plans for a «world revolution», Soviet Russia attempted to push its intervention to the West by bayonets, primarily aiming in 1920 to «reclaim» Poland and destroy its alliance with the Ukrainian People’s Republic (UPR) [24, p. 173]. The Bolshevik campaign in Poland sparked a new surge of the world revolution, which by that time had already somewhat lost its intensity. Poland became the first platform for the practical «export» of the revolution beyond Russia [15, p. 111–112].

In particular, personnel from the Soviet state security organs of Soviet Ukraine were directly involved from the very beginning in intelligence and sabotage activities aimed against Poland. For example, in April 1920, special reconnaissance groups, disguised in civilian clothes, crossed the border of this state, not only to gather information but also to incite underground resistance on the territory of Poland at the time [25, p. 308].

This primarily stemmed from the fact that Eastern Galicia held an important place in the Bolsheviks’ strategic plans as a key foothold for spreading the revolution to the West. Moreover, the events of 1918–1919, when the West Ukrainian People’s Republic (WUPR) existed, were still fresh in the memory of the local population. Its émigré government, along with President Y. Petrushevych, continued to operate in Vienna. In response to this, according to the plans of V. Lenin and the Bolshevik leadership, it was necessary to create an alternative Soviet state formation, supposedly formed by the will of the working people. On Lenin’s instructions, in April 1920, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CPSU) decided to establish a «Galician government». The leadership of the Galician Revolutionary Committee (Galrevkom) was entrusted to V. Zatonsky, whose

candidacy was approved by the Plenary Session of the Central Committee of the RCP(b) in Moscow on July 16. At this same plenary session, held under Lenin's direct supervision, it was decided that Galicia should be proclaimed an «independent Soviet republic» [26, p. 281].

This is how, later on, the leader of the Galrevkom, V. Zatonsky, defined the preconditions for the uprising of the Galician Socialist Soviet Republic in his programmatic article "What is truly Soviet Power?": «Soviet power in Galicia did not arise by itself through the grace of the revolution. It was not like in Russia, where the broad masses... powerfully rose up and began to create new forms of life. Soviet power came to Galicia with the Red Army... It was awaited like a blessing, as someone else's grace... From now on, the working people of Galicia are truly free, not only on paper or by law, because there is no power over them, neither that of the feudal lords nor the usurious bourgeoisie. As for the educated people, all those petty clerics, the so-called doctors, lawyers, those who had supported Petliura, Petrushevych, or the Polish nobility, who had been involved in politics and caused harm, let them leave from Red Galicia» [27, p. 4.].

Returning to the military-political situation, after the breakthrough of the Polish-Ukrainian front on June 5, 1920, favorable conditions were created for the occupation of Western Volhynia and Galicia by the Soviet 1st Cavalry Army under the command of S. Budyonny, as well as for further advancement into the depths of Poland and Central-Eastern Europe. Already on July 18, 1920, units of the Red Army crossed the Zbruch River and entered the territory of Galicia, and on July 26, they captured Ternopil, which became the capital of the proclaimed Galician Socialist Soviet Republic (GSSR). The formation of its government – the Galician Revolutionary Committee (Galrevkom) and its organizational base – began in July 1920 in the town of Zhmerynka [28, p. 118]. Its creation and functioning took place without taking into account the wishes of the population of Eastern Galicia [29, p. 76]. However, to conceal their true intentions, mass events were staged to show the support of the local population. For example, on August 8, 1920, at a rally attended by 1,500 people, a resolution was adopted which stated: "...we greet with great enthusiasm the liberating Red Army, which has freed us from the heavy yoke of the Polish lords and from the plundering bands of the traitor to the working people, Petliura... We send our sincere greetings and thanks and ask you to continue leading the proletarian liberating Red Army, and in its ranks, us, to the final victory, which will come soon. Long live the glorious victorious Red Army of the Russian, Ukrainian, and Galician Republics. Long live the leaders of the Revolution, comrade V. Lenin and comrade Trotsky!" [30, p. 1].

The first legislative act of the Galrevkom was the declaration «To the Working People of the World, to the Governments of Socialist Soviet Republics, and to the Governments of All Capitalist States» dated July 15, 1920. In this declaration, the Galrevkom solemnly asserted the formal right of the people to self-determination and proclaimed the full state independence of Eastern Galicia. It declared that after the region's liberation from Polish rule, a workers' and peasants' state – the Galician Socialist Soviet Republic – would be formed. The Galrevkom called on the governments of all countries to establish diplomatic relations with this new republic and expressed full support for the internal and foreign policies of the RSFSR and the Ukrainian SSR. The declaration also proclaimed the abolition of private ownership of the means and instruments of production and outlined the basic principles of economic policy and state building for the Galician SSR [29, p. 64].

Soviet policy towards the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) was based on double standards, reflecting the contradiction between official rhetoric and real actions. Formally, for the international community, the Soviet government sought to create the impression that the USSR was an independent republic with some autonomy in decision-making. However, in actual political practice, Moscow's strategy was one of incorporation [31, p. 20].

At the meeting on August 1, 1920, the Galrevkom adopted Decree No. 1, which proclaimed the establishment of Soviet Socialist Power in Galicia. The decree stated:

«1) All organs of political, judicial, and public authority of the so-called Polish state are abolished.

4) Instead of the legislative acts, treaties, and orders of the former Austro-Hungarian Empire, the so-called Polish state, and the Western Ukrainian National Republic (UNR), the laws, resolutions, and decrees of the Galician Revolutionary Committee shall be followed. In cases where such are temporarily absent, revolutionary conscience of the working class and poorer peasantry shall be the guiding principle» [8, p. 1].

During this period, the Galician Extraordinary Commission (GEC) played an important role. It was established under and subordinated to the leadership of the Galician Socialist Soviet Republic (GSSR). On August 26, 1920, it changed its name from the Extraordinary Commission under the Ternopil Revkom to the Galician Extraordinary Commission, which was accompanied by an expansion of its powers.

Beginning on September 2 1920, the term «All-Galician Extraordinary Commission» (AGEC) began to be used, gradually replacing the previous abbreviation «GEC». However, throughout September, both names continued to appear in parallel on official stamps [28, p. 118].

The advance of Polish-Ukrainian forces in late September 1920 prevented the AGEC from fully implementing its activities. However, under the conditions of «revolutionary necessity» and in the absence of a clear legal framework, ChK operatives often resorted to extrajudicial methods in combating opponents of Bolshevism. During arrests, summary executions were practiced, and during searches, belongings were confiscated from the population without being recorded in official search protocols [28, p. 119]. Thus, the population of northeastern Galicia, centered in Ternopil, had the opportunity to experience firsthand the kind of “freedom” the Bolsheviks brought under the slogan of liberating workers and peasants from the yoke of the landlords [29, p. 76].

The Information Department (initially headed by Ivan Shevchenko, and later by Kazimir Godlevsky) played an important role in operations. Its main tasks included gathering information through a network of secret agents who were tasked with monitoring public sentiment among the population and employees of Soviet institutions. Key areas of focus included uncovering hidden goods and surveilling former military personnel of the ZUNR and UNR, as well as their families. The department also oversaw David Frisch, head of external surveillance, who was responsible for the security of Soviet institutions, including the «Extraordinary Commission» (Cheka). Later, this department became the foundation for the Chekist intelligence network in Galicia, which was established following the creation of the Foreign Department of the All-Russian Extraordinary Commission (VChK) in December 1920 [28, p. 120].

During the counteroffensive by Polish-Ukrainian forces between September 15–20, 1920, the front line approached Ternopil. As a result, on September 18, 1920, an emergency evacuation of the Galrevkom units and the CPSG from the city was carried out. The next day, the Galrevkom left Ternopil and relocated beyond the Zbruch River. On September 25, in Vinnytsia, the Galrevkom was officially dissolved, and its remaining assets – nearly 7 million rubles, foreign currency, and requisitioned gold items – were transferred to the local bank [11, p. 115].

This was preceded by the de facto flight of the leadership of local revolutionary committees, who fled with documents and requisitioned property. For example, on September 16, along with the Zalishchyky revkom that had arrived in Borshchiv, wagons loaded with property set out toward Husyatyn. However, after an attack by «Petliurites from Tyutyunnyk’s cavalry unit», only 2 out of 50 carts managed to escape [32, p. 1].

Together with the Galrevkom, thousands of Galicians retreated, fearing repression by the Polish authorities. The highest numbers were recorded from the following counties (starostwa) of Eastern Galicia: Husyatyn – 163, Pidhaitsi – 134, Rohatyn – 122, Zbarazh – 102 [33, p. 1].

In a letter from the Ministry of Internal Affairs regarding communist agitation, dated August 31, 1920, to the Chief Commander of the State Police, it was emphasized that, for the government, both in its domestic and foreign policy, materials that would help to anticipate the actions and intentions of the Bolsheviks in Polish territories (including Eastern Galicia, despite the uncertainty of its legal status – ed. A. Shcheglov) following the Bolshevik occupation were of great importance [34, p. 2].

It was only in 1989 that a letter from V. Zatonsky dated September 23, 1920, was made public, in which he summarized the activities of the Galrevkom. In it, addressing Lenin, the Central Committee of the CP(b)U, and the Revolutionary Military Council of the Southwestern Front, he wrote: «The Galician performance is over», «But regardless of the outcome – sooner or later, Galicia will have to be Sovietized» [11, p. 116].

In contrast to the expansionist plans of the leadership of Soviet Russia and its actual satellites in the Ukrainian SSR, according to L. Tsubov, the campaign of the allied armies of the Ukrainian People's Republic and the Polish Republic in 1920 led to the destabilization of the Bolshevik regime in Ukraine [35, p. 63], however, it did not eliminate it as an external threat, behind which stood the military might of Soviet Russia.

Soviet diversionary raids began in the fall of 1920, after the All-Russian Extraordinary Commission – State Political Directorate (VChK-DPU) made the first attempt to ignite a wide partisan war in the Soviet-Polish borderlands in the early 1920s with the help of operational-Cheka groups to provoke a revolutionary explosion among the «working masses». To prepare espionage-diversionary personnel, the DPU of the Ukrainian SSR created schools in Olevsk, Zhytomyr, Kozyatyn, Korosten, and Slavuta (Kotzan, Soviet-Polish Border) [8, p. 160].

On November 25, 1920, after the cessation of hostilities with the Polish, Ukrainian, and General Permikin's forces, the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CPSU) created the Galburo once again, planning a new attempt to ignite the communist revolution in Europe. The same key figures were included in its composition: V. Zatonsky, M. Baran, M. Levitsky, A. Baral (Savka), and I. Nemolovsky [36, p. 219].

During the Soviet-Polish peace negotiations, which began in mid-August 1920 in Baranovichi and continued in Minsk, the Soviet delegation actively sought to defend the interests of the Galician Socialist Soviet Republic (GSSR). During this period, the Central Committee of the RCP(b) and V. Lenin deemed it appropriate to ensure representation of the Galician SSR at these negotiations. As a result, on September 6, 1920, the Galrevkom appointed M. Baran, deputy of V. Zatonsky, as the official representative of the Galician SSR at the peace conference. M. Baran traveled to Riga, where the second phase of peace talks began on September 21. This led to the signing of an armistice between the warring parties on October 12, 1920, marking the temporary end of hostilities on this front [26, p. 333]. It was not only the terms of peace that were defined, but also the practical aspects of establishing a demarcation line and creating a «neutral zone». At the same time, it was emphasized that the troops of both sides would temporarily occupy the territories they held at the time of the cessation of hostilities, that is, as of October 18, 1920 [37, p. 53]. Poland recognized the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR), while the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) acknowledged the annexation of Eastern Galicia and Volhynia by Poland. We agree with the interpretation of Polish authors that for Ukrainians, the Treaty of Riga was as significant as the Brest-Litovsk Peace of 1918 was for the Poles, when the regions of Chelm and part of Podlasie were supposed to be transferred to the Ukrainian People's Republic (UNR) [13, p. 15].

In summary, thanks to the courage and heroism of the Polish and Ukrainian military, not only was the annexation of Poland by Soviet Russia prevented, but also the Bolshevik plans for the «worldwide socialist revolution» were thwarted. However, this was made possible at the expense of concessions to the interests of the Ukrainian people [38, p. 63].

As O. Malets rightly points out, after Russia's defeat in its confrontation with Poland, the Bolsheviks came to terms with the fact that the historical compromise would take longer, and they pushed military-political revenge ideas to the background. However, it should be noted that they did not abandon these ideas entirely. At the same time, in the West, they were forced to acknowledge that Soviet Russia had become not only a source of communist threat but also a geopolitical reality that could no longer be ignored when attempts were made to restore a new balance of power in post-war Europe [15, p. 112].

However, the weak influence of communist ideology in Eastern Galicia and the failures on the front lines prevented the completion of the process of Sovietization in this region. This forced the Bolsheviks to postpone the implementation of their plans for the future. As Z. Zakhazhay notes, the decision of the Entente in March 1923 to place Eastern Galicia under Polish administration was viewed by the Bolsheviks as a temporary phenomenon, and the issue of its final territorial affiliation was considered just a matter of time [22, p. 14].

This is confirmed by archival sources that contain information about the sentiments on the Soviet side of the border. For example, in a report from the police department in the village of Vykhylyntsi, Skalat district, it was mentioned that on September 2, 1923, a propaganda rally was held on the opposite Soviet side of the Zbruch River with slogans such as «Long live the socialist communist international», «Our task is to reduce the world's scum», «Our Red Army will come to the aid of the oppressed laborers», and «Long live our free communist Russia» [39, p. 1].

The retreat of the Red Army behind the Zbruch River did not stop Moscow's attempts to Bolshevikize the western Ukrainian lands. The KPUG remained the main propaganda tool of the Kremlin, to which soldiers of the Ukrainian Soviet Army (ChUGA), refugees, and prisoners from the Dnieper region, the Don, Volga region, and Turkestan joined. These people, with the support of the Soviet republics of Ukraine and Russia, sought to overcome Polish rule [12, p. 308]. The dominant policy became the implementation of measures aimed at disrupting the military and political systems of the opposing side, especially from Soviet Ukraine against Poland along the «Zbruch border» in Eastern Galicia. As specifically emphasized by S. Humennyi, the new Polish-Soviet border defined by the Riga Peace Treaty of 1921 was demarcated without taking into account the ethnographic structure of the region and its economic and administrative situation. However, it corresponded to the historical tradition of the «Zbruch border» and the concept of the revival of the Commonwealth of Both Nations [6, p. 144].

According to M. Lytvyn, the defeat of the Kyiv campaign and the exhaustion of society after several years of war forced Warsaw to abandon the plan of creating an independent Ukrainian state, effectively (and legally, from 1923) incorporating Eastern Galicia and Western Volhynia into Poland [13, p. 15], which was actively used by Soviet intelligence services to destabilize the internal political situation and increase pro-Soviet sentiments.

In the early 1920s, according to R. Kotsan's generalizations, the following types of activities were observed on the Soviet-Polish border: 1) sabotage and subversive, as well as provocative; 2) counter-sabotage and counter-provocative; 3) intelligence gathering; 4) counter-intelligence; 5) operational; 6) control and checkpoint; 7) informational and analytical [10, p. 446].

S. Humennyi correctly points out that during the demarcation of the state border line on the Ukrainian-Polish border, there were so-called «windows» – areas that were either not under the control of the authorities or were deliberately created by them as free zones. Through these areas, there was mass penetration into the territory of the neighboring state, not only for intelligence and sabotage activities but also to satisfy economic needs and other objectives [5, p. 111]. As an example, the researcher describes the story of one of the graduates of a Soviet espionage school that operated in Kharkiv in the early 1920s, and which received widespread coverage in the press of Western Ukraine at the time [7, p. 75].

Employees of the Foreign Department of the OGPU of the USSR and military intelligence actively supported the activities of the combat units of communist organizations in Galicia. Its territory was conditionally divided into four «military districts»: Lviv (Zolochiv, Rava-Ruska, Rohatyn districts), Ternopil (Ternopil, Chortkiv), Stanislav (Stanislav, Kolomyia), and Peremyshl (Peremyshl, Drohobych) [16, p. 20–21].

Alongside the state special services, the newly established states on the ruins of the three empires of Eastern and Central Europe began to face serious problems starting from 1920 due to the intelligence of the Bolshevik party – the so-called Foreign Department of the Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine («Zakordot»), which is mentioned in protocol No. 4 of the meeting of the Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine on May 21, 1920 [40].

The researcher O. Skrypnyk reveals that this organization created intelligence networks, relying on local party cells, and was engaged in political, economic, and military intelligence in southern Poland, Galicia, Bukovina, Bessarabia, and other territories bordering Soviet Ukraine [41, p. 87–88]. The main goal of its activities, according to historian O. Kupchyk, was to organize illegal actions outside of Bolshevik control. He aimed to arrange local armed uprisings among the local population in Volhynia and Galicia, which were supposed to lead to the overthrow of the existing regime and the establishment of Soviet power in Poland, as well as the inclusion of the Western Ukrainian lands into the USSR [42, p. 67]. For these purposes, significant sums in dollars, Polish marks, and diamonds were used. The curators of the «Zakordot» of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine were F. Kon and V. Zatonsky, who were instructed by a member of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and the head of the Executive Committee of the Comintern, G. Zinoviev [13, p. 16]. In particular, the advisor to the Soviet Embassy in Warsaw, M. Lebedynets, mentioned in one of his letters that the Galician communists were provided with monthly financial support amounting to 1500 dollars [18, p. 60]. Drawing relevant parallels with the present day, researcher T. Halytska-Didukh emphasizes that the Russian government continues the policy of the Tsarist and Soviet regimes aimed at destabilizing Ukraine's internal political situation through the creation of an agent network, bribery of political figures, and so on [4, p. 80].

Thanks to the close cooperation between the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine and Ukrainian communist sections abroad, a foreign committee was established in February 1921 with the aim of providing comprehensive support to the Communist Party of Eastern Galicia. At the initiative of this committee, on December 30, 1921, a meeting of representatives from foreign communist organizations of the CPSG was held in Prague, where a decision was made to create the Foreign Bureau to assist the party [4, p. 75].

On January 12, 1921, the district police commanders were informed that instructions had been sent from Vienna to Eastern Galicia and Bukovina to prepare the population for a revolution [43, p. 2].

The presence of Soviet agents on Polish territory was partly a result of the repatriation campaign carried out under the terms of the Riga Peace Treaty. Additionally, agents arrived from Vienna to organize revolutionary movements in Poland. The Bolsheviks recruited local residents who provided valuable intelligence and reported on key events. For this, they were paid monetary rewards, and recruitment was handled by special services. Among these agents were also local civil servants [4, p. 78–79].

In Eastern Galicia, representatives of the MOPR (International Organization for Aid to Revolution Fighters), founded in 1922 by the decision of the 4th Congress of the Comintern, were actively operating. This organization provided financial and material support to condemned communists. At the same time, Polish security forces were equally active in countering its activities, trying to neutralize the influence of communist agents in the region [4, p. 78].

At the same time, in early 1921, the Polish authorities faced a situation where, as in the Ternopil district, «confidants (secret agents – note by A. Shcheglov) of the state police were not working properly and were yielding no results» [44, p. 1].

During the first half of the 1920s, the Soviet side was able to maintain a destabilizing situation on the Polish-Soviet border. For instance, S. Humnyny cites an example where, for propaganda purposes among the population of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR), the image of the «burning Kresy», which sought reunification with Soviet Ukraine, as well as for conducting anti-Polish struggles in Galicia, a partisan unit called «Red Twelve» was sent to the territory of Ternopil region, near the village of Kudrynets, in the Borshchiv district. This formation, made up primarily of veterans from the Ukrainian Sich Riflemen (Ukrainian Sich Riflemen – USS) and the Ukrainian Galician Army (UGA), was commanded by Pavlo Sheremeta, Stepan Melnychuk, and Ivan Tsepka. It operated mainly in the border districts of the Borshchiv and Zolishchyky districts of the Tarnopol Voivodeship. The image of the unit's participants was heroized in the Soviet Ukrainian Socialist Republic, and Ukrainian writer Mykola Irchan (Andriy Bab'uk) dedicated a play titled «Twelve» to them [7, p. 96–97].

Historian M. Vakhula analyzes the controversial issue of the military raid organized under the leadership of Stepan Melnychuk and Petro Sheremeta in the autumn of 1922 in the Ternopil region by the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR). According to his assessment, Melnychuk and Sheremeta had no contacts with the underground organization of the Ukrainian Military Organization (UVO) or any anti-communist partisan movement. The historian thoroughly examines the formation of myths surrounding the affiliation of Melnychuk's partisan unit, highlighting both nationalist and Soviet narratives that ideologized this raid. He notes that, perhaps, in order to emphasize the loyalty of the Galician people to communist ideals, particularly the residents of Ternopil, where units of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the OUN underground operated until the mid-1950s, the Soviet authorities should have conducted certain activities, such as honoring the participants of the so-called «Red Twelve». However, as the author points out, this did not happen, and it is likely related to the fact that the communist leadership or even the participants of those events remained in the shadows, and the events themselves did not align with the image of the «heroic vanguard of communism». At the same time, it is emphasized that while the «Red Twelve» was not a nationalist formation, its history also did not become a symbol of communist heroism [45, p. 189–200].

According to the calculations of lawyer O. Kozoriz, in 1922, 16 acts of sabotage were registered in the Drohobych district, 12 in the Krosno district, 10 in the Mostyska district, 9 in the Lancut district, 8 in the Przeworsk district, 19 in the Rava-Ruska district, 7 in the Lviv district, and 5 in the Przemyśl district [23, p. 135]. It is clear that not all of these acts had a direct «soviet» trace, but given the scale of the sabotage and subversive activities carried out by the USSR against Poland, one cannot rule out the possibility of inspiration for such actions at a considerable distance from the Soviet-Polish border, which could be explored in a separate study.

The inability of the Polish State Police to maintain order in the border regions, as emphasized by L. Yurchuk, led to the necessity of creating a special military formation for the protection of the Polish-Soviet border. In 1924, this formation became the Border Protection Corps [22, p. 11].

The memorial of the prominent Soviet politician O. Shumskyi, titled «Theses of Our Policy Regarding the Ukrainian Territories Occupied by Poland and Romania» from May 17, 1923, attests to the USSR's support for the anti-Polish diversionary movement in the region. Among other things, it emphasized the use of the Ukrainian national movement in Galicia to weaken the Polish state [17, p. 219].

After the crisis of the early 1920s, which was characteristic of all political parties in Western Ukraine, the Communist Party of Ukraine (CPSU) and the Communist Revolutionary Party of Poland (KRP) initiated an intensified «Bolshevization». In April 1924, under this banner, the party held its

5th conference, and in October 1925, at the 2nd congress, the party was renamed the Communist Party of Western Ukraine (CPWU). Party members, including its local leadership, became hostages of the aggressive plans of Kremlin politicians regarding the “export of revolution” [21, p. 52]. Thus, the next stage of implementing Soviet expansionist plans concerning Poland as a whole and Ukrainian ethnic lands in particular requires separate research.

Conclusions. Thus, based on the critical analysis of modern domestic historiography and the introduction of previously unpublished archival documents into scientific circulation, the following conclusions of the study can be formulated:

While acknowledging the significant contributions of modern Ukrainian researchers on the period of the Ukrainian national-liberation struggle in the western Ukrainian lands and the establishment of Polish control over Eastern Galicia and Western Volhynia after the restoration of the Polish state, it is important to note the lack of a comprehensive assessment of the destructive influence of the special services and party structures of Soviet Russia and its de facto satellite, the Ukrainian SSR, on the eastern Galician territories as a significant platform for the implementation of the Soviet leadership’s expansionist foreign policy after the conclusion of the Polish-Ukrainian war of 1918–1919, during the “Liberation campaign against Poland” in 1920.

Undoubtedly, local communist organizations, which later merged into the Communist Party of Eastern Galicia, and in 1925 was renamed the Communist Party of Western Ukraine, played an important role in realizing the Soviet expansionist foreign policy course.

However, the main tool of not only aggressive communist propaganda but also active intelligence and frequent diversions were the relevant Soviet special services and their agents.

Significant funds were invested in various activities, and a portion of the local population was engaged in active cooperation under the guidance of Soviet curators, but even their combined efforts did not achieve the strategic goals of the Kremlin leadership.

At the same time, it should not be overlooked that under their influence, there was significant disorganization of the region’s socio-political life, where the Second Polish Republic sought to assert its power through certain repressive and punitive measures. However, this does not in any way imply that the Soviet intelligence, subversive, and propaganda activities in Eastern Galicia from 1919 to 1923 were in the interests of the majority of the Ukrainian population in the new territories of the Lviv, Stanisławów, and Ternopil voivodeships of the Polish state.

Bibliography

1. Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн: монографія / за ред. А. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 464 с.
2. Гольцов А. Експансіоністська геостратегія держав: теоретичні аспекти. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2024. № 1 (73). С. 62–67.
3. Головченко В. Витоки агресивності зовнішньої політики Росії. *Київські історичні студії*. 2016. № 2. С. 68–75.
4. Галицька-Дідух Т. Радянська пропагандистсько-агітаційна діяльність у Східній Галичині в 1920-х рр. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2023. № 36. С. 70–83.
5. Гуменний С. Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізку радянсько-польського кордону в 20–30 х рр. XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 107–113.
6. Гуменний С. «Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство. *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* / за ред. І. Патера. Львів, 2019. С. 137–150.
7. Гуменний С. Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр. : дис... докт. філос.: 032. Київ, 2021. 249 с.

8. Коцан Р. Радянсько-польський кордон у 1921–1939 роках: формування та функціонування: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 380 с.
9. Коцан, Р. Порушення режиму радянсько-польського кордону та боротьба з ним у міжвоєнний період (1921–1939 роки). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, № 39. 2019. С. 68–78. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2019.39.68-78>
10. Коцан Р. І. Радянсько-польський кордон у 1921–1939 роках: формування та функціонування. Вид. 2. Луцьк: Вежа Друк, 2021. 553 с.
11. Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 101–118.
12. Литвин М. Від Галревкому до Закордоту. Воєнна та гібридно-політична експансія Росії у Східну Галичину після Першої світової війни. *Росія–Україна: зради, союзи, війни* / ред. М. Литвин. Львів : «Астон», 2022. С. 293–310.
13. Литвин М. Воєнно-політична експансія більшовицької Росії на західні землі України в 1919–1923 рр. *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 5. С. 4–17.
14. Малець О. Українсько-польські відносини в діяльності Комінтерну в 20-х рр. XX ст. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2017. Вип. 10. С. 33–40.
15. Малець О. Комінтерн у зовнішній політиці радянської Росії у першій половині 1920-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128 (1). С. 110–113.
16. Подкур Р. Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 7–33.
17. Разиграєв О. Волинське воєводство в контексті польсько-радянських взаємин: глобальні та регіональні виміри безпеки (1921–1925 рр.). Історичні паралелі з сучасною ситуацією на Сході України. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 211–229.
18. Соляр І. Радянофілство у Західній Україні (1920-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 55–67.
19. Виздрік В. С. Встановлення польської адміністрації в Галичині на початку 20-х років XX століття. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2014. № 8. С. 157–163.
20. Пиріг М. Український ліворадикальний рух у Польщі (1919–1929 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів: Львів. нац. унів. ім. І. Франка, 2016. 245 с.
21. Гусак, Р. Ліворадикальний рух Східної Галичини та Західної Волині міжвоєнного періоду. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : історія*. 2014. Вип. 2, Ч. 3. С. 51–56.
22. Захожай З. Політика радянського партійно-державного керівництва щодо Східної Галичини в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 19 с.
23. Козоріз О. Організація та діяльність поліції на західноукраїнських землях у складі Республіки Польща (1921–1939) : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 254 с.
24. Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри : аналітичний альманах. Ч. І / за ред. А. Кудряченка. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 332 с.
25. Веденєєв Д., Гавриленко О., Закутайло О., Морозов П., Рожен Л., Цибулькін В., Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. Київ : Преса України, 2011. 536 с.
26. Лісна І. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) : монографія у 3-х ч. Ч. 2. Миколаїв : Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2014. 444 с.
27. Декрети, постанови, інструкції, обіжники, листівки Галицького Ревкому. 1 серпня–2 вересня 1920 р. *ДАТО* (Держ. архів Львів. обл.). Ф. Р-2367. Оп. 1. Спр 24. 22 арк.
28. Кузьмин Р. Політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків на Волині та у Східній Галичині в ході радянсько-польської війни 1919–1920 років : дис... канд. іст. н. : 07.00.01. Київ, 2013. 303 с.
29. Лісна І. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.) : монографія. Тернопіль, 2001. 92 с.
30. Резолюція мітингу мешканців м. Заліщики, який відбувся 8 серпня 1920 р. *ДАТО* (Держ. архів Львів. обл.). Ф. Р-2287. Оп. 1. Спр. 4, 1 арк.

31. Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс : автореф. дис... доктр. іст. наук : 07.00.02. Тернопіль, 2018. 44 с.
32. Звіт Борщівського повітового ревкому про діяльність з 1-го вересня по 15 вересня 1920 р. 22 вересня 1920 р. ДАТО (Держ. архів Львів. обл.). Ф. Р-2290. Оп. 1. Спр. 1, 2 арк.
33. Списки осіб, які добровільно пішли з радянськими військами. 1921 р. ДАТО (Держ. архів Львів. обл.). Ф. 274. Оп. 4. Спр 5, 136 арк.
34. Інформація Міністерства внутрішніх справ про комуністичну агітацію в Польщі, донесення повітових команд держполіції цих питань. 24 вересня 1920 р. – 19 лютого 1921 р. ДАТО (Держ. архів Львів. обл.). Ф. 274. Оп 1. Спр 2. 29 арк.
35. Цубов Л. Українсько-польський союз у війні проти Радянської Росії 1920 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2004. № 502. Держава та армія. С. 59–64.
36. Кузьмин Р. Політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків на Волині та у Східній Галичині в ході радянсько-польської війни 1919–1920 років. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 303 с.
37. Каленська А. Прикордонні війська ОДПУ–НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921–1939 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2012. 238 с.
38. Телегуз А. Російсько-польська війна 1920–1921 років: національне питання у міждержавних відносинах. *Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920 – першій половині 1940 рр.) : монографія* / ред. В. Лушай, А. Телегуз та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 55–63.
39. Звіт постерунку в с. Вихвалинці Скалатського повіту про хід мітингу з радянської сторони. 20 вересня 1923 р. ДАТО (Держ. архів Львів. обл.). Ф. 274. Оп. 4. Спр. 11, 1 арк.
40. Козенюк В. «ЗАКОРДОТ» у системі спецслужб радянської України. *Воєнна історія*. 2002. № 1. URL: https://warhistory.ukrlife.org/1_02_9.htm (дата звернення: 10.04.2025).
41. Скрипник О. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Вид. 2. Київ : «АДЕФ–Україна», 2020. 344 с.
42. Купчик О. Таємна діяльність закордонного відділу ЦК КП(б)У на території Волині (початок 1920-х років). *Українська полоністика: історико-філософські дослідження*. 2004. Вип. 1. С. 66–72.
43. Розпорядження Львівського намісництва і окружної команди держполіції про боротьбу із комуністичною агітацією у прикордонних зонах. 12 січня 1921 – 12 лютого 1921 рр. ДАТО (Держ. архів Львів. обл.). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 127, 4 арк.
44. Копія інформації Президії намісництва про поганий стан розвідувальної служби на території Малопольщі. 22 лютого – 25 лютого 1921 р. ДАТО (Держ. архів Львів. обл.). Ф. 274. Оп. 4. Спр. 1. 2 арк.
45. Вахула М. Партизанський рейд під керівництвом С. Мельничука і П. Шеремети 1922 р. та версії цієї події в історіографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2011. Вип. 12. С. 189–200.

References

1. A. Bulvinskyi (eds.) (2023) *Istorychni osnovy zovnishnopolitychnoho kursu postradianskykh krain* [Historical Foundations of the Foreign Policy Orientation of Post-Soviet States], Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy» [In Ukrainian].
2. Holtsov, A. (2024) Ekspansionistska heostrategiia derzhav: teoretychni aspekty, in [Expansionist geostrategy of states: theoretical aspects]: *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia – Scientific Works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political Science and Public Administration*, 1(15), 62–67 [In Ukrainian].
3. Holovchenko, V. (2016) Vytoky ahresyvnosti zovnishnoi polityky Rosii [Origins of aggressiveness in Russia's foreign policy], *Kyivski istorychni studii – Kyiv Historical Studies*, 2, 68–75 [In Ukrainian].
4. Halytska-Didukh, T. (2023) Radianska propahandystsko-ahitatsiina diialnist u Skhidnii Halychyni v 1920-kh rr. [Soviet propaganda and agitation activities in Eastern Halychyna in the 1920s.], *Naukovyi i kulturno-prosvitnyi kraieznavchyi chasopys «Halychyna» – Scientific and Cultural-Educational Local History Journal «Halychyna»*, 36, 70–83 [In Ukrainian].

5. Humennyi, S. (2017) Osnovni katehorii nelehalnykh mihrantiv na ukrainskomu vidrizku radiansko-polskoho kordonu v 20–30-kh rr. XX stolittia [Main categories of illegal migrants on the Ukrainian section of the Soviet-Polish border in the 1920s–1930s]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, 47, 109–114 [In Ukrainian].
6. Humennyi, S. (2019) «Zbruchanskyi kordon» (1772–1939): mihratsiia, kontrabanda ta shpyhunstvo [«The Zbruch border» (1772–1939): migration, smuggling, and espionage], *Polsko-ukrainske pohranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samoidentyfikatsii naseleennia – The Polish-Ukrainian Borderland: Ethnopolitical, Linguistic, and Religious Criteria of Population Self-Identification*, (pp. 137–150), Lviv [In Ukrainian].
7. Humennyi, S. (2021) Nelehalni mihratsiini protsesy na polsko-radianskomu kordonu (v administrativnykh mezhakh USRR/URSR) u 1921–1939 rr. [Illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within the administrative boundaries of the USSR/URSR) in 1921–1939]. *PhD's thesis*. Kyiv [In Ukrainian].
8. Kotsan, R. (2018) *Radiansko-polskyi kordon u 1921–1939 rokakh: formuvannia ta funktsionuvannia* [The Soviet-Polish Border in 1921–1939: Formation and Functioning], Lutsk: Vezha-Druk [In Ukrainian].
9. Kotsan, R. (2019) Porushennia rezhymu radiansko-polskoho kordonu ta borotba z nym u mizhvoiennyi period (1921–1939 roky) [Violations of the Soviet-Polish Border Regime and the Fight Against Them in the Interwar Period (1921–1939)], *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu – Historical and Political Issues of the Contemporary World*, 39, 68–78. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2019.39.68-78> [In Ukrainian].
10. Kotsan, R. (2021) *Radiansko-polskyi kordon u 1921–1939 rokakh: formuvannia ta funktsionuvannia, Vyd. 2* [The Soviet-Polish Border in 1921–1939: Formation and Functioning. 2nd ed.], Lutsk: Vezha-Druk. 448 p. [In Ukrainian].
11. Lytvyn, M. (2009) ZUNR i Halytska SRR u heostrategii bilshovytskoi Rosii [ZUNR and the Galician SSR in the Geostrategy of Bolshevik Russia], *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist - Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 18, 101–118 [In Ukrainian].
12. Lytvyn, M. (2022) Vid Halrevkomu do Zakordotu. Voienna ta hibrydno-politychna ekspansii Rosii u Skhidnu Halychynu pislia Pershoi svitovoi viiny [From Halrevkom to Zakordot. Military and Hybrid-Political Expansion of Russia into Eastern Galicia After World War II], *Rosii–Ukraina: zrady, soiuzy, viiny – Russia–Ukraine: Betrayals, Alliances, Wars*, (pp. 293–310). Lviv: «Aston» [In Ukrainian].
13. Lytvyn, M. (2022) Voienno-politychna ekspansii bilshovytskoi Rosii na zakhidni zemli Ukrainy v 1919–1923 rr. [Military-political expansion of Bolshevik Russia into the Western Lands of Ukraine in 1919–1923], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–17 [In Ukrainian].
14. Malets, O. (2017) Ukrainsko-polski vidnosyny v diialnosti Kominternu v 20-kh rr. XX st. [Ukrainian-Polish Relations in the Activities of the Comintern in the 1920s], *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist - Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness*, 10, 33–40. [In Ukrainian].
15. Malets, O. (2018) Komintern u zovnishnii politytsi radianskoi Rosii u pershii polovyni 1920-kh rr. [Comintern in the foreign policy of Soviet Russia in the first half of the 1920s], *Hileya: scientific bulletin – Hileya: Scientific Bulletin*, 128 (1), 110–113 [In Ukrainian].
16. Podkur, R. (2014) Diialnist spetssluzhb SRSR u prykordonni radianskoi Ukrainy u 1920–1930-kh [The Activities of the USSR Special Services in the Borderlands of Soviet Ukraine in the 1920s–1930s], *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the Archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 7–33 [In Ukrainian].
17. Razyhraiev, O. (2017) Volynske voievodstvo v konteksti polsko-radianskykh vzaiemyn: hlobalni ta rehionalni vymiry bezpeky (1921–1925 rr.). Istorychni paraleli z suchasnoiu sytuatsiieiu na Skhodi Ukrainy [The Volhynian Voivodeship in the Context of Polish-Soviet Relations: Global and Regional Dimensions of Security (1921–1925)], *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*, 19, 211–229 [In Ukrainian].
18. Soliar, I. (2009) Radianofilstvo u Zakhidnii Ukraini (1920-ti rr.) [Sovietophilia in Western Ukraine (1920s)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 55–67 [In Ukrainian].
19. Vyzdryk, V. (2014) Vstanovlennia polskoi administratsii v Halychyni na pochatku 20-kh rokiv XX stolittia [The establishment of Polish administration in Halychyna at the beginning of the 1920s], *Naukovo-teoretychnyi almanakh «Hrani» – Scientific-Theoretical Almanac «Hrani»*, 8, 157–163 [In Ukrainian].

20. Pyrih, M. (2016) *Ukrainskyi livoradykalnyi rukh u Polshchi (1919–1929 rr.)* [The Ukrainian Left-Radical Movement in Poland (1919–1929)]. *Candidate's Thesis*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [In Ukrainian].
21. Husak, R. (2014) *Livoradykalnyi rukh Skhidnoi Halychyny ta Zakhidnoi Volyni mizhvoiennoho periodu* [The left-radical movement in Eastern Halychyna and Western Volyn in the interwar period], *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia – Scientific Notes of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History*, Iss. 2, Part 3, 51–56 [In Ukrainian].
22. Zakhozhai, Z. (2010) *Polityka radianskoho partiino-derzhavnoho kerivnytstva shchodo Skhidnoi Halychyny v mizhvoiennyi period (1921–1939 rr.)* [The policy of the Soviet party-state leadership towards Eastern Halychyna in the interwar period (1921–1939)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnytskyi [In Ukrainian].
23. Kozoriz, O. (2018) *Orhanizatsiia ta diialnist politsii na zakhidnoukrainskykh zemliakh u skladi Respubliky Polshcha (1921–1939)* [Organization and Activities of the Police in the Western Ukrainian Lands as Part of the Republic of Poland (1921–1939)]. *Candidate's thesis*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [In Ukrainian].
24. *Rosiiska imperska derzhavnist: suchasni mizhnarodni vymiry: analitychnyi almanakh, Ch. I [Rosiiska imperska derzhavnist: suchasni mizhnarodni vymiry: analitychnyi almanakh. P.1]* (2023). Kyiv: Derzhavna ustanova «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy» [In Ukrainian].
25. Havrylenko, O. & Morozov, P. & Tsybulkin, V. & Rozhen, L. & Viedienieiev, D. & Zakutailo, O. (2011) *Narysy z istorii rozvidky subiektiv derzhavotvorennia na terenakh Ukrainy* [Essays on the History of Intelligence of State-Building Entities in the Territory of Ukraine]. Kyiv: Presa Ukrainy [In Ukrainian].
26. Lisna, I. (2014) *Stanovlennia derzhavnosti v Ukraini (1917–1922 rr.): monohrafiia u 3-kh ch. Ch. 2* [Formation of Statehood in Ukraine (1917–1922): monograph in 3 Parts. Part 2]. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mohyla [In Ukrainian].
27. Dekrety, postanovy, instruksii, obizhnyky, lystivky Halytskoho Revkomu. 1 serpnia-2 veresnia 1920 r. [Decrees, Resolutions, Instructions, Circulars, and Leaflets of the Halych Revkom. August 1 – September 2, 1920]. F. R-2367, Op. 1. Spr. 24, 22 p. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].
28. Kuzmyn, R. (2011) *Stvorennia ta diialnist Halytskoi Nadzvychaino Komisii (HNK–VseHNK) u serpni – veresni 1920 roku* [Establishment and Activities of the Galician Extraordinary Commission (GNK–VseGNK) in August – September 1920]. *Hileya: naukovyi visnyk – Hileya: scientific bulletin*, 54 (11), 117–124 [In Ukrainian].
29. Lisna, I. (2001) *Stanovlennia derzhavnosti v Halychyni (1918–1923 rr.)* [Formation of Statehood in Galicia (1918–1923)]. Ternopil [In Ukrainian].
30. Rezoliutsiia mitynhu meshkantsiv m. Zalishchyky, yakii vidbuvsia 8 serpnia 1920 r. [Resolution of the Rally of the Residents of Zalishchyky Held on August 8, 1920]. F. R-2287. Op. 1. Spr. 4, 1 ark. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].
31. Sokyrka, V. (2018) *Vidnosyny mizh RSFRR i USRR (1919–1929 rr.): polityko-ekonomichni ta administratyvno-terytorialnyi diskurs* [Relations between the RSFSR and the USSR (1919–1929): political-economic and administrative-territorial discourse]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ternopil [In Ukrainian].
32. Zvit Borshchivskoho povitovoho revkomu pro diialnist z 1-ho veresnia po 15 veresnia 1920 r. 22 veresnia 1920 r. [Report of the Borshchiv County Revolutionary Committee on Activities from September 1 to September 15, 1920. September 22, 1920]. F. R-2290, Op. 1, Spr. 1, 2 p. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].
33. Spysky osib, yaki dobrovolno pishly z radianskymy viiskamy. 1921 r. [Lists of Persons Who Voluntarily Accompanied the Soviet Troops. 1921]. F. 274, Op. 4, Spr. 5, 136 p. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].
34. Informatsiia Ministerstva vnutrishnikh sprav pro komunistychnu ahitatsiiu v Polshchi, donesennia povitovykh komand derzhpolitsii tsykh pytan. 24 veresnia 1920 r. – 19 liutoho 1921 r. [Information from the Ministry of Internal Affairs on Communist Agitation in Poland, Reports from County Commands of the State]

Police on These Issues. September 24, 1920 – February 19, 1921]. F. 274, Op. 1, Spr. 2, 29 p. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].

35. Tsubov, L. (2004) Ukrainsko-polskyi soiuz u viini proty Radianskoi Rosii 1920 roku [The Ukrainian-Polish Alliance in the War Against Soviet Russia in 1920]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. 502: *Derzhava ta armiia*, 59–64 [In Ukrainian].

36. Kuzmyn, R. (2013) Politychni ta sotsialno-ekonomichni peretvorennia bilshovykiv na Volyni ta u Skhidnii Halychyni v khodi radiansko-polskoi viiny 1919–1920 rokiv [Political and Socio-Economic Transformations of the Bolsheviks in Volyn and Eastern Galicia During the Soviet-Polish War of 1919–1920]. *Candidate's thesis*. Kyiv [In Ukrainian].

37. Kalenska, A. (2012) Prykordonni viiska ODPU–NKVS SRSR na Podilli ta Pivdenno-Skhidnii Volyni u 1921–1939 rr. [The border troops of the OGPU–NKVD of the USSR in Podillia and South-Eastern Volyn in 1921–1939], *Candidate's thesis*. Kyiv [In Ukrainian].

38. Telehuz, A. (2020) Rosiisko-polska viina 1920–1921 rokiv: natsionalne pytannia u mizhderzhavnykh vidnosynakh [The Russian-Polish War of 1920–1921: The National Question in Interstate Relations], *Natsionalna polityka radianskoho komunistychnoho rezhymu shchodo ukrainskoho ta polskoho narodiv (1920 – pershii polovyni 1940 rr.) – The National Policy of the Soviet Communist Regime Toward the Ukrainian and Polish Peoples (1920 – First Half of the 1940s)*, (pp. 55–63). Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova [In Ukrainian].

39. Zvit posterunku v s. Vykhyalynsi Skalatskoho povitu pro khid mitynnyu z radianskoi storony. 20 veresnia 1923 r. [Report of the Police Station in the Village of Vykhyalynsi, Skalat County, on the Course of the Rally from the Soviet Side. September 20, 1923]. F. 274, Op. 4, Spr. 11, 1 p. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].

40. Kozeniuk, V. (2002) «ZAKORDOT» u systemi spetssluzhb radianskoi Ukrainy [«ZAKORDOT» in the system of special services of Soviet Ukraine], *Voienna istoriia – Military History*, 1, Retrieved from https://warhistory.ukrlife.org/1_02_9.htm [In Ukrainian].

41. Skrypnyk, O. (2020) *Ukrainska rozvidka. 100 rokiv borotby, protystoian, zvershen. Vyd. 2 [Ukrainian Intelligence. 100 Years of Struggle, Confrontations, Achievements. 2nd ed.]*. Kyiv: «ADEF–Ukraina» [In Ukrainian].

42. Kupchyk, O. (2004) Taiemna diialnist zakordonnoho viddilu TsK KP(b)U na terytorii Volyni (pochatok 1920-kh rokiv) [Secret Activities of the Foreign Department of the Central Committee of the CP(B)U in the Territory of Volyn (Early 1920s)], *Ukrainska polonistyka: istoryko-filosofski doslidzhennia – Ukrainian Polish Studies: Historical and Philosophical Research*, 1, 66–72 [In Ukrainian].

43. Rozporiadzhennia Lvivskoho namisnytstva i okruzhnoi komandy derzhpolitsii pro borotbu iz komunistychnoiu ahitatsiieiu u prykordonnykh zonakh. 12 sichnia 1921 – 12 liutoho 1921 rr. [Order of the Lviv Viceregency and the District State Police Command on Combating Communist Agitation in Border Areas. January 12 – February 12, 1921]. F. 274, Op. 1, Spr. 127, 4 p. *SALR (State Archive of Lviv Region)* [In Ukrainian].

44. Kopiiia informatsii Prezydii namisnytstva pro pohanyi stan rozviduvalnoi sluzhby na terytorii Malopolshchi. 22 liutoho – 25 liutoho 1921 r. [Copy of the Information from the Presidium of the Viceregency on the Poor Condition of the Intelligence Service in the Territory of Lesser Poland. February 22 – February 25, 1921]. F. 274, Op. 4, Spr. 1, 2 p. [In Ukrainian].

45. Vakhula, M. (2011) Partyzanskyi reid pid kerivnytstvom S. Melnychuka i P. Sheremety 1922 r. ta versii tsiei podii v istoriografii [The partisan raid led by S. Melnychuk and P. Sheremeta in 1922 and versions of this event in historiography], *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu – Proceedings of the Faculty of History of Lviv University*, 12, 189–200 [In Ukrainian].

УДК 94(477)«1950/1980»:316.7+930.2(100)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.23>**Максим ЩЕРБАКОВ***аспірант кафедри історії України**Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,**б-р. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031 (shcherbakov.maksym2324@vu.cdu.edu.ua)***Maksym SHCHERBAKOV***PhD Student at the Department of History of Ukraine**Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,**Shevchenko blvd., 81, Cherkasy, Ukraine, 18031 (shcherbakov.maksym2324@vu.cdu.edu.ua)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6276-1697>**КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ МОЛОДІ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1950–1980-Х РР. У ВІЗІЇ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

Анотація. Мета статті – з'ясувати й оцінити науковий доробок сучасних зарубіжних істориків щодо проблеми культурного життя молоді УРСР другої половини 1950–1980-х рр. Основна увага зосереджена на ключових аспектах соціокультурного життя молоді, що стали об'єктами вивчення для дослідників, та інтерпретаціях їх впливу на національну ідентичність молодих мешканців Української РСР. Підкреслено особливий інтерес закордонних істориків до дослідження життя молоді в УРСР у парадигмі локальної історії. **Наукова новизна** полягає в поглибленні та узагальненні знань про науковий доробок сучасних зарубіжних істориків, присвячений культурному життю юнаків і дівчат Української РСР періоду системної кризи комуністичного режиму. У статті з'ясовано ступінь інформативності досліджень щодо культурного життя молоді, визначено спільні риси напрацювань зарубіжних істориків у вивченні зазначеної проблеми. **Висновки.** Відновлення Україною державної незалежності в 1991 р., її повернення до світового інтелектуального та геополітичного простору спричинило зростання інтересу зарубіжних дослідників до її минулого, зокрема й історії ХХ ст. Загалом у сучасній зарубіжній (пріоритетно англомовній) історіографії культурне життя молоді СРСР стало повноцінним об'єктом наукового вивчення. При цьому стан дослідження культурного життя власне молодих поколінь УРСР другої половини 1950–1980-х рр. залишається фрагментарним: іноземні історики звертаються до цієї проблеми переважно в контексті регіональних студій, а також епізодично, при дослідженні молодіжних рухів у колишній комуністичній імперії як такої. Найбільше увага зарубіжних істориків сфокусована на таких темах, як інтелектуальне (партійно-ідеологічне) життя студентства, вплив західної музики (зокрема рок-музики) на повсякдення юнаків і дівчат, а також численні молодіжні субкультури. Відсутність в історіографії, насамперед англомовній, комплексних праць, присвячених усьому розмаїттю культурного життя молоді УРСР, залишає широкий простір для подальших досліджень.

Ключові слова: *молодь, студентство, УРСР, культурне життя, освіта, історіографія, комуністичний режим.*

**CULTURAL LIFE OF THE YOUTH OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF
OF THE 1950–1980S IN THE VISION OF FOREIGN RESEARCHERS**

Abstract. The purpose of the article is to clarify and evaluate the scientific achievements of modern foreign historians on the problem of the cultural life of the youth of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950–1980s. The main attention is focused on the key aspects of the socio-cultural life of youth, which became the objects of study for researchers, and the interpretations of their influence on the national identity of young residents of the Ukrainian SSR. The special interest of foreign historians in the study of the life of youth in the Ukrainian SSR in the paradigm of local history is emphasized. **The scientific novelty** lies in deepening and generalizing knowledge about the scientific achievements of modern foreign historians, dedicated to the problem of the cultural life of young men and women of the Ukrainian SSR during the period of the systemic

*crisis of the communist regime. The article clarifies the degree of informativeness of research on the cultural life of the youth of the Ukrainian SSR, and identifies common features of the achievements of foreign historians in the study of this problem. **Conclusions.** Ukraine's acquisition of state independence in 1991, its return to the world intellectual and geopolitical space caused an increase in the interest of foreign researchers in its past, in particular the history of the 20th century. In general, in modern foreign (primarily English-speaking) historiography, the cultural life of the youth of the USSR has become a full-fledged object of scientific study. At the same time, the state of research on the cultural life of the young generations of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950–1980s remains fragmentary: foreign historians address this problem mainly in the context of regional studies, and also episodically when studying youth movements in the former communist empire as such. The greatest attention of foreign historians is focused on such topics as the intellectual (party-ideological) life of students, the influence of Western music (in particular rock music), on the everyday life of young men and women, as well as numerous youth subcultures. The absence in historiography, primarily English-language, of comprehensive works devoted to the full diversity of the cultural life of the youth of the Ukrainian SSR leaves a wide scope for further research.*

Key words: youth, students, Ukrainian SSR, cultural life, education, historiography, communist regime.

Постановка проблеми. Досліджуючи суспільне та культурне життя в Українській РСР другої половини 1950–1980-х рр., українські історики (пост)радянського періоду зосереджували увагу переважно на ролі панівної компартії у функціонуванні зазначених сфер, що спричинено відповідною політичною кон'юнктурою. З'ясування ж антропологічних аспектів (людського виміру), що покликано суттєво поглиблювати розуміння цієї сторінки недалекої в часі минувшини в усій її складності, набуло поширення лише в останні десятиліття. Проте й тепер цей підхід в українській історіографії залишається недостатньо затребуваним.

З іншого боку, повернення України до світового інтелектуального простору зумовлює зростання інтересу зарубіжних дослідників до вивчення української історії. Враховуючи чималий досвід західної історіографії в студіях таких напрямів, як культурна антропологія та історія повсякдення, а також беручи до уваги багато в чому різні суспільно-політичні реалії, у яких жила молодь у західних демократіях та комуністичному СРСР (що накладало свій відбиток на уявлення істориків про молодь), вивчення сучасної зарубіжної історіографії щодо культурного життя молоді в УРСР у другій половині 1950–1980-х рр. покликано розширити наше розуміння соціокультурних реалій тогочасної України. У такому контексті набула актуальності потреба сучасного стану наукового вивчення проблеми культурного життя молоді в УРСР другої половини 1950–1980-х рр. у зарубіжній (англомовній) історіографії.

Мета статті – з'ясувати й оцінити науковий доробок сучасних зарубіжних істориків щодо проблеми культурного життя молоді УРСР другої половини 1950–1980-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом становище молоді та культурне життя в УРСР другої половини 1950–1980-х рр. не належать до центральних тем у зарубіжній історіографії новітньої історії України. Водночас було б несправедливо стверджувати, що іноземні дослідники цілком оминули увагою цю сторінку української історії. Студії, присвячені культурному життю радянської молоді, почали з'являтися за межами СРСР ще до його розпаду. До таких праць належить розвідка «Радянська молодіжна культура», що вийшла друком під редакцією британського дослідника Дж. Ріордана у 1989 р. Її автори звернули увагу на помітну активізацію молоді в СРСР в умовах «перебудови» та проаналізували передумови й причини цього явища. Результати їхніх досліджень засвідчили складність культурного життя молоді в СРСР. Її зафіксовано десь на перетині офіційної молодіжної політики й ініційованих радянською державою культурних практик, з одного боку, та альтернативних, неофіційних форм культурного самовираження – з іншого. Розглядаючи становище загалом, автори приділили небагато уваги життю молоді власне в Україні (подібне «нехтування» однією з тогочасних союзних республік, нехай і другою за значенням у московській комуністичній імперії,

було притаманне й іншим тематичним напрямом). Зокрема, Дж. Ріордан згадав українців лише в контексті «національних груп», «недостатньо представлених у комсомолі» [1, с. 24]. Крім того, висвітлюючи вплив західної музики на молодіжне середовище СРСР, П. Істон помітив і назвав серед осередків рок-музики тільки Київ, Харків, Одесу, а також Львів. На його думку, саме в цих містах тоді «набула поширення західна попмузика» [1, с. 47; с. 50; с. 59; с. 73].

Становище студентства і, відповідно, університетів (як центрів інтелектуального життя в СРСР у 1950-х – 1964 рр.) усебічно проаналізовано в дисертації американського історика Б. Тромлі [2]. У своєму дослідженні він спирається на, зокрема, проаналізований досвід закладів вищої освіти «столичного» Києва, системно й послідовно репрезентує соціальний та етнічний склад місцевого студентства. З-поміж іншого, зазначає, що серед студентів Київського державного університету (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) більшість (понад 80 %) здобувачів вищої освіти становили українці. Ця молодь була переважно сільського (селянського) походження, що, на думку Б. Тромлі, об'єктивно сприяло «національному пробудженню студентства, генерації української молоді загалом» [2, с. 88].

У Києві типові для радянського студентства соціальні суперечності між приїжджою (сільською) молоддю та корінними киянами поєднувалися з лінгвістичним поділом на «україномовних селян та російськомовних мешканців міста» [2, с. 109]. У цьому зв'язку згаданий Б. Тромлі відзначав помітне зростання (орієнтовно з кінця 1950-х рр.) національної ідентичності студентів Київського державного університету. Цей процес став можливим в умовах хрущовської «відлиги» [2, с. 426]. На думку автора, українська національна ідентичність у той час «не позиціонувала» себе окремою від радянської: «молоді українофіли сприймали національне пробудження в контексті повернення до ленінських ідеалів, якими вони їх уявляли» [2, с. 464]. Важливою формою національного самовираження молоді було повернення до побутового спілкування українською мовою, тоді як «викладання здійснювалося переважно російською» [2, с. 466–467]. Сприяли національному відродженню й особисті контакти між молоддю Києва та західних областей УРСР, що надавало київським інтелектуалам «можливостей погляду на національне питання під новим кутом» [2, с. 485].

Етнонаціональну політику СРСР за правління генсека Л. Брежнєва та її вплив на молодь докладно висвітлено в розвідці німецького історика Штефана Кирмсе [3]. Він зазначив, що тоді, коли в академічній сфері влада могла до певної межі толерувати прояви національного, відповідні переконання / погляди невідконтрольованих молодіжних груп підлягали придушенню як «буржуазний націоналізм» [3, с. 1272–1273].

Деякі аспекти становища здобувачів вищої освіти в УРСР у 1950–1970-х рр. отримали тлумачення в дослідженні італійської історикині Дорени Каролі [4]. Спираючись на доробок канадсько-українського історика І. Коляски, вона, зокрема, простежила процес російщення вищої освіти в УРСР [4, с. 146–147]. Д. Каролі зазначила, що «нерівність у доступі до вищої освіти між мешканцями великих міст та сіл також була несприятливою для етнічних українців» [4, с. 147]. Крім того, абітурієнти із середовища інтелігенції «мали кращі можливості у доступі до вищої освіти, ніж вихідці з робітників та селянства» [4, с. 149].

Певну увагу питанням культурного життя молоді УРСР другої половини 1950–1980-х рр. приділено в зарубіжних дослідженнях регіональної історії. До найбільш інформативних праць належить книга американського дослідника Вільяма Ріша «Український Захід. Культура та доля імперії в радянському Львові» [5]. У ній автор, послуговуючись опрацьованими документами та спогадами сучасників, ґрунтовно проаналізував культурне життя Львова, ширше – Галичини за радянської доби. Як і Б. Тромлі, В. Ріш звернув увагу на соціальні суперечності між львівською молоддю та приїжджими вихідцями із сільської місцевості. Для містян цей конфлікт мав суто соціальний характер, проте селянські діти «почувалися приниженими за те, ким вони є»,

що вже виходило за суто соціальні межі [5, с. 66–67]. Дослідник зазначив, що перше постсталінське покоління молоді, народжене після Другої світової війни, легше сприймало радянські соціалістичні ідеали, порівняно з своїми попередниками. І це тому, що їм не судилося бути безпосередніми свідками репресій проти підпілля УПА на західноукраїнських землях, хоча й довелось стикнутися з «невідповідністю між офіційними ідеалами та реаліями життя» [5, с. 77–79].

В. Ріш звернув увагу на істотний вплив, який чинила на західноукраїнську молодь радянська система освіти, що популяризувала російську культуру. Траплялося настільки переконливо, що викликало захоплення. Як наслідок, народжені після Другої світової війни юні львів'яни (також тернополяни, чернівчани, ужгородці та ін.) ставали затятими читачами російської літератури. У такий спосіб вони відносно легко інтегрувалися до реалій комуністичної системи, хоча це й не означало «автоматичного набуття лояльності до радянської влади» [5, с. 79]. Паралельно з підтриманою державою радянською культурою на західноукраїнську молодь впливала і західноєвропейська та американська. Мешканці Галичини «мали доступ до неї через польське радіо, а з 1970-х рр. – і через телебачення» [5, с. 86]. Представники старших поколінь зазвичай негативно ставилися до цих захоплень молоді, оскільки з упередженням сприймали Польщу, пам'ятаючи про безкомпромісне «протистояння між українцями та поляками в минулі часи» [5, с. 91].

Окрему увагу В. Ріш приділив різним аспектам національної ідентичності у львівської молоді. Він зазначав, що на світогляд юних львів'ян значно впливала творча діяльність письменників-шістдесятників. У Львові був створений місцевий Клуб творчої молоді за зразком київського. Крім того, прикладом для наслідування львівської молоді були все ті ж старші покоління місцевої «інтелігенції, що сформувалися в дорадянські часи» [5, с. 196]. Виходило так, що активна частина молоді (насамперед студентство) вірила в можливість «удосконалення радянського соціалізму, проте водночас висловлювала й національні ідеї» [5, с. 180]. До того ж існували легітимні, тобто дозволені владою форми національного самовираження юнаків і дівчат, зокрема гуртки при освітніх та культурних закладах, а також відповідні ідеологічні структури, очолювані комсомолом. Пізніше, в умовах «перебудови», із цього середовища постали більш самостійні молодіжні організації, зокрема Товариство Лева [5, с. 181–184]. Проте й надалі культурні заходи могли бути скасовані, якщо вони викликали в компартійного керівництва «найменшу підозру в буржуазному націоналізмі» [5, с. 187].

В. Ріш наголошував, що державне стеження за молоддю, наприклад за студентами, не було тотальним. Легше це було забезпечити в університетських гуртожитках, однак значна частина здобувачів вищої та середньої спеціальної освіти мешкала зі своїми батьками та на приватних квартирах. Це створювало додатковий простір для «поширення альтернативних офіційній ідеології думок» [5, с. 188–189]. Джерелами антирадянських ідей серед молоді були заборонена література та українська греко-католицька церква, що в той час «діяла в підпіллі» [5, с. 199–202].

Крім вищезазначеного, предметом досліджень В. Ріша стали рух хіпі та молодіжна контркультура 1970-х рр. [6; 7]. Автор усебічно проаналізував львівських хіпі в контексті глобальної молодіжної контркультури, а також через призму геополітичних потрясінь, що їх львів'яни пережили впродовж першої половини ХХ ст. Серед іншого, він, спираючись на матеріали архівних справ, довів, що у Львові хіпі з'явилися наприкінці 1960-х рр., а масовим цей рух став у 1970-х [6, с. 569]. Появі та поширенню хіпі сприяла політика «розрядки» у відносинах між СРСР та Заходом. Власне вона уможливила відносно «відкриття інформаційного простору СРСР для західної культури» [7, с. 84]. Характеризуючи внутрішній світ львівських хіпі, В. Ріш стверджував, що їм було притаманне почуття «інтернаціоналізму» й що їх ідентичність залишалася переважно радянською. Основною мовою спілкування серед цієї спільноти, як і в інших подібних субкультурах СРСР, була російська. Тому, на думку дослідника, цей

«рух не був культурно українським», хоча здебільшого «представлений саме етнічними українцями» [6, с. 579–580].

Деталізовану картину життя молоді ще одного міста УРСР – Дніпропетровська (нині – Дніпро) можемо побачити в дослідженнях американського історика українського походження Сергія Жука [8]. Він простежив вплив західної культури в «закритому» за радянських часів місті, зокрема, щодо мовлення закордонних радіостанцій, популярності західної музики, пробудження національної ідентичності у 1960-х рр. тощо. С. Жук відзначив «поширення національних ідей, найбільше зі Львова та Києва», що сприяло національному пробудженню юних мешканців Дніпропетровська [8, с. 15]. Його дослідження переконливо засвідчили: попри всі намагання комуністичного режиму подолати альтернативні форми самовираження молоді УРСР 1960–1980-х рр., українська культура та західна рок-музика були важливими складниками її ідентичності.

У своїх пізніших дослідженнях С. Жук звернув увагу на такі самотні історичні джерела для вивчення ідентичності молоді УРСР 1970–1980-х рр., як «особисті щоденники» [9]. Виявилось, що ведення щоденних записів активно пропагувалося радянською системою шкільної освіти. Зразки для такого виду творчості надавала дитяча література. У результаті поширення відповідної практики для багатьох радянських учнів «ведення щоденника ставало важливим складником повсякденного життя» [9, с. 27]. Спираючись на свідчення з таких записів, С. Жук аргументовано проаналізував культурні захоплення молоді УРСР. Серед іншого, звернувся до проблеми формування ідентичності й прийшов до парадоксального висновку: «споживання» юнаками й дівчатами західної музичної та кінопродукції сприяло їхньому російщенню. Також виявилось, що тогочасна україномовна молодіжна преса була більш критичною до західної культури, ніж російськомовна. Це зумовлювало втрату інтересу молоді до неї. Новостворені локальні рок-гурти та середовище шанувальників рок-музики «віддавали перевагу російській мові перед українською» [9, с. 31]. Зрештою, як і згадані вище дослідники, С. Жук не оминув увагою проблему адаптації студентів сільського походження до життя у великих містах – як на певний етап, під час якого «молодь втрачала українську ідентичність» [9, с. 33].

Висновки. Відновлення Україною державної незалежності в 1991 р., наступне входження до світового (геополітичного) інтелектуального простору спричинило зростання інтересу зарубіжних дослідників до її минулого, зокрема й історії середини – другої половини ХХ ст. У сучасній західній історіографії культурне життя молоді колишнього СРСР уже стало об'єктом наукового вивчення, проте розвідки, що безпосередньо присвячені українській тематиці, усе ще рідкість. Здебільшого вони мають фрагментарний характер, торкаються переважно регіональних (локальних) особливостей. Найчастіше увага авторів – Дж. Ріордана, П. Істона, Б. Тромлі, Ш. Кирмсе, Д. Каролі, В. Ріша, С. Жука та ін. – сфокусована на темах інтелектуального життя студентства, впливі західної музики на культурне життя юнаків і дівчат, а також на відповідних субкультурах. Здобутком західних дослідників можна вважати постановку проблеми культурних відмінностей сільської і міської молоді, що історично призведе до наслідків, зовсім протилежних до тих, які прогнозував панівний комуністичний режим. Водночас відсутність в англомовній історіографії антропологічних, інтелектуальних, мікроісторичних, зрештою – соціокультурних розвідок, не кажучи вже про комплексні (синтетичні) праці, присвячені культурному життю молоді УРСР, звужує знання про надзвичайно важливі сторони життєдіяльності українців другої половини 1950–1980-х рр., при цьому залишає широкий простір для подальших тематичних досліджень, на їхній основі – творення більш досконалих наукових синтезів.

Література

1. Soviet Youth Culture / ed. by Jim Riordan. London : The Macmillan Press, 1989. 148 p.
2. Tromly B. Re-Imagining the Soviet Intelligentsia: Student Politics and University Life, 1948–1964 : dissertation of Doctor of Philosophy (History). Cambridge, Massachusetts, 2007. 541 p.
3. Kirmse S. B. Internationalist Nation-Builders : Youth under Brezhnev in the Soviet Union. *Europe-Asia Studies*. 2022. Vol. 74, № 7. P. 1254–1277.
4. Caroli D. History of higher education in Ukraine between Sovietization, linguistic discrimination and internationalization (1890–1972). *CIAN-Revista de Historia de las Universidades*. 2024. P. 129–160.
5. Risch W. J. The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2011. 360 p.
6. Risch W. J. Soviet ‘Flower Children’. Hippies and the Youth Counter-Culture in 1970s L’viv. *Journal of Contemporary History*. 2005. Vol. 40, № 3 (Jul.). P. 565–584.
7. Youth and Rock in the Soviet Block. Youth Cultures, Music and the State in Russia and Eastern Europe / ed. by W. J. Risch. Lanham : Lexington Books, 2015. 310 p.
8. Zhuk S. I. Popular Culture, Identity, and Soviet Youth in Dniepropetrovsk, 1959–84. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. 2008. № 1906. 68 p.
9. Zhuk S. I. ‘Soviet Young Man’ : The Personal Diaries and Paradoxical Identities of ‘Youth’ in Provincial Soviet Ukraine during Late Socialism, 1970–1980s. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*. 2013. Vol. 5, № 2. P. 24–36.

References

1. Riordan, J. (Ed.). (1989). Soviet Youth Culture. The Macmillan Press.
2. Tromly, B. (2007). Re-Imagining the Soviet Intelligentsia: Student Politics and University Life, 1948–1964 (Doctoral dissertation). Harvard University, Cambridge, MA.
3. Kirmse, S. B. (2022). Internationalist Nation-Builders: Youth under Brezhnev in the Soviet Union. *Europe-Asia Studies*, 74(7), 1254–1277.
4. Caroli, D. (2024). History of higher education in Ukraine between Sovietization, linguistic discrimination and internationalization (1890–1972). *CIAN-Revista de Historia de las Universidades*, 27(1), 129–160.
5. Risch, W. J. (2011). The Ukrainian West: Culture and Fate of Empire in Soviet Lviv. Harvard University Press.
6. Risch, W. J. (2005). Soviet ‘Flower Children’: Hippies and the Youth Counter-Culture in 1970s L’viv. *Journal of Contemporary History*, 40(3), 565–584.
7. Risch, W. J. (Ed.). (2015). Youth and Rock in the Soviet Bloc: Youth Cultures, Music and the State in Russia and Eastern Europe. Lexington Books.
8. Zhuk, S. I. (2008). Popular Culture, Identity, and Soviet Youth in Dniepropetrovsk, 1959–84. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*, (1906).
9. Zhuk, S. I. (2013). ‘Soviet Young Man’: The Personal Diaries and Paradoxical Identities of ‘Youth’ in Provincial Soviet Ukraine During Late Socialism, 1970–1980s. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, 5(2), 24–36.

УДК 329.73:94(4774) «1917»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.24>**Павло ЩЕРБАНИЮК***аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008 (pavloserbanuk@gmail.com)***Pavlo SHCHERBANIUK***Postgraduate student, Department of History of Ukraine, Ivan Franko Zhytomyr State University, 40 Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, Ukraine, 10008 (pavloserbanuk@gmail.com)***ORCID:** <https://orcid.org/0009-0008-1730-2546>

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАВЕСНІ 1917 Р.

Анотація. Метою статті є аналіз формування українського національного руху у Волинській губернії навесні 1917 р. після повалення царського режиму та з'ясування його ролі й значення в загальноукраїнському контексті. **Методологія дослідження** ґрунтується як на загальнонаукових (аналізі, синтезі, індукції, дедукції), так і на спеціальних історичних (історико-типологічного, історико-системного) методах. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексному дослідженні процесу становлення українського національного руху після лютого 1917 р. та формування політичних, громадських організацій на теренах Волинського регіону. **Висновки.** Український національний рух на Волині відіграв важливу роль у загальноукраїнському контексті, забезпечивши підвищення рівня національної свідомості українців та створивши передумови для подальшого розвитку державотворчого процесу.

Ключові слова: Волинська Українська Рада, Волинь, Лютнева революція, український національний рух, Центральна Рада.

THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN VOLYN PROVINCE IN THE SPRING OF 1917

Abstract. The purpose of the article is to analyze the formation of the Ukrainian national movement in the Volyn province in the spring of 1917 after the overthrow of the tsarist regime and to clarify its role and significance in the all-Ukrainian context. **The research methodology** is based on both general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special historical (historical-typological, historical-systemic) methods. **The scientific novelty** of the work lies in the comprehensive study of the process of the formation of the Ukrainian national movement after February 1917 and the formation of political and public organizations in the Volyn region. **Conclusions.** The Ukrainian national movement in Volyn played an important role in the all-Ukrainian context, ensuring an increase in the level of national consciousness of Ukrainians and creating the prerequisites for the further development of the state-building process.

Key words: Volyn Ukrainian Rada, Volyn, February Revolution, Ukrainian national movement, Central Rada.

Постановка проблеми. Події історії України ХХ століття періоду національно-визвольної боротьби є предметом особливого наукового інтересу. Сьогодні, в умовах російсько-української війни, надзвичайної гостроти набуло питання захисту власної національної ідентичності. З огляду на це важливо врахувати досвід українського національного руху після Лютневої революції 1917 р., що дало б змогу не припуститися помилок минулого та сприяло б розбудові української державності.

Повалення царського режиму стало свідченням початку масштабних суспільно-політичних трансформацій і поштовхом для здійснення революційних змін у державі. Такі перетворення були характерні й для регіонів України, зокрема й Волині. Незмінною ознакою цих подій було зростання суспільно-політичної активності українських партій та організацій у регіоні.

Окреслену проблему формування та розвитку українського національного руху на теренах Волинської губернії, починаючи від Лютневої революції, досліджували науковці. Проте необхідно зазначити, що історична наука радянського періоду висвітлювала суспільно-політичні перетворення, з огляду на ідеологічні позиції [1–3]. Національно-визвольний рух Волинського краю розглядали виключно як складову частину соціалістичної революції [4].

Сучасні наукові розвідки в загальнодержавному вимірі, що стосуються питань становлення українського національного руху зазначеного періоду, відображено в працях О. Рубльова і О. Реєнта [5], Д. Дорошенка [6], В. Верстюка [7; 8], В. Головченка і В. Солдатенка [9], В. Венгерської [10].

Окремі аспекти формування та розвитку українського національного руху на теренах Волинської губернії після Лютневої революції висвітлено в роботах О. Івашенка і Ю. Поліщука [11], А. Рацілевича [12], О. Дем'янюка [13], В. Скальського і О. Разиграєва [14]. Однак тема становлення українського національного руху у Волинському регіоні вказаного періоду потребує додаткового вивчення для створення загальної картини суспільно-політичного життя регіону.

Мета статті – проаналізувати процес формування українського національного руху у Волинській губернії періоду весни 1917 р., зокрема дослідити виникнення політичних, громадських організацій у регіоні, що має вагоме значення для вивчення політичного компонента українського національного руху доби державотворення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша світова війна детермінувала політичні, соціально-економічні, а також ідентифікаційні процеси, особливості розгортання яких призвели до радикальних змін світового масштабу. Велика війна стала початком нової історичної епохи, головною рисою якої було формування національних держав унаслідок падіння імперій. Хід подій, спричинених війною, став каталізатором процесу формування та розвитку українського національного руху.

За словами української дослідниці В. Венгерської, напередодні Першої світової війни «Волинь не була потужним українським центром у сенсі рівня розвитку українського руху. У регіоні, як і раніше, домінували польські та єврейські громадські, економічні структури, які з початку XX ст. були посилені російськими націоналістично-монархічними організаціями» [15, с. 53]. Закономірним наслідком став факт володіння громадськими організаціями ініціативою становлення нової влади після повалення самодержавства в регіоні, оскільки політичні партії виявили свою неготовність до революційних змін.

Уже на початку березня в Житомирі відбулося засідання представників міських громадських об'єднань. Відповідно до вказівки Тимчасового уряду, 7 березня 1917 р. в адміністративному центрі були утворені губернські виконавчі органи. Посаду губернского комісара отримав член Союзу федералістів-автономістів А. В'язлов. Згодом, 9 березня, було проведено збори Ради робітничих депутатів м. Житомир. Невдовзі відбулося зібрання Ради військових депутатів. Улітку 1917 р. на теренах Волинського краю функціонувало 16 Рад робітничих депутатів, переважна частина яких налічувала меншовиків, російських есерів, українських та єврейських партій [11, с. 100].

Для революційних змін в Україні від самого початку характерною ознакою була наявність чітко вираженого національного фактору – українських національних організацій, діяльність яких досить швидко після перемоги Лютневої революції була легалізована, як і функціонування Центральної Ради, що в подальшому стане вирішальним фактором суспільно-політичного устрою України.

Сплеск національного руху, насамперед у Києві, на початку березня 1917 р. отримав підтримку й у Волинському краї. Утворення Центральної Ради позитивно сприйняли

як в адміністративному центрі, так і на теренах губернії, що сприятливо вплинуло на розвиток українського національного руху. Так, у березні утворено Волинську Українську Раду, чільне місце у якій посідали українські есери, соціалісти-федералісти. Очолював Волинську Раду соціаліст-федераліст, член Центральної Ради С. Підгірський. Діяльність органу була спрямована на консолідацію прихильників українського національного руху, переважно членів політичних партій. Волинська Українська Рада репрезентувала політичні ідеї, здебільшого українських соціалістичних партій. Від цього органу делеговано представників у різні суспільно-політичні організації і державні заклади. Зокрема, до складу Центральної Ради – Б. Козубського, С. Підгірського, М. Черкавського [16, с. 255].

Волинською Українською Радою 21 квітня 1917 р. було організовано віче, яке зібрало представників різних течій українського політикуму. На одному із зібрань засновано друковане видання – часопис «Громадянин», у першому випуску якого від 5 травня 1917 р. простежується чітке політичне спрямування членів редколегії і його засновників: «У сей час і свій голос підносимо. З першим Українським часописом на Волині на люде виходимо ... На всьому просторі землі Української державним господарем є народ Український. Воля Українського народу повинна виявлятися в Українському Сеймові (Думі), вибраному з усієї людності України на підставах вселюдного, рівного, потаємного й простого голосування ... Отже, вимагаємо повної національно-територіальної Автономії України ... Всяким способом єднання та гуртування нашого народу та нашої освіченої громади й особливо Селянським Спілкам (союзам), яко спосіб гуртуванню селян, будемо пильну увагу присвячувати» [17, с. 1–2].

Утворення українських організацій відбувалося і на території Волинської губернії. Так, у березні 1917 р. у Луцьку була сформована Рада громадських організацій, яка підтримала Тимчасовий уряд та визнала Центральну Раду. Пізніше Луцькою радою солдатських, робітничих і селянських депутатів проведено установчі збори, переважна частина місць належала українським есерам і представникам російської демократії [18, с. 62]. У той же період створено Луцьку українську громаду. Ініціювали її утворення місцеві освітяни, серед яких був член місцевої громади українського спрямування П. Голубович [19, с. 76].

На загальних зборах громади 21 квітня 1917 р. затверджено статут, у якому зазначено: «Луцька українська Громада ставить своєю метою з'єднання всіх вірних синів України на добро як матері України, так і всієї Держави Російської взагалі». Про державний устрій повідомлялося: «Членом Громади може бути всяка людина української національності, яка визнає, що найкращою формою майбутнього ладу Російської держави є федеративно-демократична республіка з широкою автономією для України» [20, с. 605]. Луцька українська громада відображала українські національно-політичні погляди Західної Волині.

Активізація руху українського спрямування мала місце і в інших районах Волинського краю. Так, батьківським комітетом при Володимир-Волинській школі імені Тараса Шевченка навесні 1917 р. створено організацію – українську «Громаду», функціонування якої виходило за межі справ школи і містило громадську діяльність, поширення літератури, проведення національних заходів, формування української адміністрації [21, с. 289].

Організаційного оформлення зазнав український рух у Коростені у квітні 1917 р. на святкування Великодня. Водночас була утворена місцева «Просвіта», до складу якої спочатку увійшло 120 осіб – «селян, залізничних служачих, робітників та солдат місцевих шпиталів» [14, с. 176]. При цій організації діяла бібліотека. У Коростені 21 травня 1917 р. відбувся збір для Українського національного фонду.

Головний акцент з'їздів ТУП, УРДП, УСДРП, УПСР у зазначений період був поставлений на питанні характеру автономії України і принципах її побудови [8, с. 68], що було свідченням волевиявлення українських політичних партій, громадських організацій, товариств,

яке полягало в наданні автономії Україні в складі оновленої федеративної Росії. Поширення цих ідей займало провідні позиції в їх програмних документах, що сприяло ідейному оформленню українського руху, виключаючи стихійний характер. Так, 4–5 квітня в Києві проведено Всеукраїнську конференцію УСДРП, учасниками якої стали представники з Волинського краю. Делегатами конференції затверджено ухвалу щодо визнання автономії України як головного завдання трудового народу України, підтримку Тимчасовому уряду надавати доти, доки він представлятиме інтереси революційних сил; Центральна Рада визнавалася «міжпартійним українським об'єднаним комітетом» [22, с. 114].

За словами Д. Дорошенка, здобутки українського національного руху впродовж першого пореволюційного місяця підвищили бойовий дух проукраїнських сил у центральному регіоні. З метою розширення авторитетних позицій Центральної Ради і посилення політичного впливу органу було вирішено провести 6–8 квітня 1917 р. Український Національний Конгрес, щоб «виробити та затвердити основні лінії української політики й надати Центральній Раді від себе права керівного органу» [6, с. 60].

Свідченням чіткого орієнтиру діяльності Центральної Ради в напрямі національного будівництва є вступна промова Голови УЦР М. Грушевського на 3'їзді: «УЦР планувалась з перших днів революції, обновлялась неуханно, до неї надходили заяви з різних кінців Української Землі з признанням ЦУР як представника Українського Народу. Але необхідно вкупі із зібраними представниками завершити організацію Ради, порозумітися про подальший напрям діяльності, надати їй національну форму» [23, с. 1].

Резолюції першого дня Національного 3'їзду відображають прагнення до автономного статусу України: «Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу 3'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі» [23, с. 1]. Делегатами українських організацій Волинської губернії були близько 40 осіб. Представники регіону П. Колесник, П. Касяненко, О. Головка, Б. Козубський увійшли до складу Центральної Ради відповідно до рішення з'їзду [6, с. 69]. Результатом реалізації рішення Конгресу були губернські українські зібрання і представлення членів політичних організацій Волинського краю Волині на установчих з'їздах українців.

Продовжувалася робота українців і на теренах Волинської губернії. Представники українського національного руху краю активізували свою діяльність у напрямі консолідації з кооперативними організаціями [4, с. 30]. Структурні партійні підрозділи УПСР спершу були сформовані у східних районах та в місті Новоград-Волинський, пізніше – у Луцькому, Рівненському [24, с. 66]. Друге місце за кількісним складом у міській думі Луцька займала «Селянська спілка», яка перебувала під впливом політичних ідей українських есерів. Українську гарнізонну раду солдатських та офіцерських депутатів було сформовано на кінець весни 1917 р. [18, с. 62].

10–12 травня 1917 р. у Житомирі проведено «організаційний Український з'їзд за участю представників від культурно-суспільних товариств і організацій, а також від суспільно-економічних організацій і установ», ініційований Волинською Українською Радою. На з'їзді були присутні до 300 учасників, делегованих від різних районів Волині. Переважна частина представників була з тих повітів, де проведено попередню організаційну роботу серед різних українських організацій та товариств. Значну частину кількісного складу делегатів становили представники селянства «як головніший Український елемент населення» [25, с. 3].

На розгляд засідання з'їзду винесено широке коло питань, зазначене в порядку денному. На початку з'їзду зі вступною промовою виступив голова Волинської Української Ради С. Підгірський, якого обрано головою зібрання. У своєму вітальному зверненні він торкнувся історії державницьких прагнень українського народу і «закликав до гуртування й будування щастя

і волі народної» [25, с. 3]. З привітальним словом звернулися делегати від Української Центральної Ради, Української Громади Житомира, Рівненської та Луцької Громад, товариства «Волинська Просвіта» та інших організацій. Особлива увага звернена на ведення організаційної діяльності на теренах Волинської губернії. Була надана інформація про історію утворення українських організацій, починаючи з початку революційних подій, та про відновлення функціонування дореволюційних українських формувань.

Під час проведення зібрання розглядалися питання про організацію селянського з'їзду на Волині, реорганізацію земства в Народну Раду, обрання представників до Центральної Ради, зміну порядку представництва до Волинської Української Ради. Щодо проведення українізації армії з'їздом висловлена позиція приєднатися до постанов першого Українського Військового З'їзду в Києві і вважати за необхідне утворення окремих українських полків, які мають перебувати на території України. Причому на фронті українізацію армії потрібно здійснювати поступово, не знижуючи боєздатності армії.

Варто відмітити, що українське питання стояло на порядку денному й інших з'їздів. Значною мірою волинським селянством підтримано позицію українських організацій щодо автономії і федерального устрою. Так, 21–24 травня у м. Житомир відбувся губернський селянський з'їзд, зібраний Волинською Українською Радою. Делегатами з'їзду були понад 700 представників від волосних осередків. У рішенні постанов з'їзду відображена підтримка національних прагнень українства, зокрема вирішено, що Росія повинна бути народною федеративною республікою без президента, у якій кожен народ матиме широку автономію: «На всьому просторі землі Української – то значить і на неподільній частині сеї землі – Волині нарід Український тільки тоді позбавиться тих кривд історичних, не терпітиме неволі, а матиме спромогу вільно жити та розвивати свої духовні і матерьяльні сили, коли твердо буде забезпечена широка національно-територіальна автономія України» [26, с. 7].

На рішення селянських з'їздів Волинського краю значно впливали українські есери за допомогою мережі товариств «Селянської Спілки», яка була сформована на Волині у березні-квітні 1917 р. [3, с. 67], та різних кооперативних організацій.

Дедалі більший інтерес до національного питання проявився й серед військових. Так, наприкінці березня 1917 р. у Луцьку відбувся перший з'їзд делегатів від військових армійських підрозділів, який продемонстрував бажання солдатів-українців вести боротьбу за самостійну Україну [27, с. 266]. На спільному зібранні воїнів-українців та представників цивільного населення у квітні 1917 р. в Кременці обговорювалися питання щодо консолідації українців та досягнення повного автономного статусу України [12, с. 26].

Філія Українського військового клубу ім. П. Полуботка розпочала свою діяльність у травні 1917 р. у Житомирі. Серед активних учасників українізації військових частин на теренах Волинського краю були В. Ластівченко і Ю. Артюшенко, за ініціативою яких сформовано Першу українську сотню Волині із воїнів-українців, що налічувала 350 військових [28, с. 12–13].

Висновки. Отже, хід подій національно-визвольної боротьби на Волині був органічним складником загальноукраїнського руху і продемонстрував єдність із його головним органом – Центральною Радою. Наступною характерною ознакою була висока активність українського руху, насамперед серед міського населення. Українською інтелігенцією проводилась робота з консолідації прихильників самостійності України навколо різних організацій національного спрямування. Період весни 1917 р. відзначався проведенням низки українських з'їздів у краї і заснуванням філій українських організацій, політична ідеологія яких досить швидко трансформувалася в русло національно-територіальної автономії України.

Література

1. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
2. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів, 1970. 176 с.
3. Огарін Д. 1917 рік на Волині. Київ, 1964. 258 с.
4. Дещинський Л. Великий Жовтень на Волині. Львів : Вища школа, 1977. 184 с.
5. Рубльов О., Ресент О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Україна крізь віки: в 15 т. К.: НАН України, ін-т історії України, Т. 10. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с.
6. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: в 2-х т. Т.1: Доба Центральної Ради. Київ : Темпора, 2002. 320 с.
7. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 23–46.
8. Верстюк В. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 63–81.
9. Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
10. Венгерська В. «Українське питання» напередодні та в умовах Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2014. №3. С. 8–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2014_3_4
11. Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки. Житомир : «Полісся», 1997. 146 с.
12. Рацілевич А. (2010). Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень – червень 1917 р.). *Волинські історичні студії*. 2010. № 4. С. 20–29.
13. Дем'янюк О. Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2018. № 29. С. 111–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2018_29_13.
14. Скальський В., Разиграєв О. Волинь у період Української революції 1917–1921 рр.: суспільно-політичний розвиток і воєнна ситуація. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 173–191. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.173>
15. Венгерська В. Особливості розвитку української справи на Волині напередодні Першої світової війни. *Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (2–3 жовт. 2009 р.)*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 50–53.
16. Костриця М. Житомир: підручна книга з краєзнавства. Житомир : Косенко, 2006. 464 с.
17. Громадянин. 5 травня 1917. № 1. С. 1–2.
18. Михайлюк О. Історія Луцька. Львів : Світ, 1991. 190 с.
19. П'ясецький В. Павло Голубович – український громадський діяч на Західній Волині в 1917–1920 роках. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. іст. край. міжнар. конференції*. Луцьк, 1998. С. 76–77.
20. Власовський І. «Луцька Просвіта» (10 літ просвітянської праці 1918–1928). Луцьк : «Вежа», 1996. Т. 3. 605 с.
21. Гуцалюк І. Культурно-освітні процеси на території Західної Волині доби Української Центральної Ради. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2008. С. 288–290.
22. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ : «Альтернативи», 2003. 488 с.
23. Вісті Української Центральної Ради. Квітень 1917. № 3. С. 1.
24. Любовець О. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.). Київ, 2006. 496 с.
25. Громадянин. 4 липня 1917. № 3–4. С. 3.
26. Громадянин. 4 липня 1917. № 3–4. С. 7.
27. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2000. 352 с.
28. Власюк О., Цятко В. Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918). Рівне : Волинські обереги, 2009. 96 с.

References

1. Istoriya Voly`ni. Z najdavnishy`x chasiv do nashy`x dniv. (1988). [*History of Volhynia. From ancient times to the present day*]. L`viv: Vy`shha shkola [in Ukrainian].
2. Oksenyuk, R. (1970). *Nary`sy` istoriyi Voly`ni. Social`no-ekonomichny`j ta nacional`no-vy`zvol`ny`j rux trudyashhy`x (1861–1939). [Essays on the history of Volhynia. The socio-economic and national liberation movement of the workers (1861–1939)]*. L`viv [in Ukrainian].
3. Ogarin, D. (1964). *1917 rik na Voly`ni [1917 in Volyn]*. Ky`yiv [in Ukrainian].
4. Deshhy`ns`ky`j, L. (1977). *Vely`ky`j Zhovten` na Voly`ni [Great October in Volhynia]*. L`viv: Vy`shha shkola [in Ukrainian].
5. Rubl`ov, O., Reyent, O. (1999). *Ukrayins`ki vy`zvol`ni zmagannya 1917–1921 rr. Ukrayina kriz` viky` v 15 t. [Ukrainian liberation struggles 1917–1921. Ukraine through the ages: in 15 volumes]*. K.: NAN Ukrayiny`, in-t istoriyi Ukrayiny`, K.: Al`ternaty`vy` [in Ukrainian].
6. Doroshenko, D. (2002). *Istoriya Ukrayiny`, 1917–1923: v 2-x t. T.1: Doba Central`noyi Rady` [History of Ukraine, 1917–1923: in 2 volumes. Vol. 1: The era of the Central Rada]*. K.: Tempora [in Ukrainian].
7. Verstyuk, V. (2007). Ukrayins`ka Central`na Rada: period stanovlennya [Ukrainian Central Rada: the period of formation]. *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, 2, 23–46 [in Ukrainian].
8. Verstyuk, V. (2003). Ukrayins`ky`j nacional`no-vy`zvol`ny`j rux (berezen`–ly`stopad 1917 r.) [Ukrainian National Liberation Movement (March–November 1917)]. *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, 3, 63–81 [in Ukrainian].
9. Golovchenko, V., Soldatenko, V. (2009). *Ukrayins`ke py`tannya v roky` Pershoyi svitovoyi vijny` [The Ukrainian question during the First World War]*. K.: Parlaments`ke vy`d-vo [in Ukrainian].
10. Vengers`ka, V. (2014). "Ukrayins`ke py`tannya" naperedodni ta v umovax Pershoyi svitovoyi vijny` [The "Ukrainian Question" on the eve and in the conditions of the First World War]. *Visny`k Ky`yivs`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 3, 8–11. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2014_3_4 [in Ukrainian].
11. Ivashhenko, O., Polishhuk, Yu. (1997). *Zhy`tomy`rshhy`na shlyaxamy` istoriyi: krayeznavchi rozvidky` [Zhytomyr region along the paths of history: local history explorations]*. Zhy`tomy`r: "Polissya" [in Ukrainian].
12. Racilevy`ch, A. (2010). Organizacijne oformlennya ukayins`kogo nacional`nogo ruxu na Voly`ni (berezen` – cherven` 1917 r.) [Organizational design of the Ukrainian national movement in Volhynia (March – June 1917)]. *Voly`ns`ki istory`chni studiyi*, 4, 20–29 [in Ukrainian].
13. Dem`yanyuk, O. (2018). Voly`n` v dobu Ukrayins`koyi Central`noyi Rady`: vijs`kovo-polity`chni aspekty` [Volhynia during the time of the Ukrainian Central Rada: military-political aspects]. *Vijs`kovo-naukovy`j visny`k*, 29, 111–120. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2018_29_13 [in Ukrainian].
14. Skal`s`ky`j, V., Razy`grayev, O. (2023). Voly`n` u period Ukrayins`koyi revolyuciyi 1917–1921 rr.: suspil`no-polity`chny`j rozvy`tok i voyenna sy`tuaciya [Volyn during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: socio-political development and military situation]. *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, 6, 173–191. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.173> [in Ukrainian].
15. Vengers`ka, V. (2009). Osobly`vosti rozvy`tku ukayins`koyi spravy` na Voly`ni naperedodni Pershoyi svitovoyi vijny` [Peculiarities of the development of the Ukrainian cause in Volhynia on the eve of the First World War]. *Materialy` II Voly`ns`koyi Mizhnarodnoyi istory`ko-krayeznavchoyi konferenciyi (2–3 zhovt. 2009 r.)*, (pp. 50–53), Zhy`tomy`r: Vy`d-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
16. Kostry`cya, M. (2006). *Zhy`tomy`r: pidruchna kny`ga z krayeznavstva [Zhytomyr: a handy book on local history]*. Zhy`tomy`r: Kosenko [in Ukrainian].
17. *Gromadyany`n*. (5 travnya 1917), 1, 1–2 [in Ukrainian].
18. My`xajlyuk, O. (1991). *Istoriya Lucz`ka [History of Lutsk]*. L`viv: Svit, [in Ukrainian].
19. P`yasecz`ky`j, V. (1998). Pavlo Golubovy`ch – ukayins`ky`j gromads`ky`j diyach na Zaxidnij Voly`ni v 1917–1920 rokax [Pavlo Holubovych was a Ukrainian public figure in Western Volyn in 1917–1920]. *My`nule i suchane Voly`ni: Oleksandr Cy`nkalovs`ky`j i kraj: materialy` IX nauk. ist. kraj. mizhnar. Konferenciyi*, (pp. 76–77), Lucz`k [in Ukrainian].
20. Vlasovs`ky`j, I. (1996). *"Lucz`ka Prosvita" (10 lit prosvityans`koyi praci 1918–1928) ["Lutsk Education" (10 years of educational work 1918–1928)]*. Lucz`k: "Vezha" [in Ukrainian].

-
21. Gučzalyuk, I. (2008). Kul'turno-osvitni procesy` na tery'toriyi Zaxidnoyi Voly`ni doby` Ukrayins`koyi Central`noyi Rady` [Cultural and educational processes in the territory of Western Volhynia during the era of the Ukrainian Central Rada]. My`nule i suchasne Voly`ni: Oleksandr Cy`nkalovs`ky`j i kraj. *Materialy` XXVII Mizhnarodnoyi naukovoyi istory`ko-krayeznavchoyi konferenciyi*, (pp 288–290), Lucz`k [in Ukrainian].
22. Ly`tvy`n, V. (2003). *Ukrayina: doba vijn i revolyucij (1914–1920) [Ukraine: the era of wars and revolutions (1914–1920)]*. K.: "Al`ternaty`vy" [in Ukrainian].
23. Visti Ukrayins`koyi Central`noyi Rady` (Kviten` 1917), 3. 1. [in Ukrainian].
24. Lyubovecz`, O. (2006). *Idejno-polity`chni procesy` v ukrayins`ky`x partiyax u konteksti al`ternaty`v revolyucijnoyi doby` (1917–1920 rr.) [Ideological and political processes in Ukrainian parties in the context of alternatives of the revolutionary era (1917–1920)]*. Ky`yiv [in Ukrainian].
25. *Gromadyany`n*. (4 ly`pnya 1917), 3–4, 3 [in Ukrainian].
26. *Gromadyany`n*. (4 ly`pnya 1917), 3–4. 7 [in Ukrainian].
27. Gurtovy`j, G. (2000). *Voly`n` – kraj kozacz`ky`j. Istory`ko-krayeznavchi nary`sy` [Volyn – Cossack Land. Historical and Local History Essays]*. Lucz`k: Nadsty`r'ya [in Ukrainian].
28. Vlasyuk, O., Cyatko, V. (2009). *Voly`n` v dobu Central`noyi Rady` (1917–1918) [Volyn during the time of the Central Rada (1917–1918)]*. Rivne: Voly`ns`ki oberegy` [in Ukrainian].

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.25>**Валерій ЯНУСЬ**

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

Valerii YANUS

PhD student at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

Володимир КІЦАК

доцент кафедри історії України, археології та допоміжних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSACK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches
of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

РОЗВИТОК ОБОРОННИХ СПОРУД ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ВІД РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ДО ЧАСІВ РУСІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз етапів розвитку оборонної архітектури Тербовлянської фортеці від раннього залізного віку до періоду Русі. На основі результатів археологічних розкопок, писемних джерел та історико-архітектурних досліджень схарактеризовано конструктивні особливості фортифікаційних споруд – валів, ровів, дерев'яних укріплень і технік зміцнення схилів. Особлива увага приділена адаптації систем оборони до природного рельєфу, зокрема використанню мисового розташування укріплень, ескарпування та терасування схилів, що давало змогу максимально ефективно використовувати наявний ландшафт для захисту. Окреслено роль дерево-земляних конструкцій, які в поєднанні з кількома лініями оборони (чотири вали з ровами) допомагали ефективно стримувати атаки, зокрема кочових племен, що не мали облогової техніки. З'ясовано, що укріплення будувались з урахуванням досяжності ворога, зокрема вали, розташовували на відстані, що відповідала прицільному радіусу стрільби з луків того часу. У статті також проаналізовано археологічні дослідження, які проводили на території Тербовлі у XX та на початку XXI ст., зокрема під керівництвом провідних українських учених. Окрему увагу приділено хронології формування укріплень на Замковій горі, їхній реконструкції в князівський період та ролі князя Василька Тербовлянського. Розглянуто вплив соціально-політичних чинників на розвиток оборонного будівництва, зокрема становлення князівської влади та зростання загроз від іноземних нападників. Визначено особливості бойових платформ, зрубних стін, гурдицій та бійниць. Підкреслено недостатній рівень використання фланкового обстрілу та кам'яних конструкцій, що свідчить про еволюційний характер розвитку фортифікаційного мистецтва в регіоні. У підсумку доведено, що Тербовлянська фортеця є унікальним прикладом трансформації оборонних споруд упродовж кількох епох, а її вивчення становить важливий складник історії фортифікації України та Європи загалом.

Ключові слова: Тербовлянська фортеця, вал, оборонна споруда, рів, укріплення.

THE DEVELOPMENT OF THE DEFENSIVE STRUCTURES OF THE TEREBOVLIA FORTRESS FROM THE EARLY IRON AGE TO THE RUS' ERA

Abstract. *The article presents a comprehensive analysis of the stages of development of the defensive architecture of the Terebovlya fortress from the Early Iron Age to the Rus period. On the basis of the results of archaeological excavations, written sources and historical and architectural research, the author characterises the design features of fortifications such as ramparts, ditches, wooden fortifications and slope strengthening techniques. Particular attention is paid to the adaptation of defence systems to the natural terrain, in particular, the use of cape fortifications, escarpment and terracing of slopes, which allowed the most effective use of the existing landscape for protection. The role of wood and earth structures, which, in combination with several lines of defence (four ramparts with ditches), allowed to effectively deter attacks, in particular of nomadic tribes that did not have siege equipment, is outlined. It is found that the fortifications were built taking into account the enemy's reach, in particular, the ramparts were located at a distance that corresponded to the targeting radius of archery at that time. The article also analyses the archaeological research conducted on the territory of Terebovlya in the twentieth and early twenty-first centuries, in particular under the guidance of leading Ukrainian scholars. Particular attention is paid to the chronology of the formation of fortifications on Castle Hill, their reconstruction in the princely period, and the role of Prince Vasylo Terebovlianskyi. The influence of socio-political factors on the development of defence construction, in particular the formation of princely power and the growth of threats from foreign attackers, is considered. The features of combat platforms, log walls, gurdjies and loopholes are determined. The author emphasises the insufficient use of flanking fire and stone structures, which indicates the evolutionary nature of the development of fortification art in the region. As a result, it is proved that the Terebovlya fortress is a unique example of the transformation of defensive structures over several epochs, and its study is an important component of the history of fortification in Ukraine and Europe as a whole.*

Key words: *Terebovlya Fortress, rampart, defensive structure, ditch, fortification.*

Постановка проблеми. Упродовж багатьох століть будівництво споруд, цільовим призначенням яких була оборона, вважалось окремою галуззю архітектури. У стародавньому світі та середньовіччі життя всіх, хто перебував у межах споруди, безпосередньо залежали від якості збудованого укріплення. Звичним явищем для людей того часу були як сутички між племенами, протодержавними утвореннями, так пізніше і війни між князівствами. Окрім того, тогочасні люди жили в умовах постійної небезпеки набігів кочівників. Відповідно, фортифікаційні споруди набували дедалі більшого значення.

У літописах часів давньої Русі є значна кількість описів облог та оборони фортець. Також там знаходимо відомості про зведення укріплених поселень, які на той час називалися градами. Проте найбільш вагомим джерелом для дослідження давньоруських укріплень залишаються їхні залишки – городища. Для всебічного вивчення військово-інженерного мистецтва предків сучасних українців необхідно враховувати аналіз письмових джерел, результати археологічних розкопок та архітектурно-історичних досліджень.

Мета статті – розглянути особливості розвитку оборонної архітектури від раннього залізного віку до давньоруського періоду на прикладі Теребовлянської фортеці.

Археологічні дослідження на території Тернопільщини проводять понад сотню років. Значний внесок у цю царину зробив польський науковець В. Демитрикевич, який провів дослідження на Семенівському городищі в урочищі Замчисько, що безпосередньо пов'язують з річковою пристанню та торгово-ремісничим пунктом літописної Теребовлі [1]. На початку XX ст. дослідник археологічних пам'яток Богдан Януш, завдяки співпраці з Подільським музеєм, що в Тернополі, написав працю «Минуле і сучасне Тернопільського воєводства». Ця робота вважається першою археологічною публікацією, у якій зведено матеріали з Поділля [2].

Інформативними є і роботи польського вченого-краєзнавця Александра Чоловського, зроблені в останні роки XIX ст. Науковець часто використовував джерела з архівів, які наразі не є

доступними для дослідників. Також А. Чоловський особисто відвідав деякі фортеці Галичини, зокрема Тербовлянський замок [3].

У 1925 році завідувач музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка Ярослав Пастернак провів перші дослідження замку в Тербовлі [4].

У період німецько-радянської війни (1941–1944 рр.) вивчення історичних пам'яток очевидно не проводили, однак уже з 50-х років ХХ ст. оборонні споруди на території Тернопільщини досліджували представники археологічних шкіл, зокрема львівської та київської. З 1984 р. пам'ятки Західного Поділля активно вивчала Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР, яким керував Б. Тимошук. Серед іншого, вони досліджували язичницькі городища на Збручі – святилища Х–ХІІІ ст. Того ж року були проведені дослідження на Замковій горі в Тербовлі [5].

Дослідження Тербовлянської фортеці в 1986–1988 рр. продовжили М. Ягодинська та Б. Тимошук. Основну увагу науковці звертали на поселення й городище на Замковій горі [6]. У 1988 р. розвідки в місті Тербовля та селищі Микулинці проводили також члени архітектурно-археологічного загону Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР. Дослідження проводили за керівництва В. Чорноуса. Основною їх метою було «з'ясування умов залягання культурного шару давньоруського часу» [7, с. 102]. У результаті проведення цих робіт науковці виявили, що замок ХІІІ ст. в селищі Микулинці був збудований на місці городища, зведеного в ХІ–ХІІІ ст. [7, с. 102].

Значний внесок у дослідження городищ часів давньої Русі зробила науковиця М. Ягодинська. Окрім розкопок історичних пам'яток на Замковій горі в Тербовлі, вона проводила дослідження Замчища в с. Крутилів, Замкової Гори та Бабиної Гори у Старому Збаражі, а також провела значну кількість розвідок на території Тернопільщини загалом [8, с. 105].

Дослідження давньоруських городищ в області відбувалися також за участі Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури. Ця організація з'явилась у результаті «злиття» Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України – ДП ОАСУ «Подільська археологія». Очолювана такими досвідченими дослідниками, як Б. Строцький та М. Ягодинська, інспекція згуртувала у своїх межах молодих учених. Серед них – В. Ільчишин, С. Грабовий, О. Дерех, М. Бігус, А. Загородній, М. Строцький, А. Чокан. Загалом вони відкрили та обстежили 12 городищ. Археологічні розкопки проводили на території Кременецького, Тернопільського, Скалатського, Червоногородського, а також, власне, Тербовлянського замків [9].

З 2004 р. дослідженням оборонних споруд та пам'яток слов'янського та княжого періоду займався також археолог Роман Миська. Під його керівництвом два городища було відкрито, а ще три – локалізовано біля с. Біла (Чортківський район). Також він дослідив городище неподалік с. Нова Гута (Чортківський район) та займався стаціонарними дослідженнями в Тербовлі [10].

У 2006 р. аспірант Інституту археології НАН України Б. Завітий провів розріз валів, а також частково вивчив городище ранньозалізної епохи поблизу Тербовлі [11]. Так, замок і городище в Тербовлі неодноразово ставали об'єктами археологічних досліджень. Однак з огляду на те, що оборонні споруди в цьому місті становлять виняткову історичну значущість, актуальність подальших досліджень залишається напрощуд високою.

Слов'янські городища VI–VII ст. здебільшого розміщувалися на межі степу та лісостепу. Імовірно, це було пов'язано з небезпекою нападів кочових народів [10, с. 156]. Проте в болгар, аварів, печенігів, угорців та інших кочових народів зазвичай не було регулярного організованого війська. Відповідно, вони не вміли вести тривалі облоги, які передбачали використання облогової техніки та інженерних рішень. Основною метою нападів кочовиків було захоплення

майна, полонених та худоби. Якщо ж на шляху кочового народу було укріплення – його намагалися захопити зненацька. У разі потужного опору номади відступали. Жоден із кочових народів, які приходили під стіни Теребовлі, не мав ніякої облогової техніки. Навіть виробництво драбин у достатній кількості вимагало певних навичок, якими навряд чи володіли степовики. Про тарани, якісь аналоги требюшетів, катапульти, карабаліст і говорити не доводиться. Про це немає ні письмових згадок, ні археологічних свідчень. Тому облоги натомість були рідкісним явищем на той час, а штурми вели за використання великих мас спішеною кавалерією без використання облогової техніки і технологій. Саме тому фортеці на території Галичини були хоч і великими, проте складалися здебільшого з валів із дерев'яними каркасами та ровів. Інколи застосовувалося штучне ескарпування занадто пологих схилів. Усе це диктувалося прив'язкою до рельєфу кожного конкретного місця розміщення фортеці. Вали зазвичай посилювалися різними типами палісадів та дерев'яних стін. Ранньослов'янські укріплення також були недосконалими й доволі примітивними. Основним завданням таких укріплень була затримка ворога. Захисники знаходили укриття в межах граду, звідки мали змогу вражати ворога списами та стрілами. Слов'яни VIII–IX ст. не мали змоги будувати потужні фортифікаційні споруди з огляду на те, що ранньофеодальна держава тут лише утворювалася [10, с. 157]. Поселення здебільшого належали територіальним общинам, які, зважаючи на свої матеріальні та людські ресурси, не мали змоги будувати потужні укріплення. Князівська влада натомість тільки зароджувалася, а отже, допомога общин-сусідів також була доволі нечастим явищем.

З огляду на ці обставини, укріплення будувалися так, щоб їх основу становили природні перепони. Однак були й винятки, зумовлені незвичними для слов'ян ситуаціями [12, с. 96]. Територія північної частини сучасної Тернопільщини у той час, імовірно, входила до складу дулібського племінного союзу, який утворився в VI–VII ст. Там, вочевидь, існувала сильна центральна влада, здатна акумулювати кошти й залучати значну кількість робітників. Центром цього союзу було Зимнівське городище, яке розташовувалося на пагорбі серед боліт. Його укріплення мали дерево-земляну основу й були досить потужними [13].

У процесі створення укріплень керувались насамперед вибором території – з усіх боків вона мала бути захищеною ярами, річками, болотами та урвищами. Найбільш вдалою локацією був би острівець посеред болота або річки. Таку ділянку потрібно було лише оточити частоколом. Однак територія цих майданчиків була обмеженою, а доступ до них через водойму – утрудненим [12, с. 134].

Найбільшої поширеності на той час набув мисовий тип городища: для його створення вибирали мис, оточений балками чи ярами, або ж той, що розташовувався на межі злиття двох річок. У такому разі городище було доволі добре захищеним крутими схилами з боків або водою, однак залишалося незахищеним із напільного боку – звернутого в бік рівнинної ділянки, з якої доступ до споруди був найпростішим. У цій локації слов'яни створювали штучні укріплення. Починалися ці роботи з викопування глибокого рову. Землю, яку отримували в процесі, насипали вздовж нього, окреслюючи територію, яку необхідно було обороняти. Відповідно, штучний вал значно утруднював атаки слов'янських городищ ворогом.

Використання мисів у створенні фортифікаційних споруд мало низку переваг, зокрема значно зменшувало необхідну кількість вкладеної праці, а отже, і залучення людського ресурсу. Вагомим було й те, що подібні миси розташовувалися майже по всій території сучасної України. Тож основними завданнями залишалися вибір зручного місця та зміцнення його додатковими укріпленнями.

До цього типу укріплень належать, зокрема, вали Теребовлі, археологічні дослідження яких проводили під керівництвом М. Ягодинської. Мис, на якому розташовувалася Теребовлянська фортеця, мав клиноподібну витягнуту форму, а одною з його ключових переваг було

природне зниження в південній частині. Саме городище було розташоване на найвужчій, південній частині мису, а з напільного боку було захищене чотирма дугоподібними рядами ровів та валів. Північна сторона городища не мала природного захисту, тому ділянку із цього боку прикривали широкий рів та вали з додатковими ровами.

Саме ж заселення Замкової гори, імовірно, почалося ще в епоху енеоліту. Його, зокрема, пов'язують із трипільцями. Пізніше на цій локації проживало населення висоцької культури [14, с. 9]. Також на території міста знайдено пам'ятки черняхівської культури [1, с. 93–94; 15, с. 11–12].

Однією з найдавніших відомих пам'яток у Тереховлі, яку пов'язують зі слов'янами, вважається поселення праяської культури. Воно розташоване поблизу річки Гнізна, за 800 м у південному напрямку від Замкової Гори. На цій території археологи виявили й дослідили житло-землянку [16, с. 252]. На околицях Тереховлі також розташовані поселення з вираженими ознаками праяської культури. Слов'янському періоду відповідає і кремаційний могильник, розташований у с. Зеленче на корінному лівому березі річки Серет [17, с. 8–9].

Безпосереднім осередком зародження Тереховлі вважається поселення, яке виникло в другій половині IX століття на території Замкової Гори. Це поселення мало дві частини. Перша з них розташовувалась у межах городища ранньозалізного віку. Поселення було укріплене подвійною лінією валів з напільного боку, які, як стверджує Б. Тимошук, зведені ще в період ранньозалізного часу [18, с. 58].

Деякі науковці пов'язують появу городища на Замковій горі в Тереховлі з князем Васильком Тереховлянським. Про це йдеться, зокрема, у «Повісті минулих літ» Нестора [19, с. 152]. Однак така теорія зараз вважається помилковою: чотири вінці валів, розташованих у північній частині городища, існували ще до приходу на цю територію Василька Ростиславича. Найдавніші з них – третій і четвертий вали (якщо рахувати їх від стрілки мису з південної частини) – спорудили ще на початку раннього залізного віку. Їх слов'яни використовували до початку X ст. Окрім того, поблизу є споруди, датовані кінцем IX – початком X ст. Це припущення цілком логічне, однак його підтвердження потребує додаткових археологічних досліджень [12, с. 34].

У давньоруський період були зведені, а згодом постійно підсилювалися й зміцнювалися лише перші два вали. Саме вони є найвищими, а також мають добре збережені рештки зрубних дерев'яних фундаментів усередині. Ці конструкції використовували для зміцнення валів, надання їм якомога крутіших схилів та збільшення висоти. Кліти заповнювали втрамбованим ґрунтом, який вилучали з рову під час його спорудження. Найбільший вал – другий – датують початком X століття. Його конструкція була досить складною: в основі – кам'яна крепіда 0,4 м заввишки та 1,6 м завширшки. З внутрішнього боку до неї були прикріплені дерев'яні кліти каркасно-стовпової конструкції [12, с. 38–39]. У кінці XI – на початку XII ст. князь Василько Ростиславич досипав та реконструював другий вал до висоти, яка нині перевищує 3 м. Тоді ж, близько 900 років тому, вал був набагато вищим. На його вершині збудували зрубні стіни з дерева. Наразі від них залишилися рештки колод та вугілля в рові. З внутрішнього боку до цього валу прилягали господарські та складські приміщення, житлові кліти для дружинників, шириною понад 3 м. У процесі цієї самої реконструкції був суттєво збільшений оборонний рів: його розширили до 8 м та поглибили до 2 м [12, с. 40].

На початку XII ст. також збудували перший вал. Він відокремлював князівський палац із двором. В основі валу були житлові порожнєотілі кліти для дружинників. Їхні стелі засипали товстим шаром землі, тож вони могли використовуватися як бойовий майданчик. Спереду до клітей був присипаний вал, на якому була дерев'яна оборонна стіна. Реконструкції та досипання цього валу проводились у XII та в II половині XIII ст. – у післямонгольські часи. [12, с. 48].

Як і в усіх городищах, розташованих на території Тернопільщини, довжина валів була безпосередньо пов'язана із шириною мису. У Теребовлі вони становила близько 75 м у тій локації, де збудували перший вал. Другий вал був довжиною 110 м і був дещо вигнутим. Така форма валу була доволі ефективною, адже відкривала ширші можливості для ведення фронтального обстрілу [12, с. 22–24].

Третій вал збудували ще у ранньозалізний період. Найбільш імовірний час його заснування – IX–VII ст. до н. е. Він має півкруглу форму, а його довжина – понад 140 м. Через заокруглену форму цей вал був певним чином видовжений, а отже, на ньому можна було розміщувати значну кількість лучників та воїнів, які метали каміння та списи. Також заокруглена форма давала змогу ефективно вести фронтальний вогонь та уникати появи «мертвих зон». При цьому ширина даного мису має не більш ніж 125 м, тому вороги могли одночасно підходити до валів фортеці лише в обмеженій кількості, збільшуючи цим шанси обложених відбити штурм [12, с. 22–24].

Найдалі від сучасної стрілки мису й найпівнічніше розташовувався четвертий вал. Він мав найбільш округлу форму, що давало можливість вести фронтальний вогонь досить ефективно [12, с. 22–24]. Третій та четвертий вали розташовані на відстані приблизно 50 м одне від одного, і таке розміщення не є випадковим. Луки, з яких степовики здатні були стріляти на відстань 400 м, з'явилась у них не раніше IX ст. до н. е., однак поширювалися доволі повільно. Втульчасті наконечники стріл кіммерійців, які виготовляли з бронзи, з'явилися приблизно в той же час. Однак 400 м – це вистріл по параболичній траєкторії. Натомість прицільна здатність за настільної траєкторії, яка була єдиною ефективною траєкторією, оскільки стріла летіла на максимальній швидкості, не перевищувала 100 м. Водночас землеробські народи, зокрема предки слов'ян, не мали в арсеналі луків такої ж потужності. Здебільшого наконечниками стріл були оброблені кремінні відщепи. Також використовували кістяні наконечники. Найрідкіснішими знахідками на археологічних розкопках є черешкові бронзові наконечники, що частково скидаються на хвіст ластівки. Однак спільною рисою всіх цих видів наконечників є те, що використовували їх лише з малопотужними луками. Тому прицільна здатність настільного пострілу з лука була близько 50 м. Це, відповідно, і є відстань між третім валом та четвертим валом. Тому якщо ворог зможе оволодіти четвертим, захисники зможуть максимально ефективно його обстрілювати. Водночас лучники-оборонці перебували під захистом заборол третього валу [20, с. 268–271].

У VIII–X ст. для організації оборонної діяльності найважливішими були не укріплення з дерева, а саме земляні перепони – викопані спеціально рови та природно утворені схили пагорба. Якщо ці схили не були достатньо крутими, їх підправляли штучно. Приблизно на середині висоти цього схилу робили горизонтальну терасу, через що верхня його частина ставала більш крутою. Таку методику, як терасування, використовували досить часто в давньоруських городищах. Землю, отриману при ескарпуванні, зазвичай скидали в яр, тому археологічно простежити цей процес досить важко. Кращого збереження зазнали рови. У Теребовлі вони супроводжують усі чотири вінці валів. Найбільш вивченими нині є рови, розташовані перед другим валом. У деяких місцях розкопок, які проводила Марина Ягодинська, рів був завглибшки до 2 м від сучасної поверхні. Слідів цегляного, кам'яного чи дерев'яного ескарпу чи контрескарпу в рову наразі не виявлено. Також не знайдено будь-яких додаткових укріплень рову. Проте досліджена лише невелика ділянка валу й рову, тому, можливо, після наступних розкопок думка дослідників зміниться [12, с. 27]. Також варто зазначити, що археологи виявили ескарпування схилів Замкової Гори, які розташовувалися від південного кінця мису до самих валів. Їх підсилили дерев'яною стіною зрубного типу, рештки якої було знайдено у XX ст. [21, с. 13].

Загалом усі рови Тереховлянської оборонної споруди були різними за глибиною. Найглибшим станом на сьогодні вважається розміщений перед другим від стрілки мису валом. Висота його стін сягала 2 м, а ширина – понад 8 м. Ширина рову спеціально робилась максимально великою, щоб ускладнити ворогам доступ до валу, а також щоб засипати рів землею чи фашинами було максимально складно або й неможливо. Дерево в ровах Тереховлі не використовувалось через швидке руйнування [21, с. 13].

Попри все, вали були основою, поверх якої завжди стояли стіни. У давньоруські часи там були дерев'яні зруби, які скріплювалися між собою недовгими поперечними стінками. Ці зруби називали городнями, і ззовні вони мали ширину 1 м або 3–4 м (почергово). Фактично це було зовнішнє завершення валових конструкцій. Висота стін зазвичай сягала 3–5 м. Угорі звично розташовувалася бойова галерея-гурдиця, яка частково виступала назовні й у середину. Сучасні дослідники оборонних споруд називають її заборолом. Під час штурму саме в ній перебували захисники, які могли обстрілювати з луків та обливати ворога окропом через бійниці. Верхня частина заборолу завжди накривалася дахом – для захисту воїнів від стріл та природніх опадів. Дослідники, які вивчали оборонні споруди в Тереховлі, підтвердили, що на першому та другому валах були наявні дерев'яні стіни. Однак визначити, якою була висота стін на той час, археологічними методами неможливо, а письмових джерел, які б детально описували конструкції фортеці, не збереглося [22, с. 366–369; 5, с. 125].

Загалом, мисовий спосіб розміщення городищ у слов'ян був найбільш поширеним. Так, система оборони підпорядковувалася природним захисним властивостям рельєфу [23, с. 25].

Планування оборонних укріплень, виявлених у Тереховлі, на той час було характерним для більшості давньоруських міст. Зовнішній вал майже завжди мав заокруглену форму, що давало можливість воїнам ефективно вести фронтальний обстріл. Типовим є і те, що в Тереховлі підтверджено наявність принаймні двох вінців фортифікацій, укріплених ровами та валами. Широко використовували й реконструйований вал ранньої залізної доби. Імовірно, у цій локації був і окремий дитинець, який розміщувався на найвищій та найбільш південній точці мису. У цьому місці був збудований і палац князя Василька Тереховлянського. Також там був зведений ним собор, кам'яне оздоблення якого використали при побудові сучасної фортеці [24, с. 78]. Безпомилково встановити розташування дитинця наразі дуже складно: на місці валів та стін XI ст. були зведені стіни XIV ст., а пізніше – бастей XVII ст. Опісля – у процесі розміщення попереду них рову та укріплень бастіонного типу, яке проводили в другій половині XVII ст., – було остаточно знищено все те, що збереглося з XI ст. [25, с. 132]. Важливим є і те, що в 70-х роках минулого століття, під час зведення літньої естради, будівельною технікою перекопали землю на північ від сучасного нам замку. Так, імовірно, було цілковито знищено все те, що могло бути в тій локації від часів раннього енеоліту [26, с. 21]. Відповідно, археологічні дослідження тут досі ніколи не проводили.

Отже, у процесі еволюції фортифікаційного мистецтва дерево-земляні укріплення Тереховлянської фортеці пройшли значну кількість етапів. Будівничі того часу відповідно з розвитком воєнних стратегій навчилися зводити вищі вали з крутішими схилами, копати та розширювати вже наявні рови, які відігравали вагому роль для захисту фортеці. Також у давньоруські часи широко використовували дерев'яні конструкції. Вагомою для розвитку фортифікації була поява мистецтва терасування та ескарпування схилів. Для ефективного ведення фронтального обстрілу використовувалась округла форма валів. При цьому були наявні певні недоліки: у Тереховлянській фортеці не використовувався камінь для укріплення стін ровів, мощення валів та зведення фортечних стін. Також воїни не вдавалися до ведення фланкового обстрілу. Принаймні дотепер не виявлено жодних слідів веж, які б виступали за зовнішню межу валів і були б придатними для ведення ефективного фланкового обстрілу. У будь-якому разі оборонні

споруди в Теребовлі залишаються важливим об'єктом для досліджень розвитку фортифікаційного мистецтва від часу раннього залізного віку до часів Руського королівства. Вивчення цього комплексу залишається актуальним, оскільки містить значний потенціал для подальшого аналізу оборонної архітектури та історії Тернопілля.

Література

1. Demetrykiewicz W. 1900 Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków. S. 92–125.
2. Janusz B. Przeszłość i Zabytki województwa Tarnopolskiego. arnopol, 1926. 283 s.
3. Czołowski, Aleksander. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Lwów: nakł. aut., 1892. 70 s.
4. Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 561 с.
5. Тимошук Б.О. Теребовля – місто Галицької Русі. Галич і Галицька земля. Київ – Галич, 1998, С. 124–127.
6. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII ст. Західному Поділлі. Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. першого – на початку другого тис. н.е. Чернівці, 1994. С. 54–56.
7. Черноус В. О. Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. № 2. С. 101–102.
8. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 104–106.
9. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2007 році.
10. Миська Р. Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 313.
11. Завітій. Б. І. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. *Вісник інституту археології Львівського національного університету*, 2009. Вип. 4. С. 111–129.
12. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях. Тернопіль : ТОВ «Терно-граф», 2018. 288с., іл.
13. Абашина Н. С., Відейко М. Ю. Повість про велике розселення слов'ян. Україна – Історія великого народу. Київ : Кріон, 2011. 256 с.
14. Миська Р. Г. 2004 Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Бучацького та Чортківського р-нів Тернопільської обл. у 2004 р. (рукопис) / 2004/158 архів ІА НАН України.
15. Строць Б. С., Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Звіт про археологічні дослідження по вул. кн. Василька, 102 А в м. Теребовля Тернопільської обл. у 2006 році (рукопис). Львів, 2006. 18 с.
16. Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Археологічні дослідження у Теребовлі. Львів : АДЛУ, 2006. Вип. 9. С. 249–268.
17. Миська Р.Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2010. Вип. 14. С. 313–323.
18. Тимошук Б. О. Дослідження давньоруської Теребовлі. VI Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доп., Кам'янець-Подільський, 1985. С. 57–59.
19. Повість минулих літ. Київ : Веселка, 1989. 224 с.
20. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України. (5000–900 рр. до Р. Х.). Київ, 2006. 337 с.
21. Ягодинська М. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році. Археологічні відкриття України 2001–2002 рр. Київ, 2003. № 1. С. 11–15.
22. Винокур І. С., Телегін Д. Я.. Археологія України : Підручник. Тернопіль, 2004. 480 с. іл.
23. Czołowski, Aleksander. Ikonografja wojenna Jana III. Warszawa, 1930. 39 s.
24. Герета І. Теребовля. Шлях через віки. Львів : «Каменярь», 1997. 127 с.
25. Пастернак Я. На Теребовельському замку. Львів : Діло, 1931. № 2. С. 202.
26. Могитич Р. Архітектурно-археологічні дослідження м. Теребовлі Тернопільської області. *Вісник Ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 1997. № 6. С. 19–22.

27. Czołowski, Aleksander. Jan III i zamek w Olesku. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia 1935. 30 s.
28. Вечерський В. Замки і фортеці України. Київ : «Балтія-друк», 2005. 264 с.
29. Миська Р. Г. Долітописний Теребовль. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2008. Вип. 12. С. 292–303.
30. Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині. Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010, С. 211–219.
31. Строць Л. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 53–65.
32. Строць Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році. Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 249–253.
33. Чачковський Л. Княжий город Теребовля. *Життя і знання*. Львів, 1932. С. 257–259.
34. Ягодинська М. О., Виноградська Л. І. Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. АБУ в 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 299–302.

References

1. Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej [Archaeological searches in the Trembowla district of Eastern Galicia]. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, S. 92–125.
2. Janusz, B. (1926). Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego [The past and monuments of the Tarnopol Voivodeship]. Tarnopol. 283 s.
3. Czołowski, A. (1892). Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej [Ancient castles and fortresses in Halych Rus]. Lwów: Nakład autora. 70 s.
4. Pasternak, Ya. (1961). Arkheolohiia Ukrainy [Archaeology of Ukraine]. Toronto. 561 s. [in Ukrainian]
5. Tymoshchuk, B. O. (1998). Terebovlia-misto Halyskoi Rusi [Terebovlia – the city of Halych Rus]. *Halych i Halyska zemlia*, S. 124–127. [in Ukrainian]
6. Yahodynska, M. O. (1994). Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskoho sviatylyshcha XII-XIII st. na Zakhidnomu Podilli [Archaeological research of an Old Rus sanctuary of the 12th-13th centuries in Western Podillia]. *Naseleння Prutsko-Dnistrovskoho mezhrychchia ta sumizhnykh terytorii v II pol. pershoho – na pochatku druhoho tys. n.e., Chernivtsi*. S. 54–56. [in Ukrainian]
7. Chornous, V. O. (1991). Rozvidkovi roboty u Terebovli ta Mykulyntsiakh Ternopilskoi oblasti [Survey work in Terebovlia and Mykulyntsi, Ternopil region]. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Vyp. 2, S. 101–102. [in Ukrainian]
8. Yahodynska, M. O. (1991). Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskyykh pamiatok na Zakhidnomu Podilli [Archaeological research of Old Rus monuments in Western Podillia]. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Lviv. S. 104–106. [in Ukrainian]
9. Strocen, B. (2007). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku [Report on archaeological research of the Skalat castle].
10. Myska, R. H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkheolohichnykh dzherel [The chronicle Terebovl in the light of archaeological sources]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Vyp. 14, S. 313. [in Ukrainian]
11. Zavitii, B. I. (2009). Doslidzhennia loshnivskoho horodyshcha rannożaliznogo viku ta yoho okolyts u 2008 r. [Research on the Loshniv hillfort of the early Iron Age and its surroundings in 2008]. *Visnyk Instytutu Arkheolohii Lvivskoho natsionalnogo universytetu*, Vyp. 4, S. 111–129. [in Ukrainian]
12. Yahodynska, M. (2018). Davnoruskі pamiatky Zakhidnogo Podillia u Kh-XIII stolittakh [Old Rus monuments of Western Podillia in the 10th-13th centuries]. Ternopil: TOV "Terno-hraf". 288 s. [in Ukrainian]
13. Abashyna, N. S., & Videiko, M. Y. (2011). Povist pro velyke rozseleння sloviań [The tale of the great migration of the Slavs]. Kyiv: Krion. 256 s. [in Ukrainian]
14. Myska, R. H. (2004). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Terebovlianskoho, Buchatskoho ta Chortkivskoho r-niv Ternopilskoi obl. u 2004 r. [Report on archaeological research

in the Terebovlia, Buchach, and Chortkiv districts of Ternopil region in 2004] (Manuscript). Archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine.

15. Strocen, B. S., Myska, R. H., & Pohoralskyi, Ya. V. (2006). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. kn. Vasylika, 102 A v m. Terebovlia Ternopilskoi obl. u 2006 rotsi [Report on archaeological research at 102A Knyaz Vasylo Street in Terebovlia, Ternopil region, in 2006] (Manuscript). Lviv. 18 s. [in Ukrainian]

16. Myska, R. H., & Pohoralskyi, Ya. V. (2006). Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli [Archaeological research in Terebovlia]. Lviv: ADLU, Vyp. 9, S. 249–268. [in Ukrainian]

17. Myska, R. H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkheolohichnykh dzherel [The chronicle Terebovl in the light of archaeological sources]. Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, Vyp. 14, S. 313–323. [in Ukrainian]

18. Tymoshchuk, B. O. (1985). Doslidzhennia davnoruskoi Terebovli [Research on the Old Rus Terebovlia]. VI Podilska istoriko-kraieznavcha konferentsiia: tez dop., S. 57–59. [in Ukrainian]

19. Povist mynulykh lit [The Tale of Bygone Years]. (1989). Kyiv: Veselka. 224 s. [in Ukrainian]

20. Klochko, V. I. (2006). Ozbroyennia ta viiskova sprava davn'oho naselennia Ukrainy (5000-900 rr. do R.Kh.) [Weapons and military affairs of the ancient population of Ukraine (5000-900 BC)]. Kyiv. 337 s. [in Ukrainian]

21. Yahodynska, M. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovlia Ternopilskoi oblasti ta yoho okolytsi v 2002 rotsi [Archaeological research in the town of Terebovlia, Ternopil region, and its surroundings in 2002]. Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 2001–2002 rr., Vyp. 1, S. 11–15. [in Ukrainian]

22. Vinokur, I. S., & Telegin, D. Ya. (2004). Arkheolohiia Ukrainy [Archaeology of Ukraine]. Ternopil. 480 s. [in Ukrainian]

23. Czołowski, A. (1930). Ikonografja wojenna Jana III [Military iconography of John III]. Warszawa. 39 s.

24. Hereta, I. (1997). Terebovlia. Shliakh cherez viky [Terebovlia. The path through the ages]. Lviv: Kameniar. 127 s. [in Ukrainian]

25. Pasternak, Ya. (1931). Na Terebovelskim zamku [On the Terebovlia castle]. Dilo, Vyp. 2, S. 202. [in Ukrainian]

26. Mogytich, R. (1997). Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennia m. Terebovli Ternopilskoi oblasti [Architectural and archaeological research of the town of Terebovlia, Ternopil region]. Visnyk Instytutu "Ukrzakhidproektrestavratsiia", Vyp. 6, S. 19–22. [in Ukrainian]

27. Czołowski, A. (1935). Jan III i zamek w Olesku [John III and the castle in Olesko]. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia. 30 s.

28. Vecherskyi, V. (2005). Zamky i fortetsi Ukrainy [Castles and fortresses of Ukraine]. Kyiv: Baltia-Druk. 264 s. [in Ukrainian]

29. Myska, R. H. (2008). Dolitopysnyi Terebovl [Pre-chronicle Terebovl]. Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, Lviv. Vyp. 12, S. 292–303. [in Ukrainian]

30. Myska, R. H., & Pohoralskyi, Ya. V. (2010). Doslidzhennia horodysheh poblyzu s. Bile na Chortkivshchyni [Research on hillforts near the village of Bile in the Chortkiv region]. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy. Vyp. 2, S. 211–219. [in Ukrainian]

31. Strocen, L. (2012). Istoriia doslidzhennia oboronnykh sporud na Ternopilshchyni [History of research on defensive structures in Ternopil region]. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini, Vyp. 21, part 1, S. 53–65. [in Ukrainian]

32. Strocen, L. D. (2010). Arkheolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku u 2008 rotsi [Archaeological research of the Skalat castle in 2008]. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, Vyp. 2, S. 249–253. [in Ukrainian]

33. Chachkovskyi, L. (1932). Kniazhyi horod Terebovlia [The princely town of Terebovlia]. Zhytia i znannia, S. 257–259. [in Ukrainian]

34. Yahodynska, M. O., & Vynohrodska, L. I. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovli Ternopilskoi obl. ta yoho okolytsi v 2002 r. [Archaeological research in the town of Terebovlia, Ternopil region, and its surroundings in 2002]. Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 2001–2002 rr., S. 299–302. [in Ukrainian]

УДК 94(477)"1939/1944":37

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.26>**Оксана ЯТИЩУК**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (03oxana05@ukr.net)

Oksana YATYSHCHUK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (03oxana05@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3122-4408>**Тетяна ГОСПОДАРИК**

вчитель історії

Тернопільської спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 29 з поглибленим вивченням іноземних мов, бульвар Д. Вишневецького, 10 Тернопіль, Україна, 46004 (ranja963@gmail.com)

Tetiana HOSPODARYK

History Teacher

Ternopil Specialized School I–III degrees No. 29 with in-depth study of foreign languages,
D. Vyshnievetskoho Blvd., 10 Ternopil, Ukraine, 46004 (ranja963@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3450-0466>**ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ М. ТАРНОПОЛЯ У СФЕРІ ОСВІТИ**

Анотація. Метою статті є виявлення особливостей реалізації освітньої політики нацистського окупаційного режиму на локальному рівні, зокрема аналіз функціонування навчальних закладів, змісту навчальних програм, кадрової політики та ідеологічного контролю в умовах військової окупації. Розглянуто вплив окупаційного режиму на доступність освіти для місцевого населення, а також форми освітнього спротиву й ініціативи української громади щодо збереження національної ідентичності та культурно-освітніх традицій. **Методологічну базу** дослідження становлять загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення), спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний), а також принципи історизму та об'єктивності. Джерельну основу становлять документи архівних фондів, матеріали періодичної преси окупаційного періоду, спогади очевидців, а також сучасна історіографія проблеми. **Наукова новизна** статті полягає у фокусуванні на регіональному (міському) вимірі німецької окупаційної політики в освітній сфері, що дає змогу конкретизувати й доповнити загальні уявлення про функціонування системи освіти на західноукраїнських землях у роки війни. Уперше на підставі архівних документів систематизовано інформацію про стан навчальних закладів у Тарнополі, особливості навчального процесу, рівень цензури, заборони щодо української мови та культури, а також про заходи, яких вживала українська інтелігенція для збереження елементів національного навчання. **У висновках** констатується, що освітня політика німецької адміністрації в Тарнополі мала репресивний характер, була підпорядкована загальній меті – формуванню покійного населення, позбавленого глибших знань та національної свідомості. Попри це, українська громада намагалася адаптуватися до нових умов, зберігати освітню мережу хоча б на початковому рівні та реалізувати освітні ініціативи в напівлегальних або підпільних формах.

Ключові слова: німецька окупація, Тернопіль, освітня політика, навчальні заклади, Друга світова війна, окупаційна адміністрація, українське населення, національна ідентичність.

POLICY OF THE GERMAN OCCUPATION AUTHORITY OF THE CITY OF TARNOPOL IN THE SPHERE OF EDUCATION

Abstract. *The aim of the article is to identify the features of the implementation of the educational policy of the Nazi occupation regime at the local level, in particular, an analysis of the functioning of educational institutions, the content of curricula, personnel policy and ideological control under military occupation. The impact of the occupation regime on the accessibility of education for the local population, as well as forms of educational resistance and initiatives of the Ukrainian community to preserve national identity and cultural and educational traditions are considered. The methodological basis of the study is made up of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), special historical methods (historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological), as well as the principles of historicism and objectivity. The source basis is made up of documents from archival funds, materials from the periodical press of the occupation period, eyewitness memoirs, as well as modern historiography of the problem. The scientific novelty of the article lies in the focus on the regional (urban) dimension of the German occupation policy in the educational sphere, which makes it possible to specify and supplement the general ideas about the functioning of the education system in Western Ukrainian lands during the war. For the first time, based on archival documents, information has been systematized on the state of educational institutions in Tarnopol, the features of the educational process, the level of censorship, prohibitions on the Ukrainian language and culture, as well as on the measures taken by the Ukrainian intelligentsia to preserve elements of national education. The conclusions state that the educational policy of the German administration in Tarnopol was repressive in nature, was subordinated to the general goal - the formation of a submissive population, deprived of deeper knowledge and national consciousness. Despite this, the Ukrainian community tried to adapt to the new conditions, maintain the educational network at least at the initial level and implement educational initiatives in semi-legal or underground forms.*

Key words: *German occupation, Tarnopil, educational policy, educational institutions, World War II, occupation administration, Ukrainian population, national identity.*

Постановка проблеми. Події Другої світової війни вже протягом багатьох десятиліть ретельно вивчають як українські, так і закордонні історики. Є різні, іноді навіть повністю протилежні підходи до розуміння причин її початку, перебігу та наслідків. Дискусії щодо ключових питань цієї війни тривають, що ще раз підтверджує важливість подальших досліджень, зокрема стосовно культурного життя, ролі інтелігенції під час війни та функціонування нацистського тоталітарного режиму.

Дослідження цього питання є важливим і з погляду розуміння процесу формування української нації. Тоді як політичні, ідеологічні, соціальні та економічні чинники нациєтворення вже були досить детально проаналізовані, значення освіти як фактору, що сприяє збереженню етнічної ідентичності та формуванню нації, досліджено набагато менше.

Актуальність цього дослідження визначається не лише внутрішніми науковими потребами, а й зовнішніми, практичними та політичними обставинами. Формування та зміцнення української державності, а також її соціально-економічний розвиток вимагають появи нового покоління національної інтелігенції, політичних і громадських діячів. Це, своєю чергою, неможливе без глибокого вивчення культури та її окремих елементів.

Метою статті є неупереджений та ґрунтовний аналіз умов, у яких відбувалося культурно-освітнє життя мешканців Тернополя в період 1941–1944 років.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні культурне життя Тернополя в період німецької окупації залишається недостатньо вивченим у вітчизняній історіографії як окрема культурна зона. Більшість наявних досліджень зосереджена на загальному аналізі періоду окупації в межах Дистрикту Галичина, що був частиною Генеральної Губернії.

Проблематику цих питань розглядають у своїх працях В. Кубійович [1], В. Косик [2], Т. Губчак [3], І. Лисяк-Рудницький [4], П. Мірчук [5], А. Бердій [6], Л. Шанковський [7] та інші

дослідники. Окремі аспекти українського питання в німецькій політиці напередодні та під час Другої світової війни проаналізовано в працях Я. Гайваса [8], А. Жуковського [9].

Німецьку освітню політику на окупованих українських територіях досліджує В. Ленська [10]. У своїй статті вона наводить цитати високопосадовців Третього Рейху щодо розвитку системи народної освіти в Україні та участі українців у війні. На основі аналізу автор робить висновок, що нацистська шкільна політика мала на меті перетворити український народ на духовно залежне, пригнічене населення [10, с. 81].

У сучасній історичній науці значну увагу приділено вивченню становища галицького суспільства в період 1941–1944 років. У цьому контексті заслуговує на увагу дослідження І. Андрухів та П. Кам'янського під назвою «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х рр. XX ст. Історико-правовий аналіз» [11], яке розглядає ці події з правового та історичного погляду. У згаданому дослідженні автори аналізують політичну, соціально-економічну, культурну та релігійну ситуацію на Станіславщині (сучасна Івано-Франківщина) в період утвердження радянської влади та під час німецької окупації. Особливу увагу приділено таким темам, як опір насильницькій колективізації, переслідуванням релігії з боку радянського режиму та нацистської адміністрації, а також окремим аспектам складного становища української освіти в роки німецької окупації.

Окрему увагу варто приділити праці В. Окаринського [12], зокрема його книзі «Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року)». У 20-му розділі, присвяченому періоду німецької окупації (1941–1944), автор детально досліджує культурне життя Тернополя в ті роки. Він підкреслює, що Друга світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок в історії міста, залишивши глибокі й незворотні наслідки для його культурного розвитку. Крім того, дослідник звертається до питання впливу окупаційного режиму на формування своєрідного світогляду та ментальності місцевого населення.

Під час окупації система освіти продовжувала діяти, хоча зазнала значних змін. Німецька влада віддавала перевагу початковій освіті та деяким напрямам середньої спеціальної підготовки. Навчання у закладах вищої освіти частково відновлювали, головно для підготовки фахівців для промисловості та вчителів початкової школи, однак у Тернополі таких закладів не функціонувало.

Освітніми справами в містах займався відділ освіти при Міській управі разом із шкільною комісією товариства «Просвіта» [13, с. 185]. Одразу після початку роботи їм довелося вирішувати низку проблем, зокрема кадрові, фінансові та пов'язані з матеріально-технічним забезпеченням навчальних закладів. Найгострішою виявилася нестача педагогічних кадрів. Це було зумовлено тим, що частину вчителів у кінці 1930-х років репресували за підтримку проукраїнських поглядів, інші були мобілізовані до Червоної армії, а також значну кількість освітян торкнулися примусова евакуація та переслідування з боку нацистського режиму [14, с.38].

Окупаційна влада була змушена відновити мережу навчальних закладів через серйозну нестачу кваліфікованих працівників у різних сферах господарства. Основним осередком відновлення освітньої системи на території новоутвореного дистрикту Галичина став Львів [15, с. 635].

Із початку липня 1941 року при міській управі Львова, згідно з повідомленнями газети «Львівські вісті», створено відділ народної освіти, який тимчасово відповідав за шкільні справи міста. Згодом його повноваження поширилися на всю територію дистрикту Галичина. Цей відділ виконав значний обсяг роботи, спрямованої на повноцінне відновлення освітнього процесу. Зокрема, він займався матеріальним забезпеченням шкіл регіону, обліком педагогічних кадрів, визначенням структури освітньої системи, розробкою змісту навчальних програм, а також розпочав підготовку до видання навчальних підручників [16, с. 4].

Перші накази місцевих відділів народної освіти стосувалися шкільних керівників. Їм доручили в найкоротші строки скласти списки осіб, які бажали й могли працювати в школі. Адміністрація навчальних закладів відповідала за збереження майна школи, навчального обладнання, організацію опалення, проведення ремонтів і підготовку шкільних приміщень до початку занять 1 вересня 1943 року. Дирекція мала забезпечити утримання всіх приміщень, що належали школі, включно з приходськими будівлями, які використовували для навчальних потреб. Фінансування ремонтів шкіл і культурно-освітніх установ покладалося на місцеві громади, які мали покривати ці витрати з власного бюджету [17, с. 4].

З 1 серпня 1941 року офіційною установою, відповідальною за шкільні справи в дистрикті, став відділ міської управи Львова [14, с. 139]. За наказом німецької адміністрації, усі діти української та польської національності, народжені в період з 1928 до 1934 року, зобов'язані були відвідувати школу. Водночас було категорично заборонено приймати до українських і польських навчальних закладів дітей єврейського походження [16, с. 3].

Товариство «Учительська Громада», яке мало свою філію в Тернополі, продовжувало свою діяльність. Перед ним було поставлено завдання в найкоротший термін підготувати й подати для офіційного користування статистичні дані за таким зразком:

- 1) кількість шкіл – зокрема, початкових, неповних середніх, загальноосвітніх середніх, фахових, педагогічних шкіл та учительських інститутів – із зазначенням мови викладання;
- 2) чисельність учнів у цих закладах за національністю;
- 3) кількість учителів у кожному типі школи з указанням їхньої національності – за офіційними джерелами, а за їх відсутності – за неофіційними (приватними) даними [18, с. 381].

Усі філії та гуртки товариства в дистрикті Галичина одночасно надсилали готові списки вчителів середніх загальноосвітніх та фахових шкіл до редакції журналу «Українська школа», що розташовувалася у Львові за адресою: Сакраменток, Інститут народного господарства. Відомості про початок навчального року, навчальні програми, підручники та типи шкіл публікували в найближчих номерах цього журналу. Саме товариство «Учительська Громада» було розміщене на площі Ринок [11].

Газета «Львівські вісті» зазначала, що кількість українських шкіл безпосередньо визначалася числом дітей відповідного віку та української національності. Освітня адміністрація наголошувала: «Жодна дитина не повинна залишитися поза школою» [19, с. 8].

У журналі «Українська школа» опубліковано розпорядження шкільної влади, за яким українська народна школа створювалася там, де навчалася щонайменше 40 дітей. Якщо кількість дітей була меншою, передбачалося відкриття приватної школи або ж ці діти відвідували польську школу. Важливо, що в таких випадках їм гарантували вивчення української мови як окремого предмета в навчальній програмі [20, с. 3].

З 5 листопада офіційно все шкільництво в Генерал-губернаторстві підпорядковувалося Головному відділу науки та навчання (Гауптабтайлунг Віссершафт унд Унтерріхт) уряду Генерального губернаторства в Кракові, яким керував доктор Вацке. Освіта в Тернополі безпосередньо перебувала під контролем відділу науки і навчання уряду дистрикту, який складався з підвідділів, відповідальних за народні, вищі, професійні, фахові та господарські школи [21, с. 110].

Усі навчальні заклади в дистрикті Галичина мали статус державних шкіл [22, с. 4]. Якщо виникала потреба у створенні додаткових освітніх установ, вони могли існувати лише як публічні заклади. Дозволялося використовувати бібліотеки та наочні матеріали (фільми, картини, карти тощо), видані за радянської влади [18, с. 382]. Винятком були лише деякі підручники з природознавства і математики, які вилучали з навчальної програми. Організація та проведення різних навчальних курсів була можлива лише при фахових школах і вимагала отримання спеціального дозволу від німецьких органів влади [23, с. 245].

У вересні 1941 року введено в дію постанову, яка забороняла використовувати навчальні програми, плани, підручники та посібники, а також учнівські матеріали, що містили інформацію про марксизм-ленізм, Йосипа Сталіна, Жана-Жака Руссо, Чарльза Дарвіна, Миколу Бажана, Олександра Корнійчука, Анатолія Малишка, Івана Микитенка, Максима Рильського, Юрія Смолича, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Володимира Винниченка, Наталію Забіяну та Шолом-Алейхема. У дозволених підручниках замальовували або виривали сторінки з комуністичним змістом. Вчителі наказували учням викреслювати або закривати слова, пов'язані з радянською владою та комуністичною пропагандою, зокрема імена Сталіна, Леніна, а також такі терміни, як «клуб», «комсомолец», «піонер», «ударник», «мавзолей» тощо [14, с. 145].

Німецька адміністрація висловлювала критику щодо навчальних програм і методів викладання, зазначаючи низький рівень підготовки учнів, а також значну кількість комуністів серед директорів і вчителів. Освітній процес, за їхніми словами, був зорієнтований не на здобуття знань, а на формування відданості комуністичній партії. Особливо гостро критикували предмети «Історія» та «Література», оскільки радянські вчені, на думку німців, свідомо спотворювали історичні факти в інтересах комуністичної ідеології. Так само і добір літературних творів підпорядковувався завданням радянської пропаганди [24, с. 3].

Ще одним чинником, що пояснює зацікавленість німецької влади у сфері освіти на окупованих територіях, була не лише її роль як засобу здобуття знань, а й важлива функція в процесі соціалізації молоді. Школа була інструментом впливу на формування світогляду молодого покоління. Були дві ключові причини, чому інтерес до шкільної освіти з боку окупаційної адміністрації був таким значним:

1. На окупованих територіях трудова повинність починалася вже з 14 років [25, с. 30], тому постало цілком логічне питання про те, як інтегрувати молодь у суспільство. Школа в цьому контексті вважалася найкращим інструментом для процесу соціалізації.

2. У воєнний період спостерігається різке зростання підліткової злочинності, що було добре відомо. Саме школа могла стати засобом контролю над молоддю, впливати на їхню поведінку та виконувати функцію морального орієнтира через встановлені правила й дисципліну. Багато дітей залишалися напівсиротами або не мали дорослого авторитета в родині. У таких випадках прикладом для наслідування часто ставали вчителі або представники шкільної адміністрації [26, с. 812].

Постала серйозна загроза, що незайнята молодь могла легко потрапити під вплив партизанських угруповань або кримінальних структур. Єдиним дієвим інструментом для політичної соціалізації молоді відповідно до нацистської ідеології залишалася школа, яка була фактично єдиною соціальною інституцією, здатною виконувати цю функцію [26, с. 811].

Місцева адміністрація ретельно контролювала виплату заробітної плати шкільним інспекторам, директорам і вчителям. Із цією метою 5 квітня 1942 року видано спеціальний наказ під назвою «Про врегулювання заробітної плати вчителів». Згідно з ним, тижневе навчальне навантаження для чоловіків становило від 28 до 32 уроків, а для жінок – від 26 до 30 уроків на тиждень. Незважаючи на складні умови, вчителям із тривалим педагогічним стажем надавали надбавки: ті, хто мав 25 і більше років роботи, отримували 10 % до окладу, а за ще більший стаж – 20 %. Також частково вирішувалося житлове питання: квартири надавали за умови попередньої оплати. Окрім того, вчителям дозволяли мати присадибні ділянки площею до 1 гектара, за які вони сплачували 30 копійок за кожні 0,01 га [8, с. 81–82].

На основі аналізу легальної української преси в Галичині, проведеного професором В. Офіцинським, можна дійти висновку, що за умов нового окупаційного режиму реального розвитку зазнали лише початкова освіта та середня професійна підготовка [27, с. 45].

Хоча навчальні програми укладали українські спеціалісти й вони значною мірою базувалися на українському змісті, це не означає, що німецька влада мала на меті сприяти відродженню

української національної свідомості. Імовірніше, такі дії були спрямовані на якнайшвидше викорінення всього, що мало радянське або комуністичне походження.

Перед галицьким «Видавництвом шкільних книжок» поставлено завдання – друкувати підручники для впровадження нових навчальних програм. З метою реалізації цих планів місцева адміністрація намагалася створити «Українське наукове видавництво», яке мало випускати навчальні матеріали, написані українськими науковцями, а також переклади зарубіжної наукової та освітньої літератури українською мовою [14, с. 150]. Однак ці задуми так і не вдалося втілити через брак коштів й обмежений час. Як зазначав В. Офіцинський, ці події лише підтвердили справжні наміри німецької окупаційної влади щодо слов'янського населення [27, с. 50]. У результаті подібних дій у багатьох мешканців краю виникло бажання захищати свої права, що сприяло формуванню руху опору [27, с. 151].

Отже, освітня політика окупаційної влади будувалася на тактиці «умиротворення» місцевого населення. Дозвіл українським школам позбутися радянської ідеології, забезпечення гідної оплати праці для вчителів, надання житла та земельних ділянок сприяли формуванню позитивного ставлення до німецької адміністрації. У цей період школи стали чи не єдиним місцем культурного згуртування українців, хоча й на нетривалий час. Учні отримували можливість здобути початкову та середню освіту, пройти важливий етап соціалізації і знайти моральну підтримку з боку педагогів та шкільного керівництва.

Завдяки всебічному вивченню теми вдалося сформулювати низку узагальнень і повністю висвітлити ключові завдання, поставлені для розкриття обраної проблематики.

Висновки. Дослідження показало, що освітня політика окупаційної влади була спрямована переважно на підготовку кваліфікованих робітників для різних галузей господарства Німеччини, а також на уникнення проблем із підлітковою злочинністю та жебракуванням. Центром відновлення навчального процесу в дистрикті став Львів, де школи були важливими осередками освіти та соціалізації дітей, які мали змогу здобути початкову й середню освіту. Учителів стимулювали працювати за рахунок заробітної плати, житлових умов і виділення городніх ділянок, хоча на практиці ці обіцянки виконували не завжди. Навчатися в Тернопільській гімназії мали право лише діти, охрещені за греко-католицьким обрядом, тоді як єврейське населення позбавляли можливості і вчитися, і викладати.

Однак не варто переоцінювати зусилля нацистів, адже вони розглядали українську освіту переважно як засіб німецької асиміляції та контролю. Працювали лише ті школи, які підтримували німецький напрям. Дуже бракувало необхідного шкільного обладнання. Учні Тернопільської гімназії під час німецької адміністрації тричі змінювали місце навчання, і кожен новий заклад був гіршим за попередній – тіснішим, іноді без вікон чи з пошкодженими стінами.

Що стосується вищої професійної освіти, то отримати її було фактично неможливо. Вищому командуванню не було вигідно створювати освічену інтелігенцію, яка могла б виступити проти них.

Література

1. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941 : монографія. Чикаго : Вид. Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
2. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т.2 / [упоряд. В. Косика]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 384 с.
3. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі (Нарис споминів). Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Том III. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1983. С. 137–145.

4. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен : Сучасність, 1973. 441 с.
5. Мірчук П. Акт відновлення Української Державності 30 червня 1941 року: (його генеза та політичне й історичне значення). 2-ге видання. Мюнхен, 1953. 64 с.
6. Бедрій А. Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року [Текст] Центр Національного Відродження ім. Степана Бандери. Київ : [б.в.], 2001. 80 с.
7. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1958. 319 с.
8. Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто, 1975. 314 с.
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / за ред. Я. Грицак, О. Романів. Львів : Вид-во НТШ, 1992. 230 с.
10. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 81–86.
11. Андрухів О., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х роках ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. 364 с.
12. Окаринський В. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року). Тернопіль, 2017. 512 с.
13. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. Тернопіль : Видавництво Навчальна книга – Богдан, 2010. 296 с.
14. Стефанюк Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 215 с.
15. Blicharski C. Miscellanea Tarnopolskie. Tom III. Історія тернопільських гімназій та семінарій 1996. 719 s.
16. Важне для вчителів. *Львівські вісті*. 1941. № 5. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/14814/>
17. Реєстрація вчительських кадрів. *Львівські вісті*. 1941. № 5. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/14814/>
18. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. 1898–1998: До сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Львів : НТШ, 1998. 731 с.
19. Статистика для «Учительської громади». *Львівські вісті*. 1941. № 20. С. 8. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/14913/>
20. Українське шкільництво міста Львова. *Львівські вісті*. 1941. № 27. С. 3. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15240/>
21. Антонюк Н. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів. 1997. 232 с.
22. Шкільництво в Галичині. Відділ науки і навчання. *Львівські вісті*. 1941. № 76. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15228/>
23. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль : Джура, 2003. 392 с.
24. Бармак М. В. Тернопільщина: від Першої до Другої світової війни. Тернопілля: сторінки історії. Тернопіль, 1995. С. 130–149.
25. Шляхами Золотого Поділля. Наук. т-во ім. Шевченка. Філадельфія: [б. в.], 1983. Т. 3: регіон. іст.- мемуар. зб. Тернопільщини. 846 с.
26. Стефанюк Г. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.). Архіви окупації: 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. Київ : Академія, 2006. С. 811–817.
27. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944) / Упорядк., вступ. сл. Р. Офіцинського, післям. Н. Антонюк. Ужгород : Гражда, 2001, 143 с. .

References

1. Kubiievych, V. (1975). *Ukraintsi v Heneralnii Hubernii. 1939–1941* [Ukrainians in the General Governorate. 1939–1941]: monohrafiia. Chicago: Vyd. Mykoly Denysiuka. 664 s. [in Ukrainian].
2. Kosyk, V. (Ed.) (1998). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1941–1942)* [Ukraine in the Second World War in Documents. Collection of German Archival Materials (1941-1942)]. Vol. 2. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Lvivskyi derzhavnyi universytet im. I. Franka; Instytut ukrainskoi arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy. 384 s. [in Ukrainian].
3. Hubchak, M. (1983). *Ukrainska derzhavna himnaziia v Ternopoli (Narys spomyniv)* [Gubchak M. Ukrainian State Gymnasium in Ternopil (Sketches of Memories)]. Shliakhamy Zolotoho Podillia. Rehionalnyi istorychno-memuar. zbirnyk Ternopilshchyny. Vol. III. New York; Paris; Sydney; Toronto. S. 137–145. [in Ukrainian].
4. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1973). *Mizh istoriiu i politykoiu: stati do istorii ta krytyky ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [Between history and politics: articles on the history and criticism of Ukrainian socio-political thought]. Munich: Suchasnist. 441 s. [in Ukrainian].
5. Mirchuk, P. (1953). *Akt vidnovlennia Ukrainskoi Derzhavnosti 30 chervnia 1941 roku: (yoho heneza ta politychne i istorychne znachennia)* [The Act of Restoration of Ukrainian Statehood of June 30, 1941: (its genesis and political and historical significance)]. 2nd ed. Munich. 64 s. [in Ukrainian].
6. Bedrii, A. (2001). *Ukrainska Derzhava, vidnovlena Aktom 30 chervnia 1941 roku* [The Ukrainian State, Restored by the Act of June 30, 1941]. Kyiv: Tsent TsNR im. S. Bandery. 80 s. [in Ukrainian].
7. Shankovskiy, L. (1958). *Ukrainska armiiia v borotbi za derzhavnist* [The Ukrainian Army in the Struggle for Statehood]. Munich: Dniprova Khvyliia. 319 p. [in Ukrainian].
8. Haivas, Ya. (1975). *Volia tsiny ne maie* [Freedom has no price]. Toronto. 314 s. [in Ukrainian].
9. Zhukovskiy, A., & Subtelnyi, O. (Eds.) (1992). *Narys istorii Ukrainy* [An essay on the history of Ukraine]. Lviv: Vyd-vo NTSh. 230 s. [in Ukrainian].
10. Lenska, V. V. (1990). *Fashystska shkilna polityka na okupovanii terytorii* [Fascist school policy in the occupied territory of Ukraine] *Ukrainy. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 10, S. 81–86. [in Ukrainian].
11. Andrukhiv, O., & Kamianskyi, P. (2005). *Suspilno-politychni ta relihiini protsesy na Stanislavshchyni v kintsi 30-kh – 50-kh rokakh XX st.: istoryko-politologichnyi analiz* [Socio-political and religious processes in the Stanislav region in the late 30s - 50s of the 20th century: historical and political analysis]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 364 s. [in Ukrainian].
12. Okarynskyi, V. (2017). *Ternopil: misto, liudy, istoriia (vid davnyny do 1991 roku)* [Ternopil: city, people, history (from antiquity to 1991)]. Ternopil. 512 s. [in Ukrainian].
13. Duda, I. (2010). *Ternopil. 1540–1944. Istoryko-kraieznavcha khronika* [Ternopil. 1540–1944. Historical and local history chronicle]. Chastyna I. Ternopil: Vydavnytstvo Navchalna knyha – Bohdan. 296 s. [in Ukrainian].
14. Stefaniuk, H. (2004). *Shkilnytstvo v Zakhidnii Ukraini pid chas nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.)* [Schooling in Western Ukraine during the German occupation (1941–1944)]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ivano-Frankivsk. 215 s. [in Ukrainian].
15. Blicharski, C. (1996). *Miscellanea Tarnopolskie* [Miscellanea Tarnopolskie]. Tom III. *Istoriia ternopilskykh himnazii ta seminarii*. 719 s. [in Polish].
16. *Vazhne dlia vchytelstva (1941)* [Important for teachers]. Lvivski visti, No. 5, s. 4. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/14814/> [in Ukrainian].
17. *Reiestratsiia vchytelskykh kadriv (1941)* [Registration of teaching staff]. Lvivski visti, No. 5, s. 4. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/14814/> [in Ukrainian].
18. *Yuvileina knyha Ukrainskoi himnazii v Ternopoli. 1898–1998: Do storichchia zasnuvannia* [Anniversary book of the Ukrainian Gymnasium in Ternopil. 1898-1998: To the centenary of its foundation] / Ed. S. Yarema. (1998). Lviv: NTSh. 731 s. [in Ukrainian].
19. *Statystyka dlia «Uchytelskoi hromady» (1941)* [Statistics for the "Teachers' Community"]. Lvivski visti, No. 20, s. 8. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/14913/> [in Ukrainian].
20. *Ukrainske shkilnytstvo mista Lvova (1941)* [Ukrainian schooling in the city of Lviv]. Lvivski visti, No. 27, s. 3. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/15240/> [in Ukrainian].

21. Antoniuk, N. (1997). *Ukrainske kulturne zhyttia v "Heneralnii hubernii" (1939–1944 rr.): za materialamy periodychnoi presy* [Ukrainian cultural life in the "General province" (1939–1944): based on materials from the periodical press]. Lviv. 232 s. [in Ukrainian].
22. *Shkilnytstvo v Halychyni. Viddil nauky i navchannia (1941)* [Schooling in Galicia. Department of Science and Education]. *Lvivski visti*, No. 76, s. 4. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/175/15228/> [in Ukrainian].
23. Boitsun, L. (2003). *Ternopil u plyni lit. Istoryko-kraieznachchi zamaliovky* [Ternopil in the course of the years. Historical and local history sketches]. Ternopil: Dzhura. 392 s. [in Ukrainian].
24. Barmak, M. V. (1995). *Ternopilshchyna: vid Pershoi do Druhoi svitovoi viiny* [Ternopil region: from the First to the Second World War]. *Ternopillia: storinky istorii*. Ternopil, S. 130–149. [in Ukrainian].
25. *Shliakhamy Zolotoho Podillia. (1983)* [On the Paths of Golden Podillya]. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka*. Philadelphia: [b.v.]. Vol. 3: *Rehionalnyi istoryko-memuar. zbirnyk Ternopilshchyny*. 846 s. [in Ukrainian].
26. Stefaniuk, H. (2006). *Sotsialna paradyhma ukrainskoho shkilnytstva v Halychyni u roky nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [Social paradigm of Ukrainian schooling in Galicia during the years of German occupation (1941–1944)]. N. Makovska (Ed.), *Arkhivy okupatsii: 1941–1944*, Kyiv: Akademiia, s. 811–817. [in Ukrainian].
27. Ofitsynskyi, V. (2001). *Dystryk Halychyna (1941–1944)* [District of Galicia (1941–1944)] / Comp., intro. R. Ofitsynskyi, afterw. N. Antoniuk. *Uzhhorod: Grazhda*. 143 s. [in Ukrainian].

НОТАТКИ

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Наукові записки Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія

Комп'ютерне оформлення:
Світлана Калабухова

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку 28.05.2025. Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 27,66. Обл.-вид. арк. 22,31.
Наклад 300 прим. Замовлення № 0725/629.